**Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України**

Інститут історії України НАН України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)

Матеріали
Міжнародної наукової конференції
Київ, 20–21 листопада 2013 р.

Київ–2013

Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України; Інститут історії України НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – 364 с.

У збірці представлені матеріали конференції, на якій вперше всебічно розглянуті три найбільш руйнівні для українського соціуму голодомори, які відбулися у першій половині минулого століття. У першій частині розглядається загальна картина голодувань та її територіальні особливості, що створює всебічну картину перебігу цих трагічних подій. Друга частина присвячена розкриттю питання юридичної кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як геноциду. Третя частина присвячена методологічним підходам визначення та оцінкам демографічних втрат внаслідок голодоморів з їх диференціацією по різних територіях. Остання – четверта – частина акумулює в собі матеріали, у яких досліджуються соціально-психологічні наслідки голодоморів для українського суспільства.

Видання призначена для науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться проблематикою голоду в Україні і небайдужий до майбутнього своєї країни.

Редакція:
Анна Радченко (укр., рос. мова)
Анна Гвелесіані (англ. мова)

Оригінал-макет:
Світлана Блащук

ISBN 978-966-02-7025-1

ЗМІСТ

Розділ 3
Демографічні наслідки голоду

Розділ 4
Соціальні й психологічні наслідки голоду

ВСТУПНЕ СЛОВО

У першій половині XX століття радянською владою було вчинено цілу низку злочинів проти людства, під час яких Україна зазнала величезних людських втрат. Ці втрати позначилися не лише на загальній чисельності населення та на його статево-віковій структурі, не лише змінили "етнічний матеріал". Демографічне відлуння втрат відчувається й дотепер. Довготривалі соціально-психологічні наслідки дозволяють нам і сьогодні говорити про феномен «постгеноцидного суспільства» у його найширшому значенні.

У низці цих злочинів особливе місце посідають три масштабних голодомори 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр., з яких найбільш руйнівним був Голодомор 1932–1933 рр. Відповідно, у більшості повідомлень історичної секції, надрукованих у цій збірці, йдеться про загальну картину голодувань. Приблизно половина доповідей стосується Великого Голоду 1932–1933 рр., у другій половині йдеться про голодомори 1921–1923 і 1946–1947 рр. Окремі повідомлення мають краєзнавчий характер і фактографічне навантаження. Абсолютна більшість учасників конференції представила доповіді про голодування сільського населення в кордонах радянської України, але є виступи, що стосуються Дону та Уралу.

Деякі сюжетні лінії у доповідях про Голодомор 1932–1933 рр. виглядають цілком свіжими. Це засвідчує, що дослідницька робота над трагічною темою не втрачає інтенсивності, характерної для 1990-х рр. і початку нового століття. Зокрема, багато нових фактів можна знайти у доповіді, присвяченій так званому «архівоциду», тобто свідомому й системному винищенню владою фіксованої на папері інформації про Голодомор, розпочатому наприкінці 1933 – весною 1934 рр.

Як правило, Голодомор пов'язують з вилученням зерна. Проблема конфіскації незернових припасів у вигляді карального заходу, що була вперше порушена Р. Конквестом і Дж. Мейсом, завжди привертала менше уваги дослідників, ніж хлібозаготівлі. У цій збірці вона висвітлюється як інструмент Голодомору. Винятково інформативною є доповідь про «чорні дошки» – їхнє адміністрування, статус, поширення. Окрема доповідь присвячена здобуткам українських істориків у висвітленні проблеми Голодомору за чверть століття досліджень (з 1988 р.). У кількох повідомленнях висвітлюються результати викачування валюти й побутового золота магазинами та пунктами обміну системи «Торгсин» в ураженій голодом місцевості

Демографічна катастрофа, спричинена Голодомором 1932–1933 рр., порушила нормальний історичний еволюційний розвиток демографічних

процесів; відбувся злам практично всіх позитивних тенденцій та істотне погіршення кількісних та якісних характеристик відтворення населення.

Спроби оцінити втрати від голоду розпочались практично одразу після його завершення. Проте табу на дослідження фактів голодомору, закритість архівів, неповнота обліку та фальсифікація результатів переписів населення не давали змоги це зробити достатньо коректно. Починаючи з 1989 р. з'явилася низка публікацій з оцінками втрат від голоду, які коливаються у доволі широкому діапазоні. Тому уточнення величини втрат населення внаслідок голоду, у тому числі за віком, статтю та поколіннями, залишається актуальним для розуміння демографічної історії України в XX ст.

У доповідях демографічної секції критично оцінені результати переписів населення 1926, 1937 та 1939 рр. і розглянуто можливості та умови їх використання для оцінювання втрат від голоду. Аналіз даних природного руху населення дає змогу розширити хронологічні межі голоду 1932–1933 рр. у демографічному вимірі до 1934 року. Запропоновано здійснювати обчислення демографічних втрат на базі повномасштабної реконструкції демографічної динаміки. Це дає змогу удосконалити методику обчислення прямих і непрямих демографічних утрат через голод 1932–1933 рр., що базується на результатах детальної реконструкції міжпереписного періоду 1926–1939 рр., отримати відповідні оцінки та розрахувати гіпотетичні втрати людності України внаслідок трьох голодоморів станом на початок кожного некризового року.

Голодомор 1932–1933 рр. проаналізовано з точки зору особливостей його територіальної диференціації та хронологічного перебігу. У доповідях досліджений перебіг Голодомору у областях України по місяцях 1933 року; оцінені демографічні втрати на рівні областей та адміністративних районів у межах тогочасного адміністративного поділу; здійснено порівняння демографічних втрат від Голодомору по регіонах СРСР; наведені соціально-демографічні характеристики української людності з середини 20-х до середини 30-х років минуло століття.

Окремо варто відзначити доповідь, у якій представлені результати аналізу вікової смертності в когортах жителів України, що народилися в період голоду 1932–1933 рр., а також осіб, що народилися безпосередньо до або після голоду.

У доповідях, представлених у правовій секції, розкрито питання юридичної кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як геноциду відповідно до міжнародного звичаєвого права та Конвенції ООН «Про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього» (1948), проаналізовано правові аспекти, суб'єктивну та об'єктивну сторони цього злочину, висвітлено проблему міжнародного визнання Голодомору як злочину геноциду. На основі Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», матеріалів розслідування Службою безпеки України кримінальної справи за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. та Постанови Апеляційного

суду м. Києва у справі Голодомору підтверджено обґрунтованість юридичної кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду.

Соціально-психологічні наслідки Голодомору Джеймс Мейс акумулював у понятті «постгеноцидність суспільства». Це абстрактне поняття має конкретні прояви в усіх сферах українського соціуму: політиці, економіці, освіті, морально-етичних настановах тощо. Суспільство не може органічно розвиватись, поки трагічні події минулого мають міцне коріння у підсвідомості народу та керують сьогоденням. В Україні хворобою постгеноцидності вражена настільки велика кількість населення, що вона не сприймається як хвороба взагалі. Один зі шляхів одужання – суспільне осмислення впливу голоду на свідомість українців.

В окремому розділі об'єднано доповіді, присвячені соціальним та психологічним наслідкам голоду. При цьому увага дослідників передовсім сфокусована на Голодоморі 1932–1933 рр. як найбільш руйнівній для соціуму події. У контексті дослідження наслідків фактів голодомору запропоновано використання методології покрокового (ситуаційного) моделювання послідовності розгортання подій та структурного аналізу взаємодії чинників, що відображають ці події. Досліджені конкретні специфічні прояви суспільно-психологічних деформацій під час самого голоду: самосуди, колаборизм, ідентифікація з агресором тощо. Вплив Голодомору на свідомість також досліджується як психологічна травма в цілому, що має безпосередні прояви у майбутньому. Такими проявами соціальних катастроф є, зокрема, деформація шлюбно-сімейних відносин і втрата репродуктивного потенціалу нації.

Представлені у збірці матеріали конференції засвідчили поглиблення досліджень різних аспектів голоду в Україні у першій половині XX століття та розширення їх спектру. Організаційний комітет сподівається, що конференція стане важливою сходинкою на шляху як розгортання подальших наукових досліджень, так і подолання суспільством стану «постгеноцидності».

Розділ 1
Історичні передумови, регіональні особливості, перебіг та наслідки голодоморів

«АРХІВОЦИД» В УКРАЇНІ 1934–1960-х рр. ЯК НАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ

Г.В. Боряк
Інститут історії України НАН України
E-mail: hboriak@gmail.com

Проблема повної або часткової відсутності архівних документів міжвоєнного періоду відома чи не кожному досліднику історії України новітнього часу. Численними є і документальні згадки, і усні свідчення про втрати і винищення як поодиноких документів, так і цілих архівних масивів. Незаперечними є архівні втрати під час і внаслідок війни, але сьогодні у нас є усі підстави для твердження, що основний масив втрат припадає саме на період весни 1934 р. і наступні передвоєнні роки. Йдеться про здійснене владою свідоме і навмисне винищення архівних документів, передусім – 1932–1933 рр. Хронологічні рамки цього феномену окреслюються кінцем 1933 р. – початком 1960-х рр., тобто від перших спроб у 1934 р. знищити метричні книги та інші документи демостатистичного характеру за 1932–1933 рр. до останніх хрущовських чисток державних архівів на межі їхнього перебування у системі НКВС.

Першими з демостатистичної спадщини зазнали концентрації, обмеження доступу і подальшого знищення метричні книги записів смертей 1932–1933 рр. Книги 1932–1933 рр. обсягом 3,5 тис. одиниць зосереджені у державних архівах 17 областей і держархіві м. Києва та представляють менше половини населених пунктів УСРР (станом на 1933 р.). Отже, навіть обсяги збережених книг ЗАЦС засвідчують істотну деформацію статистики. Репресії щодо книг розгорнулися по «гарячих слідах», вже наприкінці 1933 р., коли в Кремлі зрозуміли справжні масштаби демографічної катастрофи. Формальним приводом до них стало фальшиве обвинувачення реєстраторів у «злочинному» *недообліку народжуваності і переобліку смертності*. Перші прямі документальні докази масштабної акції знищення в архівах ЗАЦС слідів злочину проти українського селянства було знайдено у Державному архіві Одеської області кілька років тому. Це – директива Одеського виконкому від 13 квітня 1934 р. № 184-т, розіслана під грифом «Цілком таємно» до усіх міських рад, районних виконкомів, райкомів ВКП(б) та інспекторів УНГО Одеської області. Директива засвідчує: у березні 1934 р. у результаті обстеження інспекторами УНГО стану роботи органів ЗАЦС «у ряді сільрад усіх областей України» встановлено, що в багатьох сільських радах «*ця робота знаходиться фактично в руках класово-ворожих елементів – куркулів, петлюрівців, адміністративно засланих і т. п.*». Результатом «злочинної

діяльності» цих «класово-ворожих елементів» стало «шахрайське перебільшення смертності і заниження народжуваності», а також втрата книг з архівів ЗАЦС. З огляду на це було наказано: «Вилучити з сільрад книги смертей за 1933 рік по усіх за винятком сільрадах, а за 1932 р. – за списком, повідомленим У[правлінням] Н[народно-]Г[осподарського] О[бліку]. Вилучені з сільрад книги передати на зберігання у таємному порядку при райвиконкомах». Аналогічні директиви напевно було розіслано по інших областях України, принаймні, нам відомо про ще дві: Харківську та Вінницьку. Як тепер можна стверджувати, директива була виконана неповністю. Вилучені і передані до виконкомів небезпечні книги зрештою було знищено, ймовірніше за все – влітку 1941 р., напередодні відступу радянських військ. В архівному фонді УНГО Держплану України жодних слідів вилучення (та знищення) книг смертей із ЗАЦС розшукати не вдалося.

Окрім метричних книг чистки поширилися на інші первинні документи. 27 грудня 1933 р. Президія ВЦВК розіслала циркуляр «Про перевірку стану архівів колгоспів, радгоспів і МТС», яким передбачалося проведення негайного обстеження і надання відомостей про стан низових архівів. Циркуляр відразу відділив документи 1932–1933 рр. від попередніх періодів: усі без винятку документи закінченого діловодства до 1931 р. підлягали передаванню до державних архівів, над пізнішими ж документами встановлювали контроль. Численні акти перевірок засвідчують особливу увагу саме до документів 1932–1933 рр. За результатами масштабного обстеження та ймовірного знищення особливо небезпечних матеріалів у серпні 1934 р. Президія ВЦВК ухвалює рішення «Про впорядкування архівів у районних і низових установах, організаціях і підприємствах». Риторика цього серпневого публічного акта дуже подібна до стилістики таємної інструкції (квітень 1934 р.) щодо метричних книг: недбале збереження, непридатні приміщення, відсутність спеціально призначених відповідальних осіб, і як наслідок – «*відзначається хаотичний стан архівних матеріалів, часті випадки втрат і їхнього незаконного знищення*». Є усі підстави приспускати, що за цією риторикою також ховалося цілеспрямоване вилучення з обігу небезпечних документів.

Вкрай фрагментарно збереглися дані обліку платників сільськогосподарського податку, що його провадив Наркомат фінансів УСРР (за справедливим припущенням спеціалістів, оцінка кількості сільського населення за цим критерієм була б найбільш точною). Показовим є високий ступінь збереженості документів у Москві в архівному фонді центрального статистичного органу – ЦУНГО при Держплані СРСР, особливо, якщо взяти до уваги цілковиту стерилізованість аналогічних архівних фондів республіканських органів у Києві, передусім УНГО та Наркомфіну, де немає жодних слідів ані переписів населення, ані поточного статистичного обліку, ані обліку платників сільськогосподарського податку.

Загальновідома трагічна доля т. зв. репресованого перепису населення 1937 р., який відбив катастрофічні зміни показників, зокрема в Україні

(демографічний регрес склав 4,3 млн порівняно з 1926 р.). На півстоліття спеціальною постановою Раднаркому його було проголошено дефектним через «недооблік» населення.

Нещодавно мені пощастило опрацювати архіви місцевої статистики районного рівня у Таганрозькому відділенні Державного архіву Ростовської області. Окрім унікальних знахідок архів подарував також можливість реконструювати ймовірний первісний склад архівів державних органів, такі документи мали б зберігатися в усіх міських і районних інспектурах УНГО шести тогочасних областей України – тобто, як мінімум, у 500-х архівних фондах. В українських архівах нині можна нарахувати лише до двох десятків фондів органів статистики 1930-х рр. Фронтальне обстеження їхнього складу також іще попереду, але вже перші дані, отримані нами по Донецькій і Дніпропетровській областях, дають негативний результат: таких документів у нас немає.

У пошуках відповіді на запитання про долю архівів української статистики ми звернулися до архівів центральних урядових органів та установ, зокрема вдалися до обстеження «біографій» кількох архівних фондів у ЦДАВО – т. зв. «справ фондів». У результаті вдалося встановити чіткі інформаційні лакуни, у випадковість яких важко повірити.

Передусім показовим є тематичний склад документів, наявних на сьогодні в архівних фондах центральних урядових відомств. Він засвідчує цілеспрямоване і послідовне вилученння з фондів саме документів, що містять відомості про ситуацію на селі. Наведу один приклад: в архіві ВУЦВК – вищого органу державної влади УСРР – за 1932 р. збереглися лише лічені справи зі зведеннями Наркомзему про хід посівних кампаній, з інформаційними повідомленнями Всеукраїнської контори «Заготзерно», з бюлетенями Управління заготівель Наркомату постачання, кілька десятків справ із протоколами засідань обласних і районних виконкомів та кілька справ з архіву ЦАТК. Більшість же документів становлять: скарги на відмову у видачі паспортів; матеріали про закриття церков, синагог і кірх, про роботу Інституту червоної професури, про прийом турецької фізкультурної делегації, про розвиток тваринництва, виробництво чавуну і сталі в УСРР, матеріали бюджетної комісії ВУЦВК тощо.

Ще яскравішими виглядають хронологічні лакуни. Розподіл наявних на сьогодні документів за роками у фондах урядових органів та установ вражає.

Архів Наркомзему. Порівняно з 1931 р. обсяг документів за 1932 р. – в 1,7 разів менший, за 1933 р. – в 3,4 рази, за 1934 р. – в 40 разів (!) менший. Перевірка наявності, проведена в архіві в 1960 р. встановила драматичну історію втрат: 129 справ на знайшли на місці під час перевірки 1939 р.; 86 справ «*у період перед евакуацією були виділені для здачі в макулатуру без оформлення відповідних документів*». 77 справ за 1933–1934 рр. – переважно документи про організацію “спецхарчування” – було сором’язливо знищено вже у 1965 р.

Архів Наркомфіну (ЦДАВО, ф. 30): обсяг наявної на сьогодні документації за 1932 і 1933 рр. удвічі менший за показник 1931 р. Серед документів передвоєного періоду повністю відсутні архіви двох ключових управлінь: масових платежів та сільського господарства за 1931–1933 рр. Документи Наркомату за 1934–1937 рр. втрачено в повному обсязі. Під час «чисток» архіву у 1949 та 1955 рр. знищено понад 16 тис. справ через наявність «отраженных» та «поглощенных» документів (тогочасна архівна термінологія щодо експертизи цінності).

Архів Управління народно-господарського обліку при Держплані УРСР, УНГО (ЦДАВО, ф. 318). В архіві УНГО залишилося від 1932 р. 135 справ, від 1933 р. – 81 од. Показово, як «збереглися» архіви окремих структурних частин УНГО: Секретаріату: за 1932 р. – 36 справ, за 1933 р. – одна; по відділу сільськогосподарської статистики: відповідно 60 та 11; архів відділу статистики населення та охорони здоров'я за 1933 р. представлений... трьома справами (!). Документів за інші роки немає взагалі. Акт перевірки наявності 1957 р. встановив відсутність 14 справ за 1932 р. 1965 р. проведено експертизу цінності фонду: до знищення було відібрано неописані документи за 1932 р. 1968 р. знищено ще 102 в'язки документів за 1932 р.

Архів Наркомату охорони здоров'я (ЦДАВО, Ф. 342). Під час переїзду наркомату у 1934 р. з Харкова до Києва Всеукраїнський державний архів інформував, що «*у зв'язку з перевантаженням архівосховища архівні матеріали Наркомздоров'я тимчасово прийняти не може*». Коли нарешті у грудні 1935 р. вдалося передати до державного архіву документи за 1920–1931 рр., 335 в'язок (809 справ) залишили на місці в Харкові і склали «в бурти»; ще 222 справи передали до Українського інституту соціальної гігієни. Тобто, 1000 справ так і не надійшло до архіву. Що ж до документів, уже переданих, то їх систематично піддавали експертизі й утилізації: вже у 1936 р. знищено 925 одиниць зберігання «без оформлення». При перевірці наявності 1957 р. встановлено відсутність 29 справ; у 1962 р. – нестача ще 33 справ. У 1962 р. цей фонд зазнає останньої чистки: передано в макулатуру 2,5 тис. справ, в тому числі документи за 1932 р. Щодо документів за 1933–1941 рр., то їх було знищено в самому Наркоматі напередодні вступу німецьких військ до Києва у вересні 1941 р. Обсяг знищених документів становив 12679 справ, тобто, приблизно стільки ж, скільки було передано до державного архіву у 1935 р., іншими словами – половина передвоєнного архіву.

Архів ВУЦВК (ЦДАВО, ф. 1). Документи передавалися до Всеукраїнського державного архіву частинами у 1928–1934 рр. Перша архівна «чистка» мала місце вже у 1937–1938 рр.: тоді було знищено журнали вхідної та вихідної кореспонденції, «без відповідного оформлення». Під час наступної ревізії у 1940 р. знищено 4270 одиниць за 1920–1933 рр., у тому числі – 113 справ за 1932 р. У 1945 р. після реевакуації із Златоуста до Києва у довоєнному архіві ВУЦВК недорахувалися 1,5 тис. справ. 1957 р. ще понад 1000 справ передано у макулатуру. Під час проведення експертизи цінності у 1965 р. в архіві знайдено чіткі сліди попереднього цільового нищення документів,

а саме звернень громадян Вінницької області до приймальні Голови ВУЦВК. Це – контрольні картки реєстрації знищених заяв селян (картки також було знищено). Як результат усіх цих деформацій, у фонді вищого органу державної влади України обсяг документів за 1932 р. у 4,6 разів менший, за 1933 р. – у 8,6 разів менший, ніж за 1931 р.

Архів РНК УСРР (ЦДАВО, ф. 2). Вражаючі результати дало дослідження історії урядового архіву. Передусім з'ясувалося, що це – чи не єдиний архівний фонд, документи якого у повоєнні роки не проходили експертизу цінності, і, відповідно, жодного разу не знищувалися. Причина є дуже простою: знищувати вже не було чого. Хронологічний розподіл документів в урядовому архіві засвідчує: якщо за 1925 та 1926 рр. збереглося приблизно по 1,5 тис. справ щорічно, то за 1936 та 1937 рр. – лише по дві (!) одиниці. А за період 1928–1935 рр. документи відсутні повністю. Після переїзду уряду до Києва протягом 1934–1938 рр. до державного архіву були передані документи РНК за 1919–1926 рр. включно. Решта документів залишено в уряді (вони зберігалися в Управлінні справами РНК). Доля обох архівів склалася трагічно. Перша повоєнна перевірка наявності після повернення з евакуації (1949) засвідчила відсутність майже 40 % передвоєнного обсягу архівного фонду. Щодо долі тієї частини архіву, яка залишалася в уряді, то її прояснив нещодавно знайдений Акт про знищення архіву РНК з документами 1921–1940 рр., датований 3 липня 1941 р. Разом на 11-й день німецько-радянської війни було знищено 22109 справ і картотеку реєстрації вхідної кореспонденції (майже 2,5 тис. карток). За нашими обрахунками, орієнтовна частка документів 1932–1933 рр. у знищеному урядовому архіві становила 10–15 % загального обсягу, це близько 2,5 тис. справ, або не менше 100 тис. документів. Цей обсяг є цілком співмірним із тим масивом документів про голод, який на сьогодні виявлений і зареєстрований у всіх державних архівах України. Тобто, можемо зробити припущення, що сталінський режим залишив нам лише половину того умовного «архіву Голодомору», який був укладений державними органами на усіх ієрархічних рівнях влади. А загалом Україну було позбавлено урядового архіву останнього передвоєнного десятиліття. Показово, що цього не можна сказати про архіви центральних урядових органів у Москві, які зазнали засекречування, але аж ніяк не тотального знищення.

Коли в середині 1980-х років київські архівісти зробили спробу часткової реконструкції складу архіву РНК за документами, що відклалися у кількох десятках фондів інших урядових органів і установ, то за 1932–1933 рр. вдалося відтворити лише мізерну частку знищеного архіву – до 1 тис. одиниць документів.

Загалом демостатистична спадщина України 1920–1930-х рр. як складова сукупного урядового архіву розділила долю останнього, тобто зазнала системних винищень і деформацій. Безпрецедентна за масштабами акція знищення в Україні ключових документальних комплексів, не в останню чергу, – демографічних джерел – здійснювалася режимом послідовно та

жорстко упродовж кількох десятиліть. Черговим кроком влади на шляху до втаємничення і обмеження доступу до небезпечних для неї архівів стала постанова Президії Верховної Ради СРСР від 16 квітня 1938 р. про передачу державних архівів у відання НКВС СРСР.

Після винищення національної еліти, національної церкви, українського селянства та фрагментації, за Рафалем Лемкіним, українського етносу, знищення архівів – слідів злочину і історичної Пам'яті нації – стало п'ятим, заключним і цілком логічним актом геноциду. Саме його ми і назвали українським архівоцидом. Короткотермінові наслідки архівоциду – це знищення безпосередніх слідів злочину комуністичного режиму проти народу України у 1932–1933 рр. Віддаленими його наслідками можемо вважати передусім видалення сегмента історичної пам'яті нації про Голодомор, а також радикальну деформацію джерельної бази дослідження історії України міжвоєнного періоду, точніше – 1930-х років. Відтак ми й досьогодні будуємо наші історичні студії на деформованих документальних масивах, – тих самих, які *для нас* сформував сталінський режим. По-суті, препаровані архіви є інструментом прямої дії тоталітарного режиму для *історіописання*, інструментом, який спонукає до викривлених висновків. Сталінська зловісна посмішка супроводжує кожного, хто занурюється в українські архіви 1930-х років.

«Експертиза цінності документів», що формально має передувати знищенню документів, з категорії архівознавчої перетворюється на поняття історіософське. «Експертизу правильності» і досі проходить наша історіографія. Тільки експертом тут і досі виступає тоталітарний режим, пропонуючи нам доступ саме до того складу архівних документів, який він сформував для нас. Проте склад документів архівного фонду держави і нації – це її обличчя, результат її самопізнання, самоусвідомлення, самопозиціонування. І в цьому сенсі товариша Сталіна можна назвати не лише «видатним мовознавцем», але й геніальним архівістом. Він сформував *державний архів України* у такому вигляді, який мав виключати можливість адекватного відтворення і оцінок минулого.

ГОЛОД 1946–1947 РОКІВ НА ДОНЕЧЧИНІ (РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ)

М.В. Бривко
Загальноосвітня школа I–III ст. № 11
E-mail: Br-nik@yandex.ru

Як зазначав Задніпровський О.І. у своїй праці «Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі»: «Голод – невід'ємна складова історії України. Про нього на українських землях відомо ще з часів Київської Русі, коли розпочалася систематична реєстрація екстремальних явищ природи, у тому числі й голодних років. Узагальненої картини голоду в Україні ще не створено, тому кожне дослідження з цієї проблеми має важливе значення. Вивчення теми голоду та пов'язаних з ним подій дає можливість глибше зрозуміти минуле нашої країни, щоб краще передбачити її майбутнє.

Бо голод – є багатоаспектною історичною проблемою. Тому його дослідження поглиблює знання про соціально-економічний та суспільно-політичний стан України XX століття на тому чи іншому етапі її розвитку» [1, С. 14].

Увагу істориків все більше привертають події, пов'язані з голодом в Україні 1946–1947 рр. Цей голод є останнім у трагічному переліку голодувань українського народу протягом 20–40-х рр. XX ст. [2, С. 27–29].

Актуальність даної роботи обумовлена тим, що про післявоєнний голод в Донбасі та місті Сніжне зокрема відомо ще недостатньо, але його наслідки досі болісно озиваються в пам'яті живих свідків усієї України.

Голод 1946–1947 рр. є предметом дослідження багатьох вчених та спеціалістів з історії України: Рабенчука О.П., Воронова І.О., Пилявця Ю.Г., Біласа І.Г. та інших.

Першим узагальнювальним великим дослідженням голоду 1946–1947 рр. на Донеччині є вже названа робота Задніпровського О.І. «Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі» [1]. Він викладає тогочасні події у вигляді хроніки, що дало можливість розкрити зміст і особливості голоду на території цього промислового регіону, детально та послідовно малює картину подій голодного лихоліття. Значну частину праці займають документи, що створили своєрідну основу дослідження.

Головними джерелами в дослідженні голоду 1946–1947 років на Донеччині є архівні документи Державного архіву Донецької області. При висвітленні регіонального аспекту на прикладі міста Сніжне, це також матеріали фондів архівного відділу Сніжнянської міської ради за 1946–1947 роки та спогади очевидців тих страшних часів.

Вивчаючи голод 1946–1947 рр., намагаєшся відокремити причини голоду. Більшість документів та свідчень говорять про те, що причини голоду мали комплексний характер, а саме: посуху та неврожай, різке ослаблення продуктивних сил на селі в результаті війни і окупації, завищені плани хлібозаготівель, максимальне вилучення продукції в колгоспах і експорт зерна.

Розглядаючи регіональні особливості, слід зазначити, що населення Донецької (Сталінської) області від голоду постраждало чи не найбільше від інших регіонів України. Хоча помилково вважається, що в індустріальному центрі країни голоду не могло бути. І цей міф треба розвіювати в пам’ять про тих, хто загинув від голоду в регіоні.

Посуха і неврожай 1946 р. в поєднанні з післявоєнної розрухою надзвичайно загострили продовольче становище в Сталінській області. Однак голоду можна було уникнути, якби країна мала в своєму розпорядженні необхідний мінімум продовольства. На жаль, керівництво СРСР взяло курс на проведення надмірних хлібозаготівель, щоб вже в 1946 р. скасувати карткову систему. Крім того, стали надавати більшу продовольчу допомогу іншим країнам – вивозити туди хліб. Так, тільки у 1946 році було вивезено 1,7 млн тон зерна, а усього за 1946–1948 роки – 5,7 млн тон [3, С. 88].

Продовольства катастрофічно не вистачало. Документи фонду Сталінського обкому партії, які зберігаються в Державному архіві Донецької області, свідчать, що вже 16 вересня 1946 р. з міст стали надходити повідомлення про тяжке продовольче становище. Доходило до того,що багатодітні вдови, чоловіки яких загинули на війні, просили прийняти їхніх дітей в дитячі будинки, оскільки годувати дітей було нічим.

Ситуація ускладнилася після 27 вересня 1946 р., коли Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про економію у витрачанні хліба». З пайкового продовольчого забезпечення було знято велику кількість населення, переважно дорослих утриманців – пенсіонерів, інвалідів, які не могли працювати, у зв’язку з цим у Сталінській області число людей, що мають хлібні картки, скоротилося на 348 тис. чоловік (на 15,2 %) [4, С. 230].

Починаючи з грудня 1946 року в області все частіше траплялися випадки виявлення голоду. Від поганого харчування люди стали хворіти і вмирати. У листі керівників області, направленому голові Ради Міністрів УРСР і секретарю ЦК КП(б)У М.С. Хрущову, говорилося: «У колгоспах області на 20.12.46 року налічується до 27 тисяч сімей колгоспників з числа багатодітних, інвалідів Вітчизняної війни, старих колгоспників і сімей загиблих воїнів на фронтах Вітчизняної війни, у яких не виявилося ніяких продуктів харчування» [5, С. 120–124].

1 лютого завідувач оргінструкторським відділом Ольгинського райкому КП(б)У Сталінської області Гульченко, інформуючи обком партії про настрої населення району, наводив факти тяжкого матеріального стану багатьох сімей. «У селі Василівка, – писав він, – вчителем неповної середньої школи

працює Савін, має 6 чоловік сім'ї, хліба отримує 500 г, свого підсобного господарства не має, знаходиться у тяжкому матеріальному становищі. Йому було двічі надано матеріальну допомогу зерном і картоплею з підсобного господарства цієї ж школи. Померла дитина, і вчитель Савін заявив працівнику РККП(б)У, що померла від голоду і, крім цього, хворіють ще двоє дітей» [1, С. 106].

Таке становище, зі свідчень очевидців, було характерне і для Сніжнінського району. Так, Дятленко В.О. з м. Сніжне розповідає: «Їли корінці пролісків, бруньки з дерев, збирали дикий часник, і мама варила суп. Бабуся пекла буряк в духовці. До цього часу не їм моркву і буряк – наївся в 47-му» [6]. Інший мешканець міста, а саме Ямняк Т.П. згадує: «Дуже було скрутно з продуктами. Шахтарям видавали по карткам 1200 г хліба на день, решті – 300 г. Але і за цим хлібом треба було займати чергу звечора і сидіти всю ніч, щоб вранці можливо отримати хліб. В сім'ї було 9 дітей. Я була найстарша, тому найчастіше сиділа в черзі. Коли приносила хліб додому, мама розмочувала його водою, щоб було більше.

Навесні збирали в полі мерзлу картоплю, дома на припічку її відпарювали і їли. В лісі збирали жолуді, насіння липи. Мама розпарювала, товкла і ми всі їли. Було дуже скрутно. У сусідів померло троє діточок від голоду» [7].

Почастішали випадки, коли збожеволіли від голоду люди вбивали своїх родичів або сусідів та їли їхні трупи. У довідці Міністерства внутрішніх справ УРСР повідомлялося, що з 11 січня до 1 лютого у Сталінській області стали три випадки вбивств голодними людьми своїх родичів, дітей і вживання в їжу їхнього м'яса [1, С. 106]. За першу половину 1947 р. було зареєстровано 11 випадків людоїдства.

Голод суттєво вплинув на криміногенну ситуацію, особливо збільшилась кількість грабунків особистого майна громадян і запасів продовольства. Усе нагадувало війну за шматок хліба голодних проти голодних, оскільки городяни грабували село, а сільські мешканці – місто. Об'єктами нападів ставали магазини, сховища, бази, а також помешкання та господарчі будівлі жителів міст і сіл. Ішли грабувати, часто зі зброєю в руках, організовуючись у групи, робітники, службовці, колгоспники, військовослужбовці, члени ВКП(б), комсомольці і вчорашні фронтовики, які до цього не вчиняли навіть дрібних крадіжок [8, С. 66].

Яскравим прикладом є такий факт: «4 лютого о восьмій годині вечора працівники шахти № 7 Трудівської копальні м. Сталіно С.П. Берлизов та У.І. Заєць поверталися з села Костянтинівки, де купили мішок буряків. За два кілометри до селища Мар'їнки до них підійшов невідомий чоловік. Пострілом з пістолета він вбив Берлизова і вдарив залізним прутом по голові Уляну Заєць. Учні 7-го класу Мар'їнської школи йшли додому в колгосп «Перемога» і виявили вбитого Берлизова і поранену Заєць, яка в районному відділі Міністерства внутрішніх справ все розповіла. Мішок з буряками зник» [1, С. 108].

Але найбільшої шкоди завдавали крадії карток. Це були крадіжки у населення, що часто призводили до голоду цілу родини, навіть до самогубства. Крім того, часті були випадки службових махінацій. Протягом грудня 1946 р. за зловживання продуктовими картками в області було засуджено до ув'язнення 15 осіб. У січні 1947 р. до кримінальної відповідальності було притягнено 32 особи.

На засіданні Сніжнянського виконкому 21 травня 1947 року було розглянуто питання про зловживання в лікарні. Перевірка показала, що роздатчиця хліба неодноразово порушувала норми (обвішувала). Була звільнена з роботи, головний лікар отримав догану [9].

У цілому в 1946 р. в Сталінській області сталося 30 вбивств з пограбуваннями та 139 інших випадків вбивств. За одинадцять місяців 1947 р. ці показники становили 81 та 188 відповідно. У злочинців було вилучено 2074510 крб, хлібопродуктів на 145260 крб, інших продовольчих і промислових товарів на 1242563 крб. До кримінальної відповідальності притягнено 7594 особи [10, С. 121].

Не байдужим до проблем населення було керівництво області, про що свідчать архівні документи, в яких зазначається, що протягом 1946–47 рр. керівництво області постійно намагалося покращити становище міського і сільського населення.

Влада змушена була організувати населенню продовольчу допомогу. Ця робота йшла в основному по лінії створення на промислових підприємствах, в організаціях та установах, колгоспах і радгоспах спеціальних поживних пунктів (їдалень), де голодні могли безкоштовно або за гроші отримувати мізерні гарячі страви.

Як свідчать матеріали фондів архіву, 31 грудня 1946 р. Сталінський облвиконком і бюро Сталінського обкому партії ухвалили рішення створити мережу поживних пунктів для 10 тис. колгоспників, робітників радгоспів і членів їх сімей. Щоденне одноразове харчування в пунктах складалося з 25 г м'яса або риби, 50 г картоплі, 20 г овочів та 100 г хліба. У наступні місяці мережа громадського харчування в містах і сільській місцевості була значно розширена.

Облвиконком і бюро обкому партії констатували, що створені у грудні 1946 – березні 1947 рр. споживчою кооперацією 279 сільських їдалень дали можливість забезпечити щоденною гарячою стравою до 20 тис. чол. «Проте, – зазначалось у постанові виконкому Сталінської обласної ради депутатів трудящих «Про заходи щодо розширення мережі їдалень споживчою кооперацією для харчування особливо нужденного населення в районах, постраждалих від посухи», – кількість населення, яке потребує харчування через їдальні споживкооперації, на цей час значно більше і за більш повного використання місцевих ресурсів, а також збільшення закупівель продуктів харчування системою споживкооперації, є можливість набагато розширити обслуговування харчуванням особливо нужденного населення сільських місцевостей».

Постанова зобов'язала облспоживспілку збільшити мережу їдалень для забезпечення одноразовим гарячим харчуванням 30 тис. чол. При цьому з квітня гаряча страва мала у своєму складі: м'яса – 25 г, картоплі та овочів – 100 г, крупи – 25 г з одночасним видавання 200 г хліба [1, С. 147–148].

Джерелами продовольства для їдалень мусили бути «додаткове використання місцевих ресурсів», «тимчасове запозичення продовольства в підсобних господарствах, колгоспах і в колгоспників», а також організація збирання свіжої зелені на місцях. До 1 липня планувалося надати їдальням 90 т м'яса і риби, 360 т картоплі та овочів і 90 т крупів. З Волинської області треба було привезти 100 т картоплі, а з Рівненської – 25 т м'яса.

У районах, де створювались їдальні, райкоми партії та райвиконкоми повинні були організувати при сільрадах комісії сприяння із залученням сільського активу. На них покладалося визначення контингенту особливо нужденних, надання допомоги споживчій кооперації у закупівлях продуктів. Комісії повинні були сприяти забезпеченню їдалень інвентарем та обладнанням, здійснювати контроль за правильним використанням продуктів.

Було затверджено контингент людей для харчування в їдальнях, у межах окремих районів, зокрема для Сніжнянського району – 1400 чол. [11].

Місцеві органи влади намагалися якнайшвидше налагодити роботу борошномельних підприємств, хлібопекарень, мережі громадського харчування. Суттєвим доповненням до централізованих фондів продовольства було індивідуальне і колективне городництво робітників і службовців. На кожному засіданні Сніжнянського виконкому протягом 1946–1947 рр. розглядались від 40 до 50 питань про виділення земельних ділянок. У міськраді було виділено 147 га під городи із розрахунку по 0,03 га на кожного з 4851 мешканця [9].

Поряд з цим промислові підприємства, державні установи й організації мали власні підсобні господарства, для створення яких місцева рада виділяла землю. На підприємствах діяли відділи робітничого постачання, які забезпечували трудівників продуктами і товарами як за рахунок централізованих державних фондів, так і шляхом використання місцевих ресурсів. Земельний фонд не міг задовольнити всі прохання [9].

На 20 квітня 1947 року у сільській місцевості Сталінської області було створено 362 їдальні, у яких за гроші харчувалися 25115 осіб, котрим не вистачало їжі вдома. Для безкоштовного харчування було організовано 286 харчувальних пунктів. Вони забезпечували їжею 11631 особу. До цього числа входила велика кількість голодуючих колгоспників і робітників радгоспів, які отримували гарячі страви і хліб в польових їдальнях на місці роботи.

Сталінський облвиконком протягом 1946–1947 років видавав розпорядження, згідно з яким для поліпшення харчування робітників колективам виділяли додатково борошно, соняшник та інші необхідні продукти харчування. Тим часом масштаби голоду продовжували збільшуватися. Його пік припав на квітень–липень 1947 р. Від голоду страждали переважно діти та

утриманці, які не працювали, а в соціальному розрізі – робітники та колгоспники [12, С. 51].

У той же час велику увагу місцева влада усіх рівнів приділяла своїм сім'ям: додаткове місячне пайкове забезпечення, відпочинок дітей на узбережжі Чорного моря тощо. Так, згідно з архівними документами, додатковий пайок тільки за лімітом р^{б} 300 на м'ясо, жир, ковбасу отримувало 95 осіб, норма пайка на м'ясо на одну особу на місяць становила 4 кг, жиру – 2,5, ковбаси – 1 кг тощо [13].

І хоча керівництво області і міста намагалося зменшити наслідки нестачі продовольства, цього було замало, голод 1946–1947 рр. забрав життя багатьох мешканців краю. Варто зазначити, що людські втрати визначити важко, оскільки масштаби трагедії, попри те, що вони були меншими, ніж у 1932–1933 рр., надто великі.

Частка загиблих від голоду у загальній кількості померлих в Україні протягом досліджуваного періоду складала, %: в Ізмаїльській області – 44,3; Сталінській – 9,4; Запорізькій – 6; Вінницькій – 5,8; Дніпропетровській – 4,9; Кам'янець-Подільській – 4,4; Харківській – 4,3; Одеській – 3,8; Київській – 3,1; Чернігівській – 0,18. Як видно з документів, Сталінська область займає друге місце в Україні [14].

Аналіз кількості населення області за 1946–1947 рр. показє, що народжуваних в 1947 році порівняно з 1946 роком зменшилось з 70369 до 56463 особи (на 13906), кількість померлих збільшилась на 28631особу (1946 р. – 22650, 1947 рік – 51281). Кількість померлих у містах значно перевищувала смертність у селах. У 1946 році в містах померло 18448 осіб, у селах – 4202, в 1947 році – 43143 та 8137 відповідно [15].

Отже, можна вважати, що за період 1946–1947 рр. в Донбасі від нестачі продовольства, за деякими підрахунками, загинуло понад 12,5 тис. осіб. Але ще раз нагадаємо: це лише ті випадки смертей, що були зареєстровані ЗАГСами, насправді ж помирало в той час значно більше. У містах регіону питома вага загиблих від голоду в загальній кількості померлих виявилася більшою, ніж у сільській місцевості, оскільки восени 1946 р. в країні було скасовано продовольчі картки для дорослих утриманців. Багато з них, особливо в містах, унаслідок цього залишилися без державного продовольчого забезпечення й не мали інших джерел харчування.

В картках померлих у 1946–1947 рр. від голоду причиною смерті вказувалась «аліментарна дистрофія» – тяжке захворювання від нестачі продуктів харчування. У багатьох випадках писали просто: «виснаження», «загальне захворювання», «старість», «дитяча кволість», «параліч серця», а то й «причина не відома». Згідно з динамікою окремих захворювань, від дизентерії у 1945 році померло 2369 осіб, а в 1946 – 7303, 1947 – 6912, у 1948 – 6237, а від тифу померло у 1945 році – 9442, у 1946 – 6071, у 1948 – 2237 осіб [16].

Протягом 1947 р. на лікуванні у Сталінській обласній клінічній лікарні перебували 328 хворих на дистрофію. З них 203 чоловіки, або 62 % і 125 жінок (38 %). Курс лікування тривав у середньому 33 доби. Повністю

здоровою покинула лікарню 71 особа, зі значним покращенням здоров'я – 181. В інші відділення лікарні для продовження лікування було переведено 5 хворих. Померли 64 особи, або 20 % від усіх хворих дистрофією, з них у перші 24 години перебування в лікарні – 41. У річному звіті лікарні зазначалося, що хворі надходили до лікарні в «дуже тяжкому стані», «... у більшості випадків помирали, не доходячи до ліжка у відділенні» [17].

У Сталінській міській дитячій клінічній лікарні протягом 1947 року на лікуванні було 82 дитини, що хворіли на дистрофію. Серед них у віці 1–3 років – 15 осіб, 4–7 років – 28, 8–12 років – 27 та у віці понад 12 років – 12. Усі вони були вилікувані. Курс лікування тривав у середньому 22 доби [14].

Після збирання врожаю 1947 р. голод став поступово відступати, а число померлих від нього скорочуватися.

Таким чином, досліджуючи різні матеріали та свідчення, ми бачимо, що «хлібні» труднощі Донецькій області після війни не з'явилися раптом. Це продовження хронічної проблеми кризи постачання. Екстремальні умови голоду несли загрозу як фізичному, так і психологічному здоров'ю людей. У ситуації небезпеки, постійного напруження, невпевненості у завтрашньому дні, відчаю зазнала кардинальної зміни поведінка людей, яка призвела до руйнації норм та ціннісних орієнтацій. І хоча керівництво області і міста намагалось зменшити наслідки нестачі продовольства, але цього було замало і голод 1946–1947 рр. забрав життя багатьох мешканців нашого краю. У той же час у післявоєнний період радянське суспільство продемонструвало набутий в роки війни досвід виживання. І цей унікальний досвід потребує ще глибшого і багаторівневого дослідження в майбутньому, з вивченням регіональних особливостей голоду 1946–1947 років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Задніпровський О.І.* Хроніка голоду 1946–1947 років у Донбасі / Задніпровський О.І. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2007.
2. *Воронов І.О.* Голод 1946–1947 рр. / Воронов І.О., Пилявець Ю.Г. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1991.
3. Внешняя торговля СССР: Статистический сборник. 1918–1966. – М. : Международные отношения, 1967.
4. Голод в Україні. 1946–1947: Документи і матеріали. – К.–Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 1996.
5. *Задніпровський О.І.* Особливості голоду 1946–1947 років у Донбасі // Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки : Матеріали Міжнарод. наук. конф. (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.–Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 1998. – С. 120–124.
6. Спогади Дятленко В.О. (м. Сніжне). Записані 2012 р.
7. Спогади Ямняк Т.П. (м. Сніжне). Записані 2012 р.
8. История рабочих Донбасса : В 2-х т. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 1981.

9. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 326. – оп. 7. – спр. 55. – арк. 2–4; Ф. Р-2794. – оп. 1. – спр. 354–382.

10. *Калініченко В.В.* Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Калініченко В.В. ; Харків. нац. ун-т. – Харків, 2001.

11. ДАДО. – Ф. Р-2794. – оп. 1. – спр. 313. – Арк. 209, 211–217.

12. *Хорошайлов Н.Ф.* Донбасс непокоренный : очерк. – 2-е изд. / Хорошайлов Н.Ф. – Донецк, 1982.

13. ДАДО. – Ф. Р-3397. – оп. 1. – спр.35. – Арк. 85.

14. ДАДО. – Ф. 386. – оп. 5. – спр. 152. – Арк. 9.

15. ДАДО. – Ф. Р-4240. – оп. 1, дод. – спр. 355. – Арк. 2.

16. ДАДО. – Ф. Р-4932. – оп. 7. – спр. 4. – Арк. 2. ; спр. 5. – Арк. 2.

17. ДАДО. – Ф. Р-6393. – оп. 1. – спр.4. – Арк. 6, 18.

ВАЛЮТНІ ОПЕРАЦІЇ ТОРГСИНІВСЬКИХ УСТАНОВ *(НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛКОНТОРИ)*

М.В. Горох
Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського
E-mail: gorokh@list.ru

Історія «Спеціальної контори для торгівлі з іноземцями на території СРСР» (скорочено – Торгсин) пов'язана з трагічними подіями першої половини 1930-х рр. Створена 18 липня 1930 р. для обслуговування іноземців, вона у червні 1931 р. переорієнтовується на радянських громадян як основне джерело надходження золота, срібла, іноземної валюти, платини, коштовного каміння [1, С. 19–20]. Проіснувало об'єднання до лютого 1936 р. [2, арк. 23], залишивши у пам'яті людей гірку згадку про втрачені сімейні коштовності.

Радянська історіографія уникала згадок про Торгсин. Працям західноєвропейських та американських дослідників була притаманна констатація факту існування системи, а відсутність доступу до радянських архівів не дозволила їм детально зупинятися на цій тематиці. З розпадом СРСР це питання почали ґрунтовно і систематично вивчати. Попри велику кількість праць, переважно статей, історія системи залишається сферою наукових пошуків невеликого кола істориків. Серед російських дослідників відзначимо роботи О.О. Осокіної [1; 3], І.В. Павлової [4], В.А. Толмацького [5], а серед українських – В.І. Марочки [6], О.Ю. Мельничук [7], В.М. Даниленка [8], О.Д. Попова [9]. Акцентуючи увагу насамперед на роботі Всесоюзного об'єднання та Всеукраїнської контори, вони зрідка зупиняються на регіональній історії системи. Невисвітленими залишаються питання виконання валютного плану та плану реалізації товарів окремими обласними конторами.

Метою даної статті є спроба на прикладі роботи Чернігівської облконтори Торгсин з'ясувати основні напрямки надходження іноземної валюти з-за кордону, висвітлити процедуру оформлення грошових переказів, встановити місце, яке вони обіймали у підсумкових показниках валютних надходжень. Хронологічні межі роботи обмежені часом існування системи (1930–1936 рр.). Дослідження ґрунтується на широкому колі уперше введених до наукового обігу архівних документів, що зберігаються в архівах Києва, Чернігова та Ніжина.

Надходженню іноземної валюти (або як її ще називали – «ефективної») держава приділяла багато уваги. Її власниками були іноземні туристи, моряки, робітники-іноземці на радянських підприємствах, громадяни СРСР, які накопичили валюту за часів Російської імперії, нелегальної торгівлі

у роки Громадянської війни, валютних операцій НЕПу. Не менш вагомим, а, мабуть, і важливішим джерелом залишались грошові перекази з-за кордону, які були невичерпними і залежали тільки від бажання іноземців надсилати кошти. Світова економічна криза і депресія на Заході суттєво зменшили об'єми надходжень інвалюти, що відобразилося на кількості переказів та сумах, що переказували.

У кінці 1920-х рр. держава обмежила виплати переказів «живою» валютою, пропонуючи натомість радянські знаки. У відповідь адресати почали масово відмовлятися їх отримувати. Урегулювати ситуацію допоміг Торгсин. Влада дозволила переказувати гроші на рахунки організації. Хоча офіційний дозвіл на це надійшов тільки у вересні 1931 р., операції з валютою відбувалися з серпня [1, С. 148]. А 1 січня 1932 р. між Правлінням В/О «Торгсин» і The Amalgamated bank у Нью-Йорку, Amalgamated trust & savings bank у Чикаго та їхніми агентствами була укладена угода, за якою останні отримали право видавати ордери на представництва системи [10, арк. 6]. Перелік банків, які переказували кошти на Торгсин, друкували в газетах, а їхні послуги широко рекламували за допомогою плакатів, каталогів, проспектів, що виходили різними мовами [11, С. 14]. Подібні оголошення віднаходимо на сторінках американських видань The American Mercury [12] та Jewish daily bulletin (Нью-Йорк) [13], львівської газети «Діло» [14, С. 31]. Станом на 9 червня 1932 р. до переліку входило 57 банків 19 європейських країн, з них 13 банків у США, два – у Туреччині, по одному – в Єгипті, Китаї, Персії, Палестині та Монголії. Найбільше рекламували відділення The Amalgamated bank та банків за участю радянського капіталу [10, арк. 64–66].

Щоб заохотити іноземців надсилати кошти родичам у СРСР, Торгсин започаткував надання різноманітних послуг. 19 серпня 1932 р. на сторінках газети «За индустриализацию» з'явилася стаття, в якій пропонували замість прямого грошового переказу надсилати адресатам товари за прейскурантом. Об'єднання зобов'язувалося якнайшвидше виконувати ці замовлення [10, арк. 98], а сума переказу жодним чином не обмежувалася. Цим опікувалися спеціальні посилкові бази Одеси та Харкова. Перша обслуговувала Правобережну Україну, відпускаючи посилки через крамниці в Одесі, Херсоні та Миколаєві, а друга – Лівобережну Україну, через осередки у Харкові, Маріуполі та Бердянську [10, арк. 103]. У грудні 1934 р. у Москві, Ленінграді та Києві організували «столи індивідуального замовлення». Якщо обраних товарів вистачало, то встановлювався чіткий термін отримання товарів, інакше – він був умовним [15, арк. 342]. Заявку дозволялося подавати як особисто, так і по телефону [16, арк. 98а, 98б].

Оформлення грошового переказу відбувалося у кілька етапів. Спочатку на ім'я адресата надходив ордер, копію якого (авізо) одержувало одне з відділень Торгсину. Ордери були двох кольорів: рожеві випускав банк, а сині – його агентства [10, арк. 1, 6]. З червня 1932 р. банки в Нью-Йорку та Чикаго почали надсилати адресатам ордери жовтого кольору, з необмеженим терміном дії, а Правлінню В/О «Торгсин» і відділенням – копії рожевого та

сірого кольорів відповідно [10, арк. 60]. Одержавши документ, особа ставила на його звороті підпис і вирушала до найближчого відділення Торгсину. Працівник системи звіряв наданий йому ордер з отриманим авізо за номером і датою, прискіпливо вивчав документи, що засвідчували особу клієнта. У разі успішного проходження цієї процедури адресату видавали документ, який дозволяв купувати товари в крамницях Торгсину [10, арк. 1]. З запровадженням у липні 1934 р. іменних розрахункових чекових книжок власників переказів почали «прикріплювати» до заздалегідь визначених крамниць [16, арк. 25 зв., 32]. Якщо ж у населеному пункті був один осередок системи, то власників переказів рекомендували обслуговувати поза чергою [17, арк. 92].

Під час оформлення грошового переказу клієнту дозволялося розділити кошти на кілька частин чи переслати їх в інше місто, але за умови, що він переїхав або допомагав родичам [18, арк. 16]. Необхідність цього слід було документально підтвердити, а також отримати дозвіл від директора крамниці та касира. За переказ коштів стягувалася комісія, розмір якої залежав від суми (до 100 крб тариф становив від 15 до 50 коп. золотом, далі за кожні 10 крб – 5 коп.) [16, арк. 60 зв.]. З липня 1934 р. прерогативу оформлення таких переказів перебрали на себе банки. Попри зовнішню простоту, процедура отримання коштів викликала багато нарікань. Банківські установи не знали торгової мережі Торгсину і не користувалися у своїй роботі територіальним принципом [19, арк. 116, 120]. Через це закордонні перекази, адресовані Новгород-Сіверському відділенню, надходили до Шостки, Глухова, Чернігова або й зовсім губилися [20, арк. 37, 68]. Так, громадянка Король скаржилася на двомісячну затримку переказу 10 доларів з Київської до Роменської крамниці [21, арк. 4 зв.], і такі випадки були непоодинокими.

Перераховані послуги Торгсин надавав нерегулярно, до того ж супроводжувалися вони бюрократичними перепонами. Співробітники системи не виписували більше однієї книжки, відмовлялися переказувати кошти на ім'я адресата в інше місто чи переносити наявний залишок до нової книжки, примушуючи отоварититися на всю суму, не приймали доручень, завірених домоуправлінням, видавали кошти спадкоємцям померлого адресата за рішенням суду без повідомлення про це іноземного кореспондента [22, арк. 83–86]. Причиною більшості названих порушень була погана поінформованість персоналу про операції, які міг надавати Торгсин, а які були заборонені. Так, рахівник крамниці у Бахмачі, переказавши кошти до іншого міста, видав клієнту на руки розрахункову книжку на ту ж суму. Ця необачність могла призвести до подвійного отоварювання, тобто спричинити збитки системі [23, арк. 20а].

На відміну від ордерів, поновлення яких за умови ретельної перевірки документів адресата не викликало спротиву [10, арк. 4], повторне оформлення втраченої чекової книжки було радше виключенням, ніж правилом. У березні 1934 р. громадянка С.М. Голдович поскаржилася на бездіяльність працівників Торгсину в Ніжині. «Через свою старість» вона загубила книжку

на суму в 10 доларів, тому попросила видати дублікат. Жінці порадили зачекати 4 місяці і, якщо книжку не отоварять, їй пообіцяли оформити нову. Очікування розтягнулося на 9 місяців, а нової книжки вона так і не отримала. Обурена відвідувачка сприйняла це як «знущання над бідними євреями», яких змушували голодувати, погрожувала повідомити родичам за кордон та звернутися до суду [24, арк. 22 та зв.]. Незадоволеними роботою Торгсину були й іноземні банківські установи, які фіксували численні факти поганого пакування посилок, видачі переказів стороннім особам, несвоєчасного надання інформації про отримання переказів [21, арк. 82; 25, арк. 20 та зв.].

В осередках об'єднання масово накопичувалися грошові перекази, власники яких не поспішали їх оформляти, очікуючи більш сприятливого обмінного курсу. Держава приймала іноземну валюту за заниженим курсом. На середину листопада 1934 р. Держбанк сплачував клієнтам Торгсину 1 крб 13 коп. за долар США, 5 крб 71 коп. за фунт стерлінгів, 45 крб 98 коп. за сто німецьких марок [26, арк. 18]. Офіційний же курс обміну валюти в СРСР у 1931–1934 рр. становив: долар США – від 1 крб 17 коп. до 1 крб 96 коп., фунт стерлінгів – від 6 крб до 7 крб 67 коп., сто німецьких марок – від 46 крб 42 коп. до 46 крб 83 коп. [27, С. 237]. Однак і він був штучним та не відображав реальної купівельної спроможності радянських знаків.

Вичікувальна позиція власників переказів турбувала Правління В/О «Торгсин», бо незатребувані кошти доводилося повертати назад. Об'єднання вимагало від директорів крамниць обов'язкового повторного розсилання повідомлень про необхідність отримання переказу [10, арк. 39], проведення роз'яснювальних бесід з адресатами, активного залучення реклами на радіо, в кіно та газетах [19, арк. 228 зв.]. Якщо до населеного пункту надходило кілька переказів, то працівнику Торгсину рекомендували у вихідний день поїхати до адресатів, оформити на місці усі необхідні документи та прийняти замовлення [28, арк. 3]. Бажаного ефекту ці дії не дали. В УСРР станом на вересень 1932 р. заборгованість за переказами сягнула 1 млн крб [29, арк. 7]. У червні 1933 р. лише в Чернігівській облконторі незатребуваними значилися 122 перекази майже на 2 тис. крб [22, арк. 84].

У грудні 1934 р. в області грошові перекази оформляли представництва у Глухові, Конотопі, Кролевці, Мені, Ніжині, Новгороді-Сіверському, Прилуках, Ромнах, Шостці та Чернігові, або 10 з 13 осередків [18, арк. 70]. Географія надходжень була досить широкою: США, Палестина, Польща, Англія, Франція, Німеччина, Литва, Китай, Персія, Чехословаччина, Монголія [30, арк. 12]. У 1933 р. провідну позицію обіймала Америка, на яку в квітні припадало 71 %, а у травні – 58 % всіх переказів. Далі йшли надходження з Англії – 12 % та Польщі – 8 % [22, арк. 84–85]. Аналогічний розподіл спостерігався й у 1935 р., протягом якого з Америки надійшли майже 5,8 тис. переказів (на суму 74,5 тис. крб), з Палестини – 1,5 тис. (10,4 тис. крб), з Польщі – 0,7 тис. (7 тис. крб) [30]. Розміри переказів суттєво відрізнялися. Навесні 1934 р. один адресат на Чернігівщині одержував у середньому 10,5 крб, а в 1935 р. – від 7 до 13 крб. Така допомога була регулярною

і надходила переважно від родичів [31, арк. 109]. Майже 90 % всіх адресатів проживало у містах і містечках області, а за національністю були євреями [32, арк. 21 зв.].

Надходження валюти з-за кордону вирізнялися своєю стабільністю. У 1933–1935 рр. щокварталу Чернігівська облконтора оформлювала переказів на суму від 26,8 до 49,4 тис. крб. Найбільше їх надійшло протягом квітня–вересня 1933 р. – 91,6 тис. крб або п'ята частина від підсумкових показників за увесь час існування контори [33, арк. 116; 34, арк. 4, 7, 16]. Надалі щоквартальні надходження не перевищували позначки у 36,1 тис. крб. Виконання планових показників по грошових переказах постійно зростало: з 26,8 % у першому кварталі 1933 р. до 131,5 % у четвертому кварталі 1935 р. [30, арк. 171, 181, 186; 33, арк. 98; 35, арк. 146]. Цьому сприяло коригування плану в бік його зменшення. Успішне виконання плану другого півріччя 1935 р. підштовхнуло керівництво Торгсину до перегляду очікувань на 1936 р. Передбачалося, що крамниці у Чернігові, Прилуках, Ніжині, Конотопі, Сновську та Ромнах за рік дадуть системі щонайменше 85 тис. крб [35, арк. 170], але швидка ліквідація Торгсину у лютому 1936 р. не дозволила їх реалізувати.

У масштабах України показники надходження грошових переказів по облконторі були скромними. У 1933 р. в республіку іноземці надіслали їх на 6,3 млн крб [1, С. 162], з них 161,4 тис. крб (3 %) – жителям Чернігівщини. Три чверті адресатів проживали у Київській, Одеській і Вінницькій областях [36, арк. 50]. За підсумками року перекази становили чверть усіх надходжень об'єднання в УСРР. Найбільша їхня питома вага спостерігалася на Вінниччині – 45,5 та Одещині – 31,2 %, а найменша – на Харківщині – 11,1, Донеччині – 12,3, Чернігівщині – 13,4 % [36, арк. 50]. Так, у Чернігівській облконторі грошові перекази за обсягом накопичення поступалися золоту та сріблу. У 1934–1935 рр. відбулися суттєві зміни. Частка переказів збільшилася у три рази і за підсумками 9 місяців 1935 р. становила 39 %. Вони стали головним джерелом надходження цінностей в області, випередивши золото та срібло [19, арк. 338; 36, арк. 50; 37, арк. 1–5; 38, арк. 3, 16].

На Чернігівщині більшість адресатів переказів обслуговували крамниці Чернігова, Прилук, Ромнів та Ніжина. У 1933 р. кожен третій грошовий переказ оформлювався в Чернігівському, стільки ж – у Роменському та Прилуцькому відділеннях [33, арк. 98, 116; 34, арк. 4, 7, 16; 39, арк. 9]. Тут грошові перекази становили від 15,7 до 18,9 % усіх надходжень цінностей, що було більше, ніж у середньому по області [37, арк. 185]. У той же час у Конотопському, Новгород-Сіверському та Глухівському відділеннях питома вага переказів не перевищувала 10,1 %. У першому півріччі 1935 р. лідери не змінилися. Крамниці Чернігова, Ромнів, Прилук і Ніжина оформили переказів на 44,4 тис. крб або 72 % [19, арк. 194–195]. Крім того, у згаданих торгових пунктах, а також у Сновську та Мені, перекази становили від 42,7 до 50,7 % усіх надходжень. Зазначимо, що у Ніжині та Сновську вони стали основним джерелом виконання плану.

Отже, грошові перекази були невичерпним джерелом надходжень Торгсину. Їхній обсяг залежав від фінансових можливостей і бажання іноземців допомагати громадянам СРСР, переважно родичам. Осередкам Чернігівської облконтори «Торгсин» вдалося оформити грошових переказів на 434,3 тис. крб, що становило майже 15 коп. золотом на одного мешканця області. Якщо в роки Голодомору грошові перекази у структурі валютних надходжень контори не відігравали важливого значення, то в 1935 р. вони фактично стали основним джерелом прибутку. Попри це, Чернігівська обласна контора, через своє географічне положення, відсутність великих міст, портів та переважно сільське населення, не могла на рівних конкурувати з іншими конторами республіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е.А. Осокина – М. : РОССПЭН, 2009. – 592 с.

2. Держархів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-2063. – оп. 1. – спр. 776. – 68 арк.

3. *Осокина Е.А.* За зеркальной дверью Торгсина / Е.А. Осокина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86–104; *Її ж* : Доллары для индустриализации: валютные операции в 1930-е годы / Е. Осокина // Родина. – 2004. – № 3. – С. 76–81; *Її ж* : Золотая лихорадка по-советски / Е.А. Осокина // Родина. – 2007. – № 9. – С. 111–117.

4. *Павлова И.В.* Торгсины в Западно-Сибирском крае / И.В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162–169.

5. *Толмацкий В.* Время Торгсина / В.А. Толмацкий // Антикварное обозрение. – 2005. – № 3. – С. 66–69.

6. *Марочко В.І.* «Торгсин» : золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / В. Марочко // Укр. істор. журн. – 2003. – № 3. – С.90–103; *Його ж* : Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В. Марочко // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 194–209; *Його ж* : Торгсини Києва : хліб за золото / В.І. Марочко // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні : місто Київ / відп. ред. В.І. Марочко. – К. : Фенікс, 2008. – С. 58–65.

7. *Мельничук О.* Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області) / О. Мельничук // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – К., 2010. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 99–105.; *Її ж* : Основні джерела доходу системи «Торгсин» в УСРР / О. Мельничук // Український історичний збірник. – К., 2010. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 224–231.

8. *Даниленко В.М.* Розкрадання продуктів та промтоварів госпорганами та системою Торгсину / В.М. Даниленко // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні : місто Київ / відп. ред. В.І. Марочко. – К.: Фенікс, 2008. – С. 66–73.

9. *Попов А.* Деятельность в Крыму Всесоюзного объединения по торговле с иностранцами в СССР (1931–1936 гг.) / А. Попов // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «История». – 2007. – 20, № 1. – С. 66–72.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4051. – оп. 1. – спр. 2. – 112 арк.
11. *Кабалкин Ю.* Недочеты экспортной рекламы / Ю. Кабалкин // Внешняя торговля. – 1935. – № 9. – С. 13–14.
12. The American Mercury. – 1934. – December. – Vol. XXXIII. – 164 p.; The American Mercury. – 1935. – January. – Vol. XXXIV. – 148 p.
13. Jewish daily bulletin: (New York). – 1934. – 4 march. – Vol. XL. – 12 p.
14. *Папуга Я.* Висвітлення Голодомору і відгуків на нього в газеті «Діло» / Я. Папуга // Мандрівець. – 2007. – № 1. – С. 30–35.
15. ЦДАВО України. – Ф. 4051. – оп. 1. – спр. 39. – 490 арк.
16. ЦДАВО України. – Ф. 4051. – оп. 1. – спр. 135. – 286 арк.
17. ЦДАВО України. – Ф. 4051. – оп. 1. – спр. 94. – 203 арк.
18. ЦДАВО України. – Ф. 4051. – оп. 1. – спр. 49. – 191 арк.
19. ДАЧО. – Ф. Р-2063. – оп. 1. – спр. 578. – 350 арк.
20. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – оп. 1. – спр. 190. – 321 арк.
21. Відділ забезпечення збереження документів Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН). – Ф. Р-1379. – оп. 1. – спр. 29. – 162 арк.
22. ЦДАВО України. – Ф. 4051. – оп. 1. – спр. 93. – 108 арк.
23. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – оп. 1. – спр. 89. – 136 арк.
24. ВДАЧОН. – Ф. Р-1379. – оп. 1. – спр. 70. – 289 арк.
25. ВДАЧОН. – Ф. Р-1379. – оп. 1. – спр. 79. – 92 арк.
26. ДАЧО. – Ф. Р-5599. – оп. 1. – спр. 76. – 62 арк.
27. *Айзенберг И.П.* Валютная система СССР / И.П. Айзенберг. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 268 с.
28. ДАЧО. – Ф. Р-2063. – оп. 1. – спр. 543. – 6 арк.
29. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – оп. 20. – спр. 5444. – 14 арк.
30. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – оп. 1. – спр. 108. – 192 арк.
31. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – оп. 1. – спр. 70. – 273 арк.
32. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – оп. 1. – спр. 61. – 108 арк.
33. ДАЧО. – Ф. Р-2063. – оп. 1. – спр. 58. – 124 арк.
34. ДАЧО. – Ф. Р-2063. – оп. 1. – спр. 132. – 61 арк.
35. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – оп. 1. – спр. 97. – 189 арк.
36. ЦДАВО України. – Ф. 4051. – оп. 1. – спр. 84. – 55 арк.
37. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – оп. 1. – спр. 46. – 265 арк.
38. ДАЧО. – Ф. Р-1369. – оп. 1. – спр. 74. – 43 арк.
39. ДАЧО. – Ф. Р-2063. – оп. 1. – спр. 334. – 237 арк.

ГОЛОД 1921–1923 РОКІВ НА ЧЕРКАЩИНІ

Т.О. Григоренко
Черкаський обласний краєзнавчий музей
E-mail: grigorta@ukr.net

Тема голоду 1921 року ніколи не була забороненою, офіційною версією причин тяжкого голоду завжди була посуха 1921 року. Але основні причини масової загибелі людей в Україні в 1921–1923 роках були пов'язані, головним чином, з політикою більшовицької партії і методами її здійснення, насамперед з продрозкладкою, яка хоч і була офіційно скасована у березні 1921 року, проте в Україні, на відміну від інших регіонів, продовжувала діяти.

На Черкащині у 1921 році теж був зафіксований великий недорід, особливо це стосувалося повітів, що входили до складу Кременчуцької губернії, яка вважалася однією з семи найбільш постраждалих від посухи губерній України.

Попри те, що південні та середні смуги України самі потребували допомоги, з Москви у Київ надходили директиви про надання першочергової допомоги тим, хто голодує у Поволжі. У серпні 1921 року була надіслана відозва голови РНК В.І. Леніна до селян Правобережної України про таку допомогу, де йшлося про те, що «Правобережна Україна в цьому році зібрала прекрасний урожай і повинна допомогти голодним у Поволжі, поділитися своїм надлишком з поволзьким селянином, якому нічим засіяти полів [1, С. 77].

Насправді ж прекрасного урожаю не було, бо з 12 українських губерній п'ять були повністю неврожайними, а у решти урожай був нижче за середній або в кращому випадку середній (крім Чернігівської).

16 вересня 1921 року у Зверненні Уманського комітету КП(б)У до комуністів, мобілізованих для проведення продовольчо-податкової компанії, вказувалося: «В умовах розрухи і голоду в Поволжі перед кожною радянською організацією, усім пролетаріатом і біднішим селянством України стоїть загальнодержавне завдання: зібрати 100 % продподатку». Також зазначалося: «Особливо гостро стоїть завдання збору продподатку у нас на Україні. Збір продподатку проходить втричі успішніше, ніж розверстка, але, товариші, ми повинні напружити всі зусилля для повного збору продподатку в найкоротший строк. Для виконання цього завдання партія мобілізувала своїх кращих синів, кращих своїх працівників. Повітком надіється, що ви виправдаєте довір'я, яке виявили до вас партія і пролетаріат. Ви роз'ясните селянству всю необхідність здачі продподатку, притягнете до цієї справи всі живі сили села» [2, С. 38].

Крім обов’язкового для всіх селян продподатку, вводилися ще й додаткові податки в фонд допомоги голодним.

V Золотоніський повітовий з’їзд комнезамів, що відбувся 5 листопада 1921 року, заслухавши доповідь про міжнародне і внутрішнє становище і боротьбу з голодом, ухвалив резолюцію, де зазначено: «Нечуваний голод охопив цілі губернії, десятки мільйонів селянської голоти, а також робітників. Це владно диктує з’їздові вжити надзвичайних заходів для допомоги голодуючим. З’їзд ухвалює: обложить додатково до продподатку на 10 % як сільські, так і промислові господарства, торговельні підприємства і ремісників. Комнезамам і сільвиконкомам надається право звільняти від обкладення найбідніші господарства. Крім додаткового 10 %-го продподатку, для задоволення потреб місцевої голоти утворити фонд допомоги голодуючим повіту шляхом збирання добровільних пожертв. А також із 2 %-го відрахування від основного продподатку» [3].

Але селяни не могли повністю виконати не тільки підвищений продподаток, а й податок, призначений для обов’язкового виконання. Про це, зокрема, говориться у доповіді Уманського повіткому КП(б)У Центральному комітетові КП(б)У «Про економічний і продовольчий стан повіту у листопаді 1921 року». І хоч говорилося про те, що врожай на Уманщині був здебільшого гарний, все ж таки: «Здача харчподатку наближається до кінця, однак навряд чи буде закінчена; ті, що дотепер не здали, звичайно, не можуть здати через неврожай» [2, С. 44].

Про непомірність сплати продподатку свідчить також і звіт Золотоніського окрвиконкому II окружному з’їзду Рад про стан сільського господарства з 1 жовтня 1923 до 1 жовтня 1924 року: «Неврожай 1921 року особливо боляче вдарив по Золотоніському округу через те, що, увійшовши в склад бувшої Кременчуцької губернії, Золотоніський повіт разом з усією Кременчуччиною сплачував тяжкий продподаток» [4]. Кременчуцька губернія, до складу якої у 1921 році входили Золотоніський, Чигиринський та Черкаський повіти, сама була однією з тих губерній, які сильно потерпали від голоду. Селяни Черкащини замість того, щоб задовольнити свої потреби у продуктах харчування, або ж допомогти неврожайним губерніям України, де голод лютував не менше за Поволжя, збирали і відправляли допомогу голодним у Росію, виконуючи тим самим директиви уряду.

Про те, що голод 1921–1922 рр. уразив наш край, свідчать архівні документи.

В протоколі № 1 Повітової наради уповноважених зі збору податку на користь голодних вказано кількість зібраного хліба, виконання продподатку та кількість населення, постраждалого від голоду, по волостях Кременчуцької губернії, які тепер входять до складу Черкащини:

«…1) Доклад уполномоченного помощи голодающим по Вознесенской волости т. Злидаря.

Собрано 150 п. Роздано на местные нужды по распоряжению Уполномоченного т. Лиске 30 п., оправлено на склад Уполпомголода 120 п. Общегражданский налог выполнен в размере 80 %.

Голодающих 30 % населения.

2) Доклад… по Жовнинской волости т. Бубнова. Собрано до 125 п. Отправлено 120. Выполнить все 1000 пудов нельзя. Местный волисполком оказывает плохое содействие. Конфискации производились Волтройкой и Сельтройкой.

3) Мельниковская волость (т. Безпалый). Работа по сбору голналога не велась. Сколько поступило неизвестно. Вчера сделано распоряжение принять самые решительные меры. Общегражданский налог выполнен 60 %...

5) Золотоношская волость. Выполнено голодных пайков 1250 п., еще полагаю выполнить около 20 %. Голодающих 20 % населения. Общегражданского налога выполнили на 70 %.

6) Чернобаевская волость. По приказу № 30 ничего не выполнено. Общегражданского налога выполнено 50 %. Меры к взысканию голнала не принимались. Голодающих 75 %. Нет никакой возможности выполнить налог.

7) Богодуховская волость. Всего причиталось голналога 8400 пуд. В сборе успеха не было. С сел поступают протоколы, что голналог не могут выполнить, и зарегистрировано голодающих 40 %. Общегражданского налога выполнено 1600000000 руб.

8) Доклад Уполномоченного Крапивенской волости Павленко. Минимальное обложение 20 ф., максимальное 12 п. на нетрудовой элемент. Поступило зерна 54 п. 23 ф., картофеля 14 п. 26 ф., полотна 344 ¾ аршина, все собранное отправлено в Райсоюз. Общегражданского налога выполнено 65 %, голодающих 75% населения.

9) Доклад Уполномоченного Белоусовской волости т. Дуда. Голналога выполнено около 500 пуд. Гражданского налога выполнено 75 %. Голодающих около 75 %.

12) В. Хуторская волость. Выполнено голналога 319 п. Общегражданского налога – 65 %. Голодающих имеется 45 %. Репрессии не применялись.

13) Васютинская волость…Голодных 30 % населения.

14) Мойсенская волость. Работа по выполнению общегражданского налога проводится неудовлетворительно. Общегражданского налога поступило 2330700000. Голодающих 90 %.

Волисполкомам разрешается освобождать от голналога отдельные села за счет волости, в целом оставляя норму, которая будет признана Волисполкомом и утверждена Уисполкомом…» [5].

Голодні селяни Драбівської волості повинні були виконати обов'язкові поставки хліба на виконання продподатку. За невиконання зазначених норм на уповноважених з виконання продподатку чекав суд.

«Волинспектору Драбовской волости. Замечается, что инспектура в последнее время совсем ослабела духом и, благодаря их слабости, выполнение продналога совсем приостановилось.

Как видно из подобных явлений, инспектура обжилась с селом и думает, что взять уже хлеб не представляется возможным. В последний раз предлагается вам напрячь все усилия, дабы выполнить весь продналог к 1 марта, после чего все продработники, не выполнившие порученного задания, будут отданы суду Рев. Власти как явно не исполняющие ее поручений» [5, С. 32].

Незважаючи на голод, який був у Золотоніському повіті Кременчуцької губернії, план по збору продподатку та іншим обов'язковим податкам не був зменшений, навпаки, від райпродкомісарів та волуповноважених під особисту відповідальність вимагалося 100 % виконання всіх видів податку до 20 січня 1922 року.

«Всем райпродкомиссарам и волуполномоченным и выездным сессиям губпродтрибунала (январь 1922 г.). …Постановлением Украинского экономического совета на Кременчугскую губернию возложил задачи выделения из подлежащего поступлення по продналогу мобилизационного фонда и фонда Донбасса. В силу этого задания на Золотоношский уезд возложено выполнить к 20 января налог по всем видам и все 100 %, а также и семенную ссуду полностю. На основаннии вышеуказанного постановления приказываю: 1) под личную ответственность райпродкомиссаров и волуполномоченных выполнить все виды налога к установленному сроку. Підпис – Предупродкома Борисов» [6, С. 19].

Невиконання продподатку оцінювалося як бездіяльність, винуватці – уповноважені з допголоду, були віддані під суд:

«1922 р. От Золотоношского исполкома Драбовскому Волтройка Помгола и Волисполкома… Указания вам даны в достаточной мере. Вам поручен один из важных и опасных фронтов Рабоче-Крестьянской Республики. Выполнение задания лежит ответственность всего Волисполкома и Уполномоченных.

За бездеятельность передано суду вся Мойсенская Волтройка Помгола, по декрету от 1-го марта с/г. На очереди Богодуховская волость. Обложение сделано вполне посильное. Налог выполнить 100 % полностью и к сроку» [6, С. 29].

На Черкащині, незважаючи на голод, була розгорнута благодійна кампанія, спрямована на допомогу тим, хто потерпав від голоду у Поволжі.

У Красногорському монастирі виконком влаштував дитячу колонію для кількох сотень дітей з Татарської АРСР, а повітовим парткомом і виконкомом було проведено тиждень допомоги голодним [7, С. 266].

По всіх селах Черкащини прибулих голодних поселяли, як правило, одного на чотири двори, які утримували його до наступного урожаю [8, С. 95].

Незважаючи на те, що Кременчуцька губернія була однією з постраждалих від голоду, сюди прибували діти з Поволжя, їх розміщували серед селян. В одній з телеграм, надісланих Драбівському волвиконкому, зазначалося:

«…Рада захисту дітей пропонує вам прийняти 50 дітей Поволжя задля розміщення їх між більш заможними громадянами вашої волості. Діти мають прибути в неділю 4 червня. Відповідальність за гарне розміщення

покладається персонально на голову волвиконкому. 3.04.1922 р. Голова ради захисту дітей» [5, С. 85].

Через те, що в сім'ях, де перебували діти з Поволжя. відмічався важкий продовольчий стан, траплялися випадки, коли селяни виганяли прийомних дітей на вулицю або відправляли їх в Повітовий Відділ Народної Освіти. Тому, зважаючи на таке негативне явище, Золотоніський повітвиконком видав наказ під номером 157 по наросвіті від 23 жовтня 1922 року:

«Всем вол и сельисполкомам… В последнее время с наступлением осени наблюдается следующее ненормальное явление: сельские домохозяева, к которым прикреплены голодающие дети, выгоняют их босыми, раздетыми прямо на улицу, или самовольно направляют в уездный отдел Народного Образования. А потому уездный Исп. Комитет, на основании центральных распоряжений и положений о патронировании детей, категорически приказывает, под личную ответственность Предвол. и Сельисполкомов принять все меры к устранению этого явления…

…III. Граждане к которым прикреплены дети не менее 8 лет и пробыли в них целое лето, обязаны их содержать и целую зиму, одевать и кормить, детей менее 8 лет граждане содержат и кормят и одевают не менее 1½ месяца, потом передают другим гражданам села, эта передача делается в плановом порядке установленном сельсоветом, всякая передача детей гражданами самими между собой должна быть прекращена, Унарообразу разработать инструкцию о порядке размещения и содержания детей для сельсоветов и т. д.» [9].

У фонд Допомоги голодним надходило багато цінностей за рахунок конфіскації церковного майна та майна церковнослужителів. Існувала навіть постанова ВУЦВК від 24 березня 1922 року про спеціальну «Інструкцію про порядок вилучення церковних цінностей на користь голодних»: «…2. На основании описей и книг, имеющихся в распоряжении комиссий, данных, устанавливается очередной порядок и производства работы по изъятию ценностей в зависимости от имеющихся в том или ином храме ценностей, при чем в первую очередь подлежат изъятию ценности из наиболее богатых храмов, монастырей, синагог, часовен и т. п.» [10, С. 14]. У даному випадку держава нібито підтримала ініціативу священнослужителів і релігійних громад неврожайних губерній. Однак вилучення цінностей мало приховану антицерковну спрямованість. Його політичний зміст розкриває лист В.І. Леніна до членів Політбюро і Голови ВЦВК М.І. Калініна (березень 1922 року), який був опублікований лише у 1990 році. У листі вказано на необхідність цілковитого позбавлення церкви як політичного опонента матеріальної бази і на довершення – ізолювання вищого духовенства під приводом опору вилученню цінностей.

В архівах знаходиться велика кількість описів конфіскованого на Черкащині церковного майна. Ось лише деякі з них:

«Опись. Серебряных церковных ценностей, принятых Золотоношским Уфинотделом от Члена Драбовского Волисполкома т. Дражевского, изъятых

из 3-х церквей Драбовской волости в пользу голодающих: Крест ручной – 84 пробы – 1 ф. 22 зол., Чаша 2 шт. 84 пробы – 2 ф. 25 зол. Всего: 3 ф. 47 зол. На сумму – 69 руб 48 коп.; Дискос – 12 пробы – 44 зол., звездицы на лом – 27 зол., ложила – 12 зол., ковшик – 12 зол., крест маленький – 10 зол., лом разный – 31зол. Итого серебра 12 пробы – 1 ф. 40 зол. На сумму 4 руб. 02 коп.

Всего серебра 4 ф. 87 зол. На сумму – 73 руб. 50 коп. [11, С. 11].

«Опись серебрянных церковних цінностей представленных Золотоношскому Уфинотделу Уполномоченным по взысканию общегражданского налога по Драбовской волости т. Янушевичем, изъятых из двух церквей Драбовской волости в пользу голодающих.

Из Александро-Невской церкви с. Драбово:

1) Чаша серебрянная 84 пробы весом 1ф. 81 зол.

2) Крест ручной серебрянный 84 пробы весом 1ф. 10 зол.

Из церкви Архангела Михайла ст. Драбово

3) Крест ручной серебрянный 84 пробы весом 1 ф. 13 зол.

Всего серебра 84 пробы 4 фунта 8 золот. Оцененных на сумму 81 р. 30 коп. [11, С. 10].

Після 1921–1922 голодних років село Черкащини дуже підупало. Дані подвірних і податкових списків у точних цифрах вказують на той катастрофічний стан і занепад тваринництва, який стався в період з 1921–1922 сільськогосподарського року і про який виразно свідчили сотні і тисячі трупів тварин, що валялись по всіх дорогах Золотоніського повіту [12, С. 610].

Ще одне свідчення занепаду скотарства по всій Шевченківській окрузі після 1921 року. Газета «Незаможник» від 31 грудня 1923 року писала про роботу Шевченківського окружного земельного управління за 1923 рік: «Стан скотарства після голоду 1921 року був такий: на 100 господарств в окрузі припадало коней – 35,6, рогатої худоби – 43, свиней – 43, овець – 80» [2, С. 86].

Крім того, недорід 1921 року і нестача хлібних ресурсів, зокрема в Золотоніському повіті, негативно вплинули і на посівні кампанії, як осінню, так і на весняну 1922 року.

Весняна посівна кампанія 1922 року почалася і проходила в незвичайно тяжких умовах. З усіх кінців повіту йшли відомості про масове голодування, що давно почалося. Протягом зими 1921–1922 рр. значна частина живого і мертвого сільськогосподарського реманенту і навіть домашнього майна була переправлена з Золотоніського повіту, пішла в більш сприятливі губернії, особливо в Чернігівську. Хліба не вистачало навіть на прогодування господарств, тільки з великими труднощами хлібороб міг розраховувати на засів свого ярового клину. Була отримана посівна позика у кількості 25032 пуда 8 фунтів різноманітного насіння (від пшениці і до насіння кавунів). Було одержано 3704 пуда 30 фунтів закордонної кукурудзи [12, С. 65].

Незважаючи на роботу повітового посівкому, волосних і сільських посівкомів і всього населення повіту, весняна посівна кампанія 1922 року дала невтішні результати. Інтенсивне викачування хліба привело до недосіву

в Україні. В тваринництві ж криза досягла своєї кульмінації. Поголів'я худоби різко скоротилося.

Найжахливішими були демографічні наслідки продовольчої політики уряду. Точного числа жертв голоду на Черкащині, як і в Україні, не встановлено.

Вивчення архівних документів дає змогу зробити висновок що голод 1921–1923 років у середній смузі та на Черкащині був спричинений надмірним відбиранням хліба та передаванням його за межі республіки; після неврожаю 1921 року – на користь «червоного центру» і голодного Поволжя, а після стабілізації їхнього продовольчого становища – на потреби форсованого промислового відродження країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ленін В.І.* Відозва голови РНК до селян правобережної України про допомогу голодуючим Поволжя. 2 серпня 1921 року / В.І. Ленін // Повн. зібр. творів. – Т. 44. – 444 с.

2. Черкащина в період відбудови народного господарства 1921–1925 рр. : Зб. докум. і матеріалів. – Черкаси : Обл. книжк.-газет. вид-во,1962. – 317 с.

3. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1720. – оп. 1. – спр.4. – С. 518.

4. ДАЧО. – Звіт про діяльність Золотоніського окрвиконкому. м. Золотоноша, 1925 р. – Ф. Р-1720. – оп. 1. – спр. 8. – С. 1–4.

5. ДАЧО. – Ф. Р-1748. – оп. 1. – спр. 23.

6. ДАЧО. – Ф. Р-1748. – оп. 1. – спр. 30.

7. Історія міст і сіл Української РСР. – В 26-т. – Черкаська обл. – К. : Гол. редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 788 с.

8. *Волошенко І.І.* Монастирищина. З історії рідного краю. – Черкаси : Сіяч,1995. – 230 с.

9. ДАЧО. – Ф. Р-1748. – оп. 1. – спр. 13. – С. 77.

10. Голод 1921–1923 років в Україні : Зб. докум. і матеріалів. – К. : Наук. думка, 1993. – 238 с.

11. ДАЧО. – Ф. Р-1748. – оп. 1. – спр. 16. – С.10–11.

12. *Усков Ф.* Комнезами України в період воєнного комунізму. – К. : Держполітвидав УРСР, 1950. – 104 с.

ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ ГОЛОДУ 1946–1947 рр. НА ЖИТОМИРЩИНІ

Н.Л. Єфимчук
Житомирський державний університет імені Івана Франка, Жадьківський колегіум
E-mail: natalochka500@gmail.com

У радянській історичній науці повоєнна відбудова відображена як безперервний процес трудових звершень і успіхів, що ускладнювався посушливими погодними умовами 1946 р. Голод 1946–1947 рр. історики ще називають «третім радянським», який, на думку сучасних дослідників, «за кількістю жертв значно поступається своєму попереднику – голоду-геноциду 1932–1933 рр., але посідає першість за територією ураження» [1, С. 136].

Незважаючи на закінчення війни, економічний тиск на село зростав. Селяни продовжували виконувати повинності, які були встановлені до або під час війни. Щорічна фіксована кількість трудоднів змушувала людей іти на лісозаготівлі, торфорозробки, дорожні роботи тощо. Обов'язковими були поставки державі сільгосппродуктів, вироблених в особистому підсобному господарстві [2, С. 39].

Крім того, згідно із законом «Про сільськогосподарський податок» від 1939 р., оподатковувались кожна тварина, кожне плодове дерево. «В 1946 р. кожен селянський двір мав здати державі по 40 кг м'яса, 200 літрів молока (і це в той час, коли 43 % колгоспників не мали корів), по 90 штук яєць, заплатити 5–10 руб. за кожне плодове дерево на присадибній ділянці» [2, С. 46].

Проте і після сплати сільськогосподарських податків людям не ставало краще жити –податки продовжували зростати. Селяни писали скарги, намагаючись хоч якось вплинути на безбожне ставлення керівництва до населення. Про один із сотень тисяч таких випадків прямого знущання над колгоспниками радянської влади йшлося в письмовій скарзі колгоспниці Т.Г. Ткачук (Житомирська область) голові Верховної Ради УРСР М.С. Гречусі про надмірне державне оподаткування в голодний 1947 р. Авторка прохала його про допомогу «як рідного батька», просила, щоб їй повернули корову, яку відібрали у багатодітної сім'ї Ткачуків (12 чоловік) за несвоєчасну сплату сільськогосподарського податку[3, С. 306].

Досвід попередніх голодоморів дає всі підстави стверджувати, що якими б не були погодні умови, продуктів харчування вистачило б для життя людей, якби не соціально-економічна політика радянської влади, що змушувала населення віддавати у фонд держави всю вирощену продукцію. За

даними часткової перевірки «в 47 районах Житомирської, Кіровоградської, Вінницької, Миколаївської, Сумської та Запорізької областей» було встановлено, що «колгоспами цих районів вивезено за рахунок хлібопоставок величезну кількість сортового насіння, внаслідок чого багато з них посівним матеріалом до майбутнього весняного посіву не забезпечені» [3, С. 19].

Лише в грудні 1945 р. «колгоспами Житомирської області за рахунок хлібопоставок було вивезено більш ніж 15 тис. центнерів насіннєвого зерна, у Вінницькій області – 17 тис., в Миколаївській – більше 30 тис.» [3, С. 19], а вивезення тривало.

Рада Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У до жовтня 1946 р. ухвалила близько 10 постанов щодо хлібозаготівель. Вони передбачали повне виконання планів, «а затримка здачі товарного хліба була оголошена «злочином перед партією і державою» [4, С.183].

Хлібозаготівельна кампанія 1946 р. проводилася під гаслом «Боротьба за хліб – це боротьба за соціалізм!». Ще на її початку було зрозуміло, що «поставлений перед Україною план виконати неможливо» [4, С.178].

У той час, коли селянство перебувало в стані голоду, преса була переповнена статтями про «трудові будні колгоспників», заголовки яких нагадували пропагандистські гасла. ВКП(б) закликала до продовження бойових дій, але уже на трудовому фронті. Мілітарна лексика повинна була, за задумом її творців, мобілізувати голодне село на трудові звершення.

Гортаючи сторінки газет 1946–1947 рр., не знаходимо навіть натяку на голод, що лютував в українських селах. Хіба що опосередковано можна здогадатися, що колгоспники, яких влада звинувачує у свідомому порушенні трудової дисципліни, насправді не мали сил виходити на поле до роботи. У підтвердження до сказаного наведемо уривок статті з газети «Голос колгоспника» органу Баранівського РК КП(б)У та райради депутатів трудящих Житомирської області під назвою «Втрачають хліб». Автор І. Миронюк повідомляє, що «великі втрати врожаю допускають в артілі імені Щорса. Тут досі скошено 42 га пашні і жодного гектара не зв’язано. Хліб обсипається, проте на поле виходить щодня не більше 30 косарів. В колгоспі низька трудова дисципліна. Роботу починають пізно, закінчують рано. Голова колгоспу Танський потурає ледарям» [5].

Причину такого стану роботи автор статті вбачає в поганій трудовій дисципліні, низькій продуктивності праці та грубому порушенні вимог партії й уряду. Як правило, порушниками трудової дисципліни радянська влада вважала самих колгоспників, але часто чергове місце у нескінченному списку штрафників займали працівники освіти, культури та навіть учні. «В Рогачівській артілі імені Сталіна безліч колосся лежить в полі, мокне під дощем, – писалося у районній пресі, – і проростає лише тому, що правління колгоспу не залучило до збору колосків підлітків, а вчителі села не організували на цю роботу учнів. Та й самі колгоспники не дбають про те, щоб на стерні залишалось якнайменше колосся. В’язальниці погано загрібають після себе колосся. На полях на одному квадратному метрі житниська

знаходиться до 10 колосків. Збору їх тут не організували. По житниську ходить худоба колгоспників і самі вони збирають собі колосся. Рідко бувають на роботі Куць Ганна та Подолянчук Захар, а от колоски на колгоспному полі вони збирають щодня. Багато зерна губиться при звезенні снопів з поля до молотарки. Вози ряднами не застилають, а снопи кидають так, що витрушується зерно» [6].

Колгоспам, колгоспникам та одноосібним селянським господарствам заборонявся продаж та обмін зерна, борошна та печеного хліба до виконання ними плану здачі хліба державі з урожаю 1947 р. Виконком Радомишльської райради депутатів трудящих відповідно до постанови Ради міністрів УРСР № 1068 від 7 липня 1947 р. та постанови виконкому Житомирської облради депутатів трудящих від 8 липня 1947 р. з метою попередження випадків розбазарювання хліба, призначеного для здачі державі, постановив: «заборонити колгоспам, колгоспникам та одноосібним господарствам району продаж та обмін зерна, борошна, печеного хліба до виконання планів здачі хліба державі» [7, арк. 68]. Варто зазначити, що під розбазарюванням тоді розуміли дії голів колгоспів, які видавали колгоспникам продукцію на трудодні, або витрачали її на внутрішньогосподарські потреби.

Продаж та обмін зерна, борошна або печеного хліба колгоспами, колгоспниками та одноосібними селянськими господарствами міг провадитись тільки з дозволу Ради Міністрів Союзу РСР після виконання по області в цілому встановленого плану здачі зерна державі, після повернення позик, обов'язкових поставок і натуроплати за роботи МТС. За порушення цієї постанови до судової відповідальності притягали голів колгоспів та інших посадовців. На колгоспників та одноосібників, винних у незаконній торгівлі хлібом, «на перший раз накладали штраф в розмірі 300 крб., а при повторному порушенні притягали до судової відповідальності. Незаконно продані продукти відбирали і передавали органам Міністерства заготівель СРСР» [7, арк. 68].

В умовах посилення економічного тиску на колгоспне село, рівень відповідальності голів колгоспів та районного керівництва за обсяги й терміни виконання плану хлібоздачі чимраз більше зростав. Керівники колгоспів змушені були виконувати вказівки партійного керівництва району, тому вишукували різноманітні форми впливу на колгоспників, аби примусити їх виконати план поставок. Однак селяни фізично не могли забезпечити виконання усіх покладених на них обов'язків. Для прикладу, в Довбишському районі Житомирської області в 1946 р. «з числа працездатних по 48 колгоспах району 5617 колгоспників не виробило встановленого мінімуму трудоднів – 1314 колгоспників, або 23 % від їх загальної кількості» [8, арк. 113].

Подфбною була ситуація й у колгоспі «Червоний Хлібороб» села Меделівки Радомишльського району, де «по господарству не виробили обов'язкового мінімуму трудоднів 280 чоловік. Крім того, недовиконаний план молокопоставки на 841 літр. План тваринництва ВРХ не виконаний на 11 голів, птиці на 53 голови, коней не довиконано на 6 голів» [7, арк. 17].

Традиційно причину такого стану більшовицька влада вбачала не у фізичному виснаженні людей, котрі були неспроможними йти на колгоспну роботу, а у послабленні контролю за ними з боку місцевого керівництва. Випадки, коли селяни помирали просто на власному подвір'ї, до уваги не бралися. Поза рамками офіційного інтересу представників держави залишено також причини невиконання селянами своїх трудових обов'язків. Відповіді на такі питання більшовицька влада воліла не чути. Навпаки, судова відповідальність колгоспників, навіть в умовах голоду, зберігалась і надалі.

Наростання спротиву населення хлібозаготівельній політиці держави вело до посилення репресій проти голів колгоспів і колгоспників. Часто відбувалися показові суди над так званими «розкрадачами колгоспного добра». Наприклад, «виїзна сесія нарсуду під головуванням нарсудді Бобрівник 13–14 травня 1946 р. у селі Клименталі розглянула кримінальну справу на членів правління колгоспу імені Куйбишева громадян Вовка Антона Лук'яновича та СвінціцькогоАнора Антоновича. Слідством встановлено, що Вовк Антон та СвінціцькийАнор під час посівної вкрали 43 кг посівного ячменю. Злодіїв покарано. Виїзна сесія нарсуду засудила Вовка А.Л. на 3 роки позбавлення волі, Свінціцького А.А. – на 1,5 роки позбавлення волі в далеких таборах Радянського Союзу без можливості оскарження вироку» [9].

На сторінках преси Житомирщини знайшла своє відображення розглянута справа виїзної сесії Баранівського районного суду щодо Мисюри Дмитра, Герасимчука Петра та Лебіги Марії. «Мисюра Дмитро Андрійович вкрав з поля Радулінського колгоспу «13-річчя Жовтневої революції» півтори копи жита, Герасимчук Петро Васильович вкрав з поля Дубрівського колгоспу імені Леніна 10 снопів жита. Баранівський народний суд засудив Мисюру Дмитра на 5 років позбавлення волі, Герасимчука Петра – на 2 роки позбавлення волі» [10].Тобто, прийнятий ще 7 серпня 1932 р. закон «Про п'ять колосків», що передбачав до 10 років ув'язнення за крадіжку декількох колосків, набував широкого і жорстокого застосування на практиці.

Проте, не зважаючи на тяжкі покарання, намагаючись урятуватися від голодної смерті, населення районів, що голодували, писало скарги до МДБ УРСР ЦК КП(б)У про тяжкий продовольчий стан, опухання та смертність від голоду. Такі скарги майже ніколи не розглядалися і зберігалися під грифом «цілком таємно». Так, військовою цензурою МДБ УРСР в процесі перегляду поштової кореспонденції за час від 10 квітня – 15 травня 1946 р. було виявлено «7 тис. 330 листів, що надходили від громадянського населення низки областей УРСР на продовольчі утруднення: Київська – 3 тис. 557, Кіровоградська – 2 тис. 815, Кам'янець–Подільська – 589, Запорізька – 171, Вінницька – 125, Сумська – 25, Одеська – 25, Житомирська – 23, Ізмаїльська – 21 та Полтавська – 16» [3, С. 27]. Автори листів скаржилися на те, що вони переживають великі продовольчі труднощі в зв'язку з відсутністю хліба та інших продуктів, що спричиняє навіть смертельні випадки.

Населення марно чекало допомоги з боку державного керівництва, яке, в цілях безумовного виконання державного плану хлібозаготівель кожною

областю і районом УРСР, збільшило кількість обов'язкових поставок продовольства державі до 50 %.

Для скорішої та ефективної здачі зерна, керівні органи держави почали складати п'ятиденні плани хлібоздачі, а ще для покращення показників придумали найефективніший спосіб видушування з людей зерна, запровадивши одноденні плани виконання.

Хлібоздачі в фонд держави проходили украй напружено. Майже в усіх колгоспах Житомирської області були випадки грубого порушення статуту сільськогосподарської артілі. Дані архівних джерел дають підстави стверджувати, що такі масові порушення були здійсненні не тільки рядовими колгоспниками, але й керівниками господарств. Часто позиція останніх суперечила генеральній лінії більшовицької партії.

За умов невиконання державних планів голови колгоспів приховували сільськогосподарську продукцію, ризикуючи бути засудженими «за пунктами 7 і 14 горезвісної 58 статті як «шкідники і саботажники» [4, С. 179]. Так, голова колгоспу «Червоний прикордонник»Любгутської сільської ради Туровський«із 600 ц зібраного сіна, замість 10 %, тобто 60 ц, роздав колгоспникам 250 ц». Представників районної влади обурив той факт, що «при скрутному становищі з кормами в колгоспі Туровський в січні 1947 р. роздав колгоспникам більше 60 ц соломи і допустив перевитрату кормів за січень місяць у 44 ц» [8, арк. 21]. Тобто життя простої людини навіть не йшло у порівняння до збитків, які були нанесенні колгоспу (44 ц сіна).

Частими ставали випадки, коли керівники колгоспів, щоб затримати відправку зерна в державний фонд, наказували спеціально виводити з ладу сільськогосподарські машини. Зерно ховали у скиртах та водоймах, воно швидко псувалося і ставало непридатним для споживання. Після викриття злочину лави підсудних були переповнені керівниками колгоспів, а суди виносили все жорстокіші вироки.

Однак репресії проти голів колгоспів не змогли зупинити неврожай сільськогосподарських культур та масовий падіж худоби. Незважаючи на досить відчутні вияви голоду в перший повоєнний рік, підготовка до весняної сівби 1947 р. здійснювалася в рамках директив більшовицької партії. Здача посівного матеріалу колгоспами та колгоспниками тривала згідно із затвердженим планом заготівлі картоплі та зерна. Але в голодні 1946–1947 рр. ці плани не виконувалися. Місцеве партійно-радянське керівництво вперто не бажало бачити справжніх причин такої ситуації, звинувачуючи селян у саботажі та приховуванні врожаю.

Намагаючись врятуватися від голодної смерті, селяни масово залишали колгоспи і свої оселі. Самовільні втечі селян почастішали в найбільш голодний період – взимку та навесні 1947 р.

Після весняно-літньої посухи та осіннього неврожаю 1946 р., складне становище виникло взимку 1946–1947 рр. у містах і селах України, насамперед східних її областей (Сталінської, Ворошиловградської, Запорізької, Одеської та Харківської), де на той час значно загострилися продовольчі

труднощі. Внаслідок недоїдання серед населення поширювалася дистрофія. До літа 1947 р., за неповними даними, в Україні було зареєстровано понад 1 млн хворих на дистрофію, поширювався тиф, кількаразово зросла дитяча смертність (особливо дітей віком до одного року). Загалом по 16 східних, а також Ізмаїльській та Чернівецькій областях України у 1947 р. померло понад 528 тис. осіб та 282 тис. осіб у 1946 р. [11, С. 62].

Така ситуація смертності населення по областях України не дає підстави стверджувати, що становище на Житомирщині було значно кращим. У спецповідомленні УМВС по Житомирській області Міністерству Внутрішніх справ УРСР, а саме міністру внутрішніх справ УССР генерал-лейтенанту Строкачу, про захворюваність населення області на дистрофію написано, що «станом на 1 квітня 1947 р. по Житомирській області захворіло на дистрофію: дітей до 4 років – 1989, до 8 років – 4 тис. 279, від 8 до 10 років – 3 тис. 979, дорослих – 5 тис. 133. Разом 15 тис. 379 чоловік», з них госпіталізовано було лише «2 тис. 037 чоловік» [3, С. 229]. Майже в кожній області УРСР були зафіксовані факти людоїдства. Динаміка захворюваності населення на дистрофію невпинно зростала. Вже станом на 20 червня цього ж року по областям УРСР вона мала такий вигляд: «Вінницька – 159976 чол., Дніпропетровська – 82759 чол., Запорізька – 92596 чол., Житомирська – 22837 чол., Сталінська – 120274 чол., Київська – 83703 чол.» [3, С. 347].

Тим не менше, в офіційних звітах районів та області загалом за 1947 р. відображено динаміку зростання виробництва сільгосппродукції на тлі покращення дисципліни праці. Зокрема, у документах Житомирського райвиконкому зазначається, що «трудова дисципліна в колгоспах району за 1946 р. і особливо за 1947 р. дещо покращала, в колгоспах районів збільшився ріст прибутків, різко зменшилась заборгованість. Значно зменшилась кількість колгоспників, які не виробили мінімуму трудоднів. Колгоспи особливо зміцніли в організаційно-господарському відношенні і одержали в 1947 р. на 1677 тис. крб. прибутків більше в порівнянні з 1946 р. У 1947 р. вартість колгоспного трудодня виросла по грошовій оплаті до 29 %, а по натуральній оплаті до 324 % в порівнянні з вартістю в 1946 р. Так, наприклад, в колгоспі імені 18 партз'їзду в 1947 р. було видано на трудодень грошей по 14 крб. 80 коп., зерна по 1 кг 830 г, картоплі 4 кг 680 г, овочів 630 г» [12, арк. 136].

Так, судячи зі змісту документа, у 1947 р. ситуація на Житомирщині нібито почала покращуватися, і намітилися ознаки виходу з глибокої економічної кризи. Однак це не зменшило драматизму і трагізму ситуації, коли внаслідок реалізації соціально-економічної політики більшовицької влади область зазнала величезних людських і матеріальних втрат.

Отже, реалізація соціально-економічної політики більшовицької влади на Житомирщині в 1946–1947 рр. була дуже страшною і несла загрозу життю і здоров'ю місцевого населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Українська Голгофа, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: спогади очевидців, архівні документи та роздуми сучасника про три радянські голодомори : [текст / авт.-упоряд. : М. Єременко]. – Чернігівка, 2008. – 153 с.

2. *Волков И.М.* Засуха, голод 1946–1947 гг. Колхозная деревня в первый послевоенный год / И.М. Волков // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 134–141.

3. Голод в Україні 1946–1947 рр.: документи і матеріали / [упорядкув. О.М. Веселова, В.А. Смолій та ін. ; Інститут історії України НАН України]. – К. – Нью-Йорк : М.П. Коць, 1996. – 375 с. – (Пам' ятки історії України).

4. Сторінки історії України XX ст. : посібник для вчителя / [за ред. С.В. Кульчицького ; упорядкув. В.П. Шевчук, А.А. Чуб, Н.А. Дехтярова]. – К. : Освіта, 1992. – 336 с.

5. Голос колгоспника. – 1946. – 18 липня. – № 63.

6. Голос колгоспника. – 1946. – 25 липня. – № 65.

7. Державний архів Житомирської області. – ф. 2046, оп. 2, спр. 28. – 195 арк.

8. Державний архів Житомирської області. – ф. 1024, оп. 3, спр. 12. – 248 арк.

9. Голос колгоспника. – 1946. – 26 травня. – № 48.

10. Голос колгоспника. – 1947. – 16 лютого. – № 14.

11. Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-річчя трагедії) : матеріали «Круглого столу» (Київ, Інститут історії України НАН України, 22 березня 2007 р.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – вип. 13 [зб. ст.] / упоряд. : В.П. Швидкий, наук. ред. О.М. Веселова та В.П. Швидкий. – К., 2008. – С. 57–64.

12. Державний архів Житомирської області. – ф. 3865, оп. 1, спр. 54. – 266 арк.

МЕТОДИКА ІСТОРИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОБЛЕМИ ГОЛОДУ 1921–1923 рр. В УКРАЇНІ: РОЗВІНЧАННЯ МІФІВ

Г.В. Журбелюк
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
E-mail: galinavlad@ukr.net

Практика нашого унезалежненого існування все частіше засвідчує: проблема сучасного вивчення голодоморів в Україні набуває як загально-теоретичного, наукового, так і глибокого соціального значення з підвищенням можливостей ідейно-виховного впливу. Розгляд цієї проблеми з загально цивілізаційної точки зору посилює наголос на пріоритетах природного права, принципів верховенства права, які необхідно враховувати, здійснюючи аналіз специфіки реалізації соціальних задач в умовах становлення держави диктатури пролетаріату. Саме з позицій природного права, з позицій оптимального забезпечення інтересів і прав людини, механізмів утвердження і захисту приватної власності як наріжних каменів громадянського суспільства варто здійснити переоцінку методики попереднього висвітлення голодоморів.

Мета даного дослідження – привернути увагу до сучасної методики вивчення причинно-наслідкових зв’язків непу (його початкового етапу) і голоду 1921 р., що спричинив в Україні втрату мільйонів людських душ, та важливість своєчасного врахування впливу наукових досліджень і наданих правових оцінок на весь процес подальшого аналізу глибоко трагічної історії українства і відповідного виховання молоді в ході об’єктивного та доказового її вивчення. Зауважимо, що з цього приводу у вступі до колективної монографії про голодомори в Україні радянської доби не випадково йшлося про наслідки їхнього впливу не тільки на прямі жертви – пересічних українців і найкращих очільників нації, але й на наше сучасне молоде покоління, яке досі неприпустимо мало цікавиться історією рідної країни та своєї малої батьківщини, позиціонує себе не творцем нового життя, а спостерігачем, що «ще не відчуває духовної пульсації і болю України, її великої спадщини. На жаль, не дія і енергія втручання, а тільки очікування панує над усім!» [1, С. 3]. Саме тому дослідження проблеми голодоморів із поширенням науково обґрунтованих висновків про ті жорстокі часи, коли наш народ не мав можливості вивчати свою історію, знати правду про великі подвиги у захисті життя і свободи українського народу, може стати, на думку Левка Лук’яненка, тим «соціальним цементом», що зможе допомогти ідейно де-

зорганізовану і розпорошену нашу людність згуртувати у сучасну організовану націю [1, С. 4]. Отже, «трагічні уроки минулого повинні нас вчити, вони мають стати історичним фактором єднання нації навколо її одвічних цінностей», – постійно наголошує історик Василь Марочко [2, С. 7].

Одним зі шляхів уможливлення такої консолідації українства може стати робота з розвінчання усіх наявних міфів із доведенням правди про неп, який ніби то був для партії, за висловом М. Бухаріна, одночасно «відступом і кінцем більшовицьких ілюзій» [3, С. 177], «реальним господарським курсом, що поступово досяг своєї форми вже у другій половині 1921 р.» [4, С. 163]. І перш за все необхідно проаналізувати міфи про початок непу з тезою пролетарського вождя Леніна на X з'їзді партії (березень 1921 р.) і після нього на принципово новий для більшовизму реформістський метод дій в усій системі господарювання із наданням доволі широких можливостей для безпосередніх виробників виявляти власну господарську ініціативу [5]. Так само потребують ґрунтовного наукового аналізу і подальші організаційні кроки більшовицьких лідерів щодо спроб запровадження в Україні державного соціалізму, що був тоді ще доволі поверхово прописаним, суперечливим, але з висловленою керманичем революції гарантією принципових змін і готовністю зробити значний крок назад, так зване «знамените ленінське танго». На думку О. Субтельного, автора одного з найкращих діаспорних видань з курсу історії України, тоді основне завдання непу зводилось до того, щоб надати надійні державні гарантії для «*швидкого заспокоєння селянства й забезпечення йому стимулів до значного підвищення* власного виробництва продуктів (*курсив автора*): повсюдно в Україні замість реквізицій зерна уряд зразу обклав селянство доволі помірним податком» [6, С. 334].

Запровадження в Україні непу як нового економічного (спрямованого на відновлення свободи підприємництва і торгівлі) і політичного курсу (орієнтованого на союз з середняком) затрималось лише на 5 місяців. У липні 1921 р. вже була розголошена директива ЦК КП(б)У з конкретним військовокомуністичним завданням на місця щодо дій в умовах голоду: докласти усіх надлюдських зусиль для підняття рівня продовольчої заготівлі навіть на шкоду населенню і задоволенню місцевих потреб. А з ряду аналізованих в Інституті історії України НАН України ще донедавна недрукованих партійних і державних документів, зокрема інструктивних листів ЦК КП(б)У, можна дізнатись про те, що у листопаді 1921 р. у вже вражених посухою південних українських степах, зокрема у Вознесенському повіті Миколаївщини, запровадили старі, примусові, директивно-планові, далеко не «непівські» методи роботи, які були нищівними для економіки й антигуманними, згубними, жорстокими до людей. Йшлося також про гарантії виконання хлібозаготівельних директив: «*взяття* в кожній волості по 15–25 чоловік в якості *заручників* з куркульського і середняцького населення *або підписок про кругову відповідальність і виконання податку у 48 годин*». У разі невиконання поставки усе село оголошувалось ворогом радянської влади.

Останнє давало підстави для «осудження половини заручників аж до *застосування вищої міри покарання, розстрілу і конфіскації* усього зерна, незалежно від продподатку» [2, С. 30].

Варто нагадати, що інститут заручників радив широко застосовувати сам Ленін, який у листі до наркома продовольства Цюрупи наголошував на необхідності проведення планової продзаготівлі самими безжальними революційними методами: в кожному селі брати по 15–20 заручників і в разі невиконання поставок зразу ставити заарештованих до стінки [7, С. 145]. Цей інститут заручників, перевірений силовими структурами РСФРР ефективний засіб оперативної роботи, в Україні було введено наркомом внутрішніх справ Г. Петровським ще у березні 1918 р. Такий дієвий «вид» роботи з селянськими масами використовували протягом усієї громадянської війни. Спочатку його взяли на озброєння силові структури, а потім почали активно застосовувати і члени КНС (комітетів незаможних селян), що прийшли на зміну комбідам як нова форма пролетарської диктатури, що діяла протягом усього непу і використовувала безліч «пролетарських методів», які ставали все більш уживаними. Саме через систему заручників комнезами значно прискорили в Україні політику розколу і розщеплення селянства на класовій основі. Система сексотства, доносів на родичів і сусідів часто була єдиним можливим засобом врятуватись від карального меча хлібозаготівельників і переслідування комнезамівців. Саме останніх вважають виконавцями усієї найбруднішої, найжорстокішої роботи з розпалювання класової боротьби, по вчиненню голодоморних злочинів і розстрілу заручників [1, С. 169]. Як видно з наведеного, використання інституту заручництва залишилось в арсеналі членів хлібозаготівельних загонів і після введення непу.

З літа 1921 р. на партійно-радянське керівництво УСРР керівництво Кремля поклало особливі зобов'язання, а на голову уряду Х. Раковського і наркомпрода М. Володимирова ще й персональну відповідальність. Уведення інституту відповідальності, найуживанішого виду роботи наркомпродовців в Україні, відомого з весни 1918 р. завдяки діям Г. Петровського, продовжувало функціонувати і після відмови від червоногвардійської атаки на капітал. Тоді ж усьому військовому командуванню України разом із воєнізованими хлібозаготівельними формуваннями робітників (чисельністю у 8 тис. вояків) наказали «надавати всіляке сприяння хлібозаготівельній політиці» [2, С. 22, 32]. Результатом цього стало фактичне зібрання у 1921 р. з площі у 17,1 млн дес. замість попередньо запланованих Політбюро ЦК КП(б)У 100 млн лише 74,9 млн пудів зерна [2, С. 25, 27], а у менш посушливому 1922 р. (посуха тоді охопила на третину менше сільськогосподарських угідь, ніж у 1921 р.), із засіяних зерновими 14,4 млн дес. землі ще менше. Дефіцит зернозабезпечення сільського і міського населення степової смуги України у 46 млн пудів (за середньої річної норми споживання – 21 пуд зерна на одну особу) було покрито оподаткованим врожаєм 1922 р. з Правобережжя і Лівобережжя, що був зібраний такими ж військовокомуні-

стичними методами, як і за часів громадянської війни, до введення непу. Охоплену голодом Україну не помилували і від податку не звільнили.

Як засвідчує листування селянських батьків з синами-червоноармійцями, що було об'єктом негласного цензурного контролю (ці листи збереглись у архівах органів НКВС-ОДПУ Подільської губернії), продподаток був занадто важким для селян. Особливо складно було вдовицям-червоноармійкам, які жалілись синам, що через неспроможність сплатити продподаток у 22–25 пудів зерна з десятини у них забирають одежу, худобу, їх судять за несплату продподатку, не рахуючись із заслугами їх загиблих за справу революції чоловіків, а суди присуджують ще додаткові штрафні санкції [1, С. 15, 16]. Отже, теза про полегшений податок, який ввели з непом, не справджується.

До цього додався цинізм більшовицької влади, яка, розголошуючи по світу інформацію про голод у Поволжі і приймаючи міжнародну допомогу продовольством та фінансами, одночасно замовчувала перед власним народом і перед світовою спільнотою факт масового голоду на півдні України. Влада повідомляла, що постраждалі райони Поволжя звільнені від планів хлібозаготівлі, що їм вже відправлена зернова допомога з південних губерній України, а на півночі України, яку менше вразив голод, «набираються сил» десятки тисяч дітей з Поволжя [8, С. 171]. З таким самим цинізмом влада доповідала про організацію у 1921–1923 рр. чіткого продовольчого забезпечення усіх працівників паливно-енергетичної галузі та надання селянам Донеччини восени 1921 р., коли там починався голод, сумнівної пільги з дозволом «замінювати податок грошовим внеском за середньоринковою ціною» [2, С. 29]. Жорстокість і цинізм влади бачимо і під час придушення за допомогою кадрових збройних формувань народного руху опору проти організації хлібного експорту 1922 р. Тоді вивезли понад 13,5 млн пудів, не надавши допомоги 2 млн дітей, що страждали від голоду на півдні України. Проти цього повстали селяни і робітники-залізничники, дії яких активно підтримала і частина червоноармійців українського походження, що перебували тоді в УСРР [2, С. 36].

Можемо констатувати, що терор голодом почали застосовувати саме з 1921 р., коли влада виявила, що він набагато ефективніше за усі каральні експедиції може вгамувати тих селян, що продовжували виступи проти радянської влади як природні вороги радгоспів і перших комун, утихомирити повстанців, приструнчити усю сільську громаду. Відомо, що в тих умовах відбувалось швидке падіння усіх моральних устоїв, знецінення життя людини, започатковане першою світовою війною. Усі попередні правила та общинні традиції в організації сільськогосподарського життя були відразу ж забуті. Адже відомо, що в Україні завжди були недороди і від загрози голоду ніколи гарантій не було. Але справно діяв заведений з давнини звичай підтримувати усіх постраждалих від недороду. З XVI ст., з часів Литовських статутів і аграрної реформи, започаткованої ще у 1557 р. «Уставою на волоки», від сплати податків звільнялись усі потерпілі від неврожаю і хвороби, від пожежі й інших стихійних лих. З пер. пол. XVIII ст., з кодифікованої збірки

доби Гетьманщини «Права, за якими судиться малоросійський народ» прийшла норма щодо голоду і хлібних недородів, яка забезпечувала належний рівень правового захисту у цій сфері. Йдеться про одну з підстав для звільнення невільних і закріпачених селян у разі, коли вони в умовах чергового голоду були залишені без засобів існування, а їхній пан відмовився їх утримувати. Такі селяни згідно з арт. 22 (гл. 27 «Прав») мали звертатись до відповідного територіального суду із відповідною заявою [9]. Отже, козацька держава гарантувала постраждалим селянам України належне право регулювання в умовах голоду, чого не можна сказати про радянську державу. Більше того, саме на підставі досвіду першого непівського року Ленін у записці наркому юстиції дає власне бачення диспозиції статті і формулювання норми щодо контрреволюційного злочину, включаючи до переліку контрреволюційних дій злочинне переховування врожаю хліба, як один з видів терору селян проти влади рад. Він закликає у новому Кримінальному кодексі РСФРР зовсім «відкрито виставити принципове і політично правдиве (а не тільки юридично вузьке) положення, що мотивує суть і виправдання терору, його необхідність і межі. Суд мусить не усувати терор, обіцяти це було б обманом чи самообманом, а обґрунтувати і узаконити його принципово, ясно, без облуди і прикрас» [10, С. 180]. Отже, боротьбу селянства України проти політики експропріації в умовах голоду, проти вилучення мізерних залишків продуктів вже після здачі хлібу різного призначення до державних схронів (стратегічного, експортного, сировинного, фуражного, гурального) названо «злісним, злочинним приховуванням хліба» із подальшим виведенням санкції: за вказані контрреволюційні дії застосовувати розстріл – вищу міру покарання. Надійним продовжувачем і провідником цієї ідеї став Й. Сталін, який наполегливо підкреслював, що «індивідуальне селянство являє собою клас, який повсюдно виділяє із свого середовища, постійно породжує і підтримує капіталістів, куркулів і загалом різного роду експлуататорів» [11, С. 201].

Епіцентром голоду 1921 р. стали Херсонщина, Миколаївщина і Запоріжжя, де з січня 1922 р. фіксували масове вимирання. Так лише за один січень 1922 р., за підрахунками автора, у Запоріжжі померло 12630 людей, у Херсоні – 4787, в 11 містах Одещини зареєстровано 9440 смертей, у чотирьох містечках Миколаївщини – 6120 [1, С. 13]. У той же час голова Комітету Допомоги голодуючим (Допомгол) М. Калінін, після об'їзду Правобережжя одразу повідомив у загальноросійській газеті «Известия ВЦИК» за 25.02.1922 р., що становище півдня України у 100 разів краще, ніж у Поволжі [1, С. 120]. Навесні і восени 1922 р., вже після жнив, відомі ще дві хвилі голоду з випадками самогубства, психічними розладами із фактами поїданням дітей, родичів і падалі. У травні 1922 р. Г. Петровський (вже тоді Голова ЦВК України) надсилав до Москви телеграму із проханням терміново призупинити вивіз з УСРР продовольства: стали відомими факти канібалізму і продажу на ринку людського м'яса.

Голод страшний сам по собі через жахливі за розміром демографічні втрати. Це «кількісні» показники, що фіксують неприродний, безперестанний тиск на людей і показують результати тихого їх винищення. Але голодом можна не тільки знищувати людей. У такий спосіб можна залякувати людей, зламуючи їх волю і долю, змінюючи їх життєву програму, настрої та бажання, підпорядковуючи маси волі вождів. Так, продовжуючи виконання планів хлібозаготівлі в районах України, уже вражених голодом, застосовуючи усі найжорстокіші революційні методи, використовуючи інститут заручників і розстріли для залякування та доведення до повного виснаження і голоду мільйони, влада найдешевше і найефективніше «перевиховувала» український народ і особливо селян. Саме так, тому що в заручники брали тільки українців (осіб єврейської національності й інших нацменів, які відчули голод, але менше, ніколи в подібних «експериментах» не використовували). У такий спосіб після психічної обробки і «перевиховання» у кожної людини як представника українського етносу намагались знищити його гідність і порядність, честь і духовність, прагнучи зламати, перетворити на слухняного раба, манкурта, зрадника, сексота, невігласа, яничара. Людожери – остання стадія втрати свідомості, падіння, коли людина через страх голодної смерті тихо перетворюється на тварину чи рослину. Саме такий голод страшний своїми «якісними» ознаками, наслідками, що виявляються у жахливих, як правило, незворотних змінах психіки.

Можна констатувати, що голодомор вплинув і на місцевих керівників, які «боролись» із наслідками голоду в Україні у такий простий спосіб: спокійно виганяли гвинтівками своїх підлеглих, ослаблих від недоїдання, на риття ям для померлих. Разом із жертвами голоду так само ховали і усіх померлих від хвороб, пошестей. Відомо, що у 1921–1923 рр. найбільше постраждали діти, особливо немовлята (їх у 1922 р. померло 70 %), 4/5 усіх дітей хворіли на невиліковний туберкульоз. Восени 1922 р. на півдні голодувало 2 млн дітей, третині яких загрожувала смерть, кількість безпритульних дітей збільшилась у 5 разів (більше 500 тис.) За повідомленнями відділів народної освіти України, тоді спостерігався високий рівень дитячої смертності «через невідповідність їжі дитячому віку: смертність була навіть серед дітей, що отримували допомогу. Через недоїдання, нерегулярне забезпечення усіх дитячих закладів їх вихованці систематично недоїдали і часто хворіли, були у стані малокровності, глибокого виснаження і масово гинули» [2, С. 42, 43]. Усіх їх ховали разом без будь-яких позначок.

Глибокий трагізм подій посилюється подальшим розгортанням голоду, адже взимку 1922–1923 рр. ситуація на півдні України знов різко погіршилась, тоді як у Поволжі голод припинився. Відомо, що взимку і навесні 1923 з Миколаївщини і Запоріжжя йшли повідомлення про те, «що вся людність голодує, а надана допомога американської АРА (Американської адміністрації допомоги) і Українського Червоного Хреста забезпечує лише 10 % потреб, що на засіданнях повітових виконкомів ухвалювали рішення про необхідність збільшення продовольчої допомоги з центру. У таких засіданнях

неодноразово брав участь і Микола Скрипник, нарком юстиції України, підтверджуючи навесні 1923 р. факт «величезного голоду, що охопив весь край» [2, С. 45]. Через 10 років, в умовах ще більш трагічних втрат українства від голоду 1932–1933 рр., усвідомлюючи власну безпорадність, неспроможність комуністичних ідеалів та планів соціалістичної забудови, які криють у собі величезну небезпеку нищення українства, нарком вирішує вкоротити собі віку.

Підсумовуючи, зауважимо, що спроби вчених виявити загальну кількість людських втрат у голодні 1921–1923 рр. не дали однозначного результату через велику часову відстань між двома переписами – 1897 і 1926 рр. і відсутність відповідної демографічної статистики в УСРР і СРСР. Тоді єдиним більш-менш повним джерелом інформації були реєстраційні церковні книги, які вели навіть за умов відлучення церкви від держави (облік народжених і померлих), але усі вони були знищені за наказом партійно-державного керівництва для втаємничення дійсної картини жахливих втрат українства протягом 1930-х рр. Отже, маємо тільки дані щодо жертв по окремих регіонах України. Щодо загальних втрат, то дані розходяться: від 500 тис. до 5–6 млн людських життів [1, С. 17, 170]. Але є одностайність у розумінні того, що голод став основним тактичним ходом ВКП(б) у боротьбі проти негнучкого українського селянства, яке не могло вгамувати свій потяг до землі, неприхильно ставилось до обмеження його хазяйського інтересу. Так само зрозуміло, що голод став для малочисельної і непопулярної серед основної маси українців більшовицької партії єдино надійним засобом залякування та встановлення хлібної монополії для підпорядкування своєму політичному курсу.

Першому в історії людства масовому голоду, штучно організованому керівниками ВКП(б) в Україні, передувала посуха 1920 р. і неврожай, перша невдала спроба суцільної колективізації, проголошення непу, нового, відмінного від «військового комунізму» 1918–1920 рр. економічного і політичного курсу. Але тактика, яку проводила керівна партія з переходом до непу, була ще тривалий час продовженням військовокомуністичної політики, що забезпечила навіть в умовах масового голодування українських селян на півдні України поставку з республіки до Росії близько 20 млн пудів хліба [1, С. 171]. Це обумовлювалось і суттю антигуманних програм соціалістичного будівництва, недоліками керівництва з центру, який «намагався виправити» своє планування дій і перегини «червоноармійських атак» в економіці, але «не бачив» усіх можливих небезпек при зміні партійного курсу, і слабкістю кадрів середньої і нижчої ланки, які не намагались швидко змінювати свою тактику в роботі з масами тощо.

Усе викладене вище розвінчує міф про швидке полегшення після введення продподатку і відсутність зв’язку між початком непу та голодомором. Воно дає одночасно підставу для твердження, що сучасна методика вивчення історії має бути наближена до усвідомленого сприйняття минулого і сьогодення України, до об’єктивного і ґрунтовного їх аналізу, до розуміння

важливості відмови від старих догм і штампів із сприянням процесу забезпечення пріоритетності в науці і житті природного права, принципу його верховенства. Дослідження голодомору потребує певних правових оцінок, проте тільки з позицій оптимального забезпечення інтересів і прав людини, зокрема права на власність, механізму їхнього утвердження і захисту як основи громадянського суспільства можливо підняти усвідомлений глибокий інтерес до історії, здійснити переоцінку сучасниками методики висвітлення голодоморів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голодомори в підрадянській Україні // Праці членів Асоціації дослідників голодоморів в Україні / Ред. О.М. Веселової. – К.–Л.–Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2003.

2. *Веселова О.М.* Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу – 2-ге вид., доп. / Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. – К.–Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2000.

3. *Бухарин Н.И.* Путь к социализму в России : Избр. произв. / Н.И. Бухарин. – Нью-Йорк, 1967.

4. *Боффа Д.* История Советского Союза : В 2-х т. / Д. Боффа. – М. : Международные отношения, 1990. – т. 1.

5. *Ленин В.И.* О замене продразверстки продналогом / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 43, С. 266 ; т. 44, С. 221–223.

6. *Субтельний О.* Україна: історія / Орест Субтельний ; перекл. Ю. Шевчука. – К. : Либідь, 1991.

7. *Ленин В.И.* – А. Цюрупе / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 50.

8. *Штепа П.* Московство / П. Штепа. – Львів : За вільну Україну, 1995.

9. Права, за якими судиться малоросійський народ [повний текст] / Ред. Ю. Шемшученка ; Упор. К. Вислобоков. – К., 1972.

10. *Ленин В.И.* – М. Курскому / В.И. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 45.

11. *Сталин Й.В.* Вопросы ленинизма / Й. Сталин. – М., 1952.

ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

Я.І. Іващенко
Національний музей
«Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні»
E-mail: ivaschenko-yana@ukr.net

У роки Першої світової та громадянської воєн територія України була ареною жорстоких битв, що точилися безперервно протягом майже семи років і призвели країну до стану руїни. Особливо великих збитків економіці завдали вторгнення більшовицьких та денікінських військ, наступи яких супроводжувалися масовим терором за звірствами. Виробництво промислової продукції в Україні знизилося на 10 %, а продуктивність праці в промисловості порівняно з довоєнним рівнем – на 22 %. Зазнало занепаду й сільське господарство. Неминучим супутником загального зубожіння селянських господарств стало різке падіння врожаїв, які зменшились на 35–40 %. Тяжке становище селянства посилило проведення продподаткової кампанії. Усе це неминуче призвело до голоду.

Тема голоду 1921–1923 рр. в Україні не втрачає своєї актуальності й понині. Їй присвячені ґрунтовні дослідження С.В. Кульчицького, В.М. Марочка, О.М. Мовчан, А.П. Огінської, Л.В. Яковлєвої та інших, однак виявляються нові й нові факти цієї трагічної сторінки нашої історії.

Сумна і трагічна українська історія першої половини XX ст. переконує у приреченості народу, що втратив свою державність і став об'єктом гігантського політичного та соціально-економічного експерименту, упровадженого більшовицьким керівництвом. Усвідомлення мільйонних смертей від голоду та епідемій, сотень тисяч скалічених життів приголомшує кожного з нас.

У той час, як українське населення голодувало, антинародний уряд УСРР, маючи справжні відомості про голод в Україні, свідомо їх приховував, з метою «не створювати паніку» та успішно «викачувати» продовольство. Однак вже взимку, коли мільйони людей опинилися на межі вимирання, українські чиновники змушені були визнати наявність голоду та отримали дозвіл центрального уряду допомагати в Україні тим, хто потерпає від голоду, за умови пріоритетного забезпечення РСФРР. Для постачання Росії вилучали навіть мізерні запаси неврожайних губерній України. Наприклад, з Одещини до Криму було відправлено 58 млн пудів зерна [1], у той час, коли Одещина вже була визнана губернією, що голодує (2 вересня 1921 р.) [2].

На міжнародному з'їзді всіх організацій і комітетів Допгола у 1922 р. представники Росії запевняли, що з голодом вже покінчено і в цьому році

країна буде спроможна вивозити надлишок хліба за кордон. Про Україну, звичайно, не згадували, адже вважалося, що голод існує тільки в РСФРР, а в Україні лише неврожай. У 1922 р. для підготовки закордонних ринків до постійного експорту обіцяли щорічно вивозити до 5 млн пудів зерна.

Особливістю цього голоду, порівняно з голодом 1930-х та 1940-х рр., стало те, що була надана можливість закордонним благодійним організаціям допомагати населенню, що потерпало від голоду. Помітною була діяльність Американської адміністрації допомоги під керівництвом Гувера. Уже 20 серпня 1921 р. вона уклала у Ризі угоду з РСФРР і розпочала постачання продуктів і медикаментів до Росії. Але в Україну тоді її діяльність поширено не було. Концентрація партійного керівництва у Москві не сприяла роботі іноземних інституцій в УСРР.

Проте й українська влада не поспішала зі сприянням діяльності американської адміністрації в Україні. На бездіяльність і бюрократизм місцевих чиновників скаржився наркому землеробства УСРР Д. Мануїльському представник директора АРА в Україні Ф. Матюс. «Я приїхав у Харків 15 грудня 1921 р., з того часу доклав всі свої старання до того, щоб розпочати надання допомоги голодуючим... І хоча я неодноразово звертався із закликом з цього приводу до пана Раковського – голови Ради міністрів України, і до секретаря Українського Центрального комітету КП(б)У, і до голови Харківського виконавчого комітету, мені не було надано будь-якого сприяння в цій справі. Незважаючи на угоду, підписану Україною і Американською адміністрацією допомоги, урядовими чиновниками мені дано було багато обіцянок, але жодних наслідків до цього часу немає», – писав він у листі від 28 січня 1922 р. [3].

Ще в грудні 1921 р., коли мільйони людей опинилися на грані вимирання і уряд УСРР був змушений визнати наявність голоду, голова НКВС РСФРР не дозволив розповсюдження на територію УСРР допомоги від АРА, пояснюючи це тим, що відносини між Україною та АРА не регламентовані. Однак, зважаючи на те, що значна більшість індивідуальних посилок, що висилалися через США та Англію, були призначені для українців, договір УСРР та АРА став можливим.

10 січня 1922 р. у Москві було підписано угоду між АРА і УСРР про допомогу тим, хто голодує в Україні [4] (14 січня 1922 р. її затвердила постанова РНК УСРР [5]). За умовами договору, головним завданням АРА було постачання продуктів харчування, медикаментів, одягу та предметів першої необхідності, їхній подальший розподіл; облаштування громадських їдалень для дітей і дорослих, утримання дитячих будинків. У договорі також регламентувався приїзд американського персоналу, який мав повну свободу пересування та захист УСРР. На роботу в АРА могли бути прийняті за погодженням з місцевою владою і американці, затримані тут з 1917 р. Допомога мала надходити морем до російських та українських портів, зокрема Одеси, Миколаєва та інших, а звідти доставлятися до місць призначення. УСРР мусила забезпечити їхнє зберігання, транспортування, охорону.

Місцеві органи влади мали можливість бути представлені в структурах АРА. Вони зобов'язувалися забезпечити АРА приміщеннями для кухонь, паливом, освітленням, водою, зв'язком. Влада УСРР мала інформувати населення про цілі та методи допомоги і сприяти інформуванню американського народу про роботу АРА. Додатково були підписані домовленості про свободу пересування представників АРА територією України.

Зі свого боку АРА зобов'язувалася розподіляти свої продукти незалежно від національності, релігійного, політичного, соціального стану, обмежувати роботу свого апарату тільки допомогою тим, хто голодує, не ввозити алкогольних напоїв, допускати до митної перевірки свої вантажі [6].

Своєрідність праці АРА полягала в тому, що вона організувала свою власну сітку працівників, рекрутуючи вищі керівні кадри з американців і добираючи нижчі кадри та працівників з місцевого населення. При тому АРА зберегла повну незалежність від радянських органів влади.

Допомога концентрувалася, головним чином, у районах, де наслідки голоду були найбільш важкими (Катеринославська, Одеська, Донецька, Київська, Харківська, Полтавська, Кременчуцька губернії).

Вже 17 січня 1922 р. до м. Одеса було відправлено місію АРА для налагодження допомоги. Тут організовано розподільний пункт, для нього вже надіслані перші вагони харчів. 70 % продуктів харчування з США призначалися для України [7].

Яскраво характеризує становище України повідомлення представника місії Ф. Нансена капітана Квіслінга після подорожі голодними губерніями: «Я не уявляв собі розмірів жахливої стихії. Те, що я бачив, таке потрясаюче, що переконує мене про надзвичайно критичне становище села. Потрібна негайна допомога запобігти страшному лихові» [8].

Однак лише наприкінці весни діяльність закордонних організацій набула поширення. 30 квітня 1922 р. АРА відкрила в Україні свої їдальні. 15 серпня 1922 р. газета «Канадійський ранок» пише: «Американська благодійна організація повідомляє, що більше 400 тис. дітей на Україні щоденно харчуються в їдальнях АРА...». 7 листопада 1922 р. «Українські робітничі вісті» повідомляють, що «АРА утримує на Україні 1 млн 723 тис. осіб, решта іноземних благодійних організацій разом – 260 тис. дорослих та дітей» [9].

З усіх закордонних благодійних організацій АРА розпочала свою діяльність в Україні найпершою (з березня 1922 р.). Вона проводила, головним чином, продовольчу та медичну допомогу. Кількість пайків, виданих АРА, в багато разів перевищує кількість пайків, виданих іншими іноземними організаціями. У березні 1922 р. цією організацією видано 11 млн 706 тис. 300 пайків, у квітні – 14 млн 593 тис. 860, усього за 1922 р. видано 135 млн 869 тис. 880 пайків, за 1923 р. – 44 млн 951 тис. 10 пайків. Істотною також була допомога медикаментами. АРА видавала медикаменти окремим амбулаторіям, лікарням, дитячим будинкам. Усього з початку кампанії по березень 1923 р. було надіслано медикаментів на суму 4 млн руб. [10].

Окремим видом допомоги було постачання продовольчих посилок, адресованих американцями своїм постраждалим від голоду родичам, які мешкали в Україні. Якщо протягом 90 днів посилка не знаходила свого одержувача, її повертали назад до США.

Закордонна благодійна допомога тривала з березня 1922 р. до червеня 1923 р. У серпні 1922 р., коли закордонні організації повністю розгорнули свою роботу, вони годували 1,8 млн жителів неврожайних губерній, а ЦК Допгол при ВУЦВК забезпечував 400 тис. Отже, значення закордонних організацій було вирішальним. У тогочасній пресі високо підносили роль міжнародної пролетарської солідарності, тоді як значення АРА та інших «буржуазних» організацій применшували. Проте безстороння статистика віддає вирішальну роль АРА.

Отже, діючи в непростих умовах на радянській території, АРА та інші міжнародні організації надали суттєву допомогу населенню уражених голодом районів УСРР. Допомога, що набула широкого розмаху лише в середині 1922 р., виявилася багато дієвішою за державну, перевищуючи останню більш як в чотири рази. У результаті їхньої діяльності від голодної смерті було врятовано сотні тисяч людей. Помітну роль відігравали іноземні організації й у процесі відбудови сільського господарства та боротьби з наслідками голоду, утримуючи за свої кошти лікарні та надаючи реконструктивну допомогу. Однак з осені 1922 р. більшовицьке керівництво розпочало експорт хліба, й іноземні благодійники почали поступово припиняти свою роботу, адже були впевнені, що неможливо продавати хліб за наявності голоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. ЦДАВО України. – ф. 258, оп. 1, спр. 134, арк. 18.
2. Комуніст. – К., 1921. –5 августа. – С. 1.
3. Веселова О. Голодомори в Україні, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2000. – С. 73–74.
4. ЦДАВО України. – ф. 258, оп. 1, спр. 4, арк. 6–7зв.
5. ЦДАВО України. – ф. 4, оп. 1, спр. 15, арк. 110.
6. Голод 1921–1923 рр. в Україні : Зб. документів і матеріалів / Інститут історії України НАН України та ін. ; упоряд. : О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлєва ; відп. ред. С.В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 68.
7. Вісті ВУЦВК. – Харків, 1922. – 17 січня. – С. 3.
8. Вісті ВУЦВК. – Харків, 1922. – 1 березня. – С. 3.
9. *Сербин Р.* Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. – Торонто : Українсько-канадський Дослідчо-документаційний центр, 1992. – С. 511, 608.
10. *Котляр Ю.* Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти / Ю.В. Котляр, І.С. Міронова. – К.–Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2008. – Кн. 2. – С. 42.

ХЛІБОЗАГОТІВЛІ І ГОЛОД НА ДОНУ В 1932–1933 рр.

Б.А. Івченко
Харківський історичний музей
E-mail: bogdanio@mail.ru

Протягом 1932–1933 рр., як й у всіх інших хлібних районах СРСР, на Дону проводилося масове вилучення хліба. Ці заходи спричинили голод. При цьому повсюдно у ході вилучення хліба застосовувалися тортури та інші незаконні дії, наприклад: посадження в яму, інсценування розстрілів та інш. [1, С. 54, 56]. Так, в Плешаківському колгоспі два уповноважених товариші під час допитів колгоспників, аби дізнатися, де заритий хліб, застосовували тортури: «між пальців клали олівець і ламали суглоби, а потім одягали на шию мотузкову петлю і вели до ополонки в Дону топити» [1, С. 54]. Про подібні випадки М. Шолохов повідомляв у листі Й. Сталіну від 4 квітня 1933 р. У відповідь Сталін посилає М. Шолохову телеграму 16 квітня 1933 р., де просить повідомити розміри продовольчої допомоги, яку необхідно надати Вьошенському району. У цей самий день Шолохов пише Сталіну ще одного листа [2, С. 65]. 22 квітня Сталін у телеграмі М. Шолохову повідомляє: «Крім відпущених недавно сорока тисяч пудів жита відпускаємо додатково для вьошенців вісімдесят тисяч пудів усього сто двадцять тисяч пудів. Верхньо-Донському району відпускаємо сорок тисяч пудів» [1, С. 51]. Таким чином Вьошенському і Верхнедонському району була надана продовольча допомога житом. Однак повною мірою своє ставлення до хліборобів району Сталін розкрив у листі до М. Шолохова від 6 травня 1933 р. Сталін визнавав, що «іноді наші працівники, бажаючи приборкати ворога, б'ють ненавмисно по друзях і доходять до садизму», але в цьому самому листі зазначав, що «шановні хлібороби вашого району (і не тільки вашого району) проводили «італьянку» (саботаж!) і не проти були залишити робітників, Червону Армію – без хліба. Той факт, що саботаж був тихий і зовні нешкідливий (без крові), – цей факт не міняє того, що шановні хлібороби по суті справи вели «тиху» війну із Радянською владою... Звичайно, ця обставина жодним чином не може виправдати тих неподобств, які були допущені, як запевняєте Ви, нашими працівниками. І винні в цих неподобствах повинні понести належне покарання. Але все ж ясно, як божий день, що шановні хлібороби вашого району не такі уже нешкідливі люди, як це могло б здаватися здалеку...» [2, С. 68; 3, С. 34–35; 4, С. 26–27]. Як ми бачимо із цього листа, Сталін вважав, що хлібороби Вьошенського району спеціально ведуть «тиху» війну проти радянської влади.

За прикладом Вьошенського району станом на 24 січня 1933 р. ми можемо приблизно уявити масштаби застосування репресій у ході хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. на Дону. За даними, складеним М. Шолоховим для Й. Сталіна, дізнаємося про таке: усього населення в районі – 52069 осіб, із них під вартою, арештованих органами ОГПУ, міліцією, сільрадою тощо нараховувалося 3128 осіб, із них засуджено до розстрілу – 52 особи, засуджено на різні терміни – 2300 людей, виключено з колгоспів – 1947 господарств, виселено із будинків – 1300 господарств [1, С. 55]. У листі до Сталіна від 16 квітня 1933 р. Шолохов уточнює, що господарствам, виключеним із колгоспів, «не дають землі навіть на посадку овочів. За такого стану речей усі ці сім'ї явно приречені на голодну смерть <...>, штрафували і такі господарства (штрафували за невиконання норм здачі хліба – *Б. І.*), які ніколи не займалися сільським господарством і не були в полі (теслярі, чоботарі, кравці, печники та ін.)» [2, С. 65]. У цьому самому листі Шолохов повідомляв, що сім'ї засуджених за хліб виселяють на Північ. У донесенні Посольства Королівства Італії в СРСР від 27 травня 1933 р., яке було направлене в Рим, зазначалося, що козаків виселяють на Північ, Урал і Сибір [5, С. 156–157].

Однак будь-які виступи Шолохова на захист несправедливо скривджених колгоспників Вьошенського району місцеве керівництво сприймало як «захист кулацьких інтересів» [2, С. 80]. Для того щоб якось утихомирити активність Шолохова, начальник Вьошенського районного відділення НКВС Меньшиков навіть завів на Шолохова справу про викрадення у якогось Єланкіна рукопису «Тихого Дону» [2, С. 80].

Доречно пригадати, що саме на Дону і Кубані в 1932 р. була запроваджена в Росії система «чорних дощок», ініціатором введення яких став секретар Північно-Кавказького крайового комітету ВКП(б) Б. Шеболдаєв. На ці «чорні дошки» заносили назви станиць, що не виконали план хлібоздачі. Після занесення на такі «чорні дошки» всі товари з магазинів у станиці вивозили, станичну територію оточували військові, із місцевих активістів створювалися комітети сприяння (рос. «комсоды»), що вилучали весь наявний хліб у козаків, а крім того, покидати станицю населенню заборонялося [5, С. 147]. У період із листопада 1932 р. до січня 1933 р. (точної дати поки встановити не вдалося) на «чорну дошку» була занесена станиця Мєшковська [6, С. 485], а на початку січня 1933 р. – станиця Боковська Вьошенського району [7, С. 2] на Дону.

Недосконалість системи підрахунку даних про сільське господарство в 1932–1933 рр., відштовхуючись від яких керівництво країни призначало плани хлібозаготівлі на території Північно-Кавказького краю (куди входила велика частина земель донських козаків), висвітлює стаття спеціального кореспондента газети «Ізвєстія» Ізгоєва. У цій публікації в «Ізвєстіях» від 7 січня 1933 р. після поїздки до станиці Незамаєвської (козача станиця Північно-Кавказького краю, але заселена не донськими козаками), яка була до того часу занесена на «чорну дошку», автор зазначав, що «...ні районне керівництво, ні станичне, ні навіть колгоспні організації не знають точно ні

площ посіву, ні співвідношень культур, ні справжньої врожайності» [8, С. 2]. Указані дані місцевим керівництвом для виконання плану в основному завищувалися, що призводило до того, що призначалися і завищені норми хлібозаготівлі для цього району. У цій саме статті Ізгоєв писав, що в деяких районах завищуються показники колективізації, і при перевірці ці дані виявилися такими, що не відповідають дійсності. Така ситуація, як нам здається, була характерна і загалом для країни, і для територій, населених донськими козаками зокрема.

На об'єднаному пленумі Московського обласного і міського комітетів ВКП(б) спільно із секретарями РК (районних комітетів) та активом Московської організації 17 січня 1933 р. із доповіддю виступив Л. Каганович. У цій доповіді він спробував перекласти провину за ситуацію, що склалася в країні із сільським господарством, на ворогів радянської влади, які засіли у правлінні колгоспів. Зокрема, його увагу привернула ситуація на Дону. У виступі він відзначив: «Під час поїздки по Північ. Кавказу в Каменському районі (район, де проживали донські козаки – *Б. І.)* мені довелося зіткнутися із колгоспом «Комінтерн», де 9 тисяч пудів хліба не обмолочених, близько 3000 пудів хліба розкрадено, тому що поклали хліб не в колгоспній коморі, яка була порожньою, а по індивідуальних коморах колгоспників. У чому ж справа? Виявляється, із 7-ми членів правління – 5 колишніх білогвардійців, які були підхорунжими в білій армії, в «активі» колгоспу – 14 підхорунжих» [9, С. 2–3]. Таким чином, Л. Каганович на прикладі одного донського колгоспу вину за продовольчі ускладнення перекладав на колишніх підхорунжих (перше козаче офіцерське звання).

Характеризуючи продовольчу ситуацію на Дону і взагалі у Північно-Кавказькому краї, М. Шолохов, що в той час жив у станиці Вьошенській на Дону, 30 квітня 1933 р. відверто писав своєму другові А. Солдатову: «Положення у нас залишається хріновим. Це по всьому ПКК (Північно-Кавказькому краю – *Б. І.).* Із посівом провалилися, із харчами... уже краще не говорити. А можна коротенько і сказати: не тільки пухне люд, але й помирає. Принаймні, зараз незрівнянно важче, ніж в 1921–1922 рр.» [10, С. 9].

За допущений стан справ при вилученні продовольства покарання понесли деякі радянські працівники нижчої та середньої ланки, хоч, як уже відзначалося вище, позиція Сталіна із цього питання, яка породила перегини на місцях, абсолютно ясна: на його думку, хлібороби ведуть «тиху війну» проти радянської влади. У Вьошенському районі були засуджені Плоткін і Пашинський (керівник агітколони, спочатку засуджений 9 травня 1933 р. до розстрілу). За постановою Політбюро ЦК ВКП(б) «Про Вьошенський район» від 4 липня 1933 р. «головна відповідальність за перегини <...> припадає на крайком. <...> ЦК ВКП(б) постановляє: <...> 2. Зняти т. Зіміна з поста другого секретаря крайкому і направити його в розпорядження ЦК ВКП(б). 3. Оголосити сувору догану т. Овчиннікову, зняти його з поста секретаря Ростовського горкому і заборонити йому на рік роботу в селі. 4. Оголосити сувору догану із попередженням тт. Плоткіну і Пашинському

і заборонити їм роботу у Вьошенському районі. 5. Усі інші заходи із покарання, винесені партійними і радянськими органами стосовно тт. Плоткіна і Пашинського, вважати анульованими» [2, С. 146–147]. Як бачимо, жоден із вказаних працівників у результаті не поніс серйозного покарання.

Загалом події 1933 р. на Дону в донесенні посла Італії до Риму від 20 червня 1933 р., характеризуються як «організований голодомор». Посол Аттоліко цілком справедливо повідомляв, що був здійснений раціонально організований голод шляхом заборони ввезення провізії в певні групи станиць, на певних територіях були конфісковані всі товари та їжа, а також депортовані на Північ козаки [5, С. 169–171], тобто посол перелічує всі ті заходи, які застосовувалися по відношенню до станиць, занесених на «чорну дошку».

Для прикладу того, як вплинули події 1932–1933 рр. на подальші настрої козацтва, наведемо слова обер-лейтенанта Сідорова зі 102 Донського козацького полку Вермахта, які публікувались в тогочасних козацьких газетах: «Нехай знають по інший бік фронту, що тут відроджується грізне Козацьке Військо. Звідси іде народ-месник, який пам'ятає «батьківське піклування» «великого і мудрого» в 1932–1933 рр.» [11, С. 38]. Пам'ять про голод і репресованих козаків у 1933 р. залишилася в козачому фольклорі, недаремно в одній із пісень козаків, які під час Другої світової війни билися у складі німецьких збройних сил проти радянської влади, були такі слова: «За поруганную церковь, / За расстрелянных отцов, / За погибших в 33-м (підкреслено мною – *Б. І.*), / За кубанцев за донцов» (пісня «Добровольці козаки», надруковано в «Козачих відомостях» за 1945 р. № 15–16) [12, С. 553].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Я видел такое, чего нельзя забыть до смерти» [письмо М.А. Шолохова И.В. Сталину от 4 апреля 1933 г.] // Родина. – 1992. – № 11–12. – С. 51–57.

2. Писатель и вождь. Переписка М.А. Шолохова с И.В. Сталиным. 1931–1950 годы : Сборник документов из личного архива И.В. Сталина / Сост. Ю. Мурин. – М. : Раритет, 1997. – 159 с.

3. *Ґраціозі А.* До читатачів українського видання «Листів з Харкова» / Андреа Ґраціозі. // Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. – Х. : Фоліо, 2007. – С. 15–52.

4. *Закруткин В.* Цвет Лазоревый. Страницы о Михаиле Шолохове / В. Закруткин. – [Ростов-на-Дону] : Ростовское книжное издательство, 1965. – 82 с.

5. Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. / упоряд. Андреа Ґраціозі; Італійський інститут культури в Україні. – Х. : Фоліо, 2007. – 255 с.

6. *Никитин В.* Казачество: Нация или сословие? / В. Никитин. – М. : Яуза; ЭКСМО, 2007. – 640 с.

7. 45 районов и областей Сев. Кавказа завершили хлебозаготовки // Известия. – 1933. – 3 янв.

8. *Изгоев Н.* Оперативный учет (от нашего специального корреспондента) / Н. Изгоев // Известия. – 1933. – 7 янв.

9. *[Каганович Л.М.]* Об итогах об'единенного пленума ЦК и ЦКК ВКП(б) : Доклад тов. Л.М. Кагановича на Об'единенном пленуме Московского областного и городского комитетов ВКП(б) совместно с секретарями РК и активом Московской организации 17 января 1933 г. / Л.М. Каганович. // Известия. – 1933. – 20 янв.

10. «Больно уж время любопытное». Письма М.А. Шолохова А.Д. Солдатову // Литературная Россия. – 1990. – 25 мая.

11. *Ленивов А.К.* Под казачьим знаменем в 1943–1945 гг. (материалы и документы) / А.К. Ленивов. // Кубанец. – [1991–1992?]. – № 2. – С. 34–51.

12. *Крикунов П.* Казаки. Между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма / Петр Крикунов. – М. : Яуза; ЭКСМО, 2006. – 608 с.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. У СЕЛІ ЗАРУДДЯ, ЩО НА ПОЛТАВЩИНІ

Г.Т. Капустян
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
E-mail: atk.history@gmail.com

Національна трагедія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні позначилась на тисячах сіл, увійшла в мільйони людських душ. Про нищення радянським політичним режимом наприкінці 1920-х – початку 1930 рр. духовних, моральних, суспільно-економічних засад традиційного українського селянина у селі Заруддя, що на Полтавщині – наше дослідження.

Село Заруддя розташоване в степу, за 90 км на південний захід від Полтави. Восени 1932 р. тут у 100 дворах проживало близько 650 осіб. Під час Голодомору радянський комуністичний режим знищив 105 осіб (у т.ч. чоловіків – 32, жінок – 23, дітей – 50).

Статистика примусових хлібозаготівель, розкуркулення селян-виробників свідчила про те, що по цих показниках Україна тримала першість, і за розмахом опору радянському політичному режиму теж. Так, зведення № 6 особливого відділу ОДПУ «Про виселення куркульства» (12.06.1931 р.) констатувало, що в Уральську область з України вивезли 6752 особи, у дорозі перебувало 11527 осіб, планувалось вивезти 100 тис. Для порівняння: з БСРР вивезено 8557, у дорозі перебувало – 8219, планувалось вивезти – 500 осіб [1, С. 143]. Серед сухих цифр статистики виселених губилися і сліди колишніх господарів-зарудян.

Знищені примусовими хлібозаготівлями господарства селян – виробників товарного хліба відходили у небуття. «Хліба на селі немає», – заявляли уповноважені з хлібозаготівель, яких надсилали у села з районів. У довідці ДПУ УСРР «Про хід хлібозаготівель на Україні» від 31 грудня 1931 року констатувалось: «Прикріплені по селах уповноважені займаються виключно підрахунками відсотків виконання плану, заявляють, що хліба на селі немає» [1, С. 218–219].

Політична кампанія розправи з економічно міцним селянином не принесла очікуваних успіхів у наповненні державних комор хлібом. Сформована радянським політичним режимом командно-репресивна система управління селом у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. методично вела наступ на селян по всьому його соціальному периметру. На Полтавщині уповноваженими РВК «практикуються поголовні обшуки у всіх селян, незважаючи на їх соціальне походження. – Інформували органи ОДПУ. – Часті випадки, коли ці

уповноважені зловживають своїм станом, конфісковують при обшуках різноманітні продукти і присвоюють їх» [1, С. 220].

А тим часом РНК і ЦК ВКП(б) 16 лютого 1932 року ухвалюють постанову про утворення фондів ярових зернових культур по всьому СРСР. Україні нав'язали план 9500 тис. центнерів – найвищий по Союзу [1, С. 260–261].

Командно-репресивний тиск, мов снігова лавина, накочувався на село. Українські селяни нагадували владі про те, що вони ще пам'ятають, як махати шаблюкою, натякаючи на масовий селянський повстанський рух, який охопив Україну в період національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Радянська таємна поліція фіксувала масові виступи і «волинки» серед селян, невдоволених примусовими хлібозаготівлями, насильницькою колективізацією, розкуркуленням, політичними репресіями. В Україні за останній квартал 1931 року – перший квартал 1932 року у 257 масових виступах брали участь 23039 осіб. По СРСР відповідно: 55387 осіб [1, С. 319–350]. Протест селян особливо активно проявлявся в Україні та на Кубані, де проживали етнічні українці. Сталін і його оточення розглядали Україну і Кубань як місця особливого затятого опору комуністичним методам управління й господарювання. Сталін у листі до Кагановича від 11.08.32 р. наголошував, що головне зараз – Україна: «Якщо не візьмемося зараз же за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити» [2, С. 274].

Голодомор. З цією метою були видані спеціально для України і Кубані постанови політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 року і бюро Північно-Кавказького Крайкому ВКП (б) «Про хід хлібозаготівель і посіву по районах Кубані» від 4 листопада 1932 р., які спонукали здійснювати каральні акції на території України і Кубані, де компактно проживали українці: запроваджують натуральні штрафи, подвірні обходи та економічну блокаду, заносять українські села і кубанські райони на «чорні дошки», створюють бригади з числа колгоспних активістів, які силою вилучали у селян не тільки зерно, але й інші харчі та цінні речі, щоб селяни не змогли їх продати або виміняти на їжу.

Восени 1932 року бригади у складі місцевих активістів та уповноважених з району, як згадували свідки, здійснювали повальні обшуки в оселях зарудян. Усе їстівне дощенту виміталось.

«Тоді, – згадує уродженка села Заруддя Волювач Лідія Андріївна, нам говорили, що десь голодують люди і потрібно здавати зерно. З міста приїздив головний уповноважений на прізвище Грачов, а з ним ходили наші місцеві прихвостні з сучого племені – активісти Неїченко Пилип і Сварієнко Михайло – і, коли вдиралися в оселю, то не тільки хліб, а все їстівне виміталось. Ми плакали, матері наші кляли їх, але їх не могло це ні розжалобити, ні зупинити.

На хуторі Маклакових, у господаря Тихона Маклакова, Пилип Неїченко довго ходив подвір'ям, у будівлі заходив, поки таки знайшов подвійну стіну, всередині якої була схована пшениця. Тоді і ту пшеницю забрали на підводу, і діда Тихона заарештували. А дідові Тихону вслід розлючений активіст

Пилип Неїченко, тикаючи палицею у вічі, кричав: «Ах ти, проклятий куркуляко!» По цей день доля Тихона Маклакова невідома. А його дружина Тихониха у розпачі стала на коліна і почала голосити: «Боже праведний! Пошли йому, Луципіру, кару, якщо не йому, то його дітям, якщо не дітям, то його внукам». І за гріх, скоєний проти односельчан, поплатився Пилип Неїченко: його син Пилипко, що навчався у Харкові, за невідомих обставин зник…».

Згадує Ганна Костянтинівна Гончар: «Мама на даху заховала торбинку з кавунцями – і те знайшли і забрали». При найменшому протесті селян зараховували до «куркульських прихвостнів», «ворогів народу». Згадує Віра Василівна Мороз. На її запитання: «Що вам тут потрібно?», сільський активіст Пилип Неїченко, який проводив обшук в її оселі, попередив, щоб вона припинила «ці куркульські розмови». А під час чергового обшуку оселі Маклакової Параски у її неповнолітнього сина Петра забрали торбинку сушеного кабака, захованого під сорочину. У сім'ї Антона Антоновича Гончара забрали останні два мішки зерна, прирікши сім'ю на голодну смерть. У цій сім'ї з голоду помер батько – Антон Антонович і троє дочок. Під час обшуків активісти користувались спеціальним пристосуванням – щупами, якими пронизували стіни, дахи, землю, виявляючи таким чином заховане зерно. Клавдія Яківна Гончар згадує, що обшуки здійснювались постійно. Насильницькі хлібозаготівлі призвели до суцільного матеріального зубожіння села. Скрутне становище спонукало селян різними шляхами добувати харчі. Це не залишилось непоміченим. 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК ухвалили постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності». У народі цей акт прозвали «законом про п'ять колосків». Його жертвами стали одинадцять мешканців села. Іван Григорович М'якенький згадує, що за купівлю вівса у колгоспного конюха йому в січні 1933 року виїзна сесія винесла покарання – 8 років таборів суворого режиму, 5 років виселення і три роки обмеження в правах.

20 односельчан, тимчасово, до запровадження подвірних обходів виїздили у Ромни, де рятувалися картоплею. Косенко Тетяні Семенівні вдалось двічі добратися до Харкова, колишньої столиці України, і звідти на продані домашні речі придбати 60 печених хлібин та і ще й довезти додому. Хліб сушили на сухарі.

Навесні, хто ще міг триматися на ногах, йшов до колгоспу на роботу, за що одержував порцію так званого супу. У хаті розкуркуленого Якова Краснокутського організували громадську їдальню, де кухарки (О.О. Гончар, а згодом Т.С. Косенко) пекли так званий хліб і варили соєвий суп та затірку. В обід сюди приходили знесилені, голодні колгоспники з глечиками і горщиками і вишиковувались в довгу чергу. Згадує Ганна Костянтинівна Гончар: «Цього дня я не змогла вийти на роботу – знесилилась, нестерпно мучив голод. Пухлими ногами, вибиваючись із останніх сил, я доплентала до їдальні, стала в довгу чергу. Тут же чатував колгоспний активіст Пилип Неїченко. Він, помітивши мене, дочекався, доки дійде до мене черга, а потім

з люттю вихопив у мене глечика, розбив його вщент і заявив: «Ледарям немає тут місця!».

Люди намагалися знайти собі роботу там, де видавали продовольчий пайок. Почесний колгоспник Данило Антонович Гончар згадував: «Лежав я безсилий вдома, не міг уже виконувати роботу в колгоспі. Попросив маму продати відрізок тканини на костюм і купити хліба. З'ївши скибку хліба, відчув, що до мене повертаються покинуті сили – уже можу обійти двір. Наступного дня з величезними зусиллями добрався до районної машинно-тракторної станції (МТС), де став працювати трактористом. Водив трактор сам, а заводили удвох – одному не справитися, не було сил. В МТС видавали продовольчий пайок. Завдяки йому і вдалося вижити».

Зворушливою сторінкою того драматичного часу було життя сільського патронату. Восени 1932 року в село з Кременчука прибуло десять дітей-сиріт. Так починав свою діяльність сільський патронат. У час масового Голодомору він приймав осиротілих дітей. Часом біля патронату з'являлися підкинуті діти, працювали тут Анастасія Антонівна Гончар, Серафима Йосипівна Котова, Марія Степанівна Шуліка, Євдокія Павлівна Моргун. Вдалося врятувати від голоду тридцять дітей. Наприкінці літа 1933 року траплялись випадки, коли приходили матері, які залишали своїх дітей під патронатом в голодний час, щоб згодом забрати їх.

У часи жорстокої трагедії колгосп очолив Давид Маркіянович Мороз, який прийшов на місце проклятого людьми попереднього голови Сіренка. Кажуть старожили, що коли б це сталося раніше, смертей на селі було б значно менше. Щодня він сідлав свого коня Красавчика і відправлявся на пошуки їжі для колгоспної їдальні. Привозив нехитру їжу в вузликах, торбинках (крупу, борошно), роздобуту на Галещинській біофабриці і в підсобних господарствах Кременчуцької суконної і тютюнової фабрик, які діяли в сусідніх селах.

Навесні 1933 року Голодомор досяг свого апогею. Голод косив людей до середини літа 1933 року – часу першого обмолоту жита. Люди гинули від інфекційних хвороб. Багато селян опухали від голоду. Знали, що коли опухнеш вдруге, то вже незабаром прийде смерть. За нашими підрахунками, в селі Зарудді загинуло 105 селян. Мертвих щодня звозили підводою на сільський цвинтар. За ними не плакали, в останню дорогу їх ніхто не проводжав. Хоронили їх і на території оселі (на городах, у погребах). Хто був дужчий – сам відправляв своїх родичів на цвинтар, сам копав могилу, частіше на місці недавнього поховання, де земля була м'якша. Висушене голодом тіло померлого зовсім не холонуло.

Настав час весняної сівби. Непогано перезимувала озимина. Навесні колгосп одержав у Крюківському пункті заготзерна 525 пудів посівного зерна. Везли його на 15 підводах у село під охороною.

Урожай літа 1933 р. був щедрим. Після першого обмолоту жита колгоспники одержали по півпуда борошна. В хатах запахло хлібом. Люди почали усвідомлювати ціну втраченого. Орина Омелянівна Гончар, яка втратила

трьох дочок та чоловіка, згадувала: «Коли я витягла з печі перший спечений хліб, то впала на нього без тями, згадавши своїх дочок, котрі так просили хліба, вмираючи. І ще довго мені вчувався тупіт і гомін моїх дочок, які бігли стежкою до хати».

Варвара Мороз згадувала: «Коли я прийшла до тями, мені вперше стало жалко моїх синочків Гришу і Льоню. Я відкопала їхню могилу в садку, а вони лежали собі такі висушені та пожовклі. В рученьки їм поклала по шматочку хліба. Так я востаннє з ними по-людськи попрощалася».

Людей ще довго не полишав страх перед голодом. Сім'ї дотримувалися жорсткої економії продуктів. Сушили навіть картопляне лушпиння і складали на чорний день. До цього часу в садибах сільських старожилів із року в рік не вибуває мішок з борошном «про запас».

Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. проти українського народу, який скоїв радянський тоталітарний режим, залишив глибокі негативні наслідки в українському суспільстві. Сталася трагедія планетарного масштабу.

Україна пережила суспільний стрес, який і до сьогодні дається взнаки. Радянська тоталітарна держава, доводячи людей до фізичного виснаження, змушувала їх продавати власне сумління, приймати більшовицькі стандарти життя. Доведені до відчаю, люди були ладні за шматок хліба рідного батька продати. Доноси породжували страх у суспільстві. Страх бути оговореним, засудженим несудовими органами, страх в одну мить бути покараним без слідства і суду представником влади, ДПУ, сільськими активістами, а чи то і позбавленим життя, розлученим із родиною, позбавленим майна, виселеним за межі села тощо.

Страх оселився в душах людей. Посилилася боязнь перед посадовою особою, нелегким, а іноді і неможливим виявлялося відстоювання власної позиції. Стався відхід від християнської культури як типу цивілізації [3]. Безбожні уповноважені разом з сільськими активістами відкрито глумилися над почуттями вірян. Вони безкарно оскверняли храми, шукаючи там схованку для хліба. Були підірвані основи загальнолюдської моралі, споконвіку притаманні українському суспільству. Сільські активісти, наперед знаючи, що хліба у односельців немає, жорстоко знущались над своїми, принижували їхню людську гідність. Радянський режим сформував безсоромну аморальну владу, яка повела війну проти всього народу.

З початком 1930-х років у СРСР зріс рівень публічної брехні, неправди, які набували системного характеру. Керівники держави-комуни заявляли: «Жить стало лучше, жить стало веселее!», або «Спасибо тов. Сталину за наше счастливое детство!» Суспільний рух відбувався не в правовому руслі, а відповідно до волі одноособового політичного лідера. Влада нехтувала засадами громадянського суспільства і правової держави, правами людини. Радянський тоталітарний режим вніс у суспільну традицію соціальну покору і приниження. Входило в суспільний обіг телефонне право, яке підміняло правові стандарти, бруталізувалось повсякденне буття. Знецінювалось саме

людське життя. Вольовим одноосібним рішенням людина позбавлялась права на життя, а пояснювалось це принципом революційної доцільності.

Стався злам суспільних цінностей, ігнорування яких призвело до соціальної трагедії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : В 5-ти т. – Т. 3. Конец 1930–1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2001.

2. Сталин и Каганович. Переписка 1931–1936 гг. – М., 2001.

3. *Васильєв В.Ю., Хоптяр Ю.А.* Селянство Поділля у голодоморі 1932–1933 рр. // Голод 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, наслідки, уроки : Матеріали Республ. конф. 20.10.1993 р. – Хмельницький, 1993. – С. 20.

КРИМСЬКІ ТАТАРИ В УМОВАХ ГОЛОДУ 1921–1923 РОКІВ

Г.М. Кондратюк
Республіканський вищий навчальний заклад «Кримський інженерно-педагогічний університет»
E-mail: kondratjukkipu@gmail.com

Однією з найтрагічніших сторінок в історії Криму є голод, що вразив півострів у 1921–1923 роках. Голод став справжньою гуманітарною катастрофою для кримськотатарського народу, спричинивши загибель десятків тисяч людей.

Тема голоду в Україні й Криму розглядалася дослідниками в контексті подій воєнного комунізму та боротьби проти повстанського руху, введення нової економічної політики та внутрішньопартійної боротьби в РКП(б). Зокрема, це роботи А.А. Форманчука, В.М. Брошевана, В.Г. Зарубіна, А.Г. Зарубіна, А.В. Ішина [1–4]. Меншою мірою в історіографії теми проаналізовано вплив голоду на кримськотатарський народ.

У листопаді 1920 року в Криму була встановлена радянська влада. У роки громадянської війни на території півострова діяла низка партій, побудованих на етнічній основі, зокрема кримськотатарська Міллі-Фірка. В 1917 році працював кримськотатарський національний уряд Директорія. Згідно з даними попереднього перепису населення, проведеного в Криму у квітні 1921 року, тут проживало 720373 людей, з них у містах – 327086, у селах – 393287. Статистичні дані свідчать, що Крим був одним з найбільш урбанізованих регіонів РРФСР. За національністю в Криму у 1921 році мешкали 371017 росіян, 186715 кримських татар, 49404 євреї, 42350 німців, 23868 греків, 12051 вірменин, 10572 болгари, 5734 поляки, 5564 караїми, 3076 циган, 2371 естонець, 1413 чехів, 1002 латишів і 4200 представників інших національностей [5, С. 10–11]. Частка окремих національностей у загальній кількості населення становила, %: росіян – 51,5, кримських татар – 25,9, євреїв – 6,8, німців – 5,8, греків – 3,3, вірмен – 1,6, болгар – 1,4, поляків – 0,8, караїмів – 0,7 [6, С. 5]. Етнічна розмаїтість та участь у політичній діяльності періоду громадянської війни викликали увагу більшовиків до вирішення кримськотатарського питання. Звільнення від національного гноблення, розв'язання найсуттєвіших проблем в аграрній та освітній сферах були оголошені пріоритетами діяльності партійних і радянських органів. Національна політика в Кримській РСР дістала назву татаризації, у той час як в УРСР – українізації. Ідеологічний постулат стверджував, що кримські татари були в період царату найбільш гнобленим народом, відстали у своє-

му розвитку, тому необхідно задовольнити найсуттєвіші запити народу. 8 жовтня 1921 року ВЦВК затвердив положення «Про Кримську Радянську Соціалістичну Республіку». Через десять днів було опубліковано постанова ВЦВК і РНК РРФСР про створення Кримської РСР. 10 листопада 1921 року на I Всекримському Установчому з'їзді рад робітничих, селянських і солдатських депутатів було ухвалено Конституцію автономії. У своїх основних положеннях ця конституція повторювала установки Конституції РРФСР 1918 року. За створення автономії було багато факторів, у тому числі зовнішньополітичний, економічний, але національний був найважливішим. Створення автономної республіки мало унаочнити, що радянська влада ліквідує національне гноблення. У Конституції Кримської РСР державними мовами проголошувалися російська і кримськотатарська, декларувався намір проведення аграрної реформи з метою усунення обезземелювання кримських татар. Одним з найважливіших напрямів татаризации стало виділення квот в органах влади й управління для кримських татар, а також ширше застосування кримськотатарської мови у сфері суспільного й державного життя. Головою ЦВК Кримської РСР став Ю.П. Гавен, а головою РНК Сахіб Гарей Саїд-Галієв. Апарат управління утворили 13 народних комісаріатів і три управління.

Закінчення громадянської війни знаменувалося економічною розрухою на півострові. Суттєво скоротилася площа земель під зерновими культурами, що стало реакцією селян на політику продрозверстки. Село стало об'єктом безперервної реквізиції продовольства, коней з боку розквартированих військових частин. Фактор внутрішньої політики став одним з найважливіших у причинах голоду, що розгорнувся в Криму у 1921 році. Селяни були позбавлені стимулів до економічної діяльності, не було чітких перспектив щодо власності. Майже половина селян серед кримських татар була беземельною. Вони орендували землю, насамперед, на Південному узбережжі Криму й у гірській частини півострова. В умовах націоналізації поміщицької землі та створення радгоспів можливість орендувати ділянки скасовано. Ця обставина стала додатковим фактором, що спричинив більш значний негативний вплив голоду саме на кримських татар. Територіально кримськотатарські села розташовувалися в передгірній та гірській частині півострова, наприклад у Бахчисарайському окрузі, а також на південнобережжі – від Севастополя до Судака. Населення кримськотатарських сіл займалося розведенням садів і виноградників, вирощуванням тютюну, а зернового господарства через особливості місцевості та клімату не було. Така структура і спеціалізація селянських господарств зробили їх особливо уразливими в умовах голоду. Суб'єктивний фактор полягав у тому, що більшовицька влада заборонила вільну торгівлю й у кримських татар практично не було можливості продати або обміняти свою продукцію (виноград, вино) на борошно й крупи. Та й сама пропорція обміну була вкрай не вигідною.

Друга група причин голоду – об'єктивна. Це природно-кліматичні умови, малосніжна зима і посуха. Катаклізми природи призвели до втрати посівів і до неврожаю. Однак поставлені перед селянами високі завдання

продовольчої розверстки ніхто не скасував. Більше того, місцеві органи влади надіслали до Москви явно завищені дані про очікуваний урожай, що і вплинуло на обсяги завдань, поставлених перед селянами.

Події розвивалися дуже швидко, й незабаром представники органів влади у своїх звітах були змушені констатувати такі факти: «Через брак корму худоба в селах майже вся вирізана, є багато сіл, де залишилося всього по одній парі напівживих коней і по одній парі худих волів. Багато селищ у Бахчисарайському й Керченському районах зовсім порожні, жителі покидають майно або продають його за безцінь і пускаються пішки у пошуках хліба. На дорогах попадається багато трупів, особливо дітей і старих. ...у багатьох селах населення їсть навіть м'ясо падіжних тварин» [7, спр. 135, арк. 4 зв.]. Якщо на першому етапі ознаки голоду відчуло найбідніше міське населення, то незабаром голод охопив усю територію півострова: «Голод сильно прогресує і набирає загрозливих розмірів, охопивши усю територію Кримської Республіки. Більшою чи меншою мірою голодують у всіх округах, у всіх районах... Висловлюючись мовою цифр, можна сказати, що сила голоду в районах варіюється від 40 до 90 % (у багатьох татарських селищах Біюк-Онларского району голодують від 75 до 90 %)» [7, спр. 135, арк. 4 зв.].

Голод призвів до деградації суспільства, моральної катастрофи. Смерть стала повсякденним явищем, нікого не дивуючи і лякаючи. Органи управління змушені були констатувати страшні картини голодних смертей: «у місті Карасубазарі і його районі на вулицях й у будинках трупів померлих від голоду не прибирають по кілька днів, випадки людожерства стали звичайним явищем і були факти ловлі дітей і пропажі їх» [7, спр. 202, арк. 1]. Такі явища були зафіксовані не тільки в Карасубазарі, більшість жителів якого були кримськими татарами, а й в інших регіонах півострова, зокрема у Судацькому регіоні, де також більшість населення становили кримські татари. Архівний документ фіксує ситуацію в кримськотатарських селах на квітень 1922 року: «Населення Ельбузлів восени 1921 року складалося з 760 людей, тепер залишилося 400 людей, всі інші вмерли від голоду. Село Великий Таракташ. У жовтні 1921 року населення було понад 2000 людей. З листопада 1921 року по 1 квітня 1922 вмерли від голоду більше 800 людей. Із січня 1922 року смертність доходить до 15 людей за день. Село Малий Таракташ. У жовтні 1921 року було 1867 людей, до 1 квітня залишилося 1152, умерли від голоду 715 людей... з них 299 дітей. Село Токлук. Умерли від голоду по 1 квітня 1922 року 256 людей – найбільш кількість умерла в березні ц/р... У Токлуку був раз випадок, коли вирили труп людини з могили, щоб з'їсти. У Козах восени 1921 року було 1092 людей, по 1 квітня ц/р умерли від голоду 346 людей. Смертність особливо зросла в березні, з 12 березня по 1 квітня ц/р за 19 діб вмерли від голоду 1025 людей. Зафіксовано 3 випадки людожерства» [8].

Сімферопольський Окрдопгол у лютому 1922 року констатував: «Допомога в селі подається занадто незначна, а голод в окрузі колосальний. За неповними даними, серед тих, хто потерпав від голоду, в окрузі дітей до

16 років – понад 26000, а загальна кількість – 60000, причому на Підгородньо-Петровський і Карасубазарський район припадає три чверті усієї кількості... Смертність в окрузі колосальна, перевищує 20–25 людей за день у кожному районі. Тільки в Карасубазарі з 15 січня по 20 лютого поховано понад 650 трупів. У Сімферополі кількість трупів з кожним днем збільшується, доходячи до 40 за день. У зв'язку з такою кількістю трупів перед Окрдопголом стоїть питання про похорон цих трупів, які часто валяються по кілька днів не прибраними» [7, спр. 168, арк.69 зв.]. Голод став однією з причин розвитку епідемічних захворювань. ЦВК Кримської РСР видав рішення про створення епідемічних загонів, які мали боротися із захворюваністю. Однак кількість ліжок у лікарнях скоротилася на порядок. Так, на своєму засіданні, що відбулося 26 березня 1922 року, Президія сімферопольського Окрдопголу ухвалила: «Відокремити здорових дітей від хворих, використавши для цієї мети резерв ЦУКГ й НКЗдоров'я. Робота має бути закінчена у дводенний термін. Виділюваних здорових дітей помістити в притулок Фабра... У першу чергу підлягають виділенню діти з колектора по Пушкінській вулиці» [7, спр. 96, арк. 24].

Від голоду потерпіла більшість кримськотатарських сіл. Цей факт було відзначено на VI обласній конференції РКП(б), яка відбувалась 13–16 березня 1922 року. У своїй доповіді секретар кримського обкому Ю.П. Гавен говорив: «Голод тут виявився в дуже різких формах, він не поступається перед голодом у Поволжі. Але він не так впадає в очі, як впадає голод у Поволжі. Це відбувається у зв'язку з деякими специфічними кримськими умовами, головним чином через національно-побутові особливості. Кримські татари так пов'язані зі своїм селом, що навіть голод не може вигнати їх звідти. І вони тихо вмирають у своїх селах... голод найтяжче позначився на татарському населенні... близько 70 % усього числа голодуючих татари» [9]. Цій думці можна довіряти: Ю.П. Гавен очолив ЦК Допгол, і звичайно ж, мав повноту інформації про події, що відбувалися. На першому етапі люди намагалися допомогти собі самостійно. У селах були місцеві громади, заможніші односільчани надавали допомогу біднякам. Однак можливості людей були обмежені внаслідок неврожаю попередньої осені. Організувати надання допомоги намагалися й релігійні громади, незважаючи на складність власного становища. Так, у Сімферопольський Окрдопгол звернулися кримські татари, парафіяни Осфієвської мечеті, про допомогу в організації татарської їдальні. Президія Окрдопгола на своєму засіданні 31 січня 1922 року ухвалила: «Визнати за бажане організацію взаємодопомоги серед татар, надавати їм усіляке сприяння перед різними органами влади й установами» [7, спр. 160, арк. 8]. Організована допомога з боку держави почала надходити з початку весни 1922 року, на цей час кількість померлих була вже величезна. Документи фіксують, що кількість виданих продовольчих пайків була недостатньою. У селі Сюзортан Бахчисарайського району «голод почався з осені, але посилився із січня. З'їли усіх собак і котів. Смертність від голоду дуже значна, особливо серед дорослих, тиф теж лютує» [7, спр. 168, арк. 119].

В умовах катастрофічного голоду припинили роботу школи, громадські установи, у багатьох випадках людей було покинуто напризволяще. Так, «Кокозький райвиконком налічує 11 сільвиконкомів, що включають у себе 18 сіл. Голод у районі почався із грудня. З 19000 населення в районі загинуло 3000 людей. До березня (1922 року – *Авт.*) ніяких організацій допомоги голодуючим не було» [7, спр. 168, арк. 119].

Інерцію влади було подолано тільки на початку 1922 року, коли стали зрозумілі масштаби лиха. У січні 1922 року Рада Народних Комісарів Кримської РСР почала терміново з'ясовувати нові дані про врожай «через те, у центр було подано неправильні цифрові обчислення про врожай у Криму» [7, спр. 168, арк. 46]. Кримський уряд почав формувати склад делегації для поїздки у Стамбул з метою закупівлі зерна. Для делегації було поставлено також завдання установити торговельно-економічні відносини з болгарськими фірмами для закупівлі продовольства. У складі делегації були такі представники кримськотатарської інтелігенції як Асан Сабрі Айвазов. Діяльність делегації була проаналізована на об'єднаному засіданні Президій ЦВК, РНК Кримської РСР і ЦК Допомоги голодуючим, що відбулось 13 жовтня 1922 року. А.С. Айвазов виступив з доповіддю про роботу кримського представництва в Туреччині. Було відзначено важливість переказування пожертвувань грошовими сумами [7, спр. 113, арк. 75 зв.].

Однак було ухвалено й вочевидь нездійсненні рішення в умовах колапсу економіки. Так, на користь голодних було запроваджено нові податки і збори. Але практично голодувало все населення і можливості одержати таким чином кошти не існувало.

Більш життєздатними були такі рішення. РНК Кримської РСР ініціювала питання щодо скасування в Криму продовольчого податку на всі види продовольчих товарів. Уряд Криму підтвердив постанову Народного комісаріату землеробства про зняття заборони на реалізацію кримської продукції на території РРФСР. Йшлося про те, щоб активізувати продаж вина і на виручені кошти закупити борошно. Активно почала роботу спеціально створена структура – Центральна Комісія допомоги голодуючим (ЦК Допгол), яка організовувала спеціальні їдальні у містах, колектори для дітей, а також громадські роботи, щоб допомогти безробітним, оплачуючи харчуванням їхню працю. Так, Євпаторійський Окружний Допгол «у першу чергу намічає виконати роботи щодо ремонту тротуарів, шосейних доріг, а також каналізації та водопроводів» [7, спр. 168, арк. 56].

Одним із пріоритетів у роботі центрального й окружних Допголів стало надання продовольчої та медичної допомоги дітям. Особливо негайної допомоги потребували сироти. У своєму звіті ЦК Допголу Криму була змушена констатувати, що «голодні, безпритульні і хворі діти по кілька десятків за день прибувають у дитячі будинки й місцеві відділи Наркомосвіти; відкриті Комдопголом харчувальні пункти й дитячі осередки переповнені ними... продовольчих ресурсів недостатньо, щоб нагодувати хоча б одним обідом половину дітей у харчувальних пунктах і дитячих осередках. Установлену

норму дитячого пайка доводиться ділити на двох і навіть на трьох дітей, щоб не залишити більшість із них без краплі їжі» [7, спр. 135, арк. 4]. Для них створювали колектори. Але й там смерть не відступала. Дитячі притулки були в 1922 році обстежені комісією Народного Комісаріату Робітничо-Селянської інспекції. У своєму звіті комісія так описує побачене: «Колектор на Пушкінській вулиці. Вхід із двору веде у сінці, покриті брудними калюжами... Звідси двері ведуть у відділення для слабких і хворих, де виявлено на топчані під брудним ганчір'ям 2 дитячих трупи, що лежали поряд із живими дітьми, – померли вони сьогодні вранці від виснаження. Усіх дітей 402. Розміщені вони дуже тісно, покотом. Із захворювань тут переважають тиф, скарлатина, кір... Персонал працює в страхітливих умовах, як вони кажуть, за півфунта хліба... Всі оглянуті установи являють невимовну, тяжку картину одного суцільного жаху» [10]. Частину дитячих будинків створювали за етнічним критерієм. У Сімферополі, по вулиці Дворянській, було створено кримськотатарський дитячий будинок ім. Рефатова. В умовах високої смертності багато дітей залишалися сиротами, і цей захід був необхідним. Президія Сімферопольського Окрдопголу на засіданні 9 квітня 1922 року ухвалила рішення, про виділення п'яти мільйонів рублів на його дообладнання [7, спр. 160, арк. 30].

Отже, можна зробити **висновок** про те, що голод став наслідком комплексу об'єктивних, і суб'єктивних факторів. Політика продрозверстки, реквізиції, нищення селян є основною причиною голоду в Криму 1921–1923 років. Жорстоке вилучення продовольчих ресурсів із кримськотатарського села прирекло селян на голод. Досить довго центральна влада не визнавала Крим регіоном, що голодує, і цей факт мав трагічні наслідки. Більшовики голод використали як привід для розправи із церквою. На першому етапі, з листопада 1921 до квітня 1922 року, допомога голодним була зовсім недостатньою й погано організованою. Через голод кримськотатарський народ опинився фактично на грані гуманітарної катастрофи. Загибель дітей поставила під сумнів саме майбутнє народу. Тому не дивно, що тема голоду відображена в кримськотатарській художній літературі, до неї звертались такі класики кримськотатарської літератури та драматургії: Асан Сабрі Айвазов, Умер Іпчі, Аблякім Ільмій. У 1926 році Аблякім Ільмій опублікував оповідання «Воспоминания о голоде. Из дневника Сюндюс». Оповідання написано від імені дівчинки Сюндюс, яка стала сиротою під час голоду, а її життя було врятоване в дитячому будинку в Севастополі. Дитина стає свідком страшних епізодів голоду в Севастополі: «Уже Акъяр. Я стою в переулке, ожидаю Куддуса. И вижу, из татарского клуба выезжает грузовик, доверху нагруженный мёртвыми телами татарчат. ...перед глазами высохшие тела бедняжек, тоненькие ручки и ножки, обтянутые синюшной кожей, высохшие светлые и тёмные головки, висящие на тоненьких шеях, которые от каждого движения автомобиля подпрыгивают и бьются друг о дружку!» [11, С. 41–42]. Трагізмом сповнене оповідання Асана Сабрі Айвазова «Мамочка, где ты?! Приди!...» опубліковане в 1927 році. Тематика людських взаємовідносин

проаналізована в оповіданні Умера Іпчі «Базар в лужах». Автор звертає увагу читачів на необхідність збереження людської гідності й душевної теплоти.

У рамках кожної етнічної групи створювалися організації, допомога яких будувалася за національним критерієм. Кримські татари отримали допомогу з Туреччини, від діаспори, яка проживала у цій країні. Голод загальмував здійснення комплексу заходів татаризації, що потребували матеріальних ресурсів. Боротьба з голодом витіснила інші тенденції у внутрішній політиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Брошеван В.М.* Крымская республика: год 1921 (Краткий исторический очерк) / Брошеван В.М., Форманчук А.А. – Симферополь, 1922.
2. *Зарубин В.Г.* Голод 1921–1923 гг. в Крыму (по сводкам ЧК/ГПУ) / Зарубин В.Г. // Историческое наследие Крыма. – 2003. – № 2. – С. 68–74.
3. *Зарубин А.Г.* Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму / Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. – Симферополь : Антиква, 2008. – 728 с.
4. *Ишин А.В.* К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов / Ишин А.В. // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 5. – С. 48–50.
5. Предварительные итоги переписи Крыму. – Симферополь, 1922.
6. Статистико-экономический атлас Крыма. – Симферополь, 1922.
7. Державний архів Автономної Республіки Крим (ДААРК). – Ф. Р-709. – оп. 1.
8. Державний архів Російської Федерації. – Ф. Р-1318. – оп. 13, спр. 4. – арк. 28.
9. ДААРК. – Ф. П-1. – оп. 1, спр. 115. – арк. 197.
10. ДААРК. – Ф. Р-460. – оп. 1, спр. 30. – арк. 25.
11. Воспоминания о голоде. Произведения А. Ильмия, А. Айвазова, У. Ипчи. / Пер. с крымскотатарск.: В. Басыров, Э. Велиева ; Предисл. и сост. А. Велиева. – Симферополь : Доля, 2007. – 112 с.

ГОЛОД 1932–1933 рр. НА ЧИГИРИНЩИНІ
(ЗА ДОКУМЕНТАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА СВІДЧЕННЯМИ ОЧЕВИДЦІВ)

Н.В. Кукса
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
E-mail: Nadiya_Kuksa@meta.ua

Тема Голодомору в Україні була присутня упродовж всього часу і передавалася в родинних переказах з покоління в покоління. Без чіткого, обґрунтованого визначення передумов, причин, наслідків, без вказування на винуватців цієї страшної біди. Лише на початку 1990-х років було офіційно зроблено оцінку голоду 1932–1933 рр. як загальнонаціональної трагедії українського народу.

Довготривале замовчування та приховування правди про ті події негативно відобразилося на стані збереження архівних документів. Суттєвих втрат було завдано і під час Другої світової війни. Далося взнаки і те, що Чигиринщина до 1954 р. належала до Кіровоградської області. Тоді ж було сформовано і Державний архів новоствореної Черкаської області. Потужний масив документів цього періоду слід шукати саме в Державному архіві Кіровоградської області та центральних архівах України. Проте, незважаючи на вказані труднощі, працівникам Державного архіву Черкаської області (далі ДАЧО – *Н. К.*) вдалося віднайти і впорядкувати велику кількість документів, що містять цінну інформацію про голод 1932–1933 рр. За останніми даними, відомості про ці часи містяться в 800 справах 45 фондів ДАЧО. Найбільш інформативним можна вважати фонд Черкаської робітничо-селянської інспекції, де вміщені заяви, скарги, листи населення, у яких повідомлялося про нелюдські страждання селян, завдані свавіллям сільськогосподарського активу. У фондах районних партійних комітетів наявні відомості про форсування хлібозаготівельних кампаній та жорстоку позицію партійного керівництва щодо функціонерів та сільських активістів, які дозволяли припускати уповільнення сталінських темпів, не бажали брати участі у грабуванні селянства тощо. Тут же зустрічаються зведення районних відділів ДПУ про реагування селянства на політичний та економічний стан у державі. У статистичних звітах, листуванні з обласним керівництвом, що знаходяться і в фондах райвиконкомів, збереглися цінні відомості, які проливають світло на життя сільського населення цього часу. Важливу інформацію може почерпнути дослідник і зі сторінок тогочасної регіональної преси, де, хоч і в ре-

тельно завуальованому вигляді, все ж висвітлювалися буденні картини повсякденного існування селянства [1, С. 8].

Ще під час роботи з каталогом відразу стає зрозуміло, що відомостей власне по Чигиринському району збереглося катастрофічно мало. Прислужитися можуть наявні матеріали з інших районів Черкащини, адже до виконання місцевим партійним та державним інституціям з Києва та Харкова надходили аналогічні постанови та розпорядження. Проте навіть кілька віднайдених документів, які пропонуємо розглянути в даному дослідженні, дозволяють чітко окреслити окремі напрями урядової політики 1932–1933 рр. щодо українського селянства та її результати.

«До всіх сільрад району. Згідно Постанови у керівних органів сільради повинні негайно скликати пленум сільради та проробити постанову, що при цьому прикладається.

Не підлягає оголошенню в пресі

Постанова Президії Київського обласного виконавчого комітету з 8 січня 1933 р. «Про здачу розкраденого та захованого хліба»

На виконання Постанови РНК УСРР з 8 січня 1933 р. [4415/33]

Президія облвиконкому ухвалює:

1. Зобов'язати РВК та міськради Київської області сповістити через сільради, колгоспи колгоспників і трудящих, одноосібників, що:

а) до тих з них, які добровільно не здадуть державі раніше розкрадений та схований хліб, не буде застосовано ніяких репресій;

б) до колгоспів, колгоспників і одноосібників, які уперто продовжуватимуть затаювання розкраденого або захованого від обліку хліба – будуть вжиті суворі стягнення, передбачені Постановою ЦКВКУ та РНК СРСР з 7 серпня 1933 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення громадської соціалістичної власності».

2. Запропонувати РВК та місцевим радам негайно скликати пленуми сільрад, наради колгоспного активу.

3. Після пленумів і нарад скликати загальні збори трудящих одноосібників. На цих пленумах, нарадах і загальних зборах колгоспників і одноосібників обговорити питання про виконання колгоспниками та одноосібниками хлібозаготівельних завдань, пояснити потребу добровільної здачі розкраденого й схованого хліба та попередити про ті суворі стягнення, що їх буде застосовано до тих, що вперто продовжують затаювати розкрадений або захований хліб.

4. В районовій пресі широко висвітлити досвід тих сіл і колгоспів, де завдяки уважно та правильно проведеній пояснювальній роботі колгоспники і одноосібники добровільно здали захований і розкрадений хліб» [2, арк. 34].

Не може залишитися непоміченою невідповідність між змістом даного і наведеного далі документів. Здавалося б, де логіка? З одного боку, прикласти максимум зусиль, щоб вилучити приховані «лишки» сільськогосподар-

ської продукції, щоб, з іншого боку, влаштувати харчопункти для тих самих голодних селян, у яких і були вилучені ці «лишки».

«19.03.1933. Голові сільської ради

Згідно розпорядження РВК ми повинні кожного місяця 9–19–29 числа таємно давати такі відомості:

1. Скільки влаштовано харчових пунктів.
2. Скільки охоплено пунктами душ: всього з них дітей, всього дорослих, в тому числі колгоспників, одноосібників.
3. Скільки організовано пунктів роздачі продуктів на місці.
4. Скільки витрачено продуктів.
5. Решта харчових продуктів.
6. Скільки видано продуктів для індивідуального харчування».

Не можуть не вразити окремі моменти численних розпоряджень, якими були буквально завалені сільські ради. Як от, наприклад, в той час, коли доведені до відчаю люди вживали в їжу непридатні ні за яких обставин до цього часу речі, до сільрад надходить вказівка «переключитися на боротьбу за свинячу шкуру», бо були помічені непоодинокі «ганебні» випадки, коли на базарах сало продавалося разом із шкурою. А оскільки свиняча шкура є важливим стратегічним матеріалом, що експортується, слід негайно припинити таку злочинну безгосподарність [3].

А ось інша, на перший погляд, здавалося б несуттєва деталь, що стосується повсякденного життя селянської родини, – чергова вказівка для сільських активістів, черговий напрямок їхньої боротьби з «несвідомим елементом». Цього разу непримиренної боротьби з чи не найбільшим ворогом виконання плану хлібозаготівель – хатніми жорнами та ступами: «17.11.1933 Поширився таємний помол на жорнах та хатніх ступах. Боротьба з хатніми ступами не проводиться. Виділити спеціальних членів сільрад для організації та керування справою знищення хатніх ступ» [3, арк. 229]. Адже саме наявність у селянській оселі цього простого хліборобського реманенту свідчило, що «підступний ворог», тобто поки що живий селянин, попри всі старання всюдисущих комнезамівців все ж таки зумів заховати якусь пригорщу зерна чи насіння, і в нього і його дітей залишається шанс не померти голодною смертю. Наявність у господі ступи чи жорна ставала сигналом для подальших, більш ретельних пошуків «лишків» збіжжя. До яких тільки хитрощів не вдавалися селяни, щоб приховати хатні жорна чи ступи. Мешканці с. Суботів, які в ті часи були малолітніми дітьми свідчать: «…Пригадую, як приходив до діда і баби, мене на вулиці залишали, щоб я давав знати, як хтось ішов дорогою. У цей час мололи на жорні, а якщо хтось почує звук жорна, то заявить. Жорно розіб'ють, і не буде на чому молоти» [4]. «…Жорно ховали в землянці, бо як знаходили – розбивали або знову приходили по зерно. Жорно є – значить і зерно є» [5].

Прямим відгуком на «далекоглядну» політику уряду, спрямовану на добробут радянського селянства, можна вважати і такі віднайдені нами документи. Вони пронизані «турботою» про культурне виховання молодого

покоління. Тільки виникає природне запитання: чому ж тоді ці розпорядження надходили до сільрад під грифом «таємно»? Напевно, щоб воскреслі «недобитки класового ворога» ні за яких обставин не змогли швидко зреагувати на постанови, щоб не перешкодити їх виконанню. У той час, коли в багатьох селах вже не було кому і кого навчати, від сільських функціонерів суворо вимагалося забезпечити 100 % охоплення дітей навчанням і «культурним вихованням»!

«06.04.1933. Відділ наросвіти до всіх голів сільрад

Навчання по школах потрібно проводити до 1 травня ц. р., а тому РВК ніяк не припускати припинення навчання по гуртках та забезпечити 100 % (!– *Н. К.*) відвідування до кінця навчального року. Де є випадки, що групи не працюють і навчання зірване, категорично вимагаємо від голів сільрад вжити заходів до поновлення одвідування. Винних за дотерміновий зрив навчання буде притягнуто до відповідальності» [3, арк. 72].

«19.04.1933. Не виконуються директиви щодо відкриття дитясел. В ряді сіл дитясла не відкриті. Діти там залишаються поза яслами без належного культурного (! – *Н. К.*) догляду. Таке ставлення до оздоровлення дитинства (! – *Н. К.*) з боку голів голів сільрад та голів колгоспів є преступне. Отже, в останній раз пропонується протягом однієї доби відкрити дитясла і забезпечити їм обслуговування. За не подачу відомостей винні будуть притягнуті до відповідальності і позбавлені продуктивної допомоги» [3, арк. 77].

6 травня 1933 р. побачила світ Постанова ЦК КП(б)У про боротьбу з дитячою безпритульністю, виконання основних пунктів якої було покладено на особисту відповідальність на голів райвиконкомів та голів сільських рад [6, С. 63].

Прикладом безпрецедентного цинізму можна вважати розпорядження районної влади, що належним чином відреагувала на вказану урядову постанову.

«19.06 1933. Таємно!

1. Боротьба з бездоглядністю та безпритульністю дітей набуває нині особливого політичного значення. Недобитки класового ворога: куркульня, петлюрівці, білогвардійці намагаються дезорганізувати роботу, збільшити кількість бездоглядних та безпритульних дітей і використати їх для своєї шкідницької роботи.

2. Партія і Уряд, надаючи виключної ваги цій справі, вживають усіх заходів, щоб організувати бездоглядних та безпритульних дітей й створити для них відповідні умови для виховання та навчання в школах, дитбудинках, дитсадках, дитячих майданах.

3. Щоб покращити справу харчування дітей, РВК надіслав вам харчову допомогу, яку треба використати виключно по призначенню.

Головам колгоспів вишукати певні фонди, щоб можна було забезпечити харчування безпритульних та бездоглядних дітей, а також використати повністю місячник оздоровлення дитинства (! – *Н. К.*), що проводиться зараз.

4. Треба підібрати бездоглядних та безпритульних дітей вашого села чи колгоспу, організувати інтернати, коли на це є потреба. Безпритульних, що прибувають до вас з інших сіл, через сільради направляти на місце мешкання дитини до колгоспу, що прибувають з інших районів – через сільради до РВНО. Завідувачам шкіл забезпечити педагогічним вихованням всіх дітей дитмайданів, в інтернатах тощо, притягнувши до цього учнів старших гуртків вашої школи, піонерів, комсомольців» [3, арк. 132].

Водночас, зміст цього документа дозволяє окреслити масштаби проблеми бездоглядності та безпритульності серед дітей, коли на місцях не вистачало кваліфікованих педагогічних кадрів і до виховання знедолених дітей доводилося залучати навіть «свідомих» старшокласників. Свідчення очевидців дозволяють стверджувати, що на практиці головам колгоспів та сільрад не так просто було виконати систему розроблених заходів. Неподинокими були випадки, коли своїми силами сільські громади не могли забезпечити належним утриманням дітей вказаних категорій із свого села, а до них ще привозили дітей з інших населених пунктів.

Мешканка с. Вершаці Чигиринського району Чубина Тетяна Петрівна, записана 1924 р. н., пригадувала: «Найбільше людей помирало навесні 1933 р., коли все, що можна і не можна з'їсти, було з'їдено. Я сама залишилася сиротою. У нас в сім'ї спочатку від голоду помер брат, потім мама. Я навіть не пам'ятаю, коли і де народилася, тому що в дитдомі ніяких записів не робили, а місця перебування дитдому часто змінювались, ось і стерлося з пам'яті. Пам'ятаю лише, що батько вів мене лісом. Залишив як сироту в дитдомі в Новоєгорівську Кіровоградської області. Жили впроголодь ми і в патронаті, але потроху їсти давали. Ходити не було в чому. Мене одягли у чоловічу сорочку, підперезали. Дітей було багато різного віку. Нас переміщали з місця на місце. Накінець, почали розвозити по колгоспах. Посадять, було, чоловік десять на воза і возять по селах. Голова колгоспу бере стільки дітей, скільки можуть прогодувати на колгоспних харчах. Я з однією дівчиною попала у Вершаці у колгосп «Широкий лан». Спочатку жили в патронаті при колгоспі, а потім поселили нас у колгоспну хату, одна жінка наглядала за нами. А ми вже величенькі були і самі себе могли обійти. Волею долі так і залишилася на все життя у цьому селі. Тоді, у 32-му, де дівся батько, не знаю. Напевно, теж помер, бо був геть пухлий. На все життя у пам'яті закарбувалося, як батько наостанок міцно обійняв мене і дуже плакав. Я впевнена: якби батько вижив, то обов'язково мене б відшукав» [7].

Про результативність розроблених урядом заходів з «культурного оздоровлення дитинства» в 1932–1933 рр. свідчать подвірні списки сільських мешканців, що померли від голоду. На жаль, збереглося мало статистичних відомостей про природний рух населення, його смертність, втрачені книги метричних записів. З'ясовано, що органи ДПУ змушували секретарів сільських рад, робітників ЗАГСів знищувати метричні книги, фальсифікувати відомості про смерть [1. С. 5]. Переконливим свідченням цьому є документ «Із записки прямому проводу Київського обласного відділу ДПУ УСРР про

кількість голодуючих районів та населених пунктів Черкащини», датований не пізніше 1 березня 1933 року, згідно з яким під час апогею голодомору в 25-ти населених пунктах Чигиринського району налічувалося всього 429 сімей, які потерпали від голоду, де голодувало 660 дорослих та 1050 дітей, кількість опухлих від голоду становила 187 осіб, хворих та померлих не було взагалі, як і випадків трупоїдства та людоїдства. Це означало, що район не потребував і тієї мізерної продовольчої допомоги, яка надавалася іншим районам з центральних ресурсів (див. додаток) [1, С. 48].

Така інформація була надана відповідальними особами району. Свідки тогочасних подій стверджують, що в більшості сіл Чигиринщини навесні-влітку 1933 р. щодня помирало не менше 10 мешканців. Упродовж довгих десятиліть питання дослідження цього періоду в історії українського народу було під забороною або свідомо замовчувалися. Це не могло не накласти відчутний відбиток насамперед на визначення кількості померлих від голоду. Переконливим свідченням цьому є архівна справа, де подані списки померлих від голоду мешканців Чигиринського району, які працівниками сільських рад встановлювалися в 1999–2000 рр. Оскільки на час проведення опитування очевидців Голодомору залишилося дуже мало, та й були вони на початку 1930-х рр. здебільшого малолітніми дітьми, вдалося доволі неточно вказати невелику частину вбитих голодом людей. Виключення становлять відомості, подані Мельниківською сільрадою, де списки померлих з власної ініціативи ще у 1980-х рр. почали складати Жук Текля Григорівна та Мироненко Григорій Арсенович. Завдяки їх подвижництву вдалося встановити імена 183 жертв голодомору с. Мельники [8, С. 214].

Та навіть ці фрагментарні відомості становлять шокуючу картину: селяни вимирали цілими сім'ями.

…У селі Янич (тепер Іванівка) від голоду померли 123 особи… Серед них Оксентій та Марія Маляренки та їх дев'ятеро (!) дітей: Гаша, Іван, Василь, Прокіп, Марія, Фроська, Ольга, Таня; Єлизавета Віденко та її четверо дітей: Степан, Катерина, Василь, Ольга; Дементій і Ярина Горбці та їх троє дітей: Катря, Марко, Дементій…[9, арк. 44].

…У селі Трушівці жертвами голоду стала Параска Петренко та її четверо дітей…

…У селі Суботові голодною смертю померли Бондаренко Василь Кузьмович та двоє його дітей: Афанасій та Варвара; Компанієць Тиміш Минович та двоє його дітей: Галина і Тетяна; сім'я Прохачів Григорія Савовича та Палажки Василівни та їх діти Іван та Любов, Чорнобай Хома Хомович та двоє його дітей: Катерина і Василь…[9, арк. 18].

…У селі Вершаці найбільше померло людей в березні–квітні 1933 року. За один день на сільський цвинтар вивозили 7–10 душ. Навесні 1933 р. помер Іваненко Андрій і 3 його дітей. У Власова Павла померло 5 дітей. Недік Горпина поховала 3 своїх діток. У родині Довженків від голоду померло 6 душ, залишилась тільки старша дочка Секлета. На кутку Пирогівка у Лехтаря Михайла померло 4 дітей. Перепелиця Трохим Кононович поховав

4 дітей віком від 12 до 14 років. Вербовий Іван Андрійович 4 малолітніх синів [6]. У 1933 р. священик села «печатав» померлих тільки з дозволу сільради, за який родина повинна була заплатити 10 карбованців. Дітей священик відспівував безкоштовно [10].

…У селі Мельники у Задої Кирила було одинадцятеро дітей. З них померло семеро. Задоя Степан і троє його дітей померли майже одночасно…[8, С. 213].

Наведені документи злегка привідкрили завісу мороку невідомості і забуття, яким упродовж десятиліть була оповита одна з найтрагічніших сторінок буття українського народу. Зібрані свідчення очевидців, віднайдені архівні матеріали стали помітними штрихами, що доповнюють страшну картину Голодомору на Чигиринщині. Потужний масив архівних документів, що містять сховища ДАЧО, потребує подальшого дослідження, вивчення, аналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голод 1932–1933 років на Черкащині. Документи і матеріали. – Черкаси, 2002.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-1014. – оп. 1. – од. зб. 1 – Арк. 34.
3. ДАЧО. – Ф. Р-1014. – оп. 1. – од. зб. 1.
4. Матеріали польових досліджень авторки (далі – МПДА). – Спогади Шевченка Федора Кузьмовича, 1928 р. н. – мешканця с. Суботів Чигиринського району.
5. МПДА. – Спогади Шапошник Тетяни Арсенівни, 1914 р. н. – мешканки с. Суботів Чигиринського району.
6. Голодомор на Черкащині 1932–1933 років. Науково-документальна книга Пам'яті в документах та спогадах. – Черкаси, 2007.
7. Узагальнені матеріали пошукової роботи краєзнавчого гуртка Вершацької загальноосвітньої школи І–ІІІ ступенів Чигиринського району Черкаської області.
8. *Макарюк В.* Голодомор 1932–1933 років. Причини, передумови, наслідки. Село Мельники 32–33 років ХХ ст. на фоні державних подій / Макарюк В. // Чигиринщина: історія і сьогодення : Матеріали наук.-практ. конф. – Черкаси, 2006.
9. ДАЧО. – Ф. Р-5664. – од. зб. 1. – спр. 24.
10. *Перепелиця А.* Голод 1932–1933 рр. в спогадах старожилів с. Вершаці Чигиринського району / Перепелиця А. ; Науковий архів Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». – 2008.

Додаток

«Із записки прямому проводу Київського обласного відділу ДПУ УСРР про кількість голодуючих районів та населених пунктів Черкащини»

Наименование районов	Колич. насел. пункт.	Колич. голод, семей	Голод, взросл. (душ)	Голод, детей (душ)	Колич. больных	Колич. опухших	Колич. умерш.	Случаев людоедства	Случаев трупоедства	Оказанная продпомощь (из центр. ресурсов), тонн зерна
Черкасский	23	767	1354	1612	187	782	123	2	3	17
Чигиринский	25	429	660	1050	–	283	–	–	–	–
Золотоношский	26	1122	2766	2541	72	91	47	–	–	–
Каневский	21	550	895	1680	97	–	150	–	–	–
Корсунский	18	270	560	520	50	250	20	–	–	9
Гельмязовский	19	1498	2523	2010	1430	576	288	2	–	36,5
Городищенский	12	1056	2226	1829	32	506	71	–	1	–
Чернобаевский	12	500	1200	2300	700	500	70	–	–	–
Златопольский	–	264	–	140	40	60	10	–	–	–
Звенигородский	19	960	2273	3880	703	703	189	5	6	44,5
Шполянский	10	365	581	900	–	286	–	–	–	17,5
Каменский	11	609	1192	1470	–	2188	176	1	–	–
Уманский	29	1866	2770	4000	–	506	–	16	2	110,5
Христиновский	6	575	905	995	377	554	134	–	–	37
Монастырищенский	23	3292	1710	1582	743	2549	283	–	–	50
Жашковский	8	1021	1723	3280	342	326	167	1	–	40
Бабанский	29	115	3164	2054	–	–	–	1	4	81,5
Букский	22	–	4366	5854	–	–	841	1	2	60,5
Лисянский	10	391	624	856	–	–	–	–	–	33,5
Тальновский	38	–	225	379	–	2604	188	–	–	–
Богуславский	38	–	5549	8054	–	–	–	–	–	120

Начальник Киевского обласного отдела ГПУ /*підпис*/ Розанов

Джерело: [1].

ЗДОБУТКИ ВІТЧИЗНЯНОЇ НАУКИ В ДОСЛІДЖЕННІ ГОЛОДОМОРУ (1988–2013 рр.)

С.В. Кульчицький
Інститут історії України НАН України
E-mail: s_kul@ukr.net

У грудні 1987 р. керівництво КПРС визнало, нарешті, що одним з результатів першої п'ятирічки став загальносоюзний голод. Встановлена Й. Сталіним інформаційна блокада трималася не стільки за інерцією, скільки внаслідок неможливості для нового покоління керівників партії пояснити суспільству причини рукотворного голоду. Та й визнали його не з власної волі, а внаслідок інформаційного тиску утвореної в Конгресі США комісії з розслідування українського голоду 1932–1933 рр.

Коли голод 1932–1933 рр. стало можливим досліджувати, а результати досліджень друкувати, у багатьох істориків склалося враження, що найбільшу кількість вагомої інформації можна знайти тільки в кремлівських архівах. Насправді, однак, інформація про Голодомор знаходилася в будь-яких архівних фондах, які стосувалися сільської місцевості на початку 1930-х рр. Співробітник Інституту історії АН УРСР І. Ганжа у цьому переконався, коли разом з працівницею Центрального державного архіву Жовтневої революції Є. Шаталіною формував тритомник документів і матеріалів «Історія колективізації сільського господарства Української РСР». Цей збірник упорядковувався і друкувався з труднощами. Перший том був опублікований у 1962 р., другий – у 1965 р., а третій – тільки в 1971 р. Труднощі виникали через те, що велика кількість документів відбивала реальність, яка не узгоджувалася із звичною картиною торжества ленінського кооперативного плану. Велика кількість документів, які через свою гостроту виявилися непридатними для публікації, залишилася в упорядників. Є. Шаталіна з 1990 р. почала формувати на підставі наявних і нововиявлених документів новий фундаментальний збірник «Колективізація і голод на Україні 1929–1933». Його опублікувало видавництво «Наукова думка» двічі, в 1992 і 1993 рр., з точки зору археографії він є шедевром.

Найбільш змістовним виданням радянського періоду стала книга «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Вона з'явилася у вересні 1990 р. в «Політвидаві України» під грифом Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Значення деяких опублікованих у збірнику документів великої вибухової сили стало зрозумілим тільки через кілька років. Дослідники, які працювали над темою, не відразу змогли відділити спричинений хлібозаготівлями

загальносоюзний голод від голодомору, викликаного конфіскацією всіх продовольчих продуктів, яка була замаскована під хлібозаготівлі.

20 років тому ми вже багато знали про Голодомор – на рівні фактів. Але ми не знали, як і чому спричинений хлібозаготівлями рукотворний голод 1932 р. переріс в Голодомор 1933 р. з 14-кратно більшою в Україні, за останніми підрахунками, кількістю жертв. Навіть тепер далеко не всі можуть встановити прямий причинний зв'язок між голодоморами у деяких регіонах Радянського Союзу і «будівництвом соціалізму по всьому фронту».

Оприлюднення джерел, а також наукових і публіцистичних праць, пов'язаних з темою Голодомору, припадало, як правило, на роковини цієї трагедії. Саме тоді такі видання особливо привертали увагу громадськості. Переважна кількість видань з'явилася напередодні і під час відзначення 70 і 75 роковин Голодомору. Є потреба зупинитися тільки на особливо вагомих, головним чином – документального і довідкового характеру. Конкретна характеристика авторських праць – це непідйомне завдання, як засвідчив виданий одеськими бібліографами покажчик [1].

Покажчик підготували працівники Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького Лариса Бур'ян та Інна Рікун. Багаторічна праця в бібліотеках країн СНД і Північної Америки дозволила їм зареєструвати й опрацювати 6 384 публікації про голод 1932–1933 рр. за всі роки до 2000-го включно. Ця фундаментальна книга відтворює панорамну картину публікацій, що в різних країнах з'явилися на шпальтах газет і журналів. З кінця 1980-х рр. кількість публікацій в Україні почала істотно перевищувати все те, що друкувалося поза її межами.

Одночасно з покажчиком був виданий збірник документів «Командири Великого голоду», який за своєю інформаційною цінністю не поступається охарактеризованій вище книзі «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів». Упорядники збірника Валерій Васильєв (Інститут історії України НАН України) і Юрій Шаповал (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України) відібрали для публікації всі матеріали, включно з нотатками від руки (які іноді більше промовляють для історика, ніж призначені для оприлюднення документи), що містилися в особових фондах В. Молотова та Л. Кагановича і були пов'язані з їхньою роботою в Україні та на Північному Кавказі в якості голів надзвичайних хлібозаготівельних комісій [2].

Професор Києво-Могилянської академії Юрій Мицик почав друкувати з 2003 р. серію документальних збірників під загальною назвою «Український Голокост. 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив». До 2013 року опубліковано дев'ять випусків. Це зібрання свідчень тепер є однім з найбільших.

Інститут історії України НАН України в 2003 р. опублікував колективне дослідження «Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки»: 30 авторів, серед них Дж. Мейс, створили том великого формату обсягом у 888 стор. (плюс зошит унікальних ілюстративних матеріалів на 48 стор.). У березні 2004 р. російсько-українська комісія істориків (співголови акад.

РАН Олександр Чубар'ян і акад. НАН України Валерій Смолій) організувала в Москві обговорення цієї книги, залучивши провідних російських фахівців з аграрної історії. За мотивами дискусії В. Данилов та І. Зеленін опублікували статтю «Організований голод. До 70-ліття загальноселянської трагедії» в журналі «Отечественная история» (2004, № 5), де вказали, що наші твердження про цілеспрямований геноцид українського селянства можна прийняти лише в тому випадку, якщо буде визнаний й геноцид російського селянства. Публікуючи цю статтю, журнал взяв прізвища авторів у траурну рамку. Наших опонентів після цієї зустрічі в Москві не стало. Це – велика втрата для російської історичної науки, для всіх нас. Тим більше, що перспективні російські вчені наступних поколінь не поспішають братися за розробку «важких проблем».

В Україні проблемою Голодомору займалися інтенсивно. У листопаді 2006 р., коли в український парламент був внесений законопроект «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», співробітники Інституту історії України НАН України підготували для кожного народного депутата папку з матеріалами про сталінський злочин, які дозволяли кваліфікувати його в прийнятому законі як геноцид.

Напередодні 75 роковин Голодомору громадськість одержала два фундаментальні видання. Працівник Інституту історії України Р. Пиріг створив рімейк прославленого документального збірника видання 1990 року, який через 17 років став бібліографічним раритетом [3]. Створений у Службі безпеки України колектив упорядників у складі Валентини Борисенко, Василя Даниленка, Сергія Кокіна, Олесі Стасюк і Юрія Шаповала відібрав для публікації 56 документів з архіву КДБ УРСР, які характеризували стан справ у приреченому на голод українському селі з лютого 1932 р. до червня 1933 р. [4].

Під час відзначення 60 роковин Голодомору у 1993 р. пролунала пропозиція перевидати в Україні чотиритомник матеріалів комісії Дж. Мейса, який уперше побачив світло у Вашингтоні в 1988 р. (звіт) і в 1990 р. (тритомник розповідей свідків, які пережили трагедію). Завдяки зусиллям директора видавничого дому «Києво-Могилянська академія» Віри Соловйової та фінансовій підтримці відділу преси, освіти та культури Посольства США в Україні це вдалося зробити у 2008 р. [5]. Тепер кожен може побачити, наскільки переконливу картину трагедії спромігся створити невеликий колектив дослідників під керівництвом Дж. Мейса, хоч він не мав доступу до радянських архівів. Тритомник свідчень зберігає не тільки історіографічне значення, але й залишається безцінним історичним джерелом. Свідчення записували згідно з науковою методикою *oral history* у першій половині 1980-х рр., коли ще були живі ті, хто бачив Голодомор на власні очі у зрілому віці.

Український інститут національної пам'яті одержав завдання організувати підготовку і публікацію в 2008 р. «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років». Масштабний видавничий проект складався з 17 обласних томів (у межах тодішніх кордонів радянської України), книги

по місту Києву і загальноукраїнського тому. Загальноукраїнський том Національної книги створювався зусиллями 16 авторів, у тому числі чотирьох фахівців з Інституту національної пам’яті і семи – з Інституту історії України НАН України.

В Інституті історії України народився і успішно, хоч досить повільно, здійснюється грандіозний науково-дослідний і видавничий проект, який відтворює мало не щоденну хроніку подій під час колективізації сільського господарства і Голодомору – від грудня 1927 до грудня 1933 рр. Автор «Хроніки», Л. Гриневич, реєструє у виданні, розрахованому на чотири томи, події, спираючись на різноманітні джерела: архівні документи, газетні кореспонденції, фото- і кінодокументи, ілюстрації з книг та альбомів, карикатури з сатиричних журналів, мемуарну літературу тощо [6].

Багаторічна праця співробітниці Інституту історії України О. Веселової над збиранням спогадів про Голодомор увінчалася виданням двотомника в 2009 р. [7]. О. Веселова упорядкувала близько 1300 спогадів, надісланих в Асоціацію дослідників голодоморів в Україні, або записаних членами Асоціації в різних областях.

Л. Бур’ян та І. Рікун у другому випуску свого бібліографічного покажчика зареєстрували 6025 публікацій про Голодомор за 2001–2006 рр. [8]. Якщо маємо таку кількість назв за шість років, то вона не може бути меншою в наступні шість років – з 2007 до 2012. На жаль, бібліографічна робота над тематикою Голодомору в Одеській науковій бібліотеці ім. М. Горького з 2010 р. стала неактуальною.

Коли український уряд звертався до різних країн і міжнародних організацій з проханням визнати Голодомор геноцидом, негативна відповідь частіше за все обґрунтовувалась тим, що Україна не відрізнялася від інших регіонів країни, де теж був голод. Але загальносоюзним був голод, викликаний хлібозаготівлями, здійснюваними за методом продрозкладки. Відомо, що продрозкладка спричиняла руйнацію виробництва. Селяни сіяли все менше, а держава реквізувала все більшу частку врожаю, який, однак, зменшувався з кожним новим роком розкладки. Внаслідок цього загроза голоду нависала і над селом, і над містом, яке залежало від державних поставок хліба. Колективізація внесла поправку в цю закономірність віддаленням в часі примари голоду, тому що колгоспники вже не могли самостійно вирішувати, скільки їм сіяти. Та змушені працювати в полі, щоб вирощувати призначений для держави врожай, колгоспники робили це так недбало, що втрати зерна ставали фантастичними. Натомість вони зосереджували зусилля на присадибній ділянці, яка повинна була рятувати їх від голоду в зимові місяці.

Конфіскація продовольства, одержаного з присадибних ділянок, була відповіддю Сталіна на цілком природну поведінку селян. Проте для нормалізації економічної поведінки колгоспників йому довелось визнати їх право власності на сільськогосподарську продукцію, тобто обмежитися відчуженням завчасно встановленої та відомої селянам частки цієї продукції у формі

податку. Це перешкодило заміні товарообігу продуктообміном між містом і селом. Кремль опинився перед вибором: або визнати неможливою побудову соціалізму в тому вигляді, як його уявляли собі К. Маркс і В. Ленін, або змінити точку зору на соціалізм, як це запропонував Ленін на схилі життя. Сталін обрав другий варіант і оголосив соціалізмом той штучний лад, який встигли створити упродовж двох комуністичних штурмів – 1918–1920 і 1929–1932 рр.

Викликаний хлібозаготівлями голод можна виправдати чим завгодно, хоча б – це іноді роблять, коли заперечують геноцид – необхідністю створення оборонної інфраструктури у передбаченні подій 1941 року. Коли ж держава конфіскує не хліб, а все наявне продовольство, знайдене під час обшуку кожного селянського подвір'я, наміри її слід кваліфікувати як убивчі – іншого пояснення бути не може. Йдеться про наперед заплановане вбивство, причому не тільки тих, кого в Кремлі розглядали як саботажників, але й осіб похилого віку та дітей.

Задокументовано і опубліковано багато сотень заяв свідків Голодомору про те, що обшукові бригади, які складалися з міських активістів і місцевих членів комітетів незаможних селян, під керівництвом чекістів конфісковували все наявне продовольство. Незаможники найбільш тяжко голодували, і їх не треба було умовляти робити те, що вони робили.

У створюваному в Гарвардському університеті Атласі Голодомору фігуруватиме мапа місцеперебування свідків, які підтверджували факт вилучення всієї їжі. Свідчень, запозичених з різних джерел, вже назбиралося на цілу книгу, над підготовкою якої до друку працюють в Україні. Перенесені на мапу, ці свідчення охоплять майже всю територію радянської України, за винятком прикордонних і поліських районів, а також один з округів Північного Кавказу з переважно українським населенням – Кубань. Перші заяви про конфіскацію всієї їжі були зареєстровані ще в 1975 р. фольклорно-етнографічною експедицією Кубанського козачого хору. Частина матеріалів архіву експедиції була опублікована у виданні «Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг.» (Краснодар, 2009). Слід зазначити, що суцільна конфіскація їжі відбувалася як в українських, так і в російських станицях Кубані.

Є немало політиків, які бажають використати тему Голодомору для відштовхування України від Росії. Таке бажання пояснюється їхньою протидією наполегливим і систематичним зусиллям російської влади відновити в будь-якій формі контроль Москви над пострадянським простором. Проте до цієї народної трагедії вже кілька десятиліть прикута увага світової історичної науки. Будь-які неправомірні тлумачення її в розрахунку на досягнення політичного результату тільки зашкодять справі. Наукова об'єктивність мусить залишатися неодмінною умовою подальших досліджень теми Голодомору.

Існує й неусвідомлена політизація цієї болючої теми, до якої політики непричетні. Зокрема, істотно зашкодив розумінню суті трагедії українсько-

го народу термін «український голокост». Уперше він з'явився як назва книги Василя Гришка про голод 1932–1933 рр., що вийшла в Нью-Йорку і Торонто в 1978 р. В Україні цей термін утвердився після появи чудового зібрання свідчень про Голодомор, яку видає Ю. Мицик. Голокост визнаний у світі як геноцид, і деякі з тих, хто прагне такого визнання для Голодомору, вважають, що образна назва сприятиме цьому. Однак ті, хто використовує її, повинні усвідомити дві речі. По-перше, ми не маємо морального права використовувати поняття «український голокост» у його переносному значенні. Українським Голокостом є знищення 1,6 млн євреїв на території України під час Другої світової війни. По-друге, ототожнення Голодомору з Голокостом рівнозначне твердженню про те, що українців у Радянському Союзі переслідували так, як євреїв у нацистській Німеччині. Іншими словами, влада їх знищувала або ув'язнювала там і тоді, де і коли вони з'являлися. Кожний, однак, розуміє абсурдність такого твердження. Каральну акцію Сталіна треба розглядати як терор голодом, а не як етнічну чистку території для заселення її іншим народом.

Дж. Мейс першим з науковців заявив, що сталінський терор в Україні був спрямований не проти людей певної національності або роду занять, а проти громадян Української держави, яка народилася під час розпаду Російської імперії і пережила свою власну загибель, відродившись у вигляді радянської державності. Формулу про знищення голодом українців як представників нації, що здобула свою державність, а не як етнічної спільноти (*to destroy them as political factor and as a social organism*) він сформулював на першій у світі науковій конференції по голоду 1932–1933 рр., що відбулася в Монреалі (Канада) у 1983 р. [9].

Цього вченого призначили виконавчим директором парламентської комісії з розслідування давньої, трагічної та заплутаної справи, яка мала місце в іншій півкулі планети і стосувалася Сполучених Штатів тільки тому, що певна кількість американських громадян мала українське походження. Призначення було зроблене виважено: той, хто мусив розслідувати справу, не повинен був мати українські корені у своєму родоводі. Але Дж. Мейс своїм науковим подвижницьким життям і дочасною смертю в Україні довів, що він є представником української, а не американської історіографії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голодомор в Україні. 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Одеса-Львів, 2001. – 656 с.

2. Командири Великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – 399 с.

3. Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – К., 2007. – 1128 с.

4. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – 604 с. ; 48 с. фотодокум.

5. Великий голод в Україні 1932–1933 років : У 4-х томах. – К., 2008. – Т. I–III. Свідчення очевидців для комісії Конгресу США (838 с., 814 с., 782 с.) ; Т. IV. Звіт Конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні (622 с.).

6. *Гриневич Л.* Хроніка колективізації та Голодомору в Україні. 1927–1933 / Гриневич Людмила. – Том I. 1927–1929. – Кн. 1. – К., 2008. – 552 с. ; Кн. 2. – К., 2012. – 680 с. ; Кн. 3. – К., 2012. – 264 с.

7. Пам’ять народу: геноцид в Україні голодом 1932–1933 років. Свідчення : У 2-х кн. – Кн. 1. – 920 с. ; Кн. 2. – 936 с.

8. Голодомор в Україні. 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик. – Вип. другий. – К., 2008. – 576 с.

9. *Mace James E.* The Famine of 1933: a Survey of the Sources // The Famine in Ukraine 1932–1933 / James E. Mace ; Ed. by Roman Serbyn and Bogdan Krawchenko. – Edmonton : CIUS, 1986. – P. 12.

ТЕРИТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ: ЕТНОРЕГІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ

В.І. Марочко
Інститут історії України НАН України
E-mail: marochko_vasyl@bigmir.net

Історики, політологи, демографи протягом вісімдесяти років досліджують причини, обставини та наслідки голодомору в українському селі. Опубліковано понад 12 тисяч статей, спогадів, збірників документів, монографій, художніх творів, захищено близько десятка дисертацій. Однак проблема залишається невичерпною. Очевидно, вона не обмежується адміністративними, регіональними, локальними, географічними границями, сімейно-родовими зв'язками, пролягаючи крізь душу багатостраждального українського селянства, посіявши біль і страх, з яким йому довелося жити десятиліттями. Пам'ять про голодомор жила у селянських родинах, її передавали з покоління в покоління, як невимовне прокляття невинно убієнних, їх закодоване звернення до сумління праведників.

Організований більшовицьким окупаційним режимом голодомор сколихнув українську громаду європейських країн та Америки, яка вісімдесят років поспіль оберігає і примножує пам'ять про український апокаліпсис XX століття, ніби сакральний національний скарб. Територія болю, відчаю, жаху, яка з кожним днем поглинала сотні і тисячі селян в українських селах, полонила українську діаспору Америки та Канади, згуртувала її довкола спільної трагедії. У 1933 р. відбулися акції протесту у Вашингтоні, Нью-Йорку, Бостоні, Детройті, Чикаго, Ванкувері. Вони не припинялися протягом наступних десятиліть, завершившись ухвалами Міжнародної комісії з розслідування голоду в Україні, які з'явилися окремим виданням у 1990 р. Переконаний, що без напруженої науково-пошукової та громадської діяльності українських інтелектуалів на Заході (Панаса Феденка, Мілени Рудницької, Софії Русової, Олександра Шульгіна, Андрія Шептицького, Івана Багряного, Василя Барки, Василя Гришка, Олега Підгайного, Марка Царинника, Романа Сербіна, Мирона Куропаса, Тараса Гунчака, Мар'яна Коця, Миколи Міщенка) територія голодомору як соціально-психологічне і меморіально-інституційне явище була б приречена на сімейно-побутову локалізацію. Завдяки їхнім англомовним працям та зверненням до міжнародних організацій з вимогами про визнання голодомору-геноциду відбувалося розширення відповідного інформаційного поля.

Карта голодомору, яка з'явилася у західній пресі 1930-х рр., зафіксувавши територію масового винищення українських селян штучним голодом, була складена в результаті спільних зусиль інтелектуалів, іноземних дипломатів та сумлінних і порядних журналістів – Гарета Джонса, Малькольма Маггеріджа, Джона Чемберлена, Вільяма Стоунмена, Френка Робертса, Вільяма Чемберлена, Гаррі Ленга та інших. Їхні рапорти й опубліковані статті висвітлювали географію та демографію голодомору в Україні. Українська трагедія стала екстериторіальною в іншомовному середовищі і завдяки працям кардинала Теодора Інніцера, австрійського інженера Алєксандра Вінербергера, генсека Європейського конгресу нацменшин Евальда Амменде, що вийшли у 1930-х рр. окремими книгами. У 1980-х територія голодомору стала об'єктом досліджень Роберта Конквеста, Джеймса Мейса, предметом особистих зацікавлень американських сенаторів. Голодомор в Україні перестав бути локальним явищем.

Уперше термін «голодомор» постає 17 серпня 1933 р. у празькому часописі «Vecernik P.L.», на шпальтах якого була опублікована стаття «Hladomor v SSSR». Західна преса тих років використовувала звичайні лінгвістичні визначення («голод», «голодовка», «хунгер», «глуд», «фемін»). У звітах німецьких дипломатів вжито дещо категоричніші тлумачення – «Hungerkatastrophi» (голодова катастрофа) та «Hungersterbens» (смерть від голоду, померлі від голоду). В інформаційних повідомленнях підкреслено свідомі дії радянської влади (політика колективізації, розкуркулення, хлібозаготівлі, соціальної ізоляції, відвертої конфіскації хліба та майна), які вважалися причиною штучного голоду, а також виокремлювалися обставини замовчування наслідків голодомору (масової смертності, канібалізму, епідемії тифу тощо).

Голодомор, територія поширення якого є предметом дослідження, дослівно означає морити, виморювати штучним голодом, виголоджувати; це – одночасність і масовість смертних випадків внаслідок фізичного виснаження від тривалого недоїдання, вживання різних сурогатів. Зазвичай явище голодомору оцінювали за кількістю померлих, але існують внутрішні ознаки цієї соціально-психологічної аномалії: мутація психіки голодних людей, поїдання котів, собак, гризунів, дохлої худоби, трупів померлих родичів та односельчан, людоїдство, втрата моральності та страху смерті. Ці ознаки, перелік яких можна продовжувати, розкривають соціальну та етимологічну сутність явища голодомору. Він є наслідком свідомої соціально-економічної політики партійних радянських органів влади в СРСР та УСРР 1931–1933 рр., відтак голодомор – це організаційно-політична форма масового народовбивства, соціально-психологічний засіб упокорення бунтівних селян. Явища голоду та голодомору розрізняються, позаяк мають дещо різні соціально-фізіологічні, політичні, територіальні вияви. Голодомор, окрім зазначених рис, демонструє новітню техніку масового знищення мирних людей у соціально-територіальних резерваціях, тобто своєрідні крематорії радянських концтаборів (наприклад, застосування режиму «чорних дощок», унеможливлення виїзду за хлібом до інших регіонів країни).

Формування території голодомору відбувалося послідовно, із наростанням руйнівної сили карально-репресивних заходів: податковий тиск на заможних селян, натуральні штрафи, доведення плану до двору і твердого завдання одноосібному сектору, конфіскація хліба та продовольства, позбавлення худоби, реманенту, житла, присадибної землі, занесення сіл на «чорні дошки», депаспортизація селян, заборона продажу залізничних квитків, скасування громадського харчування для колгоспників, затримка розрахунків на трудодні, примусове повернення розданого хліба.

Поєднання примусової колективізації, конфіскаційної політики розкуркулення та хлібозаготівель виявилося соціально-економічним каталізатором формування території голодомору. Уперше окреслена внаслідок локального голоду 1928–1929 рр., зумовленого одночасним збігом репресивних кроків з вилучення хліба та кліматичними аномаліями (вимерзання озимих, посуха). Голодування спостерігалося також в окремих регіонах РСФРР (Середня та Нижня Волга, Кубань, південний Урал, Омськ, Новосибірськ, Мінусинськ) та Казахстану, але переважно протягом першої половини 1930 р. Це був голод, названий владою «продовольчими труднощами». Голод в Україні розпочався на два роки раніше від територій РСФРР, викликав збройний опір селян.

Початок реального виявлення голодомору припадає на листопад-грудень 1931 та першу половину 1932 р., вирізняючись цілеспрямованими діями влади та соціально-аномальними явищами: конфіскація хліба і продовольства, вилучення насіннєвих фондів, ізоляція, хронічне недоїдання, збільшення кількості тих, хто потерпав від голоду, масове вживання селянами сурогатів, свійських тварин, дохлої худоби, епідемія тифу, випадки канібалізму, наявність сотень і тисяч пухлих та померлих. Їх, судячи з листа голови уряду УСРР В.Я. Чубаря від 10 червня 1932 р., у «кожному селі набиралося уже десятки і сотні, з'явилися кинуті батьками діти і сироти». Деякі українські та значна частина російських істориків заперечують факт голодомору в українських селах першої половини 1932 р., схиляючись до терміну «голод». Вони намагаються уніфікувати локальну специфіку голодомору в Україні, розчинити його у термінологічному хаосі абстрактних тлумачень: «загальносоюзний голод», «інтернаціональний», «голод был везде», «голод в СРСР». Політично-ідеологічна мотивація подібних прагнень очевидна, якщо проаналізувати праці російських колег та їхніх західних партнерів – В. Кондрашина, М. Івницького, С. Уіткрофта, Ш. Мерля, М. Таугера, Т. Мартіна.

Російські архівісти та історики видали нещодавно перший тематичний збірник документів про голод в СРСР 1929–1934 рр. (Голод в СССР. 1929–1934 : в 3 т. – М., 2011–2012). Тенденційність формування його структури доведена відомою інструкцією В. Кондрашина. Однак, незважаючи на цю обставину, збірник має інформативне та науково-пізнавальне значення. Його документи підтверджують відносну синхронність випадків голоду в УСРР та РСФРР протягом грудня 1931 та першої половини 1932 р. Доповідні записки ОГПУ, представлені у цитованому виданні, фіксують факти опухання та

смерті від голоду на території Кубані (75 % етнічних українців) та Казахстану (0,8 млн українців), автономної республіки німців Поволжя, районів Середньої та Нижньої Волги, південних регіонів Центральної Чорноземної області, Уральської області, Західно-Сибірського і Далеко-Східного краю. На території сусідніх з радянською Росією районів опинилися сотні голодних українських селян-прохачів. Вони, як свідчать опубліковані анонімні листи, залюднили вулиці Москви.

Документи, які подають наші російські колеги, переконливо свідчать, що основною причиною голоду першої половини 1932 р. в РСФРР були недорід, вимерзання та весняна повінь. Наприклад, весняна повінь 1931 р. знищила 52 тис. га зернових у Білорусії, а наступного 1932 р. від градобою загинуло 60 % озимини. Подібні природні аномалії стали причиною масового недоїдання селян у зазначених регіонах РСФРР. Природні аномалії призвели до голоду і в окремих районах Росії у 1933 р., але історики знають про діяльність хлібозаготівельної комісії Л. Кагановича на Дону та Кубані. Ситуацію ускладнили і репресивні методи хлібозаготівлі. Голодування селян у кожному зі вказаних регіонів вирізнялося за тривалістю, територією поширення, наявністю соціальних аномалій, насамкінець — за штучним характером виникнення. Тому застосування терміну «загальносоюзний голод» є упередженим і тенденційним: можна погодитись із визначеннями «загальносоюзні трести», «союзні наркомати», а «загальносоюзний голод» можна порівняти лише із показниками середньої температури у лікарні.

Формальне застосування парних категорій діалектики неминуче доводить класичну закономірність: неможливо збагнути сутнісні характеристики загального без виявлення специфіки особливого та одиничного, цілого і частин. Відмінність України полягала у територіальній густоті сільського населення, домінуванні українського етносу майже в усіх районах. Знайдені мною гідрометеорологічні карти засвідчують відсутність природних аномалій у 1931–1932 рр., достатню наявність сонячних днів, опадів, цілком припустимі норми вимерзання озимих та вимоків в УСРР. В українських селах першої половини 1932 р. були виразні ознаки голодомору, про що свідчать листи В.Я. Чубаря та Г.І. Петровського, сотні скарг селян із описами масового голоду, наявність соціально-психологічних розладів (сурогатна їжа, вживання мертвечини, канібалізм. Якщо у травні 1932 р. територія голодомору уразила 61, то у червні «мінімум 100 районів» з населенням 8,5 млн осіб. Про них повідомляв В.Я. Чубар. Голодомор поширився й на усі 11 районів Молдавії, яка перебувала у складі УСРР.

На території РСФРР, відповідно до згаданого документального видання російських істориків, голод охопив близько 60 районів, але від Тамбовщини до Далекого Сходу, від південного Уралу до Астрахані і навіть окремих сіл Чечні та Кабарди. Траплялися випадки голодної смерті, однак російські історики констатують факт голоду, а не голодомору. Матеріали, опубліковані ними, а також результати мого особистого вивчення архівних фондів у Москві та Краснодарі переконливо доводять наявність ознак голодомору,

формування його території починаючи з окремих селянських родин, сіл, районів. Це стосується і Казахстану, хоча його населення масово перекочувало до Китаю.

Літо–осінь 1932 р. «стабільно важкий стан» перетворили на тотальну агонію – повсякюдний голодомор. Соціально-політичним каталізатором стали черговий приїзд в Україну хлібозаготівельної комісії В.М. Молотова, ухвалення низки постанов карально-репресивного характеру та їх щоденне застосування в українських селах.

Територія голодомору в Україні у листопаді – грудні 1932 та протягом першої половини 1933 р. досліджена мною за матеріалами перепису населення 1926 р., національного складу селянських господарств і мешканців сільських рад, адміністративно-територіальних поділів в УСРР (1930 і 1932 років), статистичних довідників соціально-економічного розвитку областей у 1932–1933 рр., архівних розробок до них, рукописних розрахунків демографічної комісії К. Воблого, доповідних записок районних та обласних відділів ГПУ про обстеження сіл та районів, звітів Наркомохоронздоров'я УСРР, листування партійно-радянської номенклатури, повідомлень іноземних дипломатів, журналістів, а також службових записок працівників ЦУНГО та ЦСУ УСРР.

Сільське населення УСРР, навіть за наявності національних районів окремих меншин, виглядало етнічно монолітним, тобто із 23,5 млн осіб українці становили майже 21 млн (88 %). Адмінтерподіл 1930 р. зафіксував лише 5 районів із 609, у яких українців було лише 50 %. У 55 районах вони становили 70–80 %, серед ста адмінодиниць – 90 %, від 91 до 95 % у 90, від 95 % і вище у 293 районах. За такої етнічної концентрації організаторам голодомору не обов'язково було прицілюватися та спрямовувати смертоносне вістря проти українців, достатньо позбавити їх хліба і продовольства за територіально-адміністративним принципом, ігноруючи національний склад сіл, сільрад, районів. Однак національне походження враховувалося «командирами голодомору». У листах Л. Кагановича та Й. Сталіна за 1932 р., які стосувалися вилучення хліба, вжито терміни «українці», «українцям», «Україну можемо втратити», «Україна», «українські демобілізатори», а не політологічні тлумачення – «соціалістична», «радянська» чи «більшовицька».

На початку лютого 1932 р. під дією голодомору опинились перші п'ять областей (Вінницька, Київська, Одеська, Харківська, Дніпропетровська), у липні та жовтні – ще Донецька та Чернігівська. До складу УСРР входила також Автономна Молдавська СРР. Голодомор тривав на їхніх адміністративних територіях 24 місяці, а селяни багатьох районів Вінницької області потерпали від нього ще й весною 1934 та 1935 років.

На Харківщині, яка займала у березні 1932 р. 99 тис. кв. км, проживало 7,7 млн, з яких 6,2 млн сільського населення. 21 червня у «найбільш тяжкому стані» перебувало 7 районів, тобто були охоплені голодомором, а решта – у стані перманентного голоду. У жовтні 1932 р. область мала 64 райони. 1 березня 1933 р. голодомор охопив 21, 1 травня – 42, 1 червня – 59 районів області, з яких 23 були «особливо уражені». У березні–травні органи ДПУ та

міліції зафіксували 420 випадків людоїдства у 41 районі області. 21 червня 1933 р. голодомор охопив 61 район з населенням близько 5 млн осіб. Порайонна смертність, судячи зі звітів ГПУ, коливалася у межах 30–50 %. Начальник Харківського облвідділу ГПУ З.Б. Кацнельсон інформував керівництво про щоденне збільшення смертності, яка «настільки розширила розміри, що низка сільрад припинила реєстрацію померлих». Він називав попередні соціально-демографічні дані щодо голодомору в області: у двох третинах сільрад у кожному районі половина колгоспників «лежить пухла».

Територія Київської області – це 104 тис. кв. км з населенням 8,2 млн осіб, з яких сільського – 6,9 млн. Весною 1932 р. від голодомору потерпали 13 районів з населенням 1,1 млн осіб. Після передавання 29 районів до складу Чернігівської області залишилося 69 районів. 15 лютого 1933 р. голодомор уразив 21 район (Володарський, Білоцерківський, Богуславський, Тетіївський, Уманський, Смілянський та інші), де людоїдство стало звичним явищем, а трупи лежали на вулицях сіл по кілька днів. Адмінтерподіл постійно змінювався, тому офіційно станом на 1 березня 1933 р. від голодомору потерпали 52 райони із 76 в області, 829 населених пунктів, а це 3,7 млн осіб. У червні територія голодомору охопила 66 районів, з яких 34 – з усіма видами соціальної аномалії. У досліджуваних документах майже не згадано поліські райони, хоча і там від голоду масово помирали селяни та колгоспники. Отже, на початку літа в області потерпали від голодомору близько 6 млн осіб, враховуючи населення кожного із зафіксованих районів. Смертність сягала третини, а в окремих районах – половини населення (Уманський, Кам'янський). Заступник наркома охорони здоров'я Хармандар'ян визнав тоді безсумнівним навмисне «зменшення цифри померлих», позаяк «перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчать про значно більші цифри». Смертність від голоду, за даними облвідділу ГПУ, применшували втричі. У ЦЧО Росії, судячи з документів, голод охопив лише кілька районів.

На Вінниччині територія голодомору у лютому–березні 1933 р. уразила 27 районів з населенням 1,1 млн осіб, а 15 квітня 1933 р. – 37 районів. До першої групи потрапили 9 районів (764 тис. осіб), які «масово недоїдали», у 10 районах «продтруднощі охопили значну частину сіл» (822 тис.), 14 районів – із «незначною кількістю господарств в окремих селах» (957 тис.) Загалом в області голодувало близько 3 млн робітників та селян.

В Одеській області було створено 51 район з населенням 3,5 млн осіб, з них у селах мешкало 2,6 млн селян. Весною 1932 р. тут голодувало населення 5 районів, 1 квітня 1933 р. – 9 районів, книги загсів вказують на ще 8 районів. Разом з даними Наркомохоронздоров'я, це становить 27 районів з населенням 1,7 млн осіб, тобто 65 %.

На території Дніпропетровської області було зареєстровано 4 млн осіб, з яких 3,1 млн селян. 5 березня голодомор охопив села 35 районів із 49 в області, хоча начальник облвідділу ГПУ Я.К. Крауклiс доповідав тоді про те, що «факти голоду і недоїдання є і в решті районів області». Загалом

у 40 районах було виявлено ознаки голодомору. Навіть С.В. Косіор визнав Дніпропетровщину однією з найбільш уражених територій.

2 липня 1932 р. була створена Донецька область у складі 23 районів з населенням 2,9 млн, серед яких селяни становили 1,1 млн осіб. 10 березня 1933 р. облвідділ ГПУ доповідав, що голод набув «загрожуючих форм і розмірів», охопивши смертоносною ходою села 21 району. На Чернігівщині, яка мала 36 районів, від голодомору потерпали 2,5 млн осіб.

Отже, протягом першої половини 1932 р. голодомор охопив 127 районів УСРР та «всю територію АМСРР» з населенням 9,6 млн осіб (1,1 млн у Молдавії). Кінець 1932 р. та першу половину 1933 р. можна вважати періодом повсюдного голодомору, потворні форми якого поглинули сільське та частину міського населення України. Вони виснажували територію з населенням 22,4 млн осіб, а середня порайонна смертність, за даними щодо 262 районів, тобто переважної більшості, досягла тоді 30–35 %. А це близько 7 млн померлих.

Не з'ясувавши бодай пересічного рівня смертності у районах, ми не зможемо встановити повну і загальну кількість жертв голодомору. Співставлення матеріалів перепису 1926 та 1937 років, навіть з використанням сучасних демографічних методів, не дають повної й об'єктивної статистики смертності від голоду, позаяк існували різні шляхи відтоку населення, організованого та стихійного. Необхідно розробити соціально-демографічну формулу визначення порайонної смертності населення, причин його скорочення у 1932–1933 рр., залучивши усі статистичні джерела та архівні фонди, а не лише книги загсів про смерть, які недостатньо повно фіксували смертність. Варто використати матеріали фінансово-податкової статистики, земельних управлінь, охорони здоров'я, адміністративно-територіальних комісій, меморіальні списки померлих, вибудувати демографічні моделі смертності в селах та районах.

ГОЛОД НА СРЕДНЕМ УРАЛЕ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ И ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ *(ПО МАТЕРИАЛАМ АРХИВА УФСБ ПО СВЕРДЛОВСКОЙ ОБЛАСТИ)*

В.П. Мотревич
Уральская государственная юридическая академия
E-mail: vladimir.motrevich@mail.ru

На протяжении всей истории Союза ССР голод стоял на втором месте после войн и военных конфликтов в качестве важнейшего фактора демографических катастроф. Голод – социальное бедствие, вызванное недостатком или отсутствием питания. Он существует в скрытой (хронической) и явной (голодовки) формах. Факт голода официально не признавался советским руководством и советской исторической наукой, а источники по данной проблеме были недоступны для исследователей. В настоящее время в историографии имеется значительное количество работ, посвященных проблеме голода в годы Гражданской войны, во времена коллективизации и первые послевоенные годы. Факты массового голода в СССР стали достоянием общественности. Однако голод был широко распространенным явлением и в годы Великой Отечественной войны, причем не только на оккупированных территориях, но и в глубоком тылу. Об этом убедительно свидетельствуют как материалы бюджетных обследований населения тыловых районов страны, так и поступающие в те годы с мест в адрес вышестоящих организаций различного рода справки, докладные записки, отчеты.

С началом Великой Отечественной войны большинство сельскохозяйственных артелей на Среднем Урале оказались в тяжелом положении. В колхозе имени Карла Маркса Пышминского района Свердловской области нарушились севообороты, сократились посевные площади, часть пахотной земли оказалась заброшенной и заросла кустарником. В хозяйстве более чем в два раза сократилась урожайность зерновых, остро не хватало кормов, на свиноферме осталось пять свиноматок. Все жилые производственные помещения нуждались в ремонте. Полы скотных дворов, крыши, внутренние перегородки прогнили, не было средств для покупки стройматериалов [1]. В колхозе имени Сталина Невьянского района остались одни женщины. В 1942 г. на одного трудоспособного там полагалось 70 га облагаемой налогами площади. Закрепленное количество земли колхоз освоить не смог и имел огромную задолженность по всем видам натуральных поставок [2].

Ослабление артельной экономики существенно отразилось на фондах распределения в сельскохозяйственных артелях. В оплате труда колхозников наблюдалась значительная дифференциация. Безусловно, существовали колхозы с более высокой оплатой трудодня, однако при этом 15,1 % колхозов определили к выдаче на трудодень менее 300 г зерновых [3]. При этом часто определенные к выдаче продукты и деньги выдавали не полностью, и артели имели больную задолженность по расчетам с колхозниками. Некоторые артели совсем не оплачивали трудодни. В 1943 г. из 2181 колхозов области 4 не выдавали на трудодни зерновые и бобовые, а 99 – деньги. Что же касается другой сельскохозяйственной продукции, то ее распределяло весьма незначительное количество колхозов [4].

Уменьшение поступления продуктов в счет оплаты трудодней значительно ухудшило питание сельского населения. Личное потребление колхозников в СССР снизилось в 1943 г. по сравнению с 1939 г. по хлебопродуктам на 35 %, мясу и салу на 68 %. Ухудшилось питание крестьян и на Урале. С 1942 г. в регионе уменьшилось потребление хлеба, мяса, масла, жиров, кондитерских изделий и рыбы. Большой редкостью были для крестьян фрукты, на одного в год приходилось в среднем 1,5–2,0 кг фруктов и ягод [5]. Особенно напряженным было положение с сахаром. Большинство вырабатывающих его предприятий находилось на территории, оккупированной в первый год войны. В результате, по состоянию на 2 августа 1941 г. в 12 районах области не было ни одного грамма сахара. По данным бюджетов, в 1943 г. колхозники потребили сахара в 33 раза меньше, чем в 1940 г. [6]. Основным продуктом питания уральского крестьянства в годы Великой Отечественной войны стали картофель и овощи, которых также недоставало.

В докладной записке председателя Буткинского райисполкома в Свердловский обком ВКП(б) отмечалось, что проведенное в мае 1943 г. обследование колхоза им. Ленина Красногорского сельсовета показало тяжелейшее положение большинства крестьянских семей. Крестьянам остро недоставало одежды и обуви, от плохого питания у многих были голодные отеки. Не было хлеба и у колхозников сельхозартелей «Красный партизан», «Ударник» и др. Колхозники ели лепешки из мякины, в кашу добавляли траву и кору [7]. Очень тяжело приходилось малолетним воспитанникам яслей, детских садов и детских домов, расположенных в сельской местности, следствием чего была массовая гибель детей. Так, только в 1942 г. в Свердловской области в колхозных детских яслях умерло от голода и болезней: в Останкинском сельском совете – 30, в Коптеловском – 22, в Бобровском – 18 детей [8]. Питание колхозников ухудшилось в 1942 г. и продолжало ухудшаться в 1943–1944 гг. Только в 1945 г., по данным бюджетных обследований семей колхозников, в деревне наступило некоторое улучшение. Не лучше питалась и основная часть городского населения Урала.

Достаточно полно проблема материального положения населения на Урале характеризуется в аналитических материалах Управления НКГБ по Свердловской области. Документы, хранящиеся в архиве областного управ-

ления ФСБ свидетельствуют о голоде, заболеваниях и смертности на почве дистрофии в годы войны. Так, по данным спецсообщения областного управления НКГБ, в городе Асбест Свердловской области основной причиной смертности и заболевания населения дистрофией было отсутствие в достаточном количестве продуктов питания. Многие рабочие и служащие не имели дополнительных источников питания, помимо централизованного снабжения продуктами, которых остро не хватало. В первом квартале 1943 г. в городе было зарегистрировано 34 случаев смерти от дистрофии, а во втором квартале – 137 случаев, из них 19 детей. В документе отмечалось также, что выделяемые фонды централизованного продовольственного снабжения областными торговыми организациями отпускаются несвоевременно и зачастую полностью не отовариваются [9].

Голод и массовая дистрофия приводили к тому, что на Среднем Урале нередкими были случаи убийства детей и самоубийства взрослых. В подготовленной Управлением НКГБ по Свердловской области докладной записке на имя секретаря Свердловского обкома ВКП(б) В.М. Андрианова сообщалось о том, что колхозница села Катышки Алапаевского района убила двух своих детей в возрасте пяти и двух лет, после чего покончила жизнь самоубийством. В документах указывалось, что за последнее время материально-бытовые условия данной семьи резко ухудшились: хлеба и картофеля она не имела [10]. Другие спецсообщения содержат сведения о случаях каннибализма и трупоедства в военные годы. Так, в спецсообщении начальнику УНКВД по Свердловской области от начальника оперативного отдела Востокураллага НКВД сообщается об обнаружении в прачечной бани Дубровинского отделения Востокураллага НКВД завернутого в шинель трупа заключенного. При осмотре трупа было обнаружено, что от трупа отделены некоторые части тела и вынуты внутренние органы. Арестованный по данному делу другой заключенный признался, что совершил убийство с целью употребления мяса убитого в пищу [11].

Чаще всего жертвами каннибализма становились дети. Так, в рабочем поселке Верхняя Пышма у одних родителей исчезла дочь десяти лет. В результате следствия было установлено, что девочка встретила в магазине соседку и попросила у нее кусок хлеба. Соседка пригласила ребенка к себе домой, где обещала дать хлеба. Там девочка была убита; полученным человеческим мясом эта соседка кормила своих детей, а также продавала его на рынке. В документах отмечались и имевшие место случаи трупоедства. В частности, в результате расследования в селе Черноусово Белоярского района было обнаружено, что одна из проживавших там семей занималась людоедством и продавала на рынке холодец из человеческого мяса. На допросе арестованные показали, что ночью они ходили на кладбище, разрывали могилы и срезали мясо с трупов. Приготовленный из этого мяса холодец употребляли в пищу, а также продавали на рынке. Аналогичные случаи были отмечены в других районах области [12].

Вызванные голодом и выявленные органами НКВД факты людоедства местные власти всячески пытались скрывать. Так, обыск квартир указанных выше подозреваемых производился под видом обнаружения похищенных ими кур. Для предотвращения распространения панических слухов о голоде органам военной цензуры было дано указание о конфискации всех писем, содержащих описание этих и других случаев людоедства [13].

В целом голод был постоянным чувством большинства населения страны в те годы. Уральский писатель Н.Г. Никонов писал по этому поводу: «Иду в школу темной зимней улицей. Мне голодно и холодно…. Голодно потому, что натощак поел картошки без хлеба и немного мутит от этой ранней еды, особенно когда представляю опять вареную зеленую, очищенную от липкой кожуры мелкую картофелину, которую даже обильное макание в сырую соль не сделало вкуснее… Хочу есть, хлеба хочу, черного, остистого, колючего от овса, но хлеба, досыта» [14]. Таким образом, содержащиеся в архивах и рассекреченные в последние годы материалы позволяют всесторонне исследовать различные аспекты материально-бытового положения населения Урала, показать в каких тяжелейших условиях находились труженики «опорного края державы» в военные годы.

Голодными на Среднем Урале были и первые послевоенные годы. Доходы колхозников по трудодням практически не возросли, зато заметно увеличились натуральные налоги на индивидуальное приусадебное хозяйство. Положение в уральских городах красноречиво характеризует спецсообщение УМГБ по Свердловской области, направленное секретарю Свердловского областного комитета ВКП(б) В.И. Недосекину «О высказываниях студентов Уральского индустриального института по вопросу о продовольственных затруднениях», датируемое 26 мая 1947 г. Все комментарии этого спецсообщения сводятся к тому, что студенты УПИ массово выражают недовольство плохим питанием в столовых института и постоянным голоданием. Студенты говорят о том, что «раньше хотя бы гнилой капустой кормили, а теперь дают по ложке лапши и немного мерзлой картошки. В результате у многих студентов вместо мыслей о занятиях суицидные настроения» [15]. О том, что им постоянно хочется есть, говорили и обучающиеся в уральском вузе и весьма непритязательные в быту студенты из северной части Кореи [16]. Даже тяжелее, чем в военные годы, приходилось и тем категориям горожан, которым с сентября 1946 г. была прекращена выдача хлебных карточек. Правда, массового голода на Среднем Урале, в отличие от других регионов страны, не было, здесь он носил «точечный» характер. Однако в целом в военные и первые послевоенные годы, как горожане, так и сельское население на Среднем Урале жило впроголодь.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. *Крылова З.* Колхоз им. Калинина. Год рождения 1918 / Крылова З., Фунтов А. – Свердловск, 1967. – С. 36, 37.
2. ГАСО (далее – Государственный архив Свердловской области). – Ф. 1824. – оп. 1. – д. 1017. – Л. 2.
3. Там же. – Ф. 1813. – оп. 1. – д. 893. – Л. 1, 11, 12.
4. Там же. – д. 874. – Л. 13, 15, 17; д. 891. – Л. 27, 28.
5. Советский Союз в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М., 1977. С. 556; ГАСО. – Ф. 1813. – оп. 1. – д. 513. Л. 60, 61,85,86; д. 516. – Л. 11, 43; д. 517. – Л. 9, 44.
6. Подсчитано по: ГАСО. – Ф. 282. – оп. 2. – д. 786. – Л. 18; Ф. 1813. – оп. 1. – д. 457. Л. 24–27, 66, 67; д. 515. – Л. 2, 3, 34, 35, 77, 87.
7. Там же. – Ф. 88. – оп. 1. – д. 5186. – Л. 227–229.
8. *Мамяченков В.Н.* Материальные условия жизни семей промышленных рабочих и колхозного крестьянства Свердловской области в период послевоенного восстановления (1946–1953 гг.). Историко-экономическое исследование / Мамяченков В.Н. – Екатеринбург, 2009. – С.41.
9. Архив Управления ФСБ по Свердловской области. – Ф.1. – оп. 1. – д. 204. – Л. 58, 58 об.
10. Там же. – Л. 69, 70.
11. Там же. – д. 163. – Л. 48, 63; д. 204. – Л.136, 137.
12. Там же. – д. 163. – Л. 48.
13. Там же. – д. 204. – Л. 32.
14. *Никонов Н.Г.* Дальние берега. Повести / Никонов Н.Г. – Свердловск, 1980. – С. 181.
15. Архив Управления ФСБ по Свердловской области. – Ф. 1. – оп. 1. – д. 300. – Л. 270, 271, 271 об.
16. Там же. – д. 260. – Л. 151–153.

ОЦІНКА ВИЩИМ КЕРІВНИЦТВОМ СРСР СТАНУ УКРАЇНСЬКОГО ПОВОЄННОГО СЕЛА ЯК ОДНА З ПЕРЕДУМОВ ГОЛОДУ 1946–1947 рр. В РЕСПУБЛІЦІ *(НА ПРИКЛАДІ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ)*

О.Ф. Нікілєв
Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара
E-mail: o_nikilev@i.ua

Проблематика голодомору 1940-х рр. має солідну історіографію. Вітчизняними дослідниками багато зроблено для вивчення цього явища [1, 2, 3, 4], достатньо повно визначено його причини і наслідки [5]. Також уведено до наукового обігу значне коло документів з проблеми [6], продовжується подальша робота з виявлення складного комплексу причин, що визначали саме таку непросту ситуацію [5, 7]. Розширення джерельної бази за рахунок раніше недоступних науковцям комплексів документів, що зберігаються поза межами України (у першу чергу у фондах ЦК КПРС, які зосереджені в Російському державному архіві соціально-політичної історії), дозволяє доповнити фактори, що визначили гостроту соціально-економічної та демографічної ситуації в Україні у зазначений період. Одним з них є, на нашу думку, оцінка вищим державно-партійним керівництвом СРСР, у першу чергу Й. Сталіним та його найближчим оточенням, ситуації в економіці українського повоєнного села, і прийняття на її основі неадекватних рішень.

Як відомо, Й. Сталін рідко полишав межі столиці. Тому мав уявлення про події та приймав рішення на основі інформації, отримуваної з доповідних і аналітичних записок підлеглих, преси та кінофільмів [8, С. 360]. Вона накладалася на його сприйняття селянства, сформоване марксистською доктриною [9, С. 289; 10, С. 428], власним досвідом, переважно дореволюційного періоду та громадянської війни [11, С. 226].

Доповнювала процес отримання інформації практика направлення на місця з інспекторськими цілями представників ЦК, які прибували туди вже з конкретними директивами, отриманими від керівництва. До оцінки ситуації вони підходили з позицій цих директив, інтересів та бачення вищої інстанції, яку представляли. І під таким кутом доводили її (оцінку) до відома свого керівництва. Таким чином, інформація з місць, надана представниками вищих партійних органів, являючи собою нібито найдостовірніші дані, насправді лише підтверджувала сформовану заздалегідь позицію Центру та

його керівника щодо села, зокрема й українського, як до соціально-економічного середовища, яке не дбає про інтереси держави, саботує ухвалені рішення.

Яскравим прикладом такої інформації, що відбивала позицію Й. Сталіна і всього вищого партійного і державного керівництва, наприклад, у питанні посилення податкового тиску на колгоспи України у 1946–1947 рр. і політики відносно її сільського господарства, може слугувати виявлена у фондах Російського державного архіву соціально-політичної історії доповідна записка інспектора сільгоспвідділу ЦК ВКП(б) К. Маханька від 16 січня 1946 р. на ім'я Г. Маленкова, який у Політбюро ЦК курував сільське господарство: «О неудовлетворительном выполнении плана хлебозаготовок в Днепропетровской области». Ці 11 сторінок друкованого тексту повністю присвячені негативному висвітленню ситуації в селі з виконанням хлібоздачі. У доповідній записці він доводив до відома Політбюро, що здавання зерна державі урожаю 1945 р. в області припинилося вже наприкінці жовтня цього року, тож у січні 1946 виконання плану становило лише 70 %. У цьому К. Маханько надзвичайно різко звинувачував колективні господарства, заявляючи, ніби вони не виявляли необхідного сумління до своїх обов'язків. На його думку, вони «в связи с окончанием войны ослабили напряжение. В ожидании скидок и льгот многие колхозы стали на путь сдерживания хлебозаготовок» [12, арк. 15].

Відставання від планів здачі сільськогосподарської продукції він кваліфікував як «антигосударственную практику» та «саботаж». І аж сім сторінок записки присвятив докладній демонстрації центральному керівництву проявів такого «саботажу» колгоспами області: заниження всіма ними оцінки урожайності, затримка з обмолотом одними господарствами і відставання від графіка здавання зерна на прийомні пункти іншими, виділення певної частки зібраного врожаю колгоспникам для задоволення їхніх нагальних потреб (за дозволом керівників господарств) [12, арк. 16–24]. При цьому він замовчував складні соціально-економічні умови життя та праці у колгоспах і те, що основною робочою силою у господарствах були жінки, люди похилого віку, підлітки та інваліди й фактично повністю була відсутня техніка і тяглова худоба, що, власне, і зумовлювало саме такий стан економіки колгоспів та села загалом.

Паралельно з «навмисним гальмуванням процесу хлібоздачі» він звинувачував колгоспи й у «привласнені та розкраданні» зерна їхніми членами. Для більшої переконливості використовував у своїй аргументації термінологію часів розкуркулення та колективізації, зрозумілу вищому керівництву, яка, проте, у нових історичних умовах звучала вже абсурдно. За його словами, обмолочене зерно «укрыто, скормлено скоту, расхищено» колгспниками [12, арк. 17].

Щоб ще більше переконати Політбюро в тому, що саме селянами розкрадено зерно, К. Маханько наводить такий аргумент: «В каждом районе области имеются тисячи (виділено нами – *О. Н.*) ручных мельниц, на кото-

рых колхозники перемалывают зерно для своих нужд» [12, арк. 20]. Насправді ж, за спогадами самих селян, таких ручних млинів на селі було не багато [13], оскільки це була продукція промислового характеру, тобто робилася на промислових підприємствах міста (доволі важка і громіздка, аж ніяк не масового виробництва), і потім обмінювалася на харчі в сільській місцевості. Насправді у господарствах були зернотерки – здавна поширений і застосовуваний на селі прилад для плющення зерна для кращого його перетравлювання худобою, у першу чергу – свинями. Подача інформації партійним функціонером саме в такому аспекті засвідчувала його прагнення загострити сприйняття керівництвом Компартії ситуації в області, яку він інспектував, саме під кутом антидержавних дій селян.

Застосовуючи метод гіперболізації, представник Центру свідомо чи несвідомо наводив Центр на думку, що Україна вкрита мільйонами таких міні-млинів, отже, селяни «жирують», чим сприяв закріпленню властивих вищим партійним та господарським органам країни стереотипів як щодо безмежних можливостей українського села, так і підтвердженню старої марксистської тези, що селяни є реакційним класом [10, С. 428], обґрунтовану і активно поширюваною Леніним та більшовицькою партією [9, С. 289].

У викривленому світлі представник Центру описував і діяльність районних та обласних сільськогосподарських органів. З огляду на несприятливі кліматичні умови попереднього року (а тоді деякі області України, передовсім південні, після здачі державі запланованого обсягу сільгосппродукції, почали голодувати уже восени та взимку) і погані види на врожай наступного року, фахівці обласного управління та районних відділів сільського господарства, з відома і за рішенням обкому партії, дали вказівку (абсолютно правильну і з точки зору відповідальної людини, яка керується здоровим глуздом, і сільськогосподарської галузі, і інтересів держави) господарствам у першу чергу та у повному обсязі формувати власні насіннєві фонди. Це ж інспектором ЦК ВКП(б) було засуджено і розцінювалося як протиставлення інтересів колгоспів інтересам держави. Правильно, на його думку, було б весь зібраний урожай здати державі, а потім брати у неї позику на посівну кампанію, на забезпечення своїх виробничих потреб та продуктових потреб колгоспників [12, арк. 26]. Але держава давала позику під 15 % , то чи було це економічно вигідно колгоспам? Тих же керівних працівників обласних та районних структур, що функціонально були відповідальними за процес вироблення зернової продукції, за їхні професійні й абсолютно адекватні рішення у тій погодно-кліматичній ситуації, що мала місце в Україні, називає «проходимцами», які гальмують державні плани хлібозаготівлі: «Организовать хлебозаготовки по-настоящему в области было некому, затормозить же их мог каждый проходимец» [12, арк. 25]. До числа таких «проходимцев» він зараховує начальника обласного управління наркомзему, дільничих агрономів МТС проінспектованих ним районів, які, дбаючи про урожай наступного року, давали розпорядження утворити у господарствах в обов'язковому порядку повноцінні насіннєві фонди. Він називав такі їхні

дії шкідливими для держави, бо вони «засыпку семян прямо противопоставили государственному плану хлебозаготовок» [12, арк. 25].

Аналогічно він оцінює ситуацію й у системі радянських господарств області, де і урожайність і фактичні норми здавання зерна були такими ж, як і колгоспні. Адже працівники радгоспів жили у тих самих умовах повоєнного села, що і трудівники колективних господарств. У радгоспах урожай також, за свідченням К. Маханька, «растерян при уборке и разворован». За такий стан справ він жорстко і безпідставно звинувачує у своїй записці директора тресту радгоспів, називаючи його «саботажником хлебозаготовок, который сгноил и растерял сотни тисяч пудов хлеба, и сорвал выполнение плана хлебозаготовок» [12, арк. 21]. Навішуючи такі ярлики, він фактично вказував, що цю людину навіть без з'ясувань обставин, треба знімати з посади та віддавати до суду: «Директор треста Калашников являет собой образец неприкрытого саботажника. … допустил потери урожая не менее 2,5 центнера на гектар, а в отдельных совхозах до 5 центнеров. …В своей практической работе ориентировал совхозы на невыполнение плана хлебозаготовок (виділено нами – *О. Н.*), потерял всякое чувство ответственности сам и разложил дициплину в совхозах» [12, арк. 21].

Значне місце у записці було відведене оцінці роботи в такій ситуації партійних і радянських органів обласного та районного рівнів. Їх він звинувачував у тому, що не вживали жорстоких заходів, щоб примусити господарства виконувати план хлібоздачі, засуджував їхню діяльність, спрямовану на стримування представників структур, функції яких полягали у контролі за безумовним виконанням планів заготівлі сільгосппродукції. Більше того, у записці системно і послідовно викладено думку, що партійне керівництво області сприяло колгоспам у їхньому небажанні здавати хліб державі. На доказ цього наведено низку фактів, що мали переконати вище партійне керівництво у цьому та, навіть, у переслідуванні з боку районного і обласного комітетів уповноважених наркомату заготівель, які за невчасне виконання господарствами зобов'язань по хлібоздачі подавали справи на їхніх керівників до прокуратури, до суду та інших силових структур.

При цьому, у негативному плані подавав зважені дії районних та обласних керівників, які, добре знаючи дійсну соціальну і демографічну ситуацію на місцях, стан матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів після майже трирічного перебування у окупації, реальну спроможність села виконувати завдання, що надходили їм «згори», стримували чиновницьку запопадливість посадовців, призначення яких і полягало у всілякому забезпеченні виконання встановлених планів. Ось як він характеризує їхні дії: «Несмотря на то, что гр. Тютюнина (колгоспниця, чоловік якої загинув на фронті і яка самотужки виховувала дітей – *О. Н.*) посева пшеницы не имела, нач. Апостоловского райотдела НКВД майор Панкратов предложил изъятое зерно возвратить. …Секретар Солонянского райкома КП(б)У т. Шмалько запретил судье привлекать председателей колхозов, а райуполнаркомзагу решением бюро КП(б)У поставлено на вид (за те, що він передав до суду справи на

керівників колгоспів, де було ще не здане зерно – *О. Н.*). …Райуполнаркомзагом (Синельниківського району – *О. Н.*) передано районному прокурору 34 дела об антигосударственных действиях колхозов, 22 дела о расхищении гарнцевого сбора и 11 дел о скрытой переработке зерна и подсолнуха частными лицами. Из всех дел за полгода рассмотрено только пять» [12, арк.19–20]. Ще він звинувачував секретаря обкому, що той не так реагував на матеріали перевірок представників наркомату заготовок, уповноваженого Комісії партійного контролю по Дніпропетровській області ситуації у колгоспах, як того вимагав цей партійний наглядач. Висновок він робить не на користь обласних відповідальних осіб: «при попустительстве партийных и советских органов в области получили широкое распространение антигосударственная практика и прямой саботаж» [12, арк. 18].

Матеріал у доповідній записці був складений так, що прочитавши його керівництво ЦК партії мало дійти однозначного висновку: зерно у колгоспах є, тільки його не поспішають здавати державі, селяни не бажають працювати, щоб виконувати визначені для них плани. А партійні та радянські органи сприяють цьому: «Днепропетровский обком и облисполком не вели настоящей борьбы за хлеб, попустительствовали саботажникам хлебозаготовок, не обеспечили охраны и сохранности хлеба и строгого соблюдения закона о порядке засыпки семян, не верили сами в возможность выполнения государственного плана хлебозаготовок и встали на неправильный антигосударственный путь составления … тенденциозных кабинетных хлебно-фуражных балансов, чем окончательно дезорганизовали хлебозаготовки в области и сорвали выполнение государственного плана» [12, арк. 26].

Навіть декількох доповідних записок, складених таким чином, було достатньо для Й. Сталіна, щоб вважати, що українські селяни не бажають співпрацювати з радянською владою, а керівництво на місцях покриває їх, наполягати на посиленні тиску на українське село з метою примусити його виконати встановлені для нього норми здавання сільгосппродукції. У світлі даного документу стає зрозумілим, чому Вождь не сприймав докази тодішнього секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова, які той неодноразово йому наводив стосовно неспроможності республіки виконати план як такий, що не відповідає можливостям аграрної галузі, а, навпаки, наказав підвищити його. Сталін їм не довіряв.

Таким чином, оцінка вищого партійного керівництва партії та держави, що ґрунтувалася на інформації, одержаній з місць через представників відповідних структур ЦК ВКП(б), які, у свою чергу, оцінювали ситуацію з точки зору «свого» відомства й ігнорували реалії життя села, сприяла формуванню та закріпленню у керівництва хибних уявлень про стан економіки українського повоєнного села. Вони вважали, що Україна здатна забезпечити підвищені плани хлібоздачі, але українські селяни не прагнуть ці плани виконувати. Така оцінка стала додатковим чинником, що негативно вплинув на соціально-економічну ситуацію в республіці у 1946–1947 рр., спричинила штучний голод для її жителів і загибель багатьох з них.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Веселова О.М.* Післявоєнний голодомор (1946–1947 рр.) // О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан. Голодомори в Україні: 1921–1923. 1932–1933. 1946–1947. Злочини проти народу. – К., 2000. – С. 152–257.
2. *Воронов І.О.* Голод 1946 – 1947 рр. / І.О. Воронов, Ю.Г. Пилявець. – К., 1991.
3. *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод на Україні у 1946–1947 рр. // Укр. істор. журн. – 1990. – С. 24–38.
4. *Кожукало І.П.* 1946–1947 роки: невідомий голод // Маршрутами історії. – К., 1990.
5. *Марочко В.І.* «Третій радянський» голод 1946–1947 років // Голод 1946–1947 рр. в Україні: причини і наслідки : Матеріали Міжнарод. наук. конф. – К., 1998.
6. Голод в Україні 1946 – 1947. Документи і матеріали. – К.–Нью-Йорк, 1996.
7. Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків : Матеріали «круглого столу» (22 берез. 2007 р.). – К., 2008.
8. О культе личности и его последствиях. Доклад первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущова Н.С. ХХ съезду КПСС // Известия ЦК КПСС. –1989. – № 3. – С. 310–372.
9. *Ленин В.И.* Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов // Полное собрание сочинений. – Т. 1. – М., 1968.
10. *Маркс К.* Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4. – М., 1956
11. *Жуков Г.К.* Воспоминания и размышления. – М., 1986.
12. Російський державний архів соціально-політичної історії. – ф. 17. – оп. 123. – спр.60.
13. Особистий архів автора. Спогади Л.А. Довбань, Т.М. Махлай, Г.П. Скрипник, К.М. Костогриз.

ДО ПРОБЛЕМИ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ ТРЬОХ ГОЛОДОМОРІВ В УКРАЇНІ

Ю.В. Писаренко
Асоціація дослідників голодоморів в Україні

Шановні учасники конференції! Історики та не байдужі до історії нашої держави!

Я, не будучи істориком чи навіть гуманітарієм, звертаюсь до вас у зв'язку із небезпекою процесів знищення пам'яті жертв голодоморів 1921–1923 та 1946–1947 років, що, на мою думку, набувають нині в Україні значних масштабів.

Незважаючи на те, що під час цих голодоморів жахливою насильницькою смертю знищувались сотні тисяч безневинних співвітчизників, найбільшу увагу приділено жертвам голодомору-геноциду 1932–1933 років (найжорстокішому та масштабному з трьох), але у той же час геть забувають інші аналогічні жертви.

Відбувається, я б сказав, чи то свідома, цільова, чи недбало-байдужа дискримінація у суспільстві двох інших фактів голодомору та їхніх жертв.

На мій погляд, досить показово це підтверджують події та заходи під час 75-х роковин вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років.

Багато різнопланової роботи було виконано в державі та за її межами щодо визнання цього голодомору *геноцидом* українського народу.

Це був наймаштабніший і найжахливіший з офіційно визнаних *трьох голодоморів* в Україні, і тільки йому були призначені публікації та виступи в засобах масової інформації, незлічені заходи у регіонах і виступ Президента України Віктора Ющенка на відкритті Меморіалу. Це дуже добре, що так масово, вагомо, змістовно, патріотично і душевно з ініціативою і під проводом Президента України ми вшанували пам'ять мільйонів заморених голодом, розповівши всьому світові про цей геноцид.

Але водночас ми чомусь не врахували того, що на ці дні також припадали 85-ті роковини голодомору 1921–1923 років та, фактично, 60-ті роковини голодомору 1946–1947 років, під час яких також було замордовано голодом значну частину населення України. І чомусь майже жодним словом не згадано тих, що були тоді (як і в 1932–1933 рр.) безжалісно і жорстоко знищені радянським тоталітарним режимом.

Як це можна пов'язати з тим, що четверта субота листопада визначена як «день пам'яті жертв *голодоморів»;* у тогорічному Указі Президента йшлося про «День пам'яті жертв *голодоморів*»; урочисто відкривали Мемо-

ріал пам'яті жертв *голодоморів*; по телебаченню транслювали «Церемонію вшанування пам'яті жертв *голодоморів*».

Проте Президент України Віктор Ющенко, а за ним і усі джерела інформації, наголос робили тільки на *голодоморі* 1932–1933 років без будь-яких згадок про інші два голодомори. Так, Всеукраїнська акція «засвіти свічку» проходила у «День пам'яті жертв *голодомору*»; загальнонаціональна «хвилина мовчання» була присвячена пам'яті жертв *голодомору*; протягом усього дня 22 листопада ведучі та коментатори радіо та телебачення вели розмову тільки про *голодомор* 1932–1933 років; переважна більшість пам'ятників і пам'ятних знаків у регіонах відкрито з нагоди вшанування пам'яті жертв *голодомору* 1932–1933 років.

Причому робилося все це незважаючи на те, що я заздалегідь (за 2 тижні) ще раз звернувся з листом до В. Ющенка з нагадуванням про наявність і необхідність врахування ще двох голодоморів. Жодної реакції!

Спостерігаємо щось незрозуміле: невже не було у нас загиблих під час інших двох голодоморів, невже не заслуговують вони на відповідну шану і пам'ять, невже у нас з чиєсь «подачі», малограмотності, зашореності чи недалекоглядності відбувається розподіл замордованих голодом на більш чи менш «важливих» або «вагомих», невже ми не в змозі зважити, обміркувати і розділити жалобні заходи та їхній зміст на *зовнішні міждержавні* та для *«внутрішнього»* використання?

Як на мене, в Україні ми повинні свято берегти пам'ять про всіх замордованих голодом, оскільки *не маємо права забувати ні про одну знищену голодом людину!*

Вважаю, що мудро, помірковано, виважено і високодуховно зробили ті, хто відкривав пам'ятники і пам'ятні знаки «загиблим під час голодоморів і політичних репресій», оскільки *виділяти або розділяти людей, знищених радянською владою, нерозумно,* а будувати окремі пам'ятники жертвам репресій і кожного з голодоморів недоречно, дорого і дещо показушно.

У 1993 році – до 60-х роковин голодомору 1932–1933 років – я (1933 р. н.) зініціював, організував і провів (взявши безпосередню участь) велопробіг п'яти пенсіонерів з різних регіонів по сімнадцятьох областях України (приблизно 5000 км) під гаслом «козацькому роду нема переводу». Під час нього крім пропаганди відновлення історичної пам'яті, використання та популяризації української мови, пропаганди і демонстрації здорового способу життя, ми проводили вперше в Україні акції з урочистого збирання в капсули землі з місць поховань жертв голодоморів та місць, де встановлені пам'ятники та пам'ятні знаки з приводу цих подій.

Ці капсули, зібрані з 30-ти місць, були урочисто покладені мною до пам'ятного знаку жертв голодомору 1932–1933 років на Михайлівській площі Києва та до відповідного пам'ятника під Лубнами під час їх відкриттів.

До речі, до теми голодоморів я звернувся тому, що, крім розуміння їх злочинної суті та щирого бажання внести свою частку в увіковічення пам'яті закатованих, я сам є безпосереднім свідком голодомору 1946–1947 рр.

Разом з середнім братом Артемом ми в цей час мешкали у діда Івана в селі Малозахарино Солонянського району Дніпропетровської області. Довелось їсти смердючу почорнілу рибу, що здохла взимку у ставку, була ретельно зібрана і висушена (про запас), мерзлу картоплю, запарену і сиру різну зелень, коржі з запареної зелені у суміші з лузгою проса (пузо наб'єш, щось там шарудить, а їсти хочеться..!), виливати водою з нір ховрахів.

У мене і досі інколи підсвідомо виникає відраза до зеленого борщу – як згадка про супи з зеленим листям, мерзлою картоплею і соєвою макухою.

Так от, щодо визнання і врахування наявності трьох голодоморів я виступав, свідомо розуміючи необхідність цього.

У 2002–2003 роках як член Оргкомітету з відзначення 70-х роковин голодомору, неодноразово звертався з цим та іншими питаннями щодо трьох голодоморів до різних державних інстанцій, в т. ч. і до Прем'єр-Міністра та Президента України. Вагомими результатом моїх дій вважаю зміну назви щорічного дня пам'яті: слово *голодомору* замінено словом *голодоморів*, а також аналогічні перейменування в назві збудованого в Києві Меморіалу.

Що стосується сьогодення, то до викладеного вважаю за потрібне долучити деякі досить показові факти.

1. Досі я не можу отримати відповіді на те, чим обумовлений такий стан справ та коли, ким, де, на підставі чого, у відповідності з чим, яким чином будуть надалі згадуватись і вшановуватись також чисельні жертви голодоморів 1921–1923 та 1946–1947 років?

2. Зробивши в листопаді минулого року (напередодні дня пам'яті жертв *голодоморів*) вибірки інформації з газет «Урядовий кур'єр» та «Голос України», я підрахував, що левова частка публікацій у них про заходи в регіонах припадала тільки на голодомор 1932–1933 років (23 з 26!).

3. У Кіровограді будуть будувати меморіал пам'яті жертв *голодомору*.

4. Пам'ятники і пам'ятні дошки встановлюють тільки жертвам голодомору 1932–1933 років.

5. Молебни в церквах, запалення свічок та інші заходи виконуються переважно на спомин жертв голодомору-геноциду;

6. У листопаді 2011 року Президент України В. Янукович віддає напередодні Дня пам'яті жертв *голодоморів* у Меморіалі пам'яті жертв *голодоморів* шану *померлим у 1932–33 роках,* а Голова Верховної Ради В. Литвин до речі – відомий історик, політик і державний діяч у своєму зверненні до співвітчизників стверджує, що «на нашому календарі – День пам'яті жертв *голодомору* та політичних репресій» і поминати і пам'ятати треба тих, «кого перемололи безжальні жорна *голодомору* і ГУЛАГу».

7. У газетах «Голос України» за 28.11.2009 р. та «Урядовий кур'єр» за 7.12.2012 р. були надруковані дві мої статті на вище обумовлену злободенну тему, але… жодних відгуків ні від кого (у т. ч. й від істориків) я не отримав.

У наведених фактах цікавим є те, що стосується вони істориків та історії, і на деяких з них я вважаю необхідним зупинитись.

Стосовно фактів 2, 4, 5, 6 з наведеного вище переліку складається враження, що історики чи то не бачать явних негараздів, чи їм байдуже що, де і як робиться всупереч історичним реаліям.

По факту 3 на моє запитання директору Українського інституту національної пам'яті В. Солдатенку (під час майже півторагодинної бесіди з ним) щодо того, чи є в Кіровограді та області історики, які, на мій погляд, повинні були б в першу чергу прореагувати на такі розбіжності, отримав відповідь-пораду: звертатись самотужки до відповідних інстанцій і діячів у Кіровограді…

Щодо факту 7 з прикрістю відмічаю, що у всій Україні не знайшлось **жодного** історика, якого б зачепили за живе ігнорування історичної правди та кричуща несправедливість до пам'яті закатованих людей.

Виходячи з наведених фактів та їх короткого аналізу випливає, що історикам байдуже, як результати розшуків та наукові напрацювання (й взагалі різні історичні події) сприймаються та враховуються суспільством і чи є необхідність втручання у процеси формування громадської думки.

Вважаю, реакція суспільства на різні історичні події значною мірою залежить від того, як історики покажуть і розтлумачать сутність цих подій.

І хто, як не вони, повинні активно слідкувати за формуванням вірного погляду суспільства на історичні реалії, а не задовольнятись лише кількістю виконаних різних наукових праць, проведених симпозіумів і круглих столів, отриманням наукових ступенів, звань, посад тощо.

Вважаю, що супровід і дієву підтримку своїх напрацювань треба офіційно ввести в обов'язок історикам і кожному науковому працівнику.

Тобто треба не зупинятись на оприлюднені наукових напрацювань у своїй дещо обмеженій сфері професійного спілкування, а популяризувати їх різними засобами серед широкого загалу.

Вважаю за потрібне підкреслити, що велике значення щодо досить мізерної частоти згадувань про вище обумовлені два голодомори має також і те, що всупереч офіційному визначенню наявності трьох *голодоморів*, ці два досить затято чимало істориків (у т. ч. і досить високого рангу!) класифікують як *голоди*. Звідси – безлад і неоднозначне бачення та сприйняття цих подій, зокрема серед найвищих посадовців України та їхнього оточення.

Так врешті-решт, остаточно визначтесь, вельмишановні історики, та дайте суспільству однозначну інформацію щодо *кількості* в історії України в першій половині ХХ століття саме *голодоморів!*

А також – як бути з увічненням пам'яті величезної кількості безневинних жертв цих *голодоморів – голодів?*

За результатами особистого спілкування та листування з директорами академічних інститутів (держави і права та історії України), а також Українського інституту національної пам'яті напрошується однозначний висновок щодо важливості та актуальності, категоричної необхідності розгляду наявного стану справ на досить високому **державному рівні** з прийняттям відповідного **політичного рішення**.

Неодноразово звертався з приводу врахування факту наявності трьох голодоморів до Президента України В. Ющенка, але – «маємо те, що маємо».

В Указі Президента щодо заходів з приводу 80-х роковин голодомору 1932–1933 років знову-таки відсутня *конкретика* щодо обумовлених двох голодоморів, та їх жертв.

В деяких випадках мені нарікають, що я дещо драматизую ситуацію навколо пам'яті про означені події, характеризуючи її як процес знищення пам'яті жертв обумовлених двох голодоморів і наголошують на тому, що мов є День і Меморіал пам'яті жертв голодоморів.

На це я можу категорично відповісти, що Меморіал знаходиться у Києві й проводить свою роботу в територіально обмежених масштабах, а в День пам'яті жертв голодоморів кожен діє на свій розсуд.

Показовими зразками цьому є наведені в моїй доповіді приклади віддачі шани у листопадні дні Президентом України В. Януковичем і Головою Верховної Ради України В. Литвиним (до речі – відомим істориком, політиком і державним діячем) тільки жертвам голодомору-геноциду.

І знову ж таки нікому з істориків навіть до таких випадків ніякого діла нема!

То ж їхати далі з цим вантажем майже нікуди і, зупинившись, замислитись є над чим…

З величезним задоволенням і радістю маю нагоду і підстави повідомити вас про те, що, реагуючи на вже другий з цього приводу мій лист до В. Януковича, Адміністрація Президента і Кабінет Міністрів України, враховуючи отримані висновки і рекомендації провідних наукових інституцій України, розглядають питання щодо підготовки та проведення (згідно з моєю пропозицією) круглого столу з залученням досить широкого кола представників (я нарахував більше 30-ти).

До речі, відповіді на цей лист (з моїми багаторазовими супутніми «підштовхуваннями») я чекав на протязі (можна ї пореготати!) майже 6-ти місяців…

Отже, крига зрушилась і тепер від керівних і профільних інституцій держави, вас – істориків, а також свідомого загалу залежить подальший хід вирішення обумовлених в моєму виступі питань.

Ми не маємо права забувати про жодну знищену голодоморами людину!!!

ОПІР УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РЕПРЕСИВНИМ ДІЯМ ВЛАДИ СРСР ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

Н.З. Прокіп
Національний університет
«Львівська політехніка»
E-mail: Prokip.natalia@gmail.com

Історіографія теми опору українського народу під час Голодомору 1932–1933 рр., переважно представлена окремими розділами у дослідницьких працях істориків, хоча опір українського населення заслуговує на окреме комплексне дослідження. Протидія українського села репресивним заходам Радянської влади має свій характер, структуру, мету, наслідки та жертви. Саме сила збройного, активного опору з 1929 до 1932 року показує масштаби репресій. Супротив, що почався у серпні 1932 і тривав до осені 1933 року, в результаті сильного виснаження людей, великих втрат населення та, зокрема, ліквідації заможних селян, так званих куркулів, стає пасивним. Дослідивши питання опору українського села, та довівши його наявність, ми можемо вказати, що селянство не мирилося зі створенням колгоспів, бездарним господарюванням у них, перетворенням вільного селянина, господарника у «раба» комуністичної влади, і що навіть у ті найгірші моменти свого життя українці продовжували боротися за право вільно жити та працювати.

За останній період дослідження теми Голодомору 1932–1933 рр. науковці почали говорити про героїчні вчинки тих, хто потерпав від голоду, про взаємодопомогу і порятунок, про опір геноцидній політиці, про психологічні та соціальні наслідки Голодомору. Ці всі теми вказують, що науковці виходять на новий етап у дослідницькій роботі.

Одна з останніх праць, у якій описано опір українського населення, – це навчальний посібник для студентів А. Козицького «Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст» [1]. Автор наводить факти активного та пасивного опору, який розділяє між 1932 і 1933 роками. Також, добре документально проілюстровано активний збройний опір у праці Р. Круцика «Народна війна» [2]. Російський історик М. Івницький у праці «Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.)» [3] представляє результати багаторічних досліджень історії репресій радянського села в період колективізації та подає короткі відомості про реакцію населення. Автор статті «Сталінська «революція згори» та голод 1933 р. як фактори політизації української спільноти» [4] Л.В. Гриневич констатує, що відчува-

ючи близькість катастрофи, українське село відчайдушно боролося за життя, з 1 грудня 1931 року до 1 липня 1932 року було зафіксовано 70 «волинок», у яких взяло участь 2269 селян («волинка» у російській мові означає «італійський страйк» – особливу форму страйку, під час якого працівники не припиняють робити, а працюють у дуже повільному темпі).Тема опору також була піднята в Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні [4], як у окремих розділах зі свідченнями очевидців, так і в статтях обласних книг пам'яті за матеріалами місцевих архівів.

У науковому дослідженні теми опору українського населення, з хронологічними рамками від 1 січня 1932 року до 31 грудня 1933 року, використано за основу вже зазначувану багатьма істориками класифікацію опору на пасивний та активний. Дане дослідження спрямоване на деталізацію форм спротиву. Розділимо період з 1 січня 1932 року до 7 серпня 1932 року на перший, що характеризується активним опором, включає елементи збройного та мирного спротиву, та другий період з 8 серпня 1932 до 31 грудня 1933 року, як час пасивного опору.

Спробуємо розглянути детальніше збройний спротив населення урядовій політиці терору голодом. Потрібно наголосити, що тривалий та сильний голод спричиняє поступове послаблення культурних та суспільних заборон, у багатьох людей затирає їхні особистісні риси характеру [1]. Саме таким вже було становище українського населення, адже перші прояви голоду припадають на кінець 1930 року, – саме в стані постійного стресу, страху, недоїдання у зв'язку з колективізацією, розкуркуленням, переселенням та іншими репресіями знаходилося більшість селянства. Голодні люди байдужіють і поступово втрачають соціальні зв'язки. Через такі основні фізіологічні особливості людського організму випадки організованого збройного спротиву траплялися лише в першому періоді, тобто в 1932 році.

Отже, перший період активного опору розділимо на збройний та мирний. Основними формами збройного опору були:

- «бабські бунти». *17 березня 1932 року у Немирівському районі знесилене хлібними реквізиціями та голодом на селі жіноцтво оточило червоноармійців 96-ї стрілецької дивізії, які саме йшли до їдальні. Вони супроводжували бійців розпачливими вигуками «Кому ви служите?», «Ваші дружини так само голодують, як і ми?»* [4];
- збройний опір. *З доповідної записки секретаря Вінницького обкому КП(б) У М. Алексєєва до ЦК КП(б)У від 15 травня 1932 року повідомлялося, що за період від 15 грудня 1931 р. до 28 квітня 1932 р. на території області відбулося «37 терористичних актів», серед яких 8 убивств радянських активістів та колгоспників, 3 замахи на вбивство та 26 підпалів.* У листі до Рима віце-консул Королівства Італії в Харкові С. Граденіго 19 травня 1932 року повідомляв про діяльність у сільській місцевості «озброєних банд». Консул писав, що в українському селі трапляються «справжні сутички» між повстанцями та військами ДПУ і порівнював перебіг подій до того, що відбувалося в Україні 1920 року [1]. Рух був настільки потужний, що на кінець

1932 року охоплював своєю мережею 67 районів УСРР, а його спрямування таким очевидним, що Й. Сталін змушував підкреслити у своїй телеграмі від 28 грудня 1932 року – мета «петлюрівських повстань – відділення України від СССР»;

- стихійні виступи, «волинки». *З архівно-кримінальної справи Харківської області «...Заарештованих обвинувачено за ст. 54-10 КК УСРР в антирадянській агітації серед населення, в активній участі у розкраданні зерна та в організації масових «волинок» селян. Організатори опору висловлювалися: «Радвлада докерувалася до того, що ми пухнемо з голоду», «До яких пір будуть брати, а ви селяни дайте їм останні крихти». «Волинки», в яких брали участь близько 1500 осіб, завершилися розгромом складів та розбиранням зерна на станції Сагайдак («Це ж наше добро, до яких пір будемо голодувати?»)* [6, С. 149]. *«Заарештованих обвинувачено за ст. 54-10 КК УСРР у зриві хлібозаготівельної кампанії та організації жіночої «волинки» в селі Крячківка Пирятинського р-ну Харківської області. Обвинувачувані обурювались, що «ми дурні віддамо весь хліб, а самі знову залишимося голодувати», звертались до жінок: «Баби, наперед залишайте хліб для дітей, а то знову опухнете з голоду». В результаті таких дій виникла «волинка» жінок, які, боронили хліб, вигукуючи: «Весь хліб заберуть, народ залишиться без хліба і знову буде голодовка»* [6, С. 152];
- побиття та вбивства представників влади та місцевих активістів. *Гнатченко А.С. і Олійник В.Т. обвинувачувалися за ст. 54-8 КК УСРР у приховуванні хліба та злісному ухилянні від хлібозаготівлі. Разом зі своїм родичем А.С. Гнатченко наніс побої активістці села Танцюрі У., яка брала участь у вилученні хліба в Олійника В.Т.* [6, С. 144];
- нищення сільсогосподарського реманенту, вирізування худоби, напади на склади й комори з хлібом, підпали колгоспних будівель. «*Отчаянное сопротивление кулачества, ...принявшее форму поджогов и террорестических актов против колхозных деятелей, создало необходимость применения советской властью массовых арестов и острых форм репресий в виде массового виселения кулаков и подкулачников в северные и дальние края. ...вредительство в колхозах и совхозах, вскрытое в 1932 году, широко распрастранившиеся массовые хищения колхозного и совхозного имущества потребовали дальнейшего усиления репрессивных мер против кулацких элементов, воров и всякого рода саботажников*» (Інструкція всім партійним працівникам, органам ОДПУ, суду і прокуратури ЦК ВКП(б) РНК СРСР про впорядкування карально-репресивної системи рознарядка про виселення сімей (ст. 1) 08.05.1933 р., [2]).

Мирний опір був характерний:

- масовими заявами про вихід з колгоспів, відкритими відмовами здавати зерно та протидії його вивезенню з села. Випадки, коли селяни намагалися вийти з колгоспу і повернути собі колективізоване майно, влада трактувала як антиурядові повстання. Заступник ДПУ УСРР Карл Карсон від

13 серпня 1932 року в інформації до ЦК КП(б)У про зростання кількості офіційно поданих заяв на вихід з колгоспу вказує кількість понад 14 тисяч;

- агітації проти колективізації та хлібозаготівель. *Жителів Коралівського району Дніпропетровської області обвинувачували у контрреволюційній агітації серед селян проти хлібозаготівель та організації колгоспів* [6, С. 145]. *З архівно-кримінальної справи робітника М.П. Головка, жителя м. Запоріжжя Дніпропетровської області, якого обвинувачено за ст. 54-10 КК УСРР .... систематично вів агітацію проти всіх дій радянської влади та компартії на селі і в місті. До «антирадянської агітації» віднесено висловлювання М.П. Головка «Раніше, поки не було артілей, жили ми добре і їли хліб, а коли стали артілі, то стали голодні, хліб забирають, а куди його віддають не відомо. ...селяни кидають колгоспи та розбігаються, це не влада, а банда, обдирають селянство до останнього, народ голодує, все забирають. В артілях пухнуть з голоду»* [6];
- втечі селян до великих міст та закордон, зокрема до Польщі, Румунії та Туреччини.

Починаючи з серпня 1932 опір набуває більш пасивного характеру, і це абсолютно логічно. Не вважаю другий період опору мирним. Відбувалися акти спротиву, переважно поодинокі виступи, що було результатом сильного голоду, масової смертності селян та посилення карально-репресивних заходів. Зокрема, головними з них були: Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. За «розкрадання колгоспного і кооперативного майна» – «вища міра соціального захисту» – розстріл з конфіскацією всього майна. За «пом’якшувальних обставин» розстріл замінювали позбавленням волі на термін не менше 10 років [7, С. 453–454]. Постанову ЦВК і РНК СРСР було опубліковано в газеті «Правда» двічі: 8 та 9 серпня. Під ці публікації редакція «Правды» разом із місцевим компартійно-радянським апаратом організувала в Україні грандіозний рейд по боротьбі з крадіжками зерна, у якому з 7 до 17 серпня 1932 р. взяли участь 100 тис. «ударників преси» – робсількорів [5]. Також у грудні 1932 року було в СРСР було запроваджено внутрішні паспорти.

Другий період селянського опору, з 8 серпня 1932 р. до 31 грудня 1933 р., характерний більш пасивними заходами.

Українське селянство проявляло пасивний опір у таких формах:

- писало численні заяви, звернення до керіництва округів та республіки з надією «пролити світло» на дії рядових партійних працівників, були впевнені, що керівна верхівка нічого не знає про стан села та селян. Архівні справи по розгляду заяв окремих колгоспів, груп громадян та окремих осіб, переповнені застереженнями та інформацією щодо неправильного вилучення посівних матеріалів, дефіциту й вилучення у них посівного матеріалу і землі [8, С. 147];
- «контрреволюційна агітація». *З архівно-кримінальної справи А.С. Гадлевського й С.І. Гадлевського: «У грудні 1932 року С.І. Гадлевський дав своєму*

синові Антону, який служив в Червоній армії в м. Маріуполь, спечені із висівок та відходів вівса два шматочки хліба. Їх Антон приніс у казарму і демонстрував червоноармійцям: «Подивіться товариші, як живуть колгоспники на селі і що вони їдять». За що були обвинувачувані з «деморалізації червоноармійців у поглядах на колгоспне будівництво», розкладанні червоноармійців, підриві боєздатності РСЧА [6, С. 176];

- крадіжки посівного зерна, колосків;
- «куркульський саботаж» – опір під час хлібозаготівлі, приховування зерна.

За дії селян-батьків несли відповідальність і діти, наприклад, заява громадянина Харченка В.П. «...про неприйняття до школи, ніби, через те, що батька розкуркулено та позбавлено виборчих прав» [8, С. 146]. Подібні звернення та заяви дуже часті. Виключення, неприйняття у навчальні заклади, позбавлення стипендій можна виділити в окрему групу репресивних заходів проти молоді – дітей селян, батьки котрих не вступили до колгоспів.

У різних наукових розвідках наведено багато фактів, що засвідчують протидію селянства розкуркуленню та колективізації. Сам процес розкуркулення на місцях був перманентним і тривав протягом 30-х років XX ст. Кількість розкуркулених селян у той чи інший період цілковито залежала від масштабів опору селянства.

Радянський режим жорстоко придушував будь-які прояви опору в УРСР. Як зазначав А. Козицький, про стан справ в українському селі восени 1932 – навесні 1933 років свідчить така деталь: багато звинувачених у антирадянських висловлюваннях чи діях померло від виснаження ще до винесення їм судових вироків. Це вказує, що на виступи проти влади люди зважувалися лише у крайніх випадках.

Опір в українському селі був, і чинили його прості українські селяни, хлібороби, господарі своєї землі, намагаючись вибороти право вільно її обробляти. Спротив мав різні форми, та в міру погіршення ситуації з продуктами харчування активність протестів селян знижувалась. Голодні люди втрачали сили та впадали в стан апатії, який здебільшого закінчувався смертю.

Голодомор 1932–1933 року – геноцид українського народу і ми про це знаємо! Та українці не сиділи склавши руки, а виборювали свої права. Ми – українці, і голодом не викорінити нашої любові до рідної землі й традицій, гостинності, прагнення до свободи та незалежності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки) : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Львів : Літопис, 2012. – 608 с.
2. *Круцик Р.* Народна війна. Путівник по експозиції. – К., 2011.

3. *Ивницкий Н.А.* Репрессивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) / Институт российской истории РАН ; Университет г. Торонто (Канада). – М., 2000. – 350 с. – Библиогр. в примеч. ; указ. имен : С. 345–349.

4. *Гриневич А.В.* Сталінська «революція згори» та голод 1933 р., як фактори політизації української спільноти // Укр. істор. журн. – 2003. – № 5. – С. 50–64.

5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – 1000 с. ; іл.

6. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ : Анотований довідник / В.М. Даниленко (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова, В.В. Лавренюк. – Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. – С. 149.

7. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927–1939. – В 5 т. – Том 3. Конец 1930–1933. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 453–454.

8. ЦДАВОВУ України. – ф. 1. – оп. 7. – спр. 147.

ПОВОЄННИЙ ГОЛОД В УРСР (1946–1947 рр.) І ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА

В.В. Сазонов
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: vitaliysazonov0711@yandex.ua

Голод 1946–1947 рр. – державна політика чи наслідки посухи? Це проблемне питання підняте істориками ще на початку 90-х рр. XX ст. і дискутується до сьогодні. Одні наголошують на природній (посуха) та об'єктивних (післявоєнний занепад економіки та злиденне життя на селі) причинах голоду, другі звинувачують державу, яка своєю внутрішньою та зовнішньою політикою створила таку ситуацію. Одностайної думки щодо причин повоєнного голоду 1946–1947 рр. не існує. Спробую викласти своє бачення цієї проблеми.

Відновлення сільського господарства після війни стало важким випробуванням для народу. Людські втрати, розграбоване і зруйноване народне господарство – усе це наслідки окупації нацистською Німеччиною. Земля, перерита окопами і знівечена снарядами, заросла бур'яном. Не вистачало пального, техніки, робочої сили, фуражу і продуктів для селян. І хоча у кінці 1945 року посівні площі дещо збільшилися, УРСР продала державі зерна на третину менше, ніж до війни. Ресурси села були на межі. Положення села загострилося в середині 1946 року, коли малосніжна зима змінилася найсильнішою за останні 60 років посухою навесні та влітку. Ярова та озима пшениці майже повністю загинули. Кризова ситуація, що склалася в сільському господарстві УРСР, вимагала докорінних змін в аграрній політиці більшовистської партії та негайної допомоги з боку уряду СРСР. Але керівництво Радянського Союзу ніяких рішучих кроків не зробило в цьому напрямі. Під тиском Кремля уряд УРСР і ЦК КП(б)У передбачали здійснити у 1946 р. форсоване збільшення посівних площ, врожайності та хлібозаготівель.

Не зважаючи на постійні звернення секретарів обкомів з проханням про зменшення планових завдань хлібозаготівель, уряд республіки на чолі з М. Хрущовим не лише вимагав нереальної норми, але й примушував колгоспи повернути борги за минулі роки. У липні 1946 року план хлібозаготівель був збільшений з 340 до 360 млн пудів, що також загострило ситуацію. Але на 20 жовтня 1946 року план хлібозаготівель був виконаний лише на 52,4 % [1]. Перевірки на місцях виявили численні факти засипання товарного хліба до посівних фондів, затримки зерна на колгоспних складах під різними приводами. Через низьку врожайність багато голів колгоспів

видавали селянам як аванс на трудодні частину зібраного зерна, а частину врожаю відкладали на насіння. У доповідних записках та директивах наголошувалося, що члени колгоспів гальмують процес збирання пшениці та обробки зерна, начебто зі «шкідливих» помислів робиться неякісний обмолот, приховується зерно. Було вжито надзвичайних заходів для того, щоб за всяку ціну отримати від колгоспів заплановану кількість хліба: у сільські райони виїхали представники найвищих органів влади республіки і областей, суду і прокуратури з метою запобігти виконанню «протидержавних» дій [2, арк. 53–54]. Підозра в «антидержавних» діях падала й на місцеву партійно-управлінську верхівку: голів колгоспів, бригадирів, сільських голів. Невиконання плану заготівель, як і в довоєнний час, розцінювали як «державний злочин», що закінчувалося кримінальною відповідальністю. Так, у 1946 році в Полтавську область була направлена група у складі семи працівників служби юстиції, які їздили в райони з низькими показниками хлібозаготівель з метою порушення кримінальних справ проти ненадійних голів колгоспів [3, С. 146].

У серпні 1946 року фактично було поновлено «Закон про п'ять колосків», за яким «збирачів колосків» вважали «розкрадачами» соціалістичної власності відповідно до статті 131 Конституції СРСР 1936 року, кваліфікували як «ворогів народу». За статтею 18 Примірного Статуту сільськогосподарської артілі, над яким працювали переважно партійні чиновники, їх вважали «зрадниками загальної справи колгоспу», й «підривниками основ колгоспного ладу». Проти таких осіб вживали спеціальні заходи. Тільки в листопаді 1946 року було жорстоко покарано 2313 селян за збір колосків, кинутих в полі після жнив, 1800 колгоспників, що голодували, протягом одного місяця було засуджено до тюремного ув'язнення строком від одного до п'яти років [1].

Не зважаючи на суворі каральні заходи, в колгоспах і радгоспах України було вилучено тільки 60 % запланованого для заготівлі зерна (при цьому був вивезений навіть посівний фонд). Виконання явно нереального плану поставило село на межу вимирання.

Купувати за свої кошти хліб на Кубані українським колгоспам і радгоспам Москва не дозволяла. У 1946 році Радянський Союз вивіз 1,7 млн пудів хліба у вигляді безкоштовної допомоги Франції, Польщі, Румунії, Болгарії, Чехословаччині та іншим країнам [4, С. 109]. Але і від допомоги українським селам керівництво СРСР не відмовлялося. Адміністрація допомоги і відновлення при ООН (ЮНРРА) надала 250 млн доларів на закупівлю продуктів і устаткування для українського села. Держава не перешкоджала також надходженню допомоги від української діаспори Північної Америки [5].

У ті часи, коли з України масово вивозили хліб на експорт, на всій її території, окрім західних областей, спалахнув лютий голод, який став причиною масового поширення хвороб і злочинності. До літа 1947 року в Україні було зареєстровано понад 1 млн випадків гострих інфекційних хвороб, з них в березні-червні померло понад сто тисяч осіб. За неповними даними 1946–

1947 рр., у 16 областях України померли з голоду близько 800 тисяч людей. Публіцист А. Аджубей згадує розповідь М.С. Хрущова, на той час першого секретаря ЦК КП(б)У, про важке становище Української РСР, про велику смертність населення від голоду, про спустошення цілих сіл. Про це ж, посилаючись на мемуари М.С. Хрущова, розповідає український радянський письменник А. Стреляний. Ці спогади підтверджуються архівними матеріалами. У доповіді-звіті кафедри організації охорони здоров'я Одеського медичного інституту і науково-дослідного бюро санітарної статистики при Одеському облздороввідділі за 1946 р. наголошувалося, що у другій половині року спостерігалося значне збільшення смертності. У Кримській області на початку 1947 р., особливо в сільській місцевості, число уражених «голодною хворобою» різко зросло, довелося збільшити число місць у лікарнях: у лютому – на 1, у березні – на 1,5 тисячі. Люди, що зверталися до лікувальних установ, мінімально забезпечувалися необхідним харчуванням. Але через істотну ослабленість організму, виснаженість багатьох врятувати не вдавалося. За даними Міністерства охорони здоров'я УРСР, на 10 травня 1947 р. в Україні було зареєстровано 935,5 тис. хворих на дистрофію, у міських та сільських лікарнях перебувало близько 125 тис. Ще майже 100 тис. хворих людей потребувало госпіталізації, але через нестачу необхідної кількості лікарняних ліжок не мало змоги одержати медичну допомогу. Через хвороби та послаблення стану здоров'я багато дітей не відвідували занять у школах [6, С. 63].

У лікувальних установах республіки за 1947 р. смертність збільшилася в 1,6 рази. Зросла дитяча смертність. В Ізмаїльській області в 1947 р. на кожну тисячу дітей до 1 року померло 319, в Чернівецькій – 211, Запорізькій – 177. У цілому ж в Україні у 1947 р. смертність збільшилася в 1,7 рази: у 1947 р. померло 628 тис. осіб, у 1946 р. – 369 тис. [7].

Опинившись у загрозливій ситуації, керівництво УРСР намагалося зменшити рівень катастрофи за рахунок західних областей, неодноразово зверталося до Кремля, до Сталіна, повідомляючи про важку ситуацію в Україні. Реакція Москви була типовою: Микиту Хрущова на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У змінив Лазар Каганович, один із соратників Сталіна. Попри загальну бездіяльність уряду невелика допомога селу була надана. На посівну кампанію 1947 року УРСР отримала позику у розмірі 35 млн пудів [8]. У вересні 1946 р. декілька областей республіки звернулися до Ради Міністрів УРСР з проханням знизити плани заготівель, проте ці прохання були категорично відхилені. Хоча деяким регіонам, що найбільше були уражені посухою, надавали допомогу (так, у Херсонській області було звільнено від обов'язкових заготівель 686 колгоспів, область одержала як державну позику 14 тис. т продовольчого зерна), проте це не могло повною мірою компенсувати скрутне становище, адже загалом поступки регіонам, що потерпали від голоду, були незначними [6, С. 60].

У селах люди, опухлі з голоду, їли мерзлу картоплю, буряк, викопаний на колгоспних полях після прибирання, кору дерев, дрібних гризунів, собак. За спогадами Микити Хрущова, були випадки і людоїдства.

Запаси зерна, що мала країна наприкінці 1946–1947 сільськогосподарського року, перевищували мінімальний рівень для належної підтримки системи нормального розподілення. Надлишків цих було достатньо, щоб запобігти масовому голоду та вимиранню населення.

Ситуацію погіршив також секретний наказ, ухвалений Президією Верховної Ради СРСР до початку польових робіт 21 лютого 1948 року: «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві та ведуть антисуспільний паразитичний спосіб життя». Спочатку цей наказ діяв тільки в 16 східних областях України, але з 2 червня розповсюдився по усьому Союзу, за винятком Західної України, Бєларусі та Прибалтики. Весь 1948 рік та перша половина 1949 року пішли на реалізацію плану виселення. За рішенням судів до спецпідприємств МВС на роботи у віддалені райони Сибіру було вислано понад 30 тис. осіб. Серед засланих переважно були фізично знесилені жінки та діти віком до 16 років. За офіційними даними, наприкінці 1948 року в таборах перебувало приблизно 503 тис. жінок, 9,3 тис вагітних та 23, 7 тис. матерів з малолітніми дітьми [9, С. 53].

Голод на території Радянського Союзу в 1946–1947 рр. може бути осмислений у рамках концепції привілейованого доступу. Помирали ті, хто в радянській системі не мав права на отримання продовольства від держави, тобто селяни. Ті ж, хто мав таке право, переважно міські робітники, зазвичай виживали. Тотальна смертність у сільському середовищі була непрямим наслідком природної катастрофи, результатом радянської економічної політики і радянської системи доступу до продовольчих ресурсів [10, С. 198–199].

Офіційна пропаганда всіляко замовчувала масштаби трагедії, життєрадісно стверджуючи про «найбільш провідне у світі соціалістичне сільське господарство» та його успіхи. У труднощах звинувачували «саботажників», «гнилих лібералів» та «розкрадачів соціалістичної власності», а спроби врятувати людей від голодної смерті кваліфікували як злісне порушення радянських законів.

Голоду та аграрна політика радянського керівництва в другій половині 1940-х рр. негативно вплинули на розвиток сільського господарства, яке занепадало. Забезпечення громадян продуктами харчування ставало першочерговою проблемою держави. Міста Москва, Київ, Мінськ та інші столиці союзних республік були предметом піклування уряду та отримували необхідні продукти. Інші міста, не говорячи про села, забезпечувались погано. До магазинів сільської місцевості хліб завозили невеликими партіями 2–3 рази на тиждень. Місцеве населення по-різному виходило з положення. Саджали городи, вирощували велику та малу худобу, за хлібом та цукром їздили в міста. Високими грошовими податками радянське керівництво остаточно

загнало селян у кут – колгоспники буди вимушені продавати продукти за дуже низькими цінами. Закінчилося це масовим забоєм худоби та вирубкою фруктових дерев [11, С. 236–237].

Таким чином, третій голод в Україні був, дійсно, спричинений посухою, неврожаєм та післявоєнним занепадом економіки, проте радянське керівництво посилило цей голод своєю жорстокою політикою. Керівництво СРСР нехтувало життям не тільки українців, але і багатьох народів країни заради «великоімперських» інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Україна в 40-80-х роках. Голод 1946-1947 рр., його причини, масштаби і наслідки. Демографічне становище. Рівень життя та побут населення у повоєнний час [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukrhistory.com.ua

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 23, спр. 3481.

3. *Швидкий В.П.* Голод 1946–1947 рр. як чинник сплеску девіантних явищ в Україні / В.П. Швидкий // Укр. історич. журн. – 2010. – № 1.

4. *Веселова О.М.* Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні / О.М. Веселова // Там само. – 2006. – № 6.

5. *Кульчицький С.* Демографические потери Украині в XX веке / Станислав Кульчицкий ; Центр демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН // «Демоскоп Weekly» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://demoscope.ru/weekly/2004/0173/analit06.php

6. *Ковпак Л.В.* Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика / Л.В. Ковпак. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – № 13.

7. *Волков И.М.* Засуха, голод 1946–1947 гг. / И.М. Волков // Fedy. Впечатления, выписки, цитаты, эмоции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5751

8. Україна в повоєнне десятиріччя (1945—1955 рр.). Україна в системі міжнародних відносин у повоєнний час. Конспект лекцій «Історія України». // Бібліотека онлайн: [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://readbookz.com/book/170/5280.html

9. *Зима В.Ф.* Послевоенное общество: голод и преступность (1946–1947 гг.) / Зима В.Ф. // Отечественная история. – 1995. – № 5.

10. *Эллман М.* Голод 1947 г. в СССР / М. Эллман ; Под ред. Л.И. Бородкина // Экономическая история. Обозрение. – Вып. 10. – М., 2005.

11. *Зима В.Ф.* Голод в СССР 1946–1947 годов: проимхождение и последствия / В.Ф. Зима. – М. : Институт Российской истории РАН, 1996.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. НА ОДЕЩИНІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Н.В. Сафонова
Південний науковий центр
НАН України та МОН України
E-mail: nadi_saf@mail.ru

Перша половина минулого XX століття була жорстокою і кровопролитною. Революція та громадянська війна, колективізація сільського господарства і голодні 1932–1933 роки, репресії сталінського режиму проти власного народу і Велика Вітчизняна війна забрали мільйони людських життів. І дуже мало нині залишилось людей-очевидців тих страшних років. Тому їхні спогади безцінні, це історія багатьох поколінь наших громадян, історія нашого краю.

Одним із найстрашніших злочинів сталінізму проти українського народу був організований ним голод 1932–1933 рр. ЦК КП(б)У, РНК УСРР, десятки тисяч місцевих партійних і радянських керівників, суд і прокуратура республіки, органи ОДПУ на території власної республіки стосовно власного народу діяли так, як нечасто дозволяли собі діяти загарбники в окупованій країні. Подвірні обшуки супроводжувалися конфіскацією не лише зерна, а й картоплі, буряків, сала, м'яса та інших продовольчих запасів на зиму. Селяни були позбавлені всього їстівного. Цим партійно-державний апарат цілком свідомо прирікав їх на смерть [1, С. 20–21].

Селянство попри всі утиски й грабунки залишалося перешкодою на шляху реалізацій грандіозних соціальних експериментів радянського керівництва. Щоб приборкати село, позбавити хліборобів самостійності, була висунута ідея суцільної колективізації селянських господарств та масового створення колгоспів – «фабрик зерна».

Головним наслідком насильницьких методів організації колгоспів стало масове невдоволення та відкриті протести селян – аж до антирадянських збройних виступів. Так, у Татарці натовп, оточивши сільраду, вимагав повернути зерно та коней. До чогось більшого, правда, справа не дійшла, оскільки міліція з Одеси заздалегідь взяла під варту найактивніших з невдоволених [2, С. 45].

Масова колективізація в Україні завершилася створенням 24 тисяч колгоспів з населенням близько 20 мільйонів осіб. Але у 1932–1933 роках колгоспи могли забезпечити роботою лише 6–6,7 мільйонів осіб, тобто третину членів. Колгоспників, котрим вистачало робочих місць, «приписали» до постійних рільничих бригад, кожна з яких налічувала 40 працівників та обробляла в середньому 400м500 гектарів землі. Колгоспник не міг зали-

шити бригаду без дозволу бригадира, не мав паспорта або посвідчення особи, тобто фактично ставав безправним кріпаком. Щоб виїхати за межі села, треба було отримати довідку сільради. Мізерна плата за примусову працю відзначалась низькою продуктивністю, тому приписані до них селяни були приречені на зубожіння та голод [1].

Історія Росії не пам'ятає такого голодомору. Південь України здавна охоплюють суховії, а звідси неврожаї. На початку XIX століття в Росії були неврожаї, але царська влада не залишила селян з їхньою бідою наодинці, прийшла на допомогу. На кожну людина була виділена грошова допомога – 50 рублів сріблом. У ті часи це були великі гроші, якщо порівняти, то ходовими в цей час були 1/2 коп., 1/4 коп. і навіть 1/8 коп. Люди були врятовані, але з умовою, що вони повернуть гроші державі після врожайного року [10, С. 30–32].

В Україні у 1933–1934 роках держава не надала допомоги. Навпаки, вимагали сплати податків з тих, хто вмирав від голоду.

Для вилучення зерна до села відряджали війська і міліцію. Колгоспники збагнули, в яку потрапили пастку. Ніхто з них не бажав працювати безкоштовно; у громадському господарстві люди тільки вдавали, що працюють. У газетних кореспонденціях повідомлялося, що врожай 1932 року в України видався добрий, але він гниє на полях. Селяни ж заявляли: «Хай гине, все одно й це заберуть» [4, С. 15]. Замість того, щоб налагодити чітку організацію і оплату праці, Сталін та його оточення обрали шлях репресій.

Наближення катастрофи відчувалося вже в середині 1932 р. Репресивна у своїй основі хлібозаготівельна кампанія 1932–1933 рр., організована і здійснена сталінською адміністративно-командною системою, породила Голодомор, за своїми наслідками тотожний геноцидові. Величезних людських втрат зазнала Одещина.

Поставлені у безвихідь, селяни кидали домівки й намагалися дістатися до міста. Не всім це вдавалося. Багато гинуло просто неба на дорогах. Інших зупиняли міліцейські кордони. До міста потрапляло порівняно мало людей. Але порятунку не було й тут. Прагнучи врятувати хоча б дітей, батьки залишали їх у лікарнях, державних установах, у під'їздах будинків і просто на вулицях. Лише з травня–червня 1933 р. держава стала надавати деяку допомогу українському селянству.

Зима 1933 року в Одеській області була найтяжчою. Одеський Обком КП(б)У шукає будь-які можливості, щоб врятувати, тих, хто вмирає від голоду. Поряд з голодом йде тиф. Знову, як і в 1921–1922 роках, у кожній родині двоє–троє хворих на тиф. Смертність перевищує 70 %. Особливого поширення тиф мав у сільській місцевості.

Розглядаючи архівні матеріали Одеського обкому ВКП(б) У за 1933 р., бачимо, що: «Норма хлеба для важнейших предприятий Одесской области – 500 г в день, остальным – 200 г.

Закрытые учреждения:

Муки: ГПУ –2,1 т, главмилиция – 19,8 т, руководительский состав районов – 49,3 т.

(Особая папка)

О снабжении хлебом Одесской области на 2-ю декаду марта 1933 года

1. Одесса – 690 т
2. Николаеву – 290 т
3. Херсону – 70 т
4. Курортснабу – 50 т
5. Итого: 1100 т.

Кроме городов отпустить хлеб за первую половину марта сего года следующим организациям:

1. Академикам – 0,3 т
2. Арестованным милицией – 1,2 т
3. ГПУ – 0,8 т
4. Галаганским разработкам – 1 т
5. Для каменных разработок – 5 т
6. Графитному заводу – 2,5 т
7. Детским домам – 10 т
8. Больницам – 17 т
9. ГПУ-милиция – 100 т »(??!!) [3]

Для ГПУ та міліції – більше ніж для міста Херсон.

Голодомор 1932–1933 рр. спричинив величезну смертність населення, особливо дітей і старих людей. Селяни змушені були їсти собак, котів, щурів, трупи коней, листя й кору дерев. Траплялися численні випадки канібалізму. Села обезлюділи. Живі не мали сил ховати померлих. У деяких населених пунктах над сільрадами вивішували чорні прапори: це означало, що жителів тут уже немає. Непростою виявилася проблема охорони від голодних урожаю, що дозрівав. В архівах є багато судових справ зі звинуваченням тих, хто хотів знайти їстівне на колгоспних полях, а також тих, хто намагався захистити голодних від сталінського закону про охорону колгоспного майна. Наприклад, у с. Козирка Очаківського району мати, яка посилала свою одинадцятирічну дитину зрізати колоски, була ув'язнена на два з половиною роки. І все це відбувалося під егідою партійних органів [5].

У врожайному 1933 р. під час косовиці хлібів знаходили в посівах мерців. Ці люди, гнані голодом, добиралися до поля, м'яли колоски, їли зерно молочної стиглості і тут же помирали. Пухлі від голоду люди, не шкодуючи себе, працювали до безтями, багато навіть ночувало у степу. Тоді на кожен трудодень давали по 13 кг зерна. Усі, хто залишилися живими, мали змогу їсти хліб.

А в цей час на сусідніх залізничних станціях, в елеваторах під охороною міліції зберігалися тисячі пудів хліба. Для вільного продажу в Одесі щодня виділялося 70 т хліба, тоді як для завантаження пароплавів, що прямували за кордон, на елеватор завозилося в листопаді 1933 р. по шість тисяч т зерна на добу.

Під час голоду в Одесі городяни одержували по фунту чорного хліба на одного працівника, півтора фунта пшона на місяць і три-чотири сухі тарані.

В Одесі казали: «Їж тараньку, пий водичку та виконуй п’ятирічку». У той час, коли мільйони людей в Україні голодували, до Одеського порту день і ніч везли зерно і гнали худобу; кожного дня від пристаней відходили по три–чотири іноземні пароплави з мороженим м’ясом, маслом, забитою птицею. Згодом у місті замість тарані стали видавати на місяць півтора фунта синьо-зеленої конини. Дітлахи співали: «Телятинку, курятинку буржуям віддамо, а кінноту Будьонного ми самі поїмо». У той час в Німеччині й Англії дешевим зерном з України годували коней і худобу [4, С. 44].

Голодомор 1932–1933 років знайшов відображення у матеріалах державного архіву Одеської області. Це близько 1 тис. фондів різних установ, перш за все органів влади і управління. Виконком рад усіх рівнів (обласний, міські, районні та сільські) залишили документацію про економічне, політичне, соціальне становище Одеської області в ті роки, що висвітлюють механізми виконання державних планів, партійних постанов. Серед документів з грифом «цілком таємно» – доповідні записки та рапорти органів контролю про надзвичайне становище на селі, відомості про канібалізм і протести селян проти нелюдської політики комуністичної влади.

Документація 1930-х років не є вичерпною і повною, значна кількість матеріалів за цей період не надійшла на державне зберігання через початок Великої Вітчизняної війни і втрачена для історії назавжди. До того ж тридцяті роки вже не знали відкритої інформації про реальне економічне становище СРСР. Відомості про жахи Голодомору можна віднайти в неприступних донедавна для пересічного громадянина фондах контрольних комісій Робітничо-селянської інспекції, партійних органів, судових установ та ін. Так, Фонд Одеської обласної контори «Експортхліб» (Ф.Р-1690, 1923–1940 рр., 543 справи) містить кон’юнктурні огляди про стан світового хлібного ринку, відомості про ціни на зернові, про концентрацію хлібоекспортних вантажів у портах СРСР. У діловодстві контори є розпорядження Одеського обкому КП(б)У та листування з конторою «Експортхліб» з питань якості екпортованих вантажів; листування контори з іноземними торговими представництвами, доповідні записки і зведення про кількість, асортимент та якість зерна, цукру, соняшнику та кормових трав, що відправлялися у Грецію, Німеччину, Італію, США та інші країни через порти України та Росії; відомості про обстеження уповноваженими «Експортхліб» машинно-тракторних станцій та радгоспів Одещини, пам’ятки з обстеження якості врожаю; відомості про пропускну здатність Одеського порту щодо хлібоекспортних товарів та вантажообіг елеватора, зведення про виконання планів експорту, рекламації на продукцію «Експортхліба», графіки і плани роботи суден з експорту хліба; доповідні записки про охорону зерна та боротьбу з розкраданням експортних вантажів з портових складів; річні звіти контори «Експортхліб» за всіма напрямками діяльності; матеріали про організацію і проведення Всесоюзного конкурсу на кращу портову контору «Експортхліба» (1933).

Варто зазначити, що документи охоплюють події на території, значно більшій за сучасну Одеську область. У розпал голоду, у лютому 1932 року, в Україні розпочалася нова адміністративно-територіальна реформа. Були утворені 5 областей, у т. ч. Одеська область у складі 4 міст (Одеса, Кіровоград, Миколаїв і Херсон) і 46 районів, які територіально охоплювали 4 сучасні області – Одеську, Миколаївську, Херсонську і Кіровоградську [4, С. 18].

У цілому у Державному архіві Одеської області складено список понад 370 фондів, виявлено і складено переліки на 24880 документів, які висвітлюють причини, перебіг та наслідки Голодомору 1932–1933 років на Одещині.

15 квітня 1934 року всім міським і районним виконкомам Одеської області було розіслано таємну вказівку терміново організувати перевірку сільських РАЦСів з метою очистити їх від класово-ворожих елементів, упорядкувати діловодство і зберігання книг як поточної реєстрації, так і архіву. Для проведення перевірки призначили інспектора і двох особливо довірених працівників зі складу районного активу. Вони мали наказ вилучити книги смертей за 1933 рік по всіх без винятку сільрадах, а за 1932 рік – за спеціальним списком; вилучені книги передати на зберігання в таємному порядку до райвиконкомів [6, С. 18–19].

Донині не встановлена кількість жертв голоду 1932–1933 рр. Сталінське керівництво заборонило згадувати про нього в засобах інформації. У січні 1933 р., коли від голоду щоденно гинули десятки тисяч селян, Сталін на об'єднаному пленумі ЦКК і ЦК ВКП(б) заявив, що матеріальне становище робітників і селян поліпшується з року в рік і що в цьому можуть сумніватися лише затяті вороги радянської влади [7].

У переліку населених пунктів, що постраждали від Голодомору 1932–1933 років за документами Державного архіву Одеської області, книгами РАЦС та свідченнями очевидців встановлено: **населених пунктів – 471; жертв Голодомору – 37961.**

Сьогодні ми прагнемо правдиво висвітлити цю трагічну сторінку історії українського народу, визначити міру вини тодішнього керівництва країни, керівництва республіки. Цього вимагає наш час. Лише з врахуванням минулого, у тому числі й драматичних подій 1933 р., ми можемо йти у майбутнє [4, С. 30–32].

Сконструйована більшовиками в 1930 роки система експлуатації села, по суті, була відродженням кріпосного права. Натомість у наступні роки населення республіки спіткали нові страшні трагедії: Великий терор 1937–1938 років, масові репресії після приєднання в 1939–1940 роках бессарабських та західноукраїнських земель, Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Буковський В.Я.* Гірка правда: Документально-історичний нарис / Буковський В.Я. – Одеса : Астропринт, 2006. – Ч. 3. – 440 с.

2. Правда про Голодомор на Одещині, Березівський район / Упоряд. Ніточко І.І. – Одеса : Астропринт, 2008. – 220 с.

3. *Ярещенко О.М.* Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (на матеріалах Півдня України) / Ярещенко О.М. – Одеса : Астропринт, 2008.

4. Голодний хліб (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 років в контексті історії репресій). Овідіопольський район : науково-документ. видання / Авт.-уклад. С.С. Аргатюк, Л.В. Ковальчук, Е.П. Петровський. – Одеса : СМИЛ, 2008. – 400 с.

5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область : [у 2 ч.]. – Одеса : Астропринт, 2008. – 1007 с.

6. Голодомори в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947). Дослідження, спогади, документи. – Одеса : Астропринт, 2007. – С. 18–19.

7. Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».

ГОЛОД 1921–1923 РОКІВ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО РУЙНІВНІ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

О.І. Сирота
Національний музей «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні»
E-mail: alena.sirota@inbox.ru

Голод 1921–1923 років, що охопив Поволжя, Кубань, Південну Україну та Крим, частину Північного Кавказу, Південний Урал, Башкирію, Північний і Західний Казахстан, частину Сибіру та інші райони, був наслідком комплексу причин – політики «воєнного комунізму», «продрозверстки», несприятливих кліматичних умов та уповільнених темпів відновлення народного господарства унаслідок Першої світової та громадянської воєн.

Трагічні події, пов'язані з масовою смертністю населення від голоду в УСРР, слід розглядати в загальнофедеративному контексті. Водночас аналіз опублікованих та архівних документів з проблематики дає підстави твердити про певні особливості у розгортанні цих процесів в українських губерніях та повітах. Перші ознаки наближення голоду в ряді підвладних більшовикам регіонів з'явилися влітку 1921 року. Такою ж була ситуація й в Україні. З південних губерній республіки – Одеської, Миколаївської, Запорізької та Катеринославської – надходила інформація про поганий стан посівів та майбутній неврожай. Таке становище було зумовлене тим, що взимку сніг не випав, а весна та літо видалися без дощів. У зв'язку із відсутністю кормів розпочався падіж худоби. Селяни неодноразово зверталися до повітової та губернської влади з проханнями зменшити продовольчий податок або звільнити їх від сплати.

Однак владні структури «не помітили» складної ситуації в країні. Створена 17 серпня 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК опікувалася тими, хто голодував у Поволжі. Разом з тим таємні донесення радянських спецслужб свідчать, що більшовики володіли інформацією про реальний економічний стан українського селянства. Так, зокрема, в інформаційному зведенні від 12 грудня 1921 р. про Миколаївську губернію йшлося про те, що «в Херсонском у[езде] крестьяне голодают. Участились случаи голодной смерти. Население питается падалью, суррогатами хлеба, кошками, собаками. Есть случаи холерных заболеваний. Массовый характер принял падеж лошадей». Не кращою виглядала ситуція й у сусідній Одеській губернії: «Настроение крестьян в связи с тяжелым продположением

неудовлетворительное. Большинство крестьян покупают продукты для внесения налога. Падеж скота усиливается» [1, С. 552].

Архівні документи свідчать про те, що українське керівництво за будь-яку ціну намагалося виконати державні плани хлібозаготівель, навіть на шкоду власному господарству. Плани неодноразово корегувалися. Так, у червні 1921 р. план хлібозаготівель в Україні складав 137 млн пудів. Восени його було зменшено до 95 млн, а на початку 1922 р. – до 81,5 млн пудів. Фактично у республіці зібрали 74,9 млн пудів зерна, відбираючи у селянства останні крихти [2, С.8]. Населення почало чинити масовий опір, й влада залучила до кампанії збору продподатку військові формування.

Поширилися система заручництва та кримінальне переслідування селян. Типовим для періоду можна вважати наказ Вознесенського повітового продовольчого комітету про покарання заручників на випадок нездачі продподатку від 15 листопада 1921 р., у якому містилася вказівка: «Взяти в кожній волості від 15 до 25 чоловік заручників куркульського і середняцького населення. У випадку, коли яке-небудь село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села оголошуватимуться ворогами радянської влади. Половина заручників має бути засуджена аж до застосування вищої міри покарання – розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується» [2, С. 51].

Цинізм більшовиків щодо населення УСРР чітко проявився під час організації в республіці широкого руху на порятунок голодуючих поза її межами. Українські радянські періодичні видання розгорнули галасливу пропагандистську кампанію за порятунок. На шпальтах газет «Селянська правда», «Трудівниця», «Молоде село», «На голод!», «Добьем голод!» вміщувалися численні заклики, вірші та прокламації, розповіді й нариси, які описували жахливе становище ураженого голодом Поволжя.

Поряд із відправкою продовольства, український уряд взяв на себе зобов'язання допомогти малечі з Поволжя. Діти почали прибувати в УСРР влітку 1921 р. в санітарних поїздах. Станом на 1 травня 1922 р. було перевезено 17432 особи, а самостійно в українські губернії дісталися 11710 осіб [3, арк. 88].

Водночас більшовики проголосили кампанію вилучення церковних цінностей на користь голодуючих. Офіційною пропагандою це подавалося як задоволення ініціативи церковнослужителів та релігійних громад. Однак кампанія мала чіткий антицерковний характер: у результаті у церков насильно відібрали речей на суму понад 834 тис. карбованців золотом [2, С. 15]. Це справило гнітюче враження на вірян у селах.

На початку 1922 р. українські селяни масово помирали від голоду та хвороб, зумовлених недоїданням. Так, приміром, населення Катеринославської губернії за переписом 1920 р. становило 1746000 осіб, у тому числі 735800 дітей. У грудні 1921 р. від голоду страждали 329000 осіб, у січні наступного року – 530000 осіб, у лютому – 708000, у березні – 768000 осіб.

Голодування призвело до зростання кількості хвороб та летальних випадків. На 1 травня 1922 р. в губернії на висипний тиф захворіли 4607 людини, на поворотний – 7811 та на черевний – 3202 людей. Через хронічне недоїдання захворіли 14268 громадян. Голод відібрав життя у 1713 осіб.

Населення Одеської губернії становило 1940300 осіб, у тому числі 602800 дітей. У січні 1922 р. муки голоду відчували 247000 осіб, у лютому – 351000, у березні – 400000, у квітні – 555000 осіб. Через голод зросла кількість інфекційних захворювань і смертність. Станом на 1 травня 1922 р. в губернії на висипний тиф захворіли 11443 людини, на поворотний – 4756 і на черевний – 1986 людей. В Одесі від голоду померли 1932 особи.

На Запоріжжі в грудні 1921 р. від голоду страждали 225000 осіб, у січні наступного року – 436000 осіб, у лютому – 891000, у березні – 902000 та у квітні – 948000 осіб. Через хронічне недоїдання захворіли 188563 громадян. Голод відібрав життя у 50096 осіб [3, арк. 87].

Аналіз Книг реєстрації актів громадянського стану про смерть по селищу Знам'янка Олександрійського повіту Кременчуцької губернії наводить на певні висновки. Найчастіше від хвороб, спричинених здебільшого захворюваннями на тиф, вмирали чоловіки. Найбільше загиблих було у середній віковій групі населення – від 27 до 44 років [4, арк, 1–50].

Особливо важким було становище дітей, яких нерідко залишали напризволяще й вони блукали вулицями селищ і містечок у пошуках їжі. Владні структури не змогли охопити допомогою усіх нужденних. Типовим можна вважати повідомлення Катеринославської губернської ради захисту дітей до ЦК Помгол при ВУЦВК про становище дітей взимку 1922 року: «Зібрано із відрахувань і пожертв дуже мало, ледве натягується в нинішній час до 2 тис. пудів продовольства. З хліба, який відпущено у вигляді державної допомоги за грудневим і січневим нарядами, отримано замість 100 вагонів, що потрібно було, тільки п'ять вагонів. Надалі на отримання хліба із Кременчуцької губ., до якої в продовольчому відношенні прикріплена Катеринославська губ., майже зовсім не доводиться розраховувати. У цілому за січень місяць задоволено тільки 7 % загальної кількості голодуючих дітей, проте на лютий становище ще більше загострюється, і ми стоїмо перед необхідністю скоротити й цей убогий відсоток задоволення» [2, С. 86].

Лише після грудневої партконференції 1921 р. в Україні ЦК РКП(б) визнав факт голоду. Українські керівники вчинили «бунт на колінах». Характерною у цьому відношенні може бути доповідна записка Х. Раковського до В. Леніна щодо організації продовольчої роботи та збирання хліба в Україні від 28 січня 1922 р. Керівник УСРР заявив, що «дальше закрывать глаза перед ужасами голода в украинских губерниях, перед неслыханным там падежом скота, перед свирепствующим тифом мы не можем...» [2, С. 84].

Відтак українське керівництво отримало можливість залишити в республіці частину продовольства та залучити закордонну допомогу. Вона тривала з березня 1922 до червня 1923 р. Її надавали Американська адміністрація допомоги (АРА), «Тимчасовий закордонний комітет робітничої допо-

моги» (Міжробдоп), місія Ф. Нансена, організація «Джойнт», львівський Крайовий комітет допомоги, благодійні комітети з Відня, Берліна та Праги. Влітку 1923 р. більшовики виступили з заявами, що голод вдалося подолати, хоча його прояви мали місце в окремих районах до 1925 р. Було офіційно оголошено про завершення роботи місій до 1 серпня 1923 р.

Суттєву допомогу тим, хто голодував, надала АРА, договір з якою уряд УСРР підписав 10 січня 1922 р. Основними видами допомоги були речові та продовольчі пакунки, забезпечення харчування в спеціальних їдальнях та постачання ліками медичних установ. Українське відділення АРА очолював Гатчинсон. Перші їдальні під егідою АРА почали діяти в УСРР з квітня 1922 року. До 15 серпня пайки АРА отримали 848 тис. дітей і 800 тис. дорослих. Калорійність пайків складала 460 ккал на день. У жовтні 1922 р. АРА підписала з урядом УСРР новий договір. Це дозволило збільшити калорійність пайків до 660 ккал на день. У цілому АРА видала 180,9 млн пайків, ліків на суму понад 3 млн доларів, розподілила 400 тис. продовольчих та 11 тис. речових посилок [2, С.19–20].

Архівні документи радянських спецслужб свідчать, що більшовики підозрювали співробітників АРА в «контрреволюції та шпигунстві». Каральні органи фіксували їхнє пересування, прослуховували розмови та перлюстрували кореспонденцію. Про це, зокрема, свідчить двотомна справа під умовною назвою «Матеріали АРА», котра зберігається в Галузевому держархіві Служби безпеки України. Ведення негласного спостереження за співробітниками організації підтверджує наказ ДПУ РСФСР № 29 від 28 березня 1922 р. У ньому констатувалося, що «русский Отдел «АРА», наряду с работой помгола, ведет контрреволюционную и шпионскую работу» [5, т. 1, арк. 73–74 зв.].

Вато відзначити, що на контролі перебували й радянські громадяни, які допомагали розподіляти продовольство. У згаданій вище справі містяться списки радянських громадян, які співпрацювали з АРА. Серед переліку осіб на Одещині є прізвище Ірини Антонівни Савицької, уродженки Вільно, мешканки Одеси [5, т. 2, арк. 337]. У 1930-ті роки ця історія отримала логічне продовження. 16 листопада 1935 р. жінку було заарештовано транспортним відділом УНКВС по Одеській області за звинуваченням у приналежності до «Польської організації військової». Матеріали архівно-слідчої справи на І.А. Савицьку свідчать, що спецслужби не лише «пригадали» факт співпраці з АРА, а й розглядали його як доказ її тривалої «шпигунської діяльності» [6].

Трагічні події 1921–1923 років – перша сторінка в історії радянської української державності, пов’язана з масовими смертями населення від голоду. За попередніми даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, в Україні тоді померло понад один мільйон осіб. Голод призвів до важких соціально-економічних наслідків і спричинив духовну стагнацію суспільства. Він був викликаний різними чинниками, проте основною його причиною стала злочинна внутрішня

політика радянського керівництва. Трагізм ситуації полягав ще й у тому, що саме у 1920-ті роки закріпилася практика нехтування інтересами УСРР та нездатність українського керівництва відстояти свої позиції перед московським центром.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : В 4-х т. – Т. 1 : 1918–1922 гг. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – 864 с.
2. Голод 1921–1923 рр. в Україні : Зб. документів і матеріалів / Інститут історії України НАН України та ін. ; упоряд. : О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлєва ; відп. ред. С.В. Кульчицький. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.
3. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – ф. 1. – оп. 20. – спр. 1034. – 166 арк.
4. Державний архів Кіровоградської області. – ф. Р-7915. – оп. 1. – спр. 104. – 85 арк.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України. – ф. 13. – оп. 1. – спр. 426 : В 2-х т.
6. Архів управління Служби безпеки України в Одеській області. – ф. П. – спр. 24660-п : В 3-х т.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 ТА ГОЛОД 1946–1947 рр. У СПОГАДАХ ЖИТЕЛІВ СЕЛА ВІТОВЕ ЧИГИРИНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ

С.П. Хандучка
*«Суботівський історичний музей»
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»
E-mail: svitlana.handuchka@gmail.com*

У першій половині XX ст. Україна пережила три голодомори: 1921–1922 1932–1933 та 1946–1947 рр. Головна причина не у природних, а в політичних проблемах. Вона приховувалася в намаганні керівництва придушити український національно-визвольний рух і фізично знищити частину українського селянства, яка не бажала йому підкорюватися. Навесні 1919 р. радянською владою була введена політика «воєнного комунізму», що уособлювала собою націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, примусову трудову мобілізацію, ліквідацію товарно-грошових відносин, централізований розподіл продуктів і товарів. Варто додати до переліку засухи 1921–1922 рр., що призвели до голодування значної частини населення України.

Після згортання нової економічної політики (НЕП) та початку колективізації на селі влада всі сили спрямувала на підтримання її нереально швидких темпів. Навесні 1932 р. селяни, дуже ослаблені напівголодною зимою, не зуміли успішно провести весняну сівбу. Урожай був невисоким, але не набагато нижчим, ніж середні врожаї попередніх років, а тому голоду не повинно було б бути.

У повоєнні роки значно скоротилися посівні площі, зменшилося поголів'я худоби та катастрофічно забракло людської фізичної сили та техніки, але влада не брала це до уваги і вимагала виконання все нових і нових планів. Посуха 1946 р. остаточно прирекла село на черговий голод.

Не оминули ці трагедії жителів села Вітове Чигиринського району Черкаської області. Варто зауважити, що на період Голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 рр. територіально село розміщувалося не там, де знаходиться нині. У 1958 р. у зв'язку із будівництвом Кременчуцького водосховища, село Вітове та ряд інших сіл були переселені. Але частина його мешканців, на жаль, до того часу вже не дожила, бо окрім власної смерті більшість зазнала знищення через штучно створені голодомори.

Дана стаття базується в основному на спогадах жителів села Вітове. Адже саме спогади, поряд з іншими документами, є цінним джерелом у відкритті нових фактів минулого нашої країни.

Розповідаючи про голодомор 1932–1933 рр., вітівчани однією з головних причин називають колективізацію, що розпочалася напередодні в 1930-х роках [1]. Наступним етапом вважають вилучення продуктів з метою примусити населення вступати в колгоспи. Стверджують, що «…голодомор робили свої чини, ходять гущівські (мешканці сусіднього села Гущівка. – *С. Х.*) із ковіньками різними, штричками, дивляться, штрикають, де репнута земля, значить тут закопано. І свої ж. Їздять підводою і збирають» [1]. Звертають увагу на те, що жити в ті часи було нереально складно, а харчуватися фактично не було чим [2]. Незважаючи на страшний голод 1933 р. і вимирання села, у колгоспному дворі було збудоване зерносховище (18 м у довжину, 8 м у ширину і 3 м висотою), у якому зберігали колгоспний та забраний у людей хліб [3, С. 24].

Варто відмітити, що частина опитаних народилися або в 1932–1933 рр., або дещо пізніше, тому про Голодомор знають в основному з розповідей батьків, родичів, односельців.

Наприклад, Мальована Варвара Матвіївна народилася саме в 1933 р., тому про голодомор знає від свого діда Харитона. За його словами, у них була корова, завдяки якій її сім'я і вижила. Бульда Ярина Петрівна, 1937 р. н., також з переказів знає, що жити тоді було важко і не було чого їсти.

Вживали в їжу у 1933 р. козельки [1], «рогіз, який рвали та варили, так, як капусту», «черепашки ловили у руслі» [4], «дожидалися, як поспіне жито, і тоді, ще воно й зеленувате, тіки начало жовтіть, виминають руками, варили кутю з того жита, а від нього животи поболять» [2], «товкли качани з кукурудзи, картоплі додавали туди, борошна трошки, мішали та оладки такі пекли» [5], також «мололи качани із пшінки та такі плецундрики (коржики – *С. Х.*) пекли» [6], «собаки їли, коти їли, шо де не було» [1], та все, що ще можна було знайти на вулиці та в полі і що можна було з'їсти. Щоб пережити голодні роки, «міняли на їжу все, що було в хаті – посуд, ікони, платки, юпки, кирсети (у Центральній Україні традиційна жіноча безрукавка з талією – *С. Х.*)» [6].

За свідченнями Параски Павлівни Кононенко, люди падали, як мухи. Мертвих ховали скрізь: по дорозі, на цвинтарі. Бувало, що трупи пригортали землею, а собаки їх розривали і розтягували [3, С. 24]. Подібні спогади і в Мальованого Івана Тимофійовича, 1928 р. н., який розповідає, що їх возили «ями копати по наряду з колгоспу. То щоб яму захватить, то тіло клали на возик і везли на кладовище. Положили коло ями тіло, оце яма захвачена, а воно одсовається, одсовається, але за добу помирали» [1].

На жаль, прізвища усіх тих, хто помер в роки голодоморів, нині достеменно невідомі. Це тема, яку варто більш детальніше дослідити. Відомі лише окремі сім'ї, які втратили членів своєї родини. Серед померлих від голоду сім'я Сергія Ситника. Помер і Максим Микитенко, якого батько, Іван Ми-

китенко, власноруч відвіз на кладовище і поховав. Від голоду померли діти Омелька Кіндратовича і Марії Андріївни Козубенків – Михайло і Тетяна. Пішов із дому і не повернувся їхній син Іван, вірогідно, він також помер [3, С. 24]. Особливо важко згадувати матерям своїх померлих в ці роки дітей. У Марії Назарівни Зелінської в 1933 р. «синок помер, пожив неділь 8 та й умер» [6].

Згадуючи Голодомор 1932–1933 рр., вітівчани свідчать і про страшні акти канібалізму, про які чули в сусідніх селах, коли батьки з'їдали власних дітей, знайомих, а то й звичайних перехожих, яких заманювали з вулиці [4]. У Вітові даних про канібалізм не було зафіксовано.

Глибоко врізалися в пам'ять односельців і голодні 1946–1947 роки. Бульда Ярина Петрівна, 1937 р. н., ці роки пам'ятає дуже добре, тому стверджує, що людей насильно позбавляли продуктів харчування, не залишаючи ані найменшого шансу на те, щоб вижити [2].

Голод 1946–1947 рр. опитані також вважають штучно створеним владою, але зауважують, що ті, хто входили до колгоспів, мали більше прав, ніж ті, хто до них не належав, адже працівників колгоспу на місці праці годували, «подаєш заяву туди, управління бере її, записує, прийняли в колгосп, йдеш на роботу і дадуть дві галушки. Заради тих галушок ішли в колгосп» [1; 4] (саме тут варто зауважити, що в пам'яті очевидців, мабуть, змішалися спогади про Голодомор 1932–1933 рр. і голод 1946–1947 рр., адже на даний період усі жителі села вже належали до колгоспу. – *С. Х.*). Тому голод 1946–1947 рр. вважають таким, який було легше пережити, ніж той, що був у 1932–1933 рр.

Кравець Марія Прокопівна, 1929 р. н., розповіла, що в сусідньому селі Стецівка були фруктові садки кращі, ніж у Вітові, «…то піде мати та чи міняли, чи шо, та принесе чи шовковичок, чи ягідок» [4]. Також «козельки ходили рвать по кучугурах, …та сушили, та товкли, та оладочки з них пекли, …а сковороди не було чим мазать, то мазали воском» [4].

Мальована Варвара Прокопівна, 1933 р. н., щодо голоду 1947 р. стверджує, що особисто її сім'я його не знала, адже в них також, як і в 1933 р., було в родині дві корови, завдяки яким вдалося вижити [7].

Павлов Микола Іванович, 1927 р. н., згадує, що в 1946 р. мав іти до армії, але через воєнкомат призовників забирали на шахти. Відправляли усіх потягами, а «на станціях такі скирти пшінки (кукурудза – *С. Х.*) стояли і вона вже зелена, вона під снігом, з неї курить уже (очевидно, Микола Іванович говорить про ворохи кукурудзи, де в результаті неналежного зберігання (в даному випадку надмірного зволоження) став відбуватися процес самозігрівання, коли зерно набуває температури 50–60 °C і почалося так зване «горіння» – збіжжя змінює колір, при цьому виділяється пар, відчутний неприємний запах – *С. Х.*), а людям не давали» [5].

Жахливі роки минулого століття відбилися у народній творчості. Мабуть, кожен не раз чув такі рядки із частівок, що найбільш точно передають тодішній моральний стан українських селян:

Встань, Леніне, подивись
До чого ми дожились,
Хата раком, клуня боком
І корова з одним оком.
***
Ні корови, ні свині,
Тільки радіо в стіні [4].

І не дивно, що кожен очевидець наостанок додає, що «страшне тоді творилося, горе та й годі» [7], «люди невгодні були» [9], «жили плохо» [7], а «голод – не свій брат» [4].

Як бачимо, тема Голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 рр. у с. Вітове потребує подальшого більш детального дослідження, адже найбільшою таємницею залишається точна кількість померлих жителів села, нині невідома. На жаль, у селі немає жодного пам’ятника чи кам’яної стели, що увічнювала б пам’ять про померлих у роки Голодомору 1932–1933 та голоду 1946–1947 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Матеріали польових досліджень авторки (далі – МПДА). – Записано від Мальованого Івана Матвійовича, 1928 р. н. та Мальованої Марії Явтухівни, 1929 р. н., уродженців с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл.
2. МПДА. – Записано від Бульди Ярини Петрівни, 1937 р. н., уродженки с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл.
3. Степенькіна П.Я. Від роду – до роду / Степенькіна П.Я., Степенькін С.Ю. – Черкаси, 2008. – 310 с.
4. МПДА. – Записано від Кравець Марії Прокопівни, 1929 р. н. уродженки с. Вітове, Чигиринського р-ну Черкаської обл.
5. МПДА. – Записано від Павлова Миколи Івановича, 1927 р. н., уродженця с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл.
6. МПДА. – Записано від Зелінської Марії Назарівни, 1912 р. н., уродженки с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл.
7. МПДА. – Записано від Мальованої Варвари Матвіївни, 1933 р. н., уродженки с. Вітове Чигиринського р-ну Черкаської обл.

ГОЛОДОМОР І ЙОГО ЗВ'ЯЗОК ІЗ РЕПРЕСІЯМИ В УКРАЇНІ У 1932–1934 РОКАХ

Ю.І. Шаповал
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
E-mail: shapoblu@gmail.com

Архівні джерела дають підстави говорити про зв'язок Голодомору в Україні з репресивною політикою сталінського режиму. Понад те, цей режим використав ситуацію із голодом, щоб значно посилити свою репресивну активність у подальші роки.

Чекісти мобілізуються. У листопаді 1931 р. в одному з документів Ґенерального консульства Німеччини у Харкові було зазначено: «…Міцною рукою партії і водночас урядовим органом є державна поліція, яку в Україні досі очолював енергійний Балицький, якого цього року скерували до Москви на посаду одного із заступників Менжинського. Його наступник Реденс, родом із Галичини, досі був мало помітний. ҐПУ з не меншим запалом, ніж в минулі роки, намагалося і впродовж останнього року захищати безпеку держави методами, які воно вважає правильними і випробуваними, передовсім, безжально переслідувати і карати всі підозрілі спроби перевороту» [3, С. 54].

Тим не менш, у серпні 1932 р. у листі до Лазаря Кагановича Сталін висловив невдоволення діяльністю Станіслава Реденса і запропонував скерувати в УСРР Всеволода Балицького на посаду голови ҐПУ або повноважного представника ОҐПУ, залишивши при цьому його заступником голови ОҐПУ СРСР [4]. Проте сталінська вказівка реалізувалася поступово: 25 листопада 1932 року постановою політбюро ЦК ВКП(б) Балицького, з огляду його «великий досвід української роботи», було призначено особливо уповноваженим ОҐПУ по Україні з підпорядкуванням йому Реденса і всього чекістського апарату УСРР [5, С. 340]. При цьому Балицький зобов'язувався кожні дві декади подавати до ЦК ВКП(б) коротку доповідь про роботу ГПУ УСРР [5]. Таким чином у чекістів в Україні виникло ніби два керівники – формальний (Реденс) і фактичний (Балицький). Цілком ймовірно, що останній отримав від Сталіна якісь спеціальні вказівки і рекомендації. Підтвердженням цього можуть бути записи у журналі, де фіксувались особи, яких приймав Сталін. 15 і 24 листопада Всеволод Балицький був на прийомі у вождя [5].

Зміцнюючи чекістські структури України, Сталін не забув і про найвище політичне керівництво. Зокрема, у листі від 11 серпня 1932 року, а також

в інших листах до Лазаря Кагановича містяться нищівні оцінки Станіслава Косіора, Григорія Петровського, Власа Чубаря. То ж не випадково 1932 р. крім Всеволода Балицького в УСРР будуть скеровані відомі сталінські клеврети – Вячеслав Молотов (він очолить Надзвичайну комісію по хлібозаготівлях), Лазар Каганович, Павло Постишев (спеціальним спільним рішенням 19 грудня 1932 року вони офіційно будуть призначені особливо уповноваженими ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР) [1, С. 295]. Вони були покликані контролювати місцевих керівників, а фактично являли собою альтернативний місцевому центр політичної влади і впливів. Усі ці діячі були прибічниками методів тиску і апріорно виходили з того, що в Україні існує законспірований спротив, який необхідно ліквідувати за допомогою репресивних заходів.

З цього виходив і Всеволод Балицький. Він вказував своїм підлеглим на наявний «організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки у колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок» [7, С. 189]. Він робив висновок про «безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов’язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським ґенеральним штабом» [7].

26 листопада 1932 року преса УСРР оприлюднила наказ наркома юстиції і ґенерального прокурора УСРР, в якому підкреслювалось, що репресія є одним з потужних засобів подолання класового спротиву хлібозаготівлі. У цей час вже тривала розпочата ҐПУ «масова операція по нанесенню оперативного удару по класовому ворогу». Вона мала на меті «виявлення контрреволюційних центрів, що організують саботаж і зрив хлібозаготівель і інших господарсько-політичних заходів» і охоплювала 243 райони УСРР [8].

Усього за серпень-листопад 1932 р. лише органами ҐПУ до відповідальності було притягнуто 21197 осіб, з яких у серпні 1932 р. – 1491 (7 %), у вересні – 2526 (11,9 %), у жовтні – 2850 (13,4 %), у листопаді – 14330 (67,7 %) [9, С. 484]. Як видно, репресивна активність чекістів значно зросла у листопаді, коли в Україні набрала обертів робота Надзвичайної комісії по вичавлюванню зерна на чолі з Вячеславом Молотовим: 32,7 % репресованих були обвинувачені у розкраданні, розбазарюванні та приховуванні хліба, 30,4 % – в агітації проти хлібозаготівель, а решта обвинувачень припадала на спекуляцію хлібом, на опір вивозу хліба, на дії, спрямовані проти хлібозаготівель, на критичні висловлювання проти політики влади [9]. Найбільша частка заарештованих належала одноосібникам-середнякам. Ті, кого оголосили куркулями, складали 16,8 % заарештованих [9, С. 480].

Балицький вирішує посилити репресії. 5 грудня 1932 року він видає «Оперативний наказ ҐПУ УСРР № 1», яким ставить підлеглим «основне та головне завдання – нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всім контр-

революційним куркульсько-петлюрівським елементам, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі» [7, С. 189].

Для виконання цього наказу створили спеціальну Ударно-оперативну групу на чолі з заступником голови ҐПУ УСРР Карлом Карлсоном. Лише з 15 листопада до 15 грудня 1932 року в рамках «операції на селі» обласні відділи ҐПУ заарештували майже 16000 осіб [10]. Чекісти брали безпосередню участь у пошуках прихованого зерна. 20 грудня Балицький повідомляв, що за дві декади грудня співробітники ҐПУ, уповноважені з хлібозаготівель і місцеві активісти виявили 7000 ям, 100 «чорних» комор, у яких знайшли 11340 тонн збіжжя [11, С. 54–55]. Водночас, за твердженням Балицького, було викрито «великі повстанські угруповання польського походження, організовані урядом УНР», заарештували колишніх членів ліквідованої більшовиками Української комуністичної партії (УКП), членів КП(б)У, студентів і викладачів київських вишів, співробітників Трактороцентру, а в колгоспах виявили 589 угруповань, що «саботували хлібоздачу та розкладали колгоспи» [11, С. 55]. У листопаді 1932 – січні 1933 року ҐПУ УСРР ліквідувало 1208 «контрреволюційних» колгоспних угруповань [7, С. 193]. Перевірки охопили радгоспи, систему «Заготзерна», систему споживчої кооперації та ін.

Отже, підтримуючи жорстку лінію влади на реквізицію збіжжя, чекісти з самого початку своїми специфічними методами забезпечували втілення її в життя. Проте це не поліпшило ситуації з хлібозаготівлями в Україні.

Нова хвиля. 24 січня 1933 року ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, що передбачала кадрові зміни в більшовицькому керівництві України. На посаду другого секретаря ЦК КП(б)У було призначено Павла Постишева, який до початку 1937 року фактично керуватиме Україною (при наявності слабкого лідера ЦК КП(б)У Станіслава Косіора). Постишев обвинуватив в організації голоду самих українців, себто «українських націоналістів» і «петлюрівців». Їх належало викривати та ліквідовувати. Найближчим соратником Постишева у виконанні цього завдання став Всеволод Балицький, який, за згаданою постановою, офіційно очолив ҐПУ УСРР.

З початком 1933 року ҐПУ УСРР активізує свої дії. Цьому сприяло ухвалене у січні рішення політбюро ЦК ВКП(б) про створення у політвідділах МТС і радгоспів посад заступників начальників політвідділів з політичної роботи. Це були штатні співробітники ҐПУ. Наказ ОҐПУ СРСР № 0017 від 25 січня 1933 року визначав їхні завдання, до яких входила боротьба з «контрреволюційними проявами» в МТС і радгоспах, виявлення «контрреволюційних і куркульських угруповань», охорона соціалістичної власності, висвітлення «політико-морального і виробничо-господарського стану МТС і радгоспів» [14, С. 366]. З одного боку, заступник начальника політвідділу МТС або радгоспу з політичної роботи був підпорядкований начальникові, а з іншого – зберігав повну самостійність в оперативній роботі. Це аж занадто стимулювало репресивну активність чекістів, і на це змушена була відреагувати влада. 8 травня 1933 року у спеціальній інструкції, розісланій на

місця, ЦК ВКП(б) і Рада Народних Комісарів СРСР засуджували «масові невпорядковані арешти» на селі. Підкреслювалось, що «масові арешти і репресії на селі стають явно політично шкідливими і небезпечними» [14, С. 367].

6 лютого спеціальною постановою ЦК ВКП(б) хлібозаготівельну кампанію в Україні було припинено до кінця сівби [1, С. 349]. Зі збору 1932 р. з України вивезли 260,7 млн пудів збіжжя, у тому числі з колгоспів та одноосібних господарств 217,9 млн. Лише в двох областях України (у Вінницькій і Київській) колгоспам та індивідуальним господарствам вдалося повністю впоратися з накладеними (хоча й зменшеними у жовтні 1932 року) планами хлібозаготівель [15].

Отже, тепер не йшлося про вилучення зерна. 13 лютого 1933 р. Балицький видав наказ № 2 «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ҐПУ УСРР», у якому констатувалося, що «аналіз ліквідованих справ говорить за те, що у даному випадку ми зустрілись з єдиним, ретельно розробленим планом організації збройного повстання на Україні до весни 1933 р. з метою повалення радянської влади та встановлення капіталістичної держави, так званої «Української незалежної республіки». При цьому він поставив перед ҐПУ УСРР «найближче основне та головне завдання... – забезпечення весняної сівби» [16].

Для виконання цього наказу районні відділи ҐПУ розвантажувалися від «малоперспективних справ», а їм на допомогу відряджали співробітників облвідділів ҐПУ. Причому до районів, у яких нібито діяли «повстанці та шпигуни», надсилалися співробітники особливих відділів, до промислових районів з великими радгоспами – співробітники економічних відділів, до всіх інших – співробітники секретно-політичних відділів.

На початку 1933 р. було оголошено про викриття «контрреволюційної організації у сільському господарстві УСРР». Її зв'язали з «контрреволюційними організаціями» у Москві, Ростові та Мінську. У Москві заарештованих українських фахівців «вписали» ще й до загальносоюзної контрреволюційної організації у сільському господарстві, що мала за мету «підірвати селянське господарство і викликати голод у країні». 35 членів викритої організації на чолі з колишнім заступником Наркомзему СРСР галичанином Федором Конаром Колеґія ОҐПУ СРСР 11 березня 1933 р. засудила на смерть, про що 12 березня повідомила газета «Правда» [17, С. 106–107].

Разом із Постишевим Балицький об'їхав постраждалі від голоду райони України та вживав на місцях рішучі та жорсткі заходи. Це дозволило йому згодом казати у вузькому колі, що його разом з Постишевим надіслали рятувати Україну, яку за його відсутності довели до загибелі [19]. Серйозну увагу приділяла спецслужба селу і у наступні роки. Наприклад, лише в грудні 1933 і в січні 1934 року у колгоспах України ліквідовано 85 «контрреволюційних куркульських угруповань», внаслідок чого репресовано близько 400 осіб, переважно керівних працівників [7, С. 227]. Ще пізніше, 21 лютого 1935 р., з'явився обіжник НКВД УСРР «Про агентурну роботу по весняній сівби». Він вимагав «розставити агентурно-інформативну мережу на селі

і районних закладах таким чином, щоб охопити нею всі вирішальні ділянки сівби» [21].

16 лютого 1933 року надійшла партійно-державна директива про заборону будь-якій організації вести реєстрацію випадків опухання і смерті на ґрунті голоду, крім органів ҐПУ. Сільрадам було дано розпорядження при реєстрації смерті не вказувати її причину. ҐПУ УСРР також вживало рішучих заходів щодо запобігання масовим виїздам селян за межі України за хлібом.

22 січня 1933 р. Сталін і Молотов надіслали партійним і радянським органам директиву «Про відвернення масового виїзду голодуючих селян України і Північного Кавказу». У ній підкреслювалось, що міграційні процеси, що розпочалися внаслідок голоду серед селян, організовані «ворогами Радянської влади, есерами і агентами Польщі з метою агітації «через селян» у північних районах СРСР проти колгоспів і взагалі проти Радянської влади». У зв’язку з цим наказано органам влади і ҐПУ УСРР і Північного Кавказу не допускати масового виїзду селян у інші райони. Відповідні вказівки було дано транспортним відділам ОҐПУ СРСР [22, С. 634–6354; 23].

23 січня 1933 р. ЦК КП(б)У та уряд УРСР заборонили селянам без дозволу покидати кордони УРСР. З осені 1932 і взимку 1933 рр. діяли так звані харчові блокади кордонів України, що були організовані з використанням внутрішніх військ і міліції. Вони перешкоджали виїзду селян, а значить і поширенню інформації про голод. При цьому був неможливий і продуктовий «реверс», себто приватним особам не дозволялося ввозити без дозволу держави продукти з Росії та Білорусії в Україну. Режим перетворив Україну на своєрідне голодне ґетто. Цього не було зроблено із жодною тодішньою республікою СРСР.

Другим після села вузловим напрямком дій чекістів у 1933–1934 рр. стали зусилля з приборкання «українізованої» самими більшовиками України. У зв’язку з цим Ґергард Зімон точно зауважив: «Поруч із «війною» проти селянства тут велася війна проти української національної самосвідомості» [24].

Зміна репресивних акцентів. Фактором, що радикально відрізняв ситуацію в Україні від того, що відбувалося, скажімо, в Росії або Казахстані (де втрати від голоду були дуже значними), були зміни в національній політиці. 14 грудня 1932 р. Сталін разом з Молотовим підписав постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР у зв’язку з проведенням хлібозаготівель. Цей документ, крім іншого, вимагав «правильного проведення українізації» в Україні і за її межами, в регіонах, де компактно проживали українці. Документ також містив категоричну вимогу боротися з петлюрівськими й іншими «контрреволюційними» елементами [1, С. 291–294].

Це визначило другий вектор дій чекістів: пошуки «націоналістичної контрреволюції» не лише на селі, а й в управлінських ланках різних рівнів, серед інтелігенції. Саме у грудні 1932 р. розпочалися арешти тих, кого оголосили членами «контрреволюційної націоналістичної «Української військової організації» («УВО»), що нібито мала на меті «повалення Радянської

влади шляхом збройного повстання та встановлення в Україні фашистської диктатури» [7, С. 205].

У 1933 році за прямими обвинуваченнями в організації голоду (на адресу тих, хто його, ясна річ, не організовував) було розстріляно 438 осіб [9, С. 490]. Проте це – лише прямі обвинувачення. Насправді кількість розстріляних осіб в Україні у 1933 р. потребує уточнення. В одному з документів ҐПУ УССР, датованому 29 березня 1934 р., вказано, що у 1933 р. в Україні стратили 1141 особу. З них за постановою ОҐПУ – 474, за постановою ҐПУ УСРР – 667, померло – 5 осіб [25]. В іншій службовій записці від 31 березня 1934 р. вказано, що упродовж 1933 р. за постановою судової трійки при Колегії ҐПУ УСРР розстріляли 805 осіб, з них по справах територіальних органів ҐПУ – 615 осіб, по справах транспортних органів – 52, по справах органів міліції – 138 осіб [2, С. 538]. Це спростовує твердження тих, хто з якихось причин прагне применшити репресивну активність чекістів під час голоду, наприклад, твердження О. Мозохіна про те, що у 1933 р. органи ҐПУ УСРР засудили до розстрілу 69 осіб [26, 27]. Хоча слід визнати, що офіційна статистика дотепер не опрацьована належно не через несумління дослідників, а через те, що вона часто є суперечливою, «коригованою» та прихованою.

У 1933 році услід за селянами у поле репресивної активності ҐПУ потрапляють представники управлінського апарату, української інтелігенції, особливо ті, які колись належали до інших політичних течій, партій, рухів. За повідомленням П.Постишева, «було вигнано понад двох тисяч осіб націоналістичних елементів з системи Наркомосу, понад 300 наукових та редакторських працівників. Тільки по 8 центральних радянських установах ми вибили понад 200 осіб націоналістів та білогвардійців, котрі займали посади завідуючих відділами, завідуючих секторами тощо» [35].

Упродовж лише 1933 р. в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами було замінено 100 % керівництва, у районних – 90 %. Усі вони були піддані різним формам репресій. Чотири тисячі вчителів були увільнені із шкіл України, як «класово-ворожі елементи». Розширювалася мережа російських шкіл і класів. З 29 директорів педагогічних вузів звільнили 18, роботу втратили також 210 викладачів [36, С. 83–85]. Справа не обмежилася лише сферою освіти. У 1933 р. було прийнято новий «Український правопис», який на відміну від попереднього наближував українську мову до російської. Не було сфери, у якій би не вели жорстоку боротьбу «націонал-ухильництва» чи «націоналізму».

«Чистка» партії. Події, пов'язані з голодом, змусили сталінське керівництво уважніше привитися до партії, до дій її членів за умов голоду. Не було, зокрема, забуте те, що певна частина (хоч і не значна) партійних і державних працівників прагнула «пом'якшити» політику центру, не допустити масового вимирання селян. Усього по КП(б)У, як зазначалось на XII з'їзді, за два з половиною роки було притягнуто до відповідальності 104458 осіб, з них виключено 39017 [38, С. 230]. Під час «чистки», як під час Голодомору, влада знов вдається до політичного маневру. Коли почалося те,

що в СРСР називали «перегинами», себто тотальні пошуки ворогів і необґрунтовані виключення з партії, керівництво віднесло все це на рахунок різноманітних «прихованих» ворогів.

Увертюра «великого терору». Дійсні причини голоду полягали не в активізації українського націоналізму (у тому числі і в лавах КП(б)У), а в тій політиці, що її здійснювало сталінське керівництво, починаючи з колективізації. Тепер це керівництво скерувало ҐПУ УСРР на нищення тих, хто відверто був незадоволений згаданою політикою, співчував або хоч якоюсь мірою прагнув допомогти селянам. Як правило, про це було відомо чекістам. Рішучі та безжальні дії ҐПУ були покликані мобілізувати тих, хто коливався (в партії та поза нею), запровадити більш жорстку дисципліну. Для сталінського режиму Голодомор став добрим уроком в сенсі «остаточного розв'язання» питання, що стосувалося українського націоналізму. Не випадково репресивний імпульс, спрямований проти тих, кому приписували націоналізм, не зійшов нанівець у 1934–1937 рр. Коли шукали «прихованих троцькістів», здійснювали відомі етнічні операції, неодмінно йшлося і про «залишки» українських націоналістів, яких належало знаходити і карати.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що репресивна діяльність ҐПУ УСРР у 1932–1934 рр. мала багатофакторне значення. Насамперед це було придушення евентуального і реального спротиву селян хлібозаготівельній кампанії; важливим напрямком стала пряма участь чекістів у реквізиційних заходах на селі; нарешті, чекісти, які планомірно і системно збирали інформацію про невдоволених жорсткою політикою режиму, окремо спрямували свої зусилля проти тих, на кого належало списати прорахунки влади, у першу чергу на «націоналістичну контрреволюцію». У такий спосіб «операція на селі» поступово переростала в «операцію» проти всього суспільства, яке належало остаточно упокорити і примусити не згадувати справжніх творців Голодомору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голод 1932–1933 років в Україні очима істориків, мовою документів. – К. : Політвидав України, 1990.

2. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ҐПУ–НКВД. – К. : Стилос, 2007. (та видання друге: Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ҐПУ–НКВД. – К. : Видавн. дім «Києво-Могилянська академія», 2008.

3. Der ukrainische Hunger-Holocaust. Sonnenbühl / D. Zlepko (ред.). – Verlag Helmut Wild, 1988.

4. Сталин и Каганович. Неизданная переписка. 1931–1936. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 2001. – 274 с.

5. Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. – М. : МФД, 2003.

6. На приеме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И.В. Сталиным (1924–1953 гг.) : Справочник. – М. : Новый хронограф, 2008. – С. 79–80.

7. *Шаповал Ю.І.* Особа, час, оточення / Ю. Шаповал, В. Золотарьов, В. Балицький. – К. : Стилос, 2002.

8. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ, Київ). – Ф. 16, оп. 25 (1951 р.). – спр. 3. – арк. 73.

9. *Нікольський В.* Репресивна діяльність органів ҐПУ під час голодомору в УСРР (1932–1933 рр.) / В. Нікольський // З архівів ВУЧК–ҐПУ–НКВД–КҐБ. – 2001. – № 2.

10. ГДА СБУ. – Ф. 42. – спр. 9. – арк. 83–86.

11. *Васильєв В.* Ціна голодного хліба / В. Васильєв // Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К. : Генеза, 2001.

12. *Шаповал Ю.* III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду / Ю. Шаповал // Там само. – С. 162.

13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – оп. 1. – спр. 281. – арк. 194.

14. *Хаустов В.Н.* Развитие советских органов государственной безопасности: 1917–1953 гг. / Владимир Н. Хаустов // Cahiers du Mond Russe (Paris). – 2001. – 42/2-4 (avril–décembre).

15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – оп. 6. – спр. 237. – арк 145 ; спр. 281. – арк. 201.

16. Архів Управління внутрішніх справ Харківської області. – Ф. 48. – оп. 1. – спр. 1, т. 3. – арк. 3–4.

17. *Шаповал Ю.І.* Україна 20–50–х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К. : Наук. думка, 1993.

18. Сталинское политбюро в 30-е годы : Сборник документов. – М. : РОССПЭН, 1995. – С. 63.

19. ГДА СБУ (Одеса). – спр. 25468, т. 1. – арк. 48.

20. Васильев В. 30-е годы на Украине / В. Васильев // Коммунист. – 1990. – № 17. – С. 78.

21. ГДА СБУ (Київ). : Колекція друкованих видань. – спр. 668. – арк. 221 зв.

22. Трагедия советской деревни. Коллетивизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927–1939.: В 5-ти т. – Т. 3. Конец 1930–1933. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 634–635.

23. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – оп. 16. – спр. 9. – арк. 115–116.

24. *Gerhard S.* Die Große Hungersnot in der Ukraine. Holodomor als Völkersmord – Tatsachen und Kontroversen. / Simon Gerhard // Europäische Rundschau. – 2008. – № 1. – S. 89.

25. Голодомор 1932–1933 років в Україні. За документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів : Центр дослідження визвольного руху, 2010. – С. 319.

26. *Мозохин О.* Менжинский. Интеллигент с Лубянки / О. Мозохин, Т. Гладков. – М.–Яуза : Эксмо, 2005. – С. 432.

27. *Мозохин О.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия государственной безопасности (1918–1953) / О. Мозохин. – Жуковский–М. : Кучково поле, 2006. – С. 312.

28. ГДА СБУ (Київ). – Ф. 65. – спр. С-4468, т. 1. – арк. 6.

29. *Хвиля А.* Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті / А. Хвиля // Більшовик України. – 1933. – № 7–8.

30. *Нарада* з питань національної політики партії // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 1 травня.

31. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – оп. 1. – спр. 413. – арк. 34.

32. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – оп. 6. – спр. 284. – арк. 34.

33. Володимир Винниченко про самогубство М.Хвильового і М.Скрипника : З неопублікованих записок В. Винниченка «Думки про себе на тім світі» // Сучасність. – 1971. – № 9. – С. 14.

34. Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. – 1933. – № 8–9. – С. 267–268.

35. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – оп. 1. – спр. 420. – арк. 141–142.

36. *Касьянов Г.В.* Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки) / Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко. – К. : Либідь, 1991.

37. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – оп. 1. – спр. 422. – арк. 13.

38. XII з'їзд КП(б)У. 18–23 січня 1934 р. Стенографічний звіт. – Харків, 1934.

39. *Любченко А.* Вибрані твори / А. Любченко. – К. : Смолоскип, 1999. – С. 423.

40. ГДА СБУ (Київ). – спр. С-183. – арк. 115.

41. *Яковлев А.Н.* По мощам и елей / А.Н. Яковлев. – М., 1995. – С. 180.

ТОРГОВА МЕРЕЖА «ТОРГСИН» У СТОЛИЦІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1932–1933 РОКАХ

І.В. Шуйський
Комунальний заклад «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією»
E-mail: shuyskiy@ukr.net

Дослідження архівних фондів радянського періоду, хронологічно пов'язаних з голодом 1932–1933 років в Україні відкрило багато нових аспектів, які засвідчують організований характер Голодомору, висвітлюють його причини і наслідки. Маловивченою залишається діяльність системи Торгсину, яка функціонувала по всій території УСРР. З новітніх робіт, присвячених темі, слід виділити праці В.І. Марочка [1] та О.О. Осокіної [2].

Подальшого дослідження потребує специфіка діяльності «Торгсинів» на території областей УСРР, зокрема Харківської, як однієї з найбільших за кількістю населення і територією, міста Харкова як столиці радянської України.

Всеукраїнська торговельна мережа – філія всесоюзного об'єднання «Торгсин» – була створена 1931 року. Торгова діяльність її Харківської контори розпочалась у серпні 1931 року.

У зв'язку з введенням нового адміністративно-територіального устрою відбувся перерозподіл повноважень, Всеукраїнська контора була реорганізована, її функції перебрали обласні контори. За Харковом як столицею УСРР збереглась провідна роль у системі «Торгсину», що знайшло відображення в нещодавно розсекречених архівних документах. Саме в столиці проводила засідання Українська економічна нарада (УЕН). У Харкові знаходились вищі органи радянської державної влади, центральне партійне керівництво республіки.

У квітні 1932 року розпочала діяльність харківська обласна контора «Торгсин». З прийняттям УЕН постанови «Про утворення Всеукраїнської контори «Торгсину» 29 червня 1932 року, управління торгівельною мережею знов-таки відбувалось з Харкова через уповноваженого Наркомзовнішторгу при РНК УСРР, підпорядкованого наркомату зовнішньої торгівлі СРСР. Від уповноваженого очікували створення високоефективної торгівельної мережі, розташованої по всій території УСРР.

Метою діяльності «Торгсину», як відомо, було налагодження обслуговування іноземних громадян. Поступово увага керівників системи була зорієнтована на внутрішнього споживача, а початкове завдання змінене на

«мобілізацію валютних резервів». В умовах розгортання кампанії хлібозаготівель, конфіскацій селянського майна, а в результаті катастрофічного падіння рівня життя та наступу голоду на сільські місцевості, в Україні проводилось поповнення державної скарбниці за рахунок населення, у першу чергу сільського. Позбавлені засобів існування, виснажені голодом українці, діти та дорослі, тягнулись до обласних і районних центрів, де за відсутністю забірних документів (карток) єдиним джерелом отримання продуктів залишалися магазини «Торгсину». Торгівля хлібом в обмін на коштовності була дійовим засобом «мобілізації», «найважливішою господарською задачею» радянського державного апарату.

У січні 1932 року було розпочато скупку золота, у грудні – срібла. Об'єктивно оцінити результати роботи Харківської контори доволі складно. Діловодство у системі харківського «Торгсину» велося вкрай незадовільно, про цей суттєвий недолік йшлося у постанові № 249 Колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР від 20 вересня 1932 року «З обстеження діяльності Харківської обласної контори Торгсину» [3]. Значними порушеннями у роботі, зазначалось у постанові, були несвоєчасна розробка торгового фінансового плану, інструкцій і робочих положень, у результаті чого вся діяльність контори з започаткування була приречена на самоплив. Відсутність обліку та звітності в 1931 році призвели до складання умовного балансу на рік наступний, з подальшим його затвердженням Правлінням Всесоюзного об'єднання «Торгсин». У 1932 році повторилась ситуація з непідготовленістю торгово-фінансового плану з окремих операцій і поквартального, відсутністю кошторису розходів. «Помилки та злочинна халатність, припущені в діяльності Харківської обласної контори Торгсину за 1931 рік, не тільки не були в подальшому виправлені, але й повністю повторені й у 1932 році, поглибив й без того умови безгосподарності й безвідповідальності в роботі контори» [3, арк. 12].

Така ситуація призвела до систематичних крадіжок з торгсинівських баз, за фактами яких акти не складали і суму збитків не перевіряли. Виявлені недостачі, а подеколи – надлишку товарів лише підтвердили відсутність належного керування в роботі контори. До переліку порушень увійшли невиконання постанови Колегії НКЗТ СРСР про підготовку спеціальних фондів товарів для осіб, що отримували перекази, та їх децентралізації; нав'язування примусового асортименту магазинам; допущення товарообмінних операцій між обласною конторою та іншими організаціями, як було в Кременчуці з З.Р.ОДПУ. Колегія звернула увагу на надзвичайну засміченість апарату контори «чужими людьми», часту заміну робсили за повного потурання з боку керівництва. Свавілля з ціноприначенням; значне затоварювання приміщень магазинів неходовими товарами, відібраними сектором постачання обласного «Торгсину».

Відмічалась недостатня увага з боку харківського відділення Держбанку у прийомі побутового золота-брухту, у результаті чого з'явилася «припічка», яка іноді досягала 130 грамів на прийняту вагу 577,5 грамів у робочий день.

Запобіжними заходами було обрано встановлення твердого порядку документального оформлення прийомо-здатних актів у випадку зміни керівників торгових точок, а також звернення до правління Держбанку в Москві, який міг направити розпорядження харківському відділенню про підсилення контролю над пунктами Торгсину з прийому золота-брухту.

Порушення, скоєні, на думку авторів документу, за потурання з боку колишнього уповноваженого Торгсину в Україні Котляревського, потягли кадрову «чистку» керівного складу харківської контори. За невжиття заходів і відсутність належного контролю, недостатньо конкретне керівництво діяльністю Харківської обласної контори Торгсину, ігнорування вказівок наркомзовнішторгу, була об'явлена догана голові Правління всесоюзного об'єднання «Торгсин» Шкляру, його заступнику Жданову, члену Правління Цейтліну [3, арк. 15]. Можливо, «справа харківської контори» спричинила подальше відсторонення їх від роботи. За даними російської дослідниці О.О. Осокіної, у біографії М.І. Шкляра є певні інформаційні прогалини, а доля В.К. Жданова, за її спостереженнями, після листопада 1932 року залишилась невідомою [2, С. 69, 560–561].

За допущення безгосподарності в діяльності контори, за безплановість у роботі управління конторою, суворою доганою був покараний управлінець Сталінський. За відсутність керівництва оперативною частиною, допущення безгосподарності та відсутність обліку догану було об'явлено Зеленському. Покараний доганою був і колишній головний бухгалтер Смілянський. Викриті управлінці, за повідомленням Шкляра, були звільнені з роботи. Новому керівництву харківської облконтори на виправлення недоліків і проведення необхідних організаційних заходів було відведено двадцять днів (дводекадний термін).

Більш суворе покарання очікувало відповідальних осіб на місцях, які припустилися злочинної безгосподарності в постановці роботи з обліку матеріальних цінностей на базі та в магазинах, що призвело до великої недостачі або надлишків. Документальні результати перевірок об'єктів були передані прокуратурі з метою негайного притягнення винних до кримінальної відповідальності. Таким саме чином повелися з групою, викритою в 1931 році, справа якої на час підготовки постанови перебувала під судовим слідством [3, арк. 15].

Встановлення безперервного і діючого контролю за функціонуванням контор було закладено в окремій постанові № 372 Колегії НКЗТ СРСР від 28 листопада 1933 року «З питання про боротьбу з розкраданням і зловживаннями в системі Торгсину», прийнятій у розвиток попередньої постанови від 28 квітня 1933 року [4, арк. 42]. З метою систематичної боротьби зі зловживаннями та розкраданнями, при Правлінні Всесоюзного об'єднання «Торгсин» була організована особлива інспекція з широкими повноваженнями аж до порушення справ з притягненням до відповідальності в громадському, службовому та судовому порядку розкрадачів соціалістичної власності. Не залишились осторонь органи ДПУ УСРР, запобігливо ліквідуючи

щонайменші спроби громадян «скласти конкуренцію державі». Безпідставним обшукам часто піддавали відвідувачів магазинів, одержувачів грошових переказів, віднайдену валюту вилучали, а її колишній власник опинявся у БУПРі. Так, «за скупку золотої валюти» 3 вересня 1933 року був заарештований службовець «Південсоюзбуду» Трохим Ярошенко, економічним відділом Харківського обласного відділу ДПУ кримінальна справа на якого була припинена 1 жовтня 1933 року [5]. Працівниками харківського ДПУ 16 січня 1933 року був проведений обшук у помешканні референта Укрлісгоспу Віктора Яницького і вилучені 20 золотих карбованців царського карбування, на повнолітнього господаря та його дружину Ольгу був складений протокол і заповнені анкети [6].

Архівні документи відображають політичну складову в роботі «Торгсину». Невиконання плану прирівнювалось до недооцінки вагомості рішень ЦК КП(б)У, примиренського, правоопортуністичного ставлення до справи як другорядної. Про особливу сутність системи «Торгсин» йшлося в постанові Харківського обкому КП(б)У, прийнятій в перший день 1933 року. «Надаючи виключно важливого значення роботі Торгсинів у справі мобілізації золота, срібла та валютних ресурсів, обком постановляє: 1. Зобов'язати секретарів МПК, РПК Харкова, Полтави, Кременчука, Сум, Куп'янську, Ізюму, Лубен, Охтирки, Краснограду стежити за виконанням Торгсином своїх зобов'язань, здійснювати сприяння у наданні торгових і складських приміщень, зміцненні кваліфікованими та перевіреними кадрами (рахівники, завмаги, продавці)...» [7]. У виконанні державного плану були задіяні керівники всіх рівнів, у тому числі обласного та районних виконкомів: «…а) Зобов'язати контору Торгсин домогтися максимального втілення продажу промтоварів за рахунок продуктового краму; б) Виконання пляна Торгсин взяти під особливий контроль; в) Запропонувати Облпостачу, Промкооперації, Міськрадам та РВКам максимально сприяти системі Торгсин у здійсненні пляна. Запропонувати Харківській Міськраді за всяку ціну забезпечити Торгсин потрібними торговельними приміщеннями. Доручити ... відповідальних робітників Торгсин прикріпити до розподільників ... Доручити Комісії за головуванням Ківовича ... протягом 3-х днів детально розглянути плян Обласної контори Торгсин на 1933 рік та з висновками подати на затвердження Голові Облвиконкому», – було ухвалено постановою комфракції Харківського облвиконкому 11 січня 1933 року [8]. Пропозиції Торгсину з надання приміщень центрального району столиці – на майдані Тевелєва, біля будинку ВУЦВКу, готелів «Асторія», «Червона» – негайно приймались Харківською міськрадою з винятковим правом освітлення вітрин магазинів [9].

Найбільш «родючим» у мобілізаційної команди Торгсину був відомий найжорстокішим голодом останній зимовий місяць 1932–1933 року, коли визріли всі передумови викачування коштовностей у населення. У таємному листі до центральних керівних організацій Торгсину від 14 лютого 1933 року управляючий Харківською обласною конторою Зазулинський повідомляв про неймовірне зростання попиту населення на продукти харчування

і виявляв готовність перевиконати план за наявності краму. «У частині виконання плану за лютий місяць, нами були застосовані всі заходи. Контрольну цифру лютневу збільшено на 50 %, розверстано по відділенням і доведено кожному робітникові прилавку. При наявності всіх груп товарів з профгрупи план був би виконаний у значно більшому обсязі, ніж у січні, але через те, що у нас відсутні всі ходові товари й особливо сипкі: як крупа, мука і т. ін., крім того – жири, а попит на ці товари збільшився у зв'язку з виникненням кон'юнктури ринку не тільки по м. Харкову, а й на периферії, яка завалює нас листами й запитами про надіслання їм краму, а задовольнити попит нині не можна за відсутністю цих груп товарів, – ось що впливає на виконання плану» [10, арк. 29]. Йому суголосний заступник голови Харківського облвиконкому, голова облекспортнаради Загер, який у листі до Української республіканської експортної наради, уповноваженого НКЗТ СРСР в Україні Каттеля зазначав, що «хід виконання плану мобілізації валюти по системі Торгсину по нашій області проходе незадовільно. <…> це примушує нас ставити перед Вами питання про необхідність своєчасного забезпечення товарами» [10, арк. 32].

Не зважаючи на бойовий настрій деяких керівників щодо здійснення планів, за визначенням заступника облуповнаркомзовнішторгу Каганова, справа була кепською, виконання плану проходило дуже кволо. Таємним листом він повідомив керівництво про відсутність в Харківській області запасів борошна, крупів, масла та іншого необхідного краму; дуже великі черги до продуктових крамниць; недостатнє оперативне керівництво з боку Всеукраїнської контори Торгсину, незважаючи на територіальну близькість [10, арк. 33]. Ситуацію нагнітали листи з Москви від голови «Торгсину» А.К. Сташевського з нагадуванням, «що валютний план за 1 квартал у цілому на протязі березня місяця, щоб не сталося, повинен бути виконаний» [4, арк. 35].

Вжиті заходи не принесли очікуваних результатів. Як зазначалося в таємній постанові президії Харківського облвиконкому від 25 березня 1933 року, план першого кварталу реалізації товарів по області на 20 березня був виконаний на 58,1 % і з активізації валютних цінностей – лише на 60 %. Особливо незадовільним було виконання плану за січень–лютий по райцентрах, %: Куп'янську – 15, Ізюму – 20, Краснограду – 25, Лубнам – 30, Кременчуку – 48 [4, арк. 9]. Причини незадовільного стану були різні. У доповідній записці в травні 1933 року завідуючий Зінківської контори «Торгсин» С.Я. Сметана повідомив обласне керівництво про загрозливий стан виконання фінплану через відсутність транспортних засобів для доставки краму, що було основною перешкодою в роботі крамниці [11].

Ситуація з недовиконанням плану виникла і в інших областях УСРР. Невиконану частину, за рішенням Української економічної наради, яка відбулась у Харкові 7 квітня 1933 року під головуванням заступника керівника УЕН Панаса Любченка, було додано до плану другого кварталу [4, арк. 12].

Організатори зосередилися на максимальному вилученні внутрішніх валютних цінностей у населення, послідовно розширюючи їхній перелік. «Вважати своєчасним введення в коло діяльності Торгсину дорогоцінного каміння (алмазів – діамантів) забезпеченої експортабельності, обмежитися на перший період тільки Москвою, Харковом і Ленінградом … і внести проект на затвердження урядової інстанції», – було ухвалено 4 травня 1933 року таємною постановою НКЗТ СРСР [4, арк. 26].

До дієвих важелів, що вплинули на зростання прибутків держави, належала, безумовно, система ціноутворення, за якої в гонитві за виконанням та перевиконанням планів автори свідомо не брали до уваги надзвичайно низький життєвий рівень населення. У частині постанови № 107 Колегії Наркомату зовнішньої торгівлі СРСР від 4 травня 1933 року «Про роботу «Торгсину», що стосувалась досягнень та успіхів всесоюзного об'єднання в першому кварталі 1933 року, йшлося, зокрема, про «своєчасність проведеного підвищення цін на товари хлібно-фуражної групи, що призвело до збільшення виторгу на протязі кварталу на 3 мільйони карбованців» [4, арк. 17]. Про цінність товарів саме цієї групи було добре відомо. Так, виконання плану четвертого кварталу 1933 року, на думку управляючого Харківської міської контори «Торгсину», в першу чергу залежало від продажу хлібно-фуражної та продовольчої груп товарів. Вага промислових товарів виявилася дуже низькою, реалізація текстильно-трикотажної групи склала всього 3,6 % [12].

Харківська міська експортна нарада 14 січня 1934 року констатувала, що Харківська контора «Торгсину» не виконала як річний план товарообігу та залучення цінностей, так і план четвертого кварталу 1933 року. Недовиконання плану набуло систематичного характеру, утримувалось протягом року на рівні 60 % [13].

Система «Торгсину», розквіт якої припав на роки Голодомору в Україні, продовжила існування до 1936 року, проте падіння прибутків, яке розпочалося з другого півріччя 1934 року, і досягнення основної мети примусили державу припинити її діяльність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Марочко В.І.* «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) / Марочко В.І. // Укр. істор. журн. – 2003. – № 3. – С. 90–103; *Марочко В.І.* Діяльність торгсинівської системи міста Києва / Марочко В.І. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 163–175.

2. *Осокина Е.А.* Золото для индустриализации: «Торгсин» / *Е. А. Осокина*. – М., 2009. – 592 с.

3. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. Р-1469. – оп. 1. – спр. 1. – Арк. 11–15.

4. ДАХО. – Ф. Р-1469. – оп. 1. – спр. 6.

5. ГДА СБ України, Харків. – спр. 01018.
6. ГДА СБ України, Харків. – спр. 01020.
7. Постанова Харківського обласного комітету КП(б)У від 1 січня 1933 року «Про виконання плану обласною конторою «Торгсину» // Голодомор у першій столиці / [уклад. І.В. Шуйський, В.А. Полянецький ; передм. І.В. Шуйського]. – Х., 2008. – С. 138–139.
8. ДАХО. – Ф. Р-1469. – оп. 1. – спр. 7. – арк. 3.
9. Витяг з протоколу розпорядчого засідання Харківської міськради щодо розгортання Торгсинової мережі // Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР / [упоряд. : О.С. Гнезділо, Н.В. Лапчинська, І.В. Шуйський, О.В. Сафонова]. – Х., 2009. – С. 102–103.
10. ДАХО. – Ф. Р-1469. – оп. 1. – спр. 9.
11. ДАХО. – Ф. Р-1469. – оп. 1. – спр. 11. – Арк. 23.
12. ДАХО. – Ф. Р-3770. – оп. 1. – спр. 478. – Арк. 5.
13. ДАХО. – Ф. Р-3770. – оп. 1. – спр. 537. – Арк. 8.

Розділ 2
Правова оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ЯК ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: СУБ'ЄКТИВНА СТОРОНА ЗЛОЧИНУ

М.М. Антонович
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
E-mail: mantonovych@ukr.net; antonovych@ukma.kiev.ua

Відмінною рисою злочину геноциду від злочинів проти людства є наявність наміру знищити, цілком або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку. Наявність такого наміру разом із суб'єктом (суб'єктами) злочину становить суб'єктивну сторону цього злочину – *mens rea*. Об'єктивна сторона злочину геноциду, а саме вчинені діяння: вбивство; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу; навмисне створення таких умов життя, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення; заходи, розраховані на запобігання дітородінню; примусове передавання дітей, не відрізнялись би від інших злочинів проти людства, якби в них не був особливий об'єкт – одна із зазначених вище груп. Звідси випливає важливість дослідження суб'єктивної сторони злочину геноциду. Визначення моменту виникнення наміру радянської влади організувати Голодомор 1932–1933 років в Україні є вкрай важливим як для класифікації цього злочину як геноциду, так і для встановлення його хронологічних рамок.

У цій статті буде розглянуто Голодомор 1932–1933 років як кульмінацію геноциду проти української нації, як одну з геноцидних дій комуністичного режиму проти української нації в серії аналогічних дій, які були виділені Рафаелем Лемкіним у статті «Радянський геноцид в Україні». Він представив геноцид в Україні як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення інтелігенції – мозку нації у 1920-му, 1926-му і знову в 1930–1933 роках; 2) знищення національної Церкви – «душі» України між 1926 і 1932 роками, і пізніше подібної долі зазнала Українська Католицька Церква; 3) винищення значної частини українських селян – хранителів традицій, фольклору та музики, національної мови та літератури, національного духу України через зморювання голодом; 4) фрагментація українського народу через змішування українців з іншими національностями шляхом переселень [1, С. 37].

Наявність наміру знищити цілком або частково групу як таку є надзвичайно важливою для кваліфікації злочину як геноциду, а саме для вста-

новлення того, чи держава порушила свої зобов'язання згідно з Конвенцією ООН про запобігання злочинові геноциду і покарання за нього 1948 року (надалі – Конвенція про геноцид). На це особливу увагу звернув Міжнародний Суд Справедливості ООН (надалі – МСС), коли у відповідь на звернення Федеративної Республіки Югославія у 1999 році до МСС щодо вжиття превентивних тимчасових заходів проти НАТО, Суд у своєму наказі (*order*) зазначив, що у вирішенні цієї справи по суті не виглядає, що бомбардування НАТО включало елемент наміру знищити групу людей як таку [2]. Інший приклад важливості встановлення, чи був намір знищити, цілком або частково, певну групу, і чи ці дії приписуються державі – справа Боснії-Герцеговини проти Югославії щодо застосування Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього. У своєму наказі по цій справі МСС визнав існування до великої міри ймовірності того, що акти геноциду мали місце [3].

Серед обставин, які можуть свідчити про наявність наміру здійснити геноцид, Міжнародний карний трибунал щодо Руанди відзначав масштаб і природу вчинених звірств, факт умисного чи систематичного винищення жертв певної групи, загальну політичну доктрину виконавців злочину, повторення таких актів, промови і проекти, що готували ґрунт для знищення [4].

Як зазначає Лорі Малксоо, злочин геноциду може мати два рівні. Перш за все, це індивідуальний злочин, і в цьому випадку питання полягає в тому, чи ця конкретна особа діяла з наміром знищити певну групу. Однак геноцид може також мати «державний рівень»: він може бути спланований і організований декількома індивідами, які діють як вищі державні органи. Їхній («державний») намір не обов'язково передбачає геноцидний намір державних службовців нижчого рівня [5, С. 780] і не доводить автоматично, що, наприклад, службовець НКВД, виконуючи наказ керівника, готував і здійснював масові депортації і мав намір вчинити злочин геноциду (*had a dolus specialis of the crime of genocide*). Такий намір слід доводити в кожному окремому випадку [5, С. 780, 785]. Л. Малксоо посилається на Джеймса Мейса, який справедливо зазначає в контексті сталінських репресій, що «за таких обставин підлеглі могли бути абсолютно необізнаними з основною причиною (*rationale*) таких дій або офіційна причина могла не відповідати реальності. У такій ситуації не залишається іншого вибору, ніж спробувати екстраполювати намір з доказів, що випливають з обставин [6, С. 118].

Відповідь на питання, чи був намір організувати Голодомор індивідуальним наміром Сталіна, чи колективним наміром провладної верхівки СРСР / УРСР може дати лише ретельний аналіз нормативно-правових актів та інших документів, виконання яких призвело до Голодомору 1932–1933 років, а також аналіз відомих фактів і обставин. Сам термін «колективний намір» не завжди сприймається однозначно. Він може означати або спільні дії групи людей, які мають однаковий намір для досягнення однієї мети, або ж індивідуальні дії багатьох людей, які координуються для досягнення однієї мети. Як вважає Леррі Мей, злочин геноциду базується якраз на другому виді колективного наміру. «Це не просто складання (агрегація)

намірів, а певний вид не агрегованого колективного наміру, який обдумується (обмірковується, розраховується) в міжнародному злочині геноциду» [7, С. 115–116]. Як зазначає Л. Мей, якщо аналізувати геноцид за моделлю Голокосту, легко виділити колективний намір, показавши, що Гітлер і його поплічники планували знищення євреїв дуже детально і потім ініціювали свій план. Отже, «планування разом з ініціюванням є формою колективного наміру, оскільки план організовує дії багатьох людей і спрямовує ці дії на знищення певної групи» [7, С. 116].

Питання індивідуального наміру в злочині геноциду на відміну від інших злочинів має дещо іншу площину і полягає не в тому, чи індивід має намір вчинити геноцид, а в тому, чи існує колективний план, у якому індивід братиме участь, чи індивід знає про мету злочину, включаючи мету знищити групу. Ті, хто планують геноцид, – організатори і підбурювачі, як правило, самі не чинять актів геноциду, не вбивають і не чинять інших актів, зазначених у статті II Конвенції про геноцид. Саме тому важливою у світлі колективного наміру є стаття III Конвенції про геноцид, яка криміналізує не лише акт геноциду, а й змову з метою вчинення геноциду, пряме і публічне підбурювання до вчинення геноциду, замах на вчинення геноциду і співучасть у геноциді. Саме акти планування, підбурювання та організації геноциду підтверджують наявність колективного наміру в цьому злочині.

Найчастіше намір вчинення Голодомору аналізують в хронологічних рамках 1932–1933 років і пов'язують з прийняттям низки нормативно-правових актів центральних та республіканських органів влади. Крім того, вчені вбачають підтвердження такого наміру у багатьох історичних документах, мемуарах та свідченнях.

Разом з тим, як зазначав Міжнародний кримінальний суд, висновок про існування наміру вчинити геноцид і усвідомлення цього можна робити з відповідних фактів і обставин [8]. Тобто, намір не обов'язково має бути чітко зафіксований у документах чи висловлений у публічних усних промовах. Про нього можна стверджувати, виходячи з фактів і обставин злочину. Як вирішив МСС у справі Боснії-Герцеговини проти Югославії, достатньо, щоб держава знала чи повинна була знати про серйозну небезпеку того, що злочин геноциду буде вчинено [3].

Про підготовку до масового винищення українських селян голодом можемо говорити, починаючи з першого голоду на півдні України 1921–1923 рр., коли «про голодуючих українських селян держава постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище на півдні України» [9, С. 11]. У резолюції ЦК КП(б)У при обговоренні питання «Про кампанію щодо боротьби з голодом» зазначалося «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами». І хоч голод на півдні України в 1922 р. було офіційно визнано, це визнання виявилося «багато в чому декларативним не

лише тому, що не всі неврожайні райони мали статус голодуючих, а також й тому, що навіть ті губернії, що його набули, не отримали пільг, подібних голодуючим регіонам РСФРР» [10, С. 53]. Центральні органи не поспішали зі зниженням продовольчого податку в неврожайних місцевостях України, а місцеві продоргани продовжували його стягувати незважаючи на голодування населення. Цей досвід продподатку вочевидь був використаний у ході планування Голодомору 1932–1933 років.

Не можна не погодитися з В.І. Марочком, О.М. Веселовою та О.М. Мовчан у тому, що Голодомор 1932–1933 років був спричинений насильницькою суцільною колективізацією, хлібозаготівлями, політикою розкуркулення, масовим терором тоталітарного режиму проти селян України. Він стався «внаслідок насильницького запровадження комуністичної доктрини в сільському господарстві, яку українські селяни не сприйняли, тому що від дідапрадіда займалися хліборобством на власній землі» [10, С. 54]. Основною причиною Голодомору, як зазначено [10, С. 83–84], була розверстка, яку повторно запровадили у січні 1928 р. Вже маючи досвід 1921–1923 років і знаючи, до чого приводить продподаток, до нього свідомо повернулись у 1928 році. У грудні 1928 року, коли до Харкова приїхав секретар ЦК ВКП (б) В.М. Молотов, для України визначили хлібозаготівельний план в 265 млн пудів, а вже в січні 1929 -го він був збільшений ще на 30 млн пудів. Це відбувалось у той час, коли українські селяни вже голодували, і про це було відомо центральним органам влади.

Слово «голод» вживалося самими учасниками Пленуму ЦК КП(б)У в листопаді 1928 р. Зокрема, голова ВУЦВК Г. Петровський 4 листопада 1928 р. висловився таким чином: «…стара Росія викидала на експорт 700 млн пуд. хліба, а тепер ми не лише не маємо такого експорту, але всередині країни у нас голод. …Петровський гостро скритикував виступи самих учасників Пленуму (наприклад – Триліського), які у присутності наркома торгівлі СРСР оминули «страждання, голод, що їх переживає населення в голодуючих округах». Відбулося це, на думку голови ВУЦВК, через побоювання партійців бути звинуваченими у правому ухилі, їх паралізацію жахом» [11, С. 19].

Вже тоді наголошували на потребах враховувати тісний зв'язок між «хлібним» і «національним» питанням в Україні. Зокрема, голова ДПУ УСРР В. Балицький на Пленумі поінформував присутніх про значне пожвавлення «антирадянських елементів» на селі, навівши конкретні приклади антирадянської агітації, «забарвленої» в націоналістичні кольори [10, С. 19–20].

Як справедливо зауважує Л. Гриневич, головною причиною українського голоду 1928–1929 років «стали все-таки не природні катаклізми, а урядова політика творення голоду. Її вочевидь слід уважати *mens rea* (тобто наміром – *М. А.*) … Старанно ховаючи від «ворожого капіталістичного оточення» всім відоме вкрай складне становище в країні, сталінське керівництво під час загострення продовольчої кризи не пригальмувало темпів надзвичайно витратного за своєю суттю промислового ривка країни, відкинуло численні пропозиції ззовні завезти до СРСР достатню кількість хліба (навіть

і в кредит), не припинило експорту харчів…, потрібних у самій країні, зробивши врешті ставку на «раціональний» внутрішній перерозподіл продуктів – перерозподіл, який хіба що був здатний порятувати від голоду якусь одну частину населення, прирікаючи на голодування іншу» [12, С. 149]. Поставивши в 1927–1928 рр. понад 20 млн пудів хліба за кордон і понад 147 млн пудів хліба на внутрішньосоюзний ринок, Україна опинилася сам на сам з голодом 1928–1929 рр. Отже, репетицію Голодомору 1932–1933 років було проведено і повторено в значно жорсткіших квотах і умовах у 1932–1933 роках. Можемо стверджувати, що планування Голодомору розпочалося саме в 1928 році.

Пізніше в 1932 році голод був штучно викликаний встановленням непомірних квот на зерно та вилученням спершу всього зерна, що було у селян, а потім і всіх харчів. Серед правових джерел це підтверджується, передусім, у нормативно-правових актах, прийнятих радянськими партійними органами СРСР і УСРР. Зокрема, 25 жовтня 1932 року під головуванням С.В. Косіора Політбюро ЦК Компартії більшовиків України (КП(б)У) ухвалило постанову «Про необхідність подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель» [13], якою в десять разів збільшено річний план. 30 жовтня 1932 року Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про заходи по посиленню хлібозаготівель» [13], за якою від місцевих органів влади вимагалося не допустити продажі зерна та виробничих товарів в Україні і посилити судові репресії.

У постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» від 14 грудня 1932 р. [14] чітко простежується наляканість влади перед результатами українізації, яка вийшла за «дозволені» рамки, та безпосередній зв'язок політики хлібозаготівель і результатів українізації. Хлібозаготівлі мали стати методом придушення соціального і національного опору. Зокрема, в п. 6 ЦК ВКП(б) і РНК СРСР відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики у низці районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та іншим створення своїх контрреволюційних осередків і організацій.

З метою розгрому опору хлібозаготівлям куркульських елементів та їхніх «партійних» і безпартійних прислужників у постанові «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» ЦК ВКП(б) і РНК СРСР було ухвалено, серед іншого, таку пропозицію: запропонувати ЦК КП(б) і РНК УСРР звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне проведення її, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати та виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації.

Отже, Голодомор в Україні, організований у 1932–1933 роках, закорінений у голоді 1921–1923 років. Початок його планування сягає, вочевидь,

1928–1929 років, коли через політику «подолання недороду», через введення розверстки в Україні фактично проводилася репетиція майбутнього Голодомору. Оскільки основні нормативно-правові акти щодо заходів, які неминуче мали привести до Голодомору, ухвалили центральні органи влади і потім фактично дублювали органи влади в УРСР, маємо підстави говорити про колективний намір знищити українську націю шляхом вимушеного голодування її основної частини – українських селян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Лемкін Р.* Радянський геноцид в Україні : [стаття 28 мовами] / Рафаель Лемкін; ред. Роман Сербин. – К. : Майстерня книги, 2009.

2. Legality of the Use of Force (FRU v. UK) (Request for Interim Measures) // I. L. M. – 1999. – Vol. 38. – Para. 35; Legality of the Use of Force (FRY v. France) // I. L. M. – 1999. – Vol. 38. – Para. 27.

3. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Hertzegovina v Yugoslavia) // ICJ Reports. – 1993.

4. Prosecutor v. Acayesu // ICTR-96-4-T. – Paras 523–524.

5. *Mälksoo L.* Soviet Genocide? Communist Mass Deportations in the Baltic States and International Law // Leiden Journal of Int'l Law. – 2001. – Vol. 14.

6. *Mace J.E.* Genocide in the USSR // Genocide. A Critical Bibliographic Review / I. W. Charny (Ed.). – 1988.

7. *May L.* Genocide. A Normative Account. – Cambridge University Press, 2010.

8. Elements of Crimes // The Official Journal of the ICC [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.icc-cpi.int/Menus/ICC/Legal+Texts+and+Tools/

9. *Кульчицький С.* Схожість і відмінність радянських голодів 20-х, 30-х і 40-х років // Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в України, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2000.

10. *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в України, 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., допов. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000.

11. *Гриневич Л.* Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. – Т. І: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. – Книга 2. – К. : Критика, 2012.

12. *Гриневич Л.* Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933. – Т. І: Початок надзвичайних заходів. Голод 1928–1929 років. – Книга 3. – К. : Критика, 2012.

13. http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php

14. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» від 14 грудня 1932 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Pyrig-1932.php

LEGAL RECOGNITION OF THE UKRAINIAN FAMINE OF 1932–1933

K.P. Bondar
Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: kateryna.bondar1@gmail.com

The famine of 1932–1933 is one of the major tragedies in Ukraine's and world history. Despite being a man-made crime that took the lives of millions of people, the famine was not investigated when it occurred, and it was kept in secret and officially denied by the Soviet government, at least until late 1987.[1] Due to the gradual opening of the state archives and release of the records held by the security service and the number of publications on the Ukrainian famine by Ukrainian and foreign historians, historical facts about the famine have become less contested. While people with different political views reach different conclusions and some find justifications for Stalin's behavior, the famine of 1932–1933 was not an accidental result of collectivization and a social cataclysm. The deliberate actions against the Ukrainian peasants that included confiscating grain and all the foodstuffs, sealing borders and blocking villages were specifically programmed and organized in details. The Ukrainian peasantry became the immediate target of the famine as a foundation of the Ukrainian national group.

Yet different legal interpretations of what happened in the Ukrainian SSR in 1932–1933 remain. Today the famine can still be placed among the forgotten or ignored genocides. Now that the famine has solid documentary basis, it is important to understand what forms of recognition are needed with respect to the Ukrainian famine, what could have been done and what could still be done.

The first steps towards the recognition of the Ukrainian famine were taken outside of Ukraine. It became discussed for the first time after the U.S. Congressional Commission on the Ukraine Famine (1985–1988) headed by the historian Dr. James Mace gathered and analyzed eyewitness testimonies that

[1] The first Soviet official who admitted the occurrence of the 1932–1933 famine was Volodymyr Shcherbitsky, the Head of the Communist Party of Ukraine. On Dec. 25, 1987 he stated that there was "famine in some localities of Ukraine." (Pravda Ukrainy, Dec. 26, 1987). The first archival document about the famine was published only in the end of 1980s. *See* Hennadiy Boriak, Sources for the Study of the Great Famine in Ukraine 6 (2009).

showed the scope and scale of the disaster.[1] The Commission delivered 524-page report to the U.S. Congress on 19 April 1988. It included more than two thousand pages of eyewitness testimonies from hundreds of famine survivors. Its task was to investigate the events of 1932–33 in order "to expand the world's knowledge of the famine and provide the American public with a better understanding of the Soviet system by revealing the Soviet role" in Ukraine's famine. Although its task was not to give a legal assessment to events, the Commission found that "in the fall of 1932 Stalin used the "procurement crisis" in Ukraine as an excuse to tighten his control and to intensify grain seizures further," that the victims of the Ukrainian famine numbered in the millions and that "Joseph Stalin and those around him committed genocide against Ukrainians"[2].

The second step was the formation in 1988 of the International Commission of Inquiry into the 1932–1933 famine in Ukraine, which delivered its final report in 1990. Initiated by the Ukrainian World Congress, it consisted of eminent international jurists and was headed by Professor Jacob Sundberg. Under its Terms of Reference, the Commission was to report on the existence and extent of the famine, the causes of the famine, the effect it had on Ukraine and its people, and recommendations regarding responsibility for the famine. Its task was to give legal assessment to the events. The Commission concluded that the Soviet government not only had failed to send any relief but it had adopted special legal measures to prevent the peasants from finding any food or from leaving the region to amplify the disastrous effects of the famine. It also found that the Soviet authorities used the famine voluntarily "to crown their new policy of denationalization."[3]

Although the Commission did not come to a conclusion that a genocide was committed against the Ukrainian nation, it held that the inquiry must continue on the basis of additional documents and "if genocide of the Ukrainian people occurred, it was contrary to the provisions of the international law then in force."[4] In particular, it concluded that non-retroactivity of the Genocide Convention applies only formally.

On 7 February 1990, the Ukrainian Communist Party issued a resolution that named Stalin as the perpetrator of the famine and ordered that the "full details of the Ukrainian famine of 1932–1933" be published. However, only soft and symbolic measures took place up until 2002. Although many new publications on the Holodomor appeared, they were published with donations from sponsors, not

---

[1] Commission was created as a result of a large-scale campaign organized by Ukrainian Americans, in particular as a result of many petitions to Congressmen, US President and other public officials.

[2] Commission on the Ukraine Famine, Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933: Report to Congress, para.8 (1988).

[3] International Commission of Inquiry into the 1932–33 Famine in Ukraine: Final Report, at 1, 45–48 (1990).

[4] *Id.* at 5.

with government funds. Official steps started to take place on the national level relatively late. Not earlier than in 2002–2003, the Ukrainian parliament adopted three resolutions that called for international recognition of the Ukrainian famine ("Address to the Ukrainian People in Connection with the Famine of 1932–1933").

Only with the change of political power, after the Orange Revolution, did more concrete steps start to be undertaken. In 2005, a presidential order established the Ukrainian Institute of the National Memory, a Museum "Memorial in Commemoration of famines victims in Ukraine" and a Day to Commemorate the Victims of the Holodomor and Political Repression, which is observed each year on November 26. The President of Ukraine ordered the release of Ukrainian NKVD/KGB records on the famine, which was implemented by SBU during 2007–2008. The Cabinet of Ministers was to prepare a bill "On the political and legal assessment of Holodomors in the history of the Ukrainian people".

Taking into account that the genocide discourse itself came from outside the country, posing the question of the Ukrainian famine as a genocide inside the country was an important step. On 28 November 2006, a Law defining the Holodomor as a deliberate Act of Genocide was passed. It recognized the famine as a genocide of the Ukrainian people in accordance with the UN Genocide Convention. At the same time the way how this law was passed shows that the question of the Ukrainian famine is highly politicized in Ukraine. There was no clear consensus in the Parliament with regard to its adoption, and it was passed by only a bare majority. For instance, none of the communists voted for the Law. The adoption of the law was an important step in the process of the recognition of the Holodomor, but it is sometimes claimed that it was asserting the truth rather than its finding[1].

In 2008, the National Commission for Strengthening of Democracy and the Rule of Law created by the President of Ukraine delivered its Conclusions, according to which recognition of the Holodomor as an act of genocide corresponds to the aim of the Genocide Convention.[2] It may be argued that, if a truly independent truth commission was formed, its work could help reach consensus on the national level, as it would provide objective information about the events of 1932–1933 based on the newly available evidence. The creation of a truth and reconciliation commission in Ukraine similar to the Commission created in post-Apartheid South Africa was discussed but never implemented. As sociologic data shows, there is no consensus on the Holodomor in the Ukrainian society. While most Ukrainians know and accept the historical fact of massive famine, only up to 60 percent of Ukrainians regard it as genocide of the Ukrainian nation. Another research shows that 82 percent of the

---

[1] Felix Wemheuer, *Regime Changes of Memory: Creating the Official History of the Ukrainian and Chinese Famines under State Socialism and after the Cold War*, 10 Explorations in Russian and Eurasian History, No. 1, Winter 2009, at 49.

[2] National Commission for Strengthening Democracy and the Rule of Law, Conclusion, May 16, 2008, para.5.

population who have heard of the famine in the west of the country think the authorities were responsible, and in the east only 51.4 percent think so.[1]

Only two years after the Law was adopted, in 2009, the Security Service of Ukraine (SBU) acting as the pre-trial investigation body initiated proceedings in a criminal case in connection with the 1932–1933 famine in Ukraine. While the Law gave political assessment of the events, the legal assessment was provided in 2010 by the Kyiv Court of Appeal, which heard the case of the "fact of genocide-famine, the Holodomor in Ukraine in 1932–33." It made important findings regarding the guilt of Josef Stalin and other Bolshevik leaders (V. Molotov, L. Kaganovich, P. Postyshev, S. Kossior, V. Chubar, and M. Khatayevich) in committing the genocide against the Ukrainian people. The court concluded that the criminal actions of these persons were directed against the very existence of part of the Ukrainian national group. It held that there are no legal prohibitions for applying Article 442(1) of the Criminal Code of Ukraine retroactively "with respect to the actions of organizing and directly perpetrating genocide of a part of the Ukrainian national group by means of the Holodomor in Ukraine during 1932 and 1933."[2] At the same time this decision did not go further in its findings and did not provide any remedies. It dropped the criminal proceedings, since all guilty persons had passed away many years ago.

High politicization of the issue of the famine is especially evident with the change of political power. Although President Yushchenko called on the world to recognize the Genocide of Ukrainians, President V. Yanukovych in the Parliamentary Assembly of the Council of Europe called the Holodomor a tragedy common to the peoples of the Soviet Union. And on 27 April 2010 the Parliamentary Assembly passed a resolution that did not acknowledge the famine as a genocide and only stated that the regime of Joseph Stalin was responsible for the Great Famine in the Soviet Union in the 1930s[3].

Recognition of the Ukrainian famine on the international level requires strong political will and consensus. Seventy countries have condemned the Ukrainian Holodomor and twenty-four countries condemned it as an act of genocide against the Ukrainian people. But most countries' legislation avoids the term genocide, as in the case of the Armenian genocide, and calls it as a "crime against humanity".[4]

---

[1] See Yaroslav M. Martyniuk, *Public opinion in Ukraine: Attitudes toward the 1932–1933 the Holodomor. The Level of Support for the Genocide Thesis among Ukrainians*, 2 Holodomor Studies (2010) 53, 53-61; *Dumky Naselennia Ukrainy pro Holodomor 1932–33 r.: Dynamika Ksenofobii v Ukraini 1994–2006*, Ahenstvo Ukrainski Novyny, Nov. 9, 2006.

[2] Kyiv Court of Appeal, Jan. 13, 2010 (Ukr.) (May 2, 2011), http://apcourtkiev.gov.ua.

[3] PACE Resolution 1723, Commemorating the Victims of the Great Famine (Holodomor) in the Former USSR, April 28, 2010, available at http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ ta10/eres1723.htm.

[4] *E.g.*, the US Congressional Resolution 295 on the 1932–1933 Man-Made famine in Ukraine, commemorating the famine in 1995, avoids the word genocide.

In 2008, the European Parliament adopted a resolution that recognized the famine in Ukraine as a crime against humanity.[1] In 2010, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe adopted a resolution that the regime of Joseph Stalin was responsible for the Great famine in the Soviet Union in the 1930s. But several amendments to this resolution, which proposed that the famine be recognized as an act of genocide against the Ukrainian people, were rejected.

On the international global level, November 7, 2003 Joint Statement signed by twenty-five UN member states to the 58th Session of the UN General Assembly and transmitted to the Secretary General of the UN read in part: "In the former Soviet Union millions of men, women and children fell victims to the cruel actions and policies of the totalitarian regime. The Great famine of 1932–1933 in Ukraine (the Holodomor) took from 7 million to 10 million innocent lives and became national tragedy for the Ukrainian people." The final declaration commemorating the 70th anniversary of the Holodomor was signed by sixty countries. While recognizing "the national tragedy of the Ukrainian people," it mistakenly attributed the cause of the famine to "civil war and forced collectivization" and combined the Ukrainian catastrophe with the "millions of Russians, Kazaks and representatives of other nationalities who died of starvation in the Volga river region, North Caucasus, Kazakhstan and in other parts of the former Soviet Union".[2]

The UN were not ready to include the word "genocide" in the joint statement. Part of the problem was that Ukrainian delegation failed to prove the national dimension of the famine. In 2007, Ukraine was once again asking the sixty-first session of the UN General Assembly to recognize the Holodomor as genocide against the Ukrainian nation.

The Holodomor was condemned in the UNESCO Resolution of 1 November 2007 "On Remembrance of victims of the Holodomor 1932–1933 in Ukraine" and by member-states of OSCE in a joint declaration of 3 November 2007. OSCE Parliamentary Assembly Resolution of 3 July 2008 called on governments to adopt acts recognizing the Holodomor.

It is questionable how feasible it can be to gain recognition of the Holodomor as genocide on the international level, taking into account position of Russia, which is in complete denial of the statement that it was a deliberate act directed against the Ukrainian nation. Russia considers that such recognition will discredit Russians and that this will distinguish Ukrainians from Russians even further. Russia is worried about its self-image as Ukraine will be seen as even more

[1] European Parliament Resolution of 23 October 2008 on the Commemoration of the Holodomor, the Ukraine Artificial Famine (1932–1933), 53 Official Journal of the E.U., 2010/C 15 E/16, at 78 (2010).

[2] Joint Statement on the Great Famine of 1932–1933 in Ukraine (Holodomor), November 10, 2003, at the United Nations in New York (May 2, 2011), available at http://en.wikisource.org/wiki/Joint_Statement _on _Holodomor.

separate subject that may have important consequences on the geopolitical level.[1] Building on the ideas of neoimperialism and neostalinism, Russia is still afraid of losing Ukraine. In addition, it may be also afraid of being faced with claims for reparations. Therefore, it is strongly opposed to recognizing famine as exclusively Ukrainian or as having a separate scale and content of the events. It links the famine to grain procurement and proves that there was famine in Russia with the Kuban experience.

The immediate responsibility for the famine lies with the top leadership of the Communist party, namely with Stalin regime in Moscow and his subordinates (upper echelons of party organization and OGPU). The chief ideologist and organizer of the famine of 1932–1933 was Stalin who elaborated its mechanism and monitored its perpetration. As the Secretary General of the Central Committee of the All-Union Communist Party (bolshevik) who ruled the Politburo, Stalin arranged all main Party decisions with regard to the famine and was totally informed about the situation.[2] Today there is arguably no one to prosecute, since the direct organizers of the famine passed away many years ago. Stalin's regime was politically responsible for the famine, but the state that committed these crimes no longer exists.

The crime in question was implemented by different levels of organization of the Communist Party (All-Soviet Communist Party, the Communist Party of UkrSSR) and by the bodies of OGPU and GPU in Ukraine, as well as local activists. There is a broader problem of failure to condemn crimes of communist totalitarian system and communist party on both national and international level. As the Resolution of PACE 1481 (2006) "The Need for International Condemnation of the Holodomor in Ukraine in 1932–1933" emphasized, "The fall of totalitarian communist regimes in Central and Eastern Europe has not been followed in all cases by the international investigation of the crimes committed by them. Moreover, the authors of these crimes have not been brought to trial by the international community, as was the case with the horrible crimes committed by Nazism".[3] The resolution reiterated the need to reassess the history of communism and stated

---

[1] *E.g.,* V. Vasylenko argues that a "linguocide" (language and culture expansion) now imposed by Russia on Ukraine poses a big danger for Ukraine. *See* Volodymyr Vasylenko, Holodomor 1932–1933 yak Zlochyn Henotsydu 42 (2009).

[2] Kyiv Court of Appeal, *supra* note 9; David Marples, *The Holodomor in Contemporary Ukraine* 2 (Feb. 23, 2011) (unpublished paper, presented at Post-Soviet Press Group meeting of UCL SSEES).

[3] Parliamentary Assembly of the Council of Europe Resolution 1481, Need for international condemnation of crimes of totalitarian communist regimes, Jan. 25, 2006 (May 2, 2011), available at www.assembly.coe.int/. *Note* that victims of communist regimes in the Soviet Union, Eastern Europe, China, and Cambodia amount to between 85 and 100 million. *See* Stephane Courtois, *Le Livre Noir du Communisme: Crimes, Terreur et Répression* 4–10 (Stephane Courtois et al. eds., 1997).

that public awareness of crimes committed by totalitarian communist regimes is one of the preconditions for avoiding similar crimes in the future.

In Ukraine, the question of impunity for grave human rights violations of a prior communist regime is clearly not resolved. The Ukrainian government never created a truth commission to investigate human rights abuses committed by the Communist Party. The Communist Party continues to be legal and active; it has not clearly dissociated itself from the crimes committed by the Communist Party of the Soviet Union and the subsidiary Communist Party of the UkrSSR, and it has failed to condemn them without ambiguity.[1]

Although the crimes committed by the Communist Party amounted to genocide and crimes against humanity, those crimes have never been condemned universally, and there was no public trial for crimes of the communist regime. Some scholars speak about "Holocaust Obfuscation" as "inflation of the term genocide to encompass a variety of Soviet crimes."[2] But taking into account an affirmative obligation falling on the international community to apply punishment for grave human rights violations by prior regimes and deterrent value of international prosecutions,[3] a special Nuremberg-style international tribunal over the crimes of Communist regimes is needed. Crimes of totalitarian regimes require correct legal assessment and condemnation, as denying such atrocities increases the likelihood they can repeat in the future.

The Ukrainian famine being one of few crimes in history of this cruelty and scale deserves legal recognition on the international level. The correct legal qualification of the famine is also important for nation building. It may become a "symbol of national suffering and nation's ability to survive."[4] "Ukrainian genocide" can bring the feeling of self-respect and self-realization that potentially will help Ukraine to better shape its domestic and international policies. It does not matter whether such recognition concerns the famine of 1932–1933 separately or in conjunction with other crimes of the Communist regime. Together with other Ukrainian famines of 20th century, the famine of 1932–1933 clearly constituted part of genocidal plan against the Ukrainian nation.

The recognition of the Ukrainian genocide faces such problems as lack of comprehensive domestic process and lack of will of the international community.

---

[1] Myroslava Antonovych, *Accountability for Human Rights Violations by Soviet and Other Communist Regimes and the Position of the Council of Europe, in* Contemporary Ukraine on the Cultural Map of Europe 121, 121 (Larissa M. L. Zaleska Onyshkevych & Maria G. Rewakowicz eds., 2009).

[2] Dovid Katz, *On Three Definitions: Genocide, Holocaust Denial, Holocaust Obfuscation, in* Leonidas Donskis, A Litmus Test Case of Modernity. Examining Modern Sensibilities and the Public Domain in the Baltic States at the Turn of the Century, 5 Interdisciplinary Studies on Central and Eastern Europe 272 (2009).

[3] John Quickley, The Genocide Convention: An International Law Analysis 283 (2006).

[4] Institute of National Memory, The Holodomor: An Act of Genocide Against the Ukrainian People 2 (2008).

The ultimate goal would be the UN resolution declaring the Ukrainian famine as a genocide or establishment of an international truth commission or a special international tribunal analogous to the International Nuremberg Tribunal and the International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda. They could use the results of work of previous commissions, archival documents and collected testimonies that are already available. The Ukrainian famine can be legally assessed under the Genocide Convention. Genocide is a crime under customary international law and its prohibition is a *jus cogens* norm, to which the general rule of non-retroactivity does not apply.

In conclusion, legal recognition of the Ukrainian genocide requires strong political will and actions on both the national and international levels. Keeping in mind that best results in solving the problems of transitional justice may be achieved only through joint efforts to create domestic and international instruments, Ukraine has to seek recognition of the famine as a crime of genocide in steps and in tolerant way. Raising awareness, scholarly publications and diplomacy will do a good job in this direction.

ВИЛУЧЕННЯ НЕЗЕРНОВИХ ПРИПАСІВ
ЯК ОДИН З ІНСТРУМЕНТІВ ГОЛОДОМОРУ

Т.Г. Боряк
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв України
E-mail: tanusha_boryak@yahoo.ie

Незважаючи на велику кількість досліджень, присвячених Голодомору, не до кінця вирішеним залишається питання про конкретні інструменти здійснення убивства голодом. Одним із них були «чорні дошки», уперше спеціально досліджені та реконструйовані як цілісна система репресивних заходів українським істориком Г.В. Папакіним. Найбільш поширеним інструментом можна вважати проведення колективізації та створення колгоспів, під прикриттям чого чинилося вилучення у селян зерна, продовольства, худоби, реманенту, одягу, та навіть будівель (як цілими, так і в розібраному вигляді). Однак акти проведення колективізації та створення колгоспів, хоча і виглядають однорідними та обмеженими у часі періодом до Голодомору, такими не є. Неоднорідність спричинена повторною хвилею вилучення у селян не тільки зернових запасів (що можна пояснити потребами хлібозаготівлі та необхідністю годувати міське населення), але й *незернових продуктів* (картопля, кукурудза, бобові, сушка) не лише наприкінці 1932 р., але й на початку 1933 р.

Хронологічна послідовність подій пояснюється вказівками ЦК ВКП(б). Хвилю реквізицій кінця 1932 р. спричинили постанова Політбюро ЦК КП(б)У щодо заходів з посилення хлібозаготівель від 18 листопада 1932 р. Давалася вказівка у всіх районах негайно організувати вилучення у колгоспників та одноосібників хліба, викраденого під час збору врожаю, обмолоту, перевезення. А колгоспи, які зривають хлібозаготівлі, мають додатково сплатити штраф по м’ясозаготівлям.

У листі ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) про стан хлібозаготівель в Україні від 8 грудня 1932 р. зазначено, що з точки зору репресій найбільший результат дає натуральне штрафування. 24 грудня 1932 р. за наполяганням Л. Кагановича було відмінено постанову від 18 листопада в тій частині, де йдеться про створення ряду зернових фондів у колгоспах. Було наказано протягом п’яти днів вивезти з колгоспів, які не виконали план хлібозаготівлі, усі наявні колгоспні фонди в рахунок виконання плану хлібозаготівель.

А ось на другу хвилю реквізицій, у тому числі незернових запасів, уперше звернув увагу провідний український дослідник Голодомору С.В. Кульчицький. Сигналом до обшуків стала новорічна телеграма за підписом

генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна від 1 січня 1933 р. про добровільне здавання приховуваного хліба. До тих, хто приховував врожай, мали бути застосовні покарання, передбачені постановою ЦВК та РСН СРСР від 7 серпня 1932 р. Дослідник доводить, що іншого шляху виявити «прихований від обліку» хліб, ніж проводити повальні обшуки всіх селян (як членів колгоспу, так і одноосібників), не було.

Враховуючи це, дослідження свідчень очевидців Голодомору на предмет фіксованих ними фактів обшуків їхніх обійсть відкриває нову картину. Без знання про сигнал до тотального обшуку селянських господарств, розповіді тих, хто вижив, про вилучення зернових та незернових припасів асоціюються лише з періодом колективізації та частково обшуків кінця 1932 року.

Розуміння того ж, що, відповідно до Сталінського новорічного «вітання», реквізиції мали відбуватись і після настання нового, 1933 року, дають змогу відмежувати згадки у свідченнях про реквізиції зерна (переважно) та продуктів (зрідка) під час усуспільнення майна у процесі заганяння селян до колгоспів, від повального вилучення знайденого зерна та продовольства у повному обсязі, іноді включно з худобою, домашньою птицею, одягом та хатніми речами. Для колгоспу ці речі вже не потрібні – формально колгоспи є завершеним фактом першої п'ятирічки. А от для позбавлення селян останніх засобів до існування конфіскація незернових припасів є свідченням наміру виховати селян через голод.

С.В. Кульчицький так пояснює цей убивчий механізм: телеграма Й. Сталіна поєднала обшук з натуральним штрафуванням (яке застосовувалось раніше, тільки у менших розмірах) для тих, у кого не знайдуть зерна (якщо знайдуть – то діяти на основі вказівок згадуваної постанови від 7 серпня 1932 р.). Директивних документів із прямою вказівкою вилучення незернових припасів селян поки що виявити не вдалося.

Непрямим свідченням про прийняте нагорі рішення є вказівка надавати допомогу тим, хто страждає від голоду *за рахунок внутрішніх ресурсів*. Уперше таке положення зафіксовано у постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 17 березня 1933 р. про заходи, спрямовані на подолання голоду в Київській області. Наказувалося вжити заходів, що забезпечать пошук та мобілізацію внутрішніх продовольчих ресурсів шляхом *самозаготівок, взаємодопомоги колгоспів* тощо. Схоже формулювання зустрічаємо у доповідній записці Вінніцького обкому партії ЦК КП(б)У про продовольчі труднощі в області та заходи щодо надання допомоги населенню, яке голодує, мобілізація ресурсів як всередині колгоспів, так і у колгоспників, а також шляхом проведення «децентралізованих заготівель» хліба, м'яса, картоплі, овочів тощо з прикріпленням району, який потребує допомоги, до більш міцних районів.

На жаль, немає статистики щодо того, як багато вдалося зібрати, вживаючи таких заходів. Виявлено постанову Зміївського райкому КП(б)У Харківської області про надання продовольчої допомоги колгоспникам та одноосібникам, що голодували, від 21 березня 1933 р., де йдеться про те, що не було розпочато *мобілізації місцевих ресурсів*. Подібним є директивний

лист Одеського обкому ЦК КП(б)У та облвиконкому до Миколаївських міськкому партії та міськвиконкому про вжиття рішучих заходів щодо ліквідації голодування населення від 27 березня 1933 р., у якому зазначено, що *децентралізовані заготівлі* не розпочато. Незважаючи на реалії, постанова ЦК КП(б)У від 31 березня 1933 р. про хід підготовки до весняної сівби та організації продовольчої допомоги населенню Київскої області пропонує посилити діяльність районів та колгоспів у пошуку внутрішніх продовольчих ресурсів. В інформаційному зведенні Наркомзему УСРР від 14 червня 1933 р. про організацію громадського харчування для колгоспників зазначено, що у ряді регіонів «не забезпечено мобілізацію колгоспами внутрішніх ресурсів продуктів харчування та децентралізованих заготівель, через те низка колгоспів харчами не забезпечена».

Зазначимо, що за документами січня 1933 р. (постанова Харківського обкому КП(б)У про посилення хлібозаготівель у занесених на «чорну дошку» колгоспах області) йдеться про накладання грошових та м'ясних штрафів, але не про вилучення незернових припасів. Іншим документом є постанова ЦК КП(б)У від 25 січня 1933 р. про села та колгоспи, занесені на «чорну дошку». У ній вказано на можливість зняття з «чорної дошки» за умови виконання плану хоча б на 80 %. А от щодо сіл та колгоспів, де зрушення не відбулися, – звернути особливу увагу щодо виявлення «розкраденого і прихованого хліба».

Постанова ЦК ВКП(б) від 5 лютого 1933 р. оголошувала припинення хлібозаготівель в Україні та збір насіння для весняної сівби, – формально це був ще один привід для «активістів» навідатись до селянських господарств. Відповіддю став оперативний наказ по ДПУ УСРР від 13 лютого 1933 р. «Про чергові завдання агентурно-оперативної роботи органів ДПУ УСРР», де знову йдеться про виявлення прихованого селянами хліба.

На відміну від офіційної документації, з якої лише уривками можемо скласти навіть не картину того, що відбувалося, а її тло, ми маємо потужний масив усних свідчень, де зафіксовано вилучення незернових продуктів (що часто супроводжувалося вилученням одягу, хатніх речей) взимку 1932–1933 рр. Такі реквізиції, що здійснювалися в умовах терору, принижень, страху, цілком вкладались у схему максимального залякування українських селян шляхом позбавлення засобів до існування.

Свідчення фіксують неоднорідність застосовуваних репресій з метою вилучення незернових запасів. У деяких випадках можна бачити, що однаковий підхід в обшуках спостерігали як колгоспники, так і одноосібники. В інших випадках можна говорити про більші «труси» індивідуальних селян, порівняно з членами колективних господарств. Згадувана постанова від 25 січня 1933 р. також засвідчує, що належність до колгоспу не рятувала від повальних обшуків та не давала індульгенції.

Побіжний аналіз свідчень з точки зору вилучення незернових запасів показує, що у багатьох випадках очевидці фіксують факт вивезення всього врожаю: забирання «абсолютно всього з дворів» (І. Родько, с. Веснянка

Хмельницької обл.). У багатьох – скрупульозно перераховують вилучене владою: зерно та корова (Ю. Андрійчук, с. Криштопівка Хмельницької обл.); хліб, харчі, худоба, одяг (Т. Романова та Н. Стрельбіцька, с. Майдан-Голенищівський Вінніцької обл.); вилучення хусток, бо їжі в хаті уже не було (Г. Петрук, с. Веснянка Хмельницької обл.); забирання круп, зерна та квасолі (Г. Колісник, с. Воронківці Хмельницької обл.); реквізицію картоплі, квасолі, жита (Г. Пукас, с. Доброгорща Хмельницької обл.); усіх «овочево-зернових запасів» (Г. Гусько, с. Іванцівці Хмельницької обл.); забирання «останньої миски зерна чи круп», картоплі та одягу і рядна (М. Франко, с. Каришків Вінницької обл.).

У переважній більшості випадків очевидці фіксують неодноразовість проведених обшуків: «одну поставку дали – виконали, додатковий план виконали, третє завдання – також виконали», і «якщо не можуть виконати, то ходять шукають»; «нема зерна – забирають картоплю, немає картоплі – інше» (А. Токарчук, с. Шекеринці Хмельницької обл.).

Часто у свідченнях присутні вказівки на хронологічну прив'язку обшуків, що вкладається у висловлену вище тезу про натуральне штрафування у випадку невиявлення зерна: перед різдвяними святами (М. Мисюків, с. Шельвів Хмельницької обл.); під кінець зими 1933 р. голодувала більша половина села в результаті вилучень (М. Франко, с. Каришків Вінніцької обл.); «до Нового року, 1933 року, ще дещо зосталось з продуктів, то трохи їсти, а з нового року стали люди більше голодувати» (Ю. П'ятак, с. Степанівка Вінницької обл.); «безпідставне винищення селян», «було це взимку 1933 року, десь в січні місяці» (О. Лисий, с. Городище Вінницької обл.).

Також очевидці засвідчують атмосферу страху, брутального поводження «активістів», намагання принизити селян: свідчення про вилучення всієї їжі активістами та їхні коментарі, що селяни все рівно ще мають їжу і тому не «здохнуть» (Г. Лисак, с. Копистин Хмельницької обл.); вилучення представниками влади їжі зі столу (О. Степанюк, с. Вільха Житомирської обл.); помирали колгоспники і одноосібники (М. Франко, с. Каришків Вінницької обл.); вилучення «комсомольцями з Москви» торбинки з горохом та згноєння його у спеціально викопаній ямі (М. Ярова, с. Скибинці Вінницької обл.).

Взагалі найбільш влучно описав те, що відбувалося в українському селі наприкінці 1932 – у першій половині 1933 рр. М. Жарій з с. Бджільна Вінницької обл.: люди, бачачи «страхіття і жорстоку байдужість влади», ховали зерно, продукти та худобу, і «буксири, з червоними і п'яними пиками» забирали сховане, ще й одяг. Інший влучний доказ на спростування тези про неврожай як причину Голодомору: «А що було причиною цього голоду? Неврожай? Ні. Весь хліб забрали у селян. Ходили по хатах бригади, і в кого знаходили щось із зерна, крупи, квасолю» – забирали (Г. Ковальчук, с. Зарічне Вінніцької обл.).

Зі свідчень рельєфно постає атмосфера, створена офіційними вказівками влади з листопада 1932 р. до червеня 1933 р., у якій селяни повинні були надати уповноваженим державою зерно, картоплю, овочі – незважаючи на

те, чи були у них ці продукти, і скільки членів родини батьки мали на утриманні. Першим кроком до обшуків стала згадувана постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. про повернення «незаконно» розданого зерна на трудодні. Оскільки відрізнити «законно» роздане від «незаконно» розданого неможливо, розпочалося пограбування запасів селян. Курс на тотальний грабунок підкріплювався рядом інших директив, наведених вище.

З іншого боку, людська пам'ять зафіксувала акції обшуків та відмежувала їх від часів колективізації. Очевидці часто наводять перелік вилученого у них владою, який підтверджує тезу про те, що *саме вилучення незернових припасів* стало одним із завершальних акордів у створенні в українському селі умов, *несумісних з виживанням*, – коли вузлик квасолі, сушки чи насіння на посадку вилучали у розпал голодування, бо все селянство України апріорі вважалося винним перед державою у неповноцінному виконанні плану хлібозаготівель.

КВАЛІФІКАЦІЯ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ ЯК ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ І ПОСТАНОВА АПЕЛЯЦІЙНОГО СУДУ м. КИЄВА ВІД 13 СІЧНЯ 2013 р.

В.А. Василенко
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
E-mail: vassylenko@ukr.net

Цілеспрямоване і масове вимордовування українців голодом у 1932–1933 рр. є тяжким міжнародним злочином, незалежно від того, чи кваліфікувати його як геноцид (*genocide),* чи як винищення (*extermination*). Проте цивілізоване ставлення до вшанування пам'яті жертв українського Голодомору, елементарні почуття справедливості, гуманності та людської солідарності зумовлюють потребу в належній і чіткій юридичній оцінці нашої національної трагедії у світлі положень Конвенції ООН від 9 грудня 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього[1] і відповідно до законодавства України, зокрема ст. 442 «Геноцид» Кримінального кодексу України[2].

В Україні першим правовим актом, що в загальній формі кваліфікував Голодомор як акт геноциду, був Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», ухвалений Верховною Радою України 28 листопада 2006 р.[3] Стаття 1 цього Закону встановила: «Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом українського народу». Закон став політико-правовим підґрунтям для проведення масштабного офіційного розслідування обставин та наслідків вчинення в Україні геноцидного вбивства мільйонів українців штучно організованим голодом. Розслідування розпочалось у травні 2009 р., коли Служба безпеки України порушила кримінальну справу № 475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр. за ознакою злочину, перед-

[1] Конвенція набула чинності 12 січня 1951 р. Україна ратифікувала Конвенцію 22 липня 1954 р.

[2] Кодекс ухвалено Верховною Радою України 5 квітня 2001 р., набув чинності з 1 вересня 2001 р.

[3] Відомості Верховної Ради України, 2006, № 50, ст. 504. Набув чинності з моменту опублікування.

баченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України[1]. Йому передували ретельний аналіз багаторічних досліджень українських істориків, вивчення введених ними в науковий обіг численних документів радянських архівів та систематизація нових архівних документів, пошук свідків. Теоретичним і методологічним підґрунтям розслідування став творчий доробок українських правників[2].

Порушуючи кримінальну справу, СБУ керувалась як нормами національного законодавства, так і нормами тих міжнародних договорів, які, відповідно до статті 9 Конституції України та статті 3 Кримінального кодексу України, становлять частину кримінального права України: йдеться, крім Конвенції ООН 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, про такі міжнародно-правові акти як Європейська Конвенція 1950 р. про захист прав людини та основоположних свобод[3]; Міжнародний пакт 1966 р. про громадянські і політичні права[4]; Конвенція ООН 1968 р. про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства[5].

У ході розслідування кримінальної справи, яку склали 330 томів, слідчими СБУ було допитано 1890 свідків, долучено 5000 архівних документів, встановлено 857 місць масових поховань жертв Голодомору, проведено 24 судові експертизи, зокрема такі, як історико-правова, демографічна, медична, психологічна, а також використані інші матеріали, у т. ч. звіти і повідомлення акредитованих на території СРСР іноземних дипломатичних і консульських установ за 1932–1935 рр.

У результаті розслідування було документально встановлено головних найактивніших суб'єктів злочину і ухвалено процесуальне рішення про порушення кримінальної справи відносно Сталіна Й.В., Молотова В.М., Кагановича Л.М., Постишева П.П., Косіора С.В., Чубаря В.Я, Хатаєвича М.М. за фактом

---

[1] Постанова від 22 травня 2009 р. «Про порушення кримінальної справи і прийняття її до свого провадження» за підписом начальника першого відділу першого Управління Головного слідчого управління Служби безпеки України підполковника юстиції Удовиченка В.М. (Текст Постанови див. в кн. «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геоциду згідно з міжнародним правом. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. – С. 229–231 (додатки).

[2] Див. В. Василенко «Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка». – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2009; В. Василенко. Кримінальна справа «Голодомор – 1932–1933»: правові колізії чи нехтування пам'яттю жертв? // Дзеркало тижня. – 2009. – № 22, 20–26 черв.

[3] Конвенція набула чинності 3 вересня 1953 р. Україна ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 р.

[4] Пакт набув чинності 26 березня 1976 р. Україна ратифікувала Пакт 19 жовтня 1973 р.

[5] Конвенція набула чинності 11 листопада 1970 р. Україна ратифікувала Конвенцію 25 березня 1969 р.

організації вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках, за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України[1].

Після цього 31 грудня 2009 р. об'єднану кримінальну справу № 475, згідно з вимогами кримінально-процесуального законодавства України і за погодженням з Генпрокуратурою України, було направлено на розгляд Апеляційного суду м. Києва (далі –Апеляційний суд)[2]. Вивчивши її матеріали, Апеляційний суд відзначив: «У практиці вітчизняного кримінального судочинства вказана кримінальна справа є абсолютно унікальною, такою, яка має особливу процесуальну специфіку».

Апеляційний суд не мав процесуальної можливості сформулювати обвинувачувальний висновок та оголосити вирок особам, звинуваченим Головним слідчим управлінням СБУ у скоєнні злочину геноциду, оскільки кримінально-процесуальне законодавство України не передбачає покарання померлих. Відповідно до пункту 8 ч. 1 ст. 6 чинного на той час Кримінально-процесуального кодексу України Апеляційний суд закрив провадження у справі не за обставинами, що є підставою для реабілітації, а лише з огляду на смерть осіб, відносно яких були висунуті звинувачення. «Підстав для реабілітації Сталіна Й.В., Молотова В.М., Кагановича Л.М., Постишева П.П., Косіора С.В., Чубаря В.Я. і Хатаєвича М.М. немає», – зазначено в Постанові суду.

З огляду на юридичну специфічність справи та її суспільну вагомість Апеляційний суд, відповідно до глави 23 чинного на той час Кримінально-процесуального кодексу України, здійснив її попередній розгляд[3] і в ході розгляду перевірив відповідність висновків Головного слідчого управління СБУ встановленим слідством фактам, підтвердив обґрунтованість кваліфікації Голодомору як злочину геноциду та ухвалив власну детально мотивовану постанову по справі. «Перевіривши викладені в постанові органу досудового слідства фактичні обставини справи, – йдеться в Постанові суду, –

---

[1] Постанова від 25 грудня 2009 р. «Про порушення кримінальної справи, об'єднання та прийняття її до свого провадження» за підписом старшого слідчого відділу Головного слідчого управління Служби безпеки України майора юстиції Дудченка А.М. (Текст постанови див. : Вісник Служби безпеки України. Спеціальний випуск за матеріалами кримінальної справи про Голодомор-геноцид 1932–1933 років в Україні. – 2010. – № 57. – С 122–126.

[2] Санкція ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України за вчинення злочину геноциду передбачає різні варіанти покарання – або позавлення волі терміном від 10 до 15 років, або довічне позбавлення волі. Відповідно до положень п. 2 ч. 1 ст. 34 чинного на той час Кримінально-процесуального кодексу України справи про злочини, які каралися довічним позбавленням волі, мали рзглядатись апеляційними судами Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя.

[3] Судовий розгляд провадив суддя судової колегії у кримінальних справах Апеляційного суду м. Києва В.М. Скавронік за участю прокурора відділу прокуратури м. Києва О.М. Доценко.

Апеляційний суд на підставі ретельного аналізу та всебічної оцінки зібраних в ній доказів в їх сукупності, зазначає про доведеність та обґрунтованість викладених в постанові висновків про вчинення Сталіним Й.В., Молотовим В.М., Кагановичем Л.М., Постишевим П.П., Чубарем В.Я., Хатаєвичем М.М. злочину, який правильно кваліфіковано за ч. 1 ст. 442 КК України як геноцид частини української національної групи».

Апеляційний суд приділив належну увагу аналізу як нормативних, так і фактичних підстав кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду. Суд встановив, що відповідно до Конвенції ООН 1948 р. про запобігання злочину геноциду та покарання за нього і ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України «геноцид означає ... акти, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку» і що для кваліфікації злочинних дій як геноциду «необхідно довести наявність у суб'єкта злочину спеціального наміру (*dolus specialis*) знищити лише визначену в Конвенції групу і спрямованість його злочинної поведінки проти визначеної групи як такої».

Підбиваючи підсумки оцінки фактичних підстав кваліфікації українського Голодомору як злочину геноциду, Апеляційний суд зазначив, що матеріали справи розкрили причини й мотиви вчинення злочину та характерні риси його об'єктивної та суб'єктивної сторін. Постановою суду визнано доведеним, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні:

– *сплановано* з метою придушення українського національно-визвольного руху та недопущення побудови незалежної української держави;

– *вчинено* шляхом насильного вилучення в українських селян всіх продуктів харчування та позбавлення їх доступу до їжі, тобто штучного створення життєвих умов, що призвели до фізичного знищення питомого складника української національної групи – українського селянства (в Україні на той час абсолютна більшість селян була українцями, а абсолютна більшість українців – селянами);

– *здійснено* як один з етапів спецоперації проти частини української національної групи як такої, оскільки саме українська нація, а не національні меншини, була суб'єктом державотворчого самовизначення і лише вона могла реалізувати закріплене Конституцією СРСР 1924 р. право на самовизначення шляхом виходу з СРСР і утворення незалежної української держави;

– *організовано* вищим керівництвом партійно-радянського комуністичного режиму, серед якого особливо важливу й активну роль у вчиненні злочину відігравали виокремлені у справі семеро осіб.

У Постанові Апеляційного суду, зокрема, зазначено: «Органом досудового слідства з усією повнотою та всебічністю встановлено спеціальний намір Сталіна (Джугашвілі) Й.В., Молотова (Скрябіна) В.М., Кагановича Л.М., Постишева П.П., Косіора С.В., Чубаря В.Я. і Хатаєвича М.М. – знищення частини саме української (а не будь-якої іншої) національної групи і об'єктивно доведено, що цей намір стосувався саме української національної групи як такої».

Предметом спеціальної уваги Апеляційного суду було питання зворотної дії ст. 442 Кримінального кодексу України. Спираючись на положення ст. 7 Європейської Конвенції 1950 р. про захист прав людини і основоположних свобод[1] та ст. 1 Конвенції ООН 1968 р. про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства[2], суд визнав, що були «відсутні будь-які правові заборони для застосування ч. 11 ст. 442 Кримінального кодексу України у зворотному часі» щодо дій осіб, що вчинили злочин геноциду 1932–1933 років в Україні.

Апеляційний суд погодився з висновком Головного слідчого управління Служби безпеки України, ґрунтованим на оцінках судової науково-демографічної експертизи, що прямим наслідком організованого комуністичним режимом умисного винищення частини української національної групи стало вбивство голодом 3 млн 941 тис. осіб.

Апеляційний суд встановив відсутність підстав для повернення кримінальної справи на додаткове розслідування, оскільки з урахуванням її специфіки досудове слідство по ній проведено повно і всебічно.

Постанова Апеляційного суду м. Києва у справі була ухвалена 13 січня 2010 року. Протягом 7 діб з моменту її ухвалення будь-хто мав право подати касаційну скаргу, а прокурор – касаційне подання до Верховного суду України. Проте цього не сталося і Постанова набула чинності 31 січня 2010 року.

Слід зазначити, що порушення СБУ кримінальної справи № 475, її розслідування, передання на розгляд Апеляційного суду м. Києва та ухвалення ним постанови, яка підтвердила висновок слідства щодо геноцидного характеру Голодомору 1932–1933 років в Україні, супроводжувалися спробами окремих представників певних політичних сил, зокрема КПУ та Партії регіонів, поставити під сумнів правомірність дій українських правоохоронних органів. Проте показовим виявився той факт, що жодна зі згаданих політичних сил, жодна громадська організація чи окремі громадяни не оскаржували дії СБУ, позицію Генпрокуратури України, ані постанову Апеляційного суду м. Києва в офіційному порядку, передбаченому законом. Це

---

[1] Стаття 7 Конвенції передбачає: «1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом...

2. Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями».

[2] Стаття І Конвенції передбачає: «Ніякі строки давності не застосовуються до наступних злочинів незалежно від часу їх вчинення: ... злочин геноциду, який визначається в Конвенції 1948 р. про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, навіть якщо ці дії не є порушенням внутрішнього законодавства тієї держави, в якій вони були здійснені».

є переконливим доказом спекулятивності та неспроможності технологій та маніпуляцій, які використовуються для введення в оману громадян України та заперечення юридичної кваліфікації українського Голодомору як злочину геноциду.

Постанова Апеляційного суду є історичним документом, який підтвердив цілковиту обґрунтованість юридичної кваліфікації Голодомору 1932–1933 років в Україні як злочину геноциду. З її ухваленням відбулась юридична фіксація факту злочину компетентним національним судовим органом у правовому документі, який, відповідно до ст. 24 Конституції України, має обов'язкову силу щодо всіх і на всій території України.

Постанова Апеляційного суду є лише першою фазою масштабної роботи, яку необхідно продовжувати для виявлення решти головних учасників злочину та встановлення їхньої ролі в геноцидному винищенні української нації, належного інформування громадян України про злочини комуністичного режиму та формування їхньої історичної пам'яті на основі фактів, а не політичних спекуляцій. У цьому плані важливим є введення в науковий обіг як постанови Апеляційного суду, так і тих матеріалів кримінальної справи № 475, які раніше не були опубліковані й не становили предмет досліджень істориків та юристів.

Водночас постанова може – і має – стати відправним пунктом започаткування якісно нового етапу інформування членів світового співтовариства з метою забезпечення ширшого міжнародного визнання українського Голодомору злочином геноциду.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ВИЗНАННЯ ІТАЛІЄЮ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр. ГЕНОЦИДОМ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

М.В. Дахненко
Національний музей
«Меморіал пам'яті жертв голодоморів»
E-mail: marinadakhnenko@yandex.ru

Визнання міжнародною спільнотою голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу – процес складний та суперечливий. Багато країн визнало геноцид проти українського народу, проте значна частина не поспішає визнати цей факт на офіційному рівні. Процес визнання Голодомору 1932–1933 рр. актом геноциду українського народу в Італії почався фактично в 2004 р. і триває до сьогодні. Проект резолюції щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору перебуває на розгляді в Палаті депутатів італійського Парламенту з 2004 р., але конкретного рішення не ухвалено.

Оскільки наразі італійське керівництво та Парламент вивчає питання визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом, основну роботу здійснює Посольство на місцевому та регіональному рівнях, що має на меті поступову підготовку суспільства до спонукання властей затвердити остаточне рішення.

Протягом останніх років на території Італії у м. Рим, Мілан, Віченца, Турин було проведено кілька масштабних конференцій та «круглих столів», присвячених проблематиці Голодомору, у тому числі й під патронатом Президента Італії, за участю провідних науковців держави, журналістів, фахівців з історії СРСР, викладачів вищів тощо.

Ці заходи привернули величезну увагу фахівців і суспільства до подій Голодомору 1932–1933 рр. Італійські вчені, серед яких відомі історики Габріелє де Роза та Андреа Граціозі, по-новому почали дивитись на цей період в історії СРСР й переважно вже не заперечують наявність ознак геноциду в діях «більшовиків по відношенню до українців». Професор Андреа Граціозі, упорядник видання «Листи із Харкова. Голод в Україні і на Північному Кавказі у повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 рр.», отримав високу нагороду – орден Ярослава Мудрого V ступеня. Італійському науковцеві, професору Неаполітанського університету «Федеріко ІІ» нагороду присудили «за вагомий особистий внесок у дослідження голодоморів в Україні, привернення уваги міжнародної спільноти до визнання Голодомору 1932–1933 рр. актом геноциду українського народу, активну громадську діяльність щодо вшанування жертв трагедії».

За ініціативи Посольства до позиції італійських науковців приєднались комунальні та регіональні влади провідних областей Італії – Венето, Ломбардії,

Лаціо, провінції м. Мілан, мерії міст Рим, Кастильон Фіорентино, які в своїх офіційних зверненнях до Президента, Голови Ради Міністрів та спікерів закликали засудити Голодомор саме як геноцид українського народу.

Цей процес підтримали також італійські громадські та культурні асоціації. Зокрема, впливова організації «Асоціація маленьких комун» та історико-гуманітарний комітет «Парк праведників» також надіслали свої звернення до італійського керівництва з вимогою підтримати українську владу у питанні визнання Голодомору актом геноциду проти людства.

Такі сигнали не оминули й представників Палати депутатів. Остання зустріч Міністра закордонних справ України В. С. Огризка з Головою Комісії у закордонних справах Палати депутатів Італії С. Стефані засвідчила, що проблематика визнання Голодомору в Італії має перспективу.

Під час проведення конференції 5 вересня 2008 р. «Голодомор в Україні: 75 річниця трагедії» до учасників заходу надійшли письмові звернення від представників депутатської більшості і меншості. У своїх зверненнях депутати визнали важливість проведення ретельного дослідження причин Голодомору 1932–1933 рр. та висловили надію, що італійський Парламент цього разу не залишиться «стороннім спостерігачем» й обов'язково засудить цей злочин проти українства.

12 листопада 2007 р. українці в Італії почали проводити збір підписів із закликом до італійського парламенту визнати Голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду проти українського народу. Ініціатором акції виступило Християнське товариство українців в Італії. Збір підписів проводиться серед українців, що проживають в Італії. Крім визнання Голодомору геноцидом українська громада також просить обидві палати парламенту засудити винуватців жахливого злочину – радянський режим під керівництвом Сталіна та сприяти включенню до шкільних програм в Італії матеріалів про Голодомор. Зокрема, голова товариства Олесь Городецький висловив думку про те, що потрібно з низів стимулювати італійську владу, тому що більшість українців, які живуть на Апеннінах, не є громадянами Італії, але вони створюють італійський соціальний добробут, і тому політики повинні прислухатися до голосу народу. За даними світової доброчинної організації Карітас, в Італії проживають 195 тис. громадян України. Однак, за неофіційними джерелами, їх понад півмільйона.

23 листопада 2007 р. у Римі відбулася конференція-реквієм про Голодомор під гаслом «Україна пам'ятає. Світ визнає». Українські дипломати, представники духовенства та активісти громади закликали італійську владу визнати Голодомор геноцидом українського народу і підтримати ініціативу у європарламенті та ООН. Науковці, учасники конференції наголосили, що в Італії дуже мало зроблено для висвітлення і розуміння цієї трагедії на політичному рівні.

В академічних колах Італії тривають активні дослідження теми Голодомору. Так, професор римського університету «La Sapienza» Оксана Пахльовська зазначила, що на політичному рівні справа просувається кволо як в

Італії, так і в усій Європі через неоднозначне ставлення Росії до подій 1932–1933 рр. Частина науковців песимістично налаштовані щодо можливого розгляду резолюції в італійському парламенті чи уряді. Професор Федеріко Арджентієрі зазначив, що з боку італійського уряду не буде жодного одноосібного кроку стосовно офіційного визнання Голодомору. Можлива співпраця для вироблення єдиної позиції Євросоюзу, а потім спільне рішення дійде до країн-членів євроспільноти. Дуже важко просувати це питання тут, адже Італія – найбільша проросійська країна ЄС, проросійські симпатії сильніші, ніж навіть у Німеччині.

Більш оптимістично дивляться італійські активісти регіональних комітетів, які в областях проводять інформаційну кампанію щодо визнання трагедії і тлумачать громадянам, що означає український неологізм «Голодомор». Коли ініціатива набуде широкого розголосу в італійських регіонах, тоді будь-який уряд змушений прислухатися до голосу народу, вважають лідери місцевих осередків.

22 листопада 2007 р. Посольство України в Італії разом з мерією міста Рим провело форум у рамках заходів, спрямованих на визнання Італією Голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом українського народу. В історичний зал Карроччіо на Капітолійському пагорбі запросили журналістів та представників іноземних дипломатичних установ та української громади для того, щоб розповісти їм про найбільшу трагедію, яку пережив наш народ у новітній історії і яка забрала життя мільйонів.

У Римі відбулася Міжнародна наукова конференція «Голодомор в Україні та заперечення геноцидів», що була організована за спільної участі України, США, Канади та Італії Університетом Джона Кебота (м. Рим) у тісній взаємодії з Посольством України в Італії. На конференції були присутні представники наукових та університетських кіл Італії, журналісти, представники акредитованого в Римі іноземного дипкорпусу, української та вірменської громад в Італії, студенти різних учбових закладів м. Рим. Конференція була присвячена трьом наймасовішим геноцидам минулого століття (Голокост, геноцид вірмен 1915–1918 рр. та Голодомор 1932–1933 рр.). На початку конференції з доповіддю виступив Посол України в Італії Георгій Чернявський. У своїй промові український дипломат на конкретних фактах розкрив значення Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду української нації, виклав факти щодо політики тодішнього керівництва СРСР, що свідчать про обрання ним штучного голоду як засобу фізичного винищення українців

На півночі Італії у м. Турин відбулась конференція «Голодомор – щоб не забути». Організатором конференції виступила італійська неурядова організація Історично-гуманітарний комітет «Парк праведників». Захід було проведено під патронатом Муніципалітету Турина та за сприянням Обласної влади регіону П’ємонт. На конференції були присутні представники Обласної ради П’ємонту, Італійської конфедерації профспілок робітників, низки місцевих неурядових та правозахисних організацій, дослідницьких кіл та громадськості регіону П’ємонт, української громади П’ємонту. Конференція

розпочалася із виступу Голови Історично-гуманітарного комітету «Парк праведників» Паскуале Тотаро, який акцентував увагу присутніх на відповідальності Західного світу перед українським народом за співучасть у замовчуванні жахливої трагедії Голодомору. Під час конференції було виголошено привітання учасникам конференції від Голови Обласної ради регіону Апулія (Італія) Ніκі Вендола, який, зокрема, відзначив, що він хотів би «довести до всіх учасників свою щиру причетність... до зустрічі, присвяченій Голодомору, геноциду проти українського народу». У доповіді дослідниці Університету м. Рим «La Sapienza» Олени Пономаревої було надано розгорнуту картину подій післяреволюційного розвитку СРСР, що призвели до трагедії Голодомору, відзначено ті риси сталінської політики відносно України, що дають змогу чітко тлумачити Голодомор як геноцид української нації. Особливий наголос у доповіді було зроблено на політиці репресій проти української еліти, церкви та інтелігенції, яка здійснювалася одночасно із винищенням селян. У своєму виступі радник Посольства України в Італії О. Грицаєнко від імені Посла Г.В. Чернявського подякував організаторам конференції за ентузіазм та зусилля, докладені з метою ознайомлення італійської громадськості з трагедією Голодомору. Депутат Обласної ради П'ємонту від партії «Вперед, Італіє» Джамп'єро Лео, який є автором проекту резолюції Обласної ради щодо визнання Голодомору геноцидом українського народу, розповів про діяльність депутатів та фракцій Ради щодо просування зазначеного проекту резолюції та вшанування, разом із Комітетом «Парк праведників», пам'яті жертв Голодомору у регіоні П'ємонт. У виступі члена Комітету «Парк праведників» та дослідника історії країн Східної Європи Марко Перуцці було дано оцінку діяльності Комітету, який, у співробітництві з Посольством України в Італії та з низкою урядових та неурядових структур, а також місцевих органів влади Італії, ініціював кампанію з визнання Голодомору геноцидом українського народу на рівні місцевих органів самоврядування країни. Серед нинішніх здобутків цієї кампанії – визнання Голодомору геноцидом асоціацією «Малі комуни Італії», внесення проектів відповідних резолюцій до розгляду обласними радами десяти регіонів країни, а також низки провінційних та муніципальних рад. Із привітанням до учасників конференції звернувся парох туринської парафії Української греко-католицької Церкви о. Андрій Кушнір, який відзначив, зокрема, що політика нищення української свідомості та самобутнього національного духу українців, кульмінацією якої був Голодомор 1932–1933 рр., продовжувалась увесь час аж до падіння комунізму та руйнування СРСР. У ході конференції було розгорнуто виставку плакатів, присвячених Голодомору. Під час заходу місцевий оркестр дитячої самодіяльності виконував музичні твори східноєвропейських композиторів.

Таким чином, можна зробити висновок, що процес визнання Італією голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу є складним та неоднозначним, але на сьогоднішній день Італія зробила значний крок уперед у вирішенні цієї проблеми.

«ЧОРНІ ДОШКИ» В ПОЛІТИЦІ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ 1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

Г.В. Папакін
Інститут історії України НАН України
E-mail: hpapakin@gmail.com

Репресії щодо класів, станів, соціальних груп, націй та народностей, окремих осіб були змістовним елементом і повсякденням соціально-політичного життя «Країни рад» від самих початків більшовицької диктатури. Більш того, репресії ставали необхідною умовою розвитку радянського суспільства, адже без пошуків та організації нищення ворогів відбувалася його стагнація. На першому ж місці серед об'єктів репресій опинилося селянство – як найчисельніший і найголовніший класовий та національний ворог комуністичної партії. Генеральний секретар ВКП(б) Й. Сталін ще 1925 р. виголосив, що «национальный вопрос есть *по сути дела* вопрос крестьянский» [1, С. 153], тому, «вирішуючи» селянське питання, водночас він намагався розв'язувати національне. Арсенал репресивно-каральних заходів, розроблений і апробований у ході антиселянської антиукраїнської боротьби, був багатющим і різноманітним. Значне місце у ньому посіли заходи з покарання не тільки окремих осіб, а цілих колективів, підприємств, населених пунктів та навіть адміністративних одиниць, встановлення системи колективної відповідальності шляхом запровадження режиму «чорних дощок». Тих, хто «погано працював», тобто порушував казармену дисципліну, не виконував доведених з гори планів, або «сприяв класовому ворогові» в якійсь інший спосіб, заносили на «чорну дошку» ганьби та сорому. До них так саме застосовували моральні, адміністративні та матеріальні санкції.

Досі не існує усталеної думки щодо конкретної дати та обставин офіційного запровадження «чорних дощок». За звичай називають листопад – грудень 1932 р., коли уперше цей термін був розшифрований у офіційних актах. Натомість архівні документи свідчать про активне застосування «чорних дощок» принаймні з початку 1932 р. 15 січня 1932 р. на «чорну дошку» був занесений колгосп ім. Фрунзе Дмитрівської сільради Знам'янського району Одеської області [2]. Першим березня, квітнем, червнем і вереснем 1932 року датовані відомості про занесення на «чорну дошку» восьми артілей та районних організацій Біловодського району Донецької області [3]. З початком червня режим «чорної дошки» прийшов до Лушницької, Пирогівської, Тимонівської сільрад Шосткінського району Чернігівської області [4]. На серпень припадають репресивні заходи щодо Олександрійської сільради Білоцерківської міськради Київської області; Долинівської, Живанів-

ської, Козирівської, Комишуватської, Лозуватської, Назарівської, Федорівської, Черняхівської сільрад Одеської області; колгоспів с. Попова Слобода (артілі ім. Молотова, ім. Шевченка, «Українець», «Дніпрова хвиля», ім. Петровського, ім. Сталіна, «Перше травня», «Червоний Донбас») Чернігівської області [5]. У вересні оголошені на «чорній дошці» Ганнівська, Германівська сільради тієї ж області [6], а також Зарічанської та Ротокської сільрад Білоцерківської міськради [7]. Але найбільше рішень владних органів районного та обласного рівня з цього питання було прийнято у жовтні 1932 р.: в Одеській області 16 жовтня на «чорну дошку» потрапили с. Бабине, Великий Болград, Петрівка, Смідовичі [8]. Того ж місяця у Чернігівській області – м. Буринь та приміські колгоспи, Головинська, Купецька, Миколаївська Михайлівська сільради [9], а також одноосібники – 12 сіл Чернігівського району [10]. Таким чином, зафіксований ще на початку 1932 р., до літа цей вид репресій використовувався обмежено; влітку набув певного поширення, а з жовтня вже застосувався повсюдно. Цей процес оминув, здається, Вінницьку та Харківську області з числа тодішніх адміністративних одиниць УСРР; що свідчило про поки що децентралізованість його застосування.

Партійно-радянське керівництво підтримало таку «місцеву ініціативу», яка повністю вписувалась у стратегію ескалації боротьби за фізичного нищення українського селянства. 18.11.1932 політбюро ЦК КП(б)У затвердило спеціальну постанову, за два дні продубльовану рНК УСРР. Там окреслений такий перелік репресивних дій: повне припинення всілякої торгівлі (як державної, так і кооперативної, колгоспної), постачання будь-яким крамом, наявний у магазинах підлягав вивезенню (згодом – «товарні репресії»); заборона кредитування у будь-якій формі і дотерміново стягнення раніш виданих кредитів та інших фінансових зобов’язань («фінансові репресії); проведення ретельної «чистки» складу колгоспів та місцевих виконавчих органів від «контрреволюційних елементів» [11, С. 392–393]. За лічені дні після офіційного оголошення такі репресії набули повсюдного застосування. Вже станом на 26 листопада спостерігалася така картина: Вінницька область – на «чорну дошку» однією постановою облвиконкому занесено 8 районів (усі села та колгоспи Брацлавського, Липовецького, Любарського, Немирівського, Станіславчинського, Чуднівського, Хмельницького, Тульчинського районів), 39 сіл, 33 колгоспи інших районів; Дніпропетровська область – 85 колгоспів; Донецька область – чотири села та чотири сільради; Чернігівська область – 13 колгоспів, 38 сіл, 1646 одноосібників; Харківська область – станом на 23 листопада на «чорну дошку» ще не були занесені жодне село чи колгосп; АМСРР – два колгоспи та одне село. Київська та Одеська області вчасно не надіслали відомості, а тому не фігурували у довідці, хоча, як ми бачили, «чорні дошки» там з’явилися ще влітку [12].

06.12.1932 з’явилася постанова ЦК КП(б)У та рНК УСРР «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». Саме нею шість населених пунктів Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей «за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж» були повністю обме-

жені в отриманні товарів, торгівлі, кредитуванні, а державні й кооперативні активісти, всі колгоспники згаданих сіл підлягали «чистці» [13]. На кінець листопада – грудень 1932 року припав пик «чорнодошечного» тиску, коли репресіям були піддані більше 80 % усіх населених пунктів, колгоспів, сільрад, районів, щодо яких відомо про застосування таких репресій. У листі ЦК КП(б)У до ЦК ВКП(б) від 8 грудня вказана цифра – 400 колгоспів, репресованих «чорною дошкою». Але очевидно, що це – не остаточна їх кількість. Точні підрахунки ускладнюються відсутністю потрібних відомостей по всіх областях УСРР.

Дуже швидко партійно-радянські органи визнали за вжитими заходами «незначний ефект». Повністю припинити торгівлю виявилося неможливим. Більшу ефективність визнавали за штрафами, насамперед натуральними, а також за дотерміновими стягненнями натуроплати, грошової заборгованості, кредитів. На місцевому рівні репресивні заходи виглядали ще брутальнішими: боротьба з родичами селян, які працювали у промисловості й на транспорті, скорочення земельних площ колгоспів, відрядження «буксирних бригад» та «уповноважених», відбирання свійських тварин тощо. Таким чином, поставлені на «чорну дошку» місцевості опинялися поза законом, і до них вживалися додаткові, не передбачені в нормативних актах заходи. За рішенням Бердянського райвиконкому 28 грудня 1932 р. до занесених на «чорну дошку» колгоспів ім. Шевченка Новоолексіївської сільради та «Червоний стяг» Ногайської сільради, крім заборони торгівлі, вжито такі заходи: термінове (до 28 грудня) стягнення всієї заборгованості, накладання натурштрафів м’ясом із здаванням до 5 січня 1933 р., заборону будь-якого помелу, та надсилання бригад, які мають забезпечити все це [11, С. 527]. На Харківщині ще 18.11.1932 спеціальною постановою бюро обкому «Про репресії», крім натурштрафів, також передбачалося відбирання присадибних ділянок у «злісних нездатчиків хліба» [14]. Важливою складовою репресивних заходів ставали «фінансові репресії». Наказ керівника Тростянецької його філії зафіксував, крім дотермінового стягнення з них усіх видів позики, також закриття всіх рахунків відповідних колгоспів. Для здійснення таких стягнень з репресованих колгоспів с. Боромля туди відбув особисто керівник банківської філії [15]. Аналогічні факти маємо і по Богодухівському району Харківської області. Після оголошення щодо занесення на «чорну дошку» сіл П. Микитівки, Сінного, Олександрівки (артілей ім. Шевченка, ім. Сталіна, «Правда», «Нова громада» та одноосібного сектору цих сіл) одним з пунктів спеціальної постанови райкому КП(б)У за злісне невиконання планів хлібозаготівлі» від 30.11.1932 передбачалося, що упродовж трьох днів керівники місцевих банківських установ стягнуть «всю термінову і довготермінову позику з цих колгоспів» і надалі припинять кредитування та навіть грошові виплати. Райфінвідділ мав забезпечити стягнення всіх державних платежів, накладених на колгоспи та одноосібників [16]. Виявлені випадки занесення на «чорну дошку» за «зривання мобілізації коштів», тобто відмову селян передплачувати накинену їм «державну позику» [17].

Репресії проти партійно-радянського керівництва низової ланки, уповноважених були невід'ємною складовою режиму «чорних дощок». Харківський обком КП(б)У суворо поставився до уповноважених, надісланих від області. За «злочинну бездіяльність, відсутність боротьби з куркульським саботажем» чотирьох з них відізвали з районів, віддали під партійне слідство, а роботу всіх інших мали перевірити секретарі райпарткомів. Замість знятих у 24 години обком мав надіслати інших «міцних» уповноважених. Що ж до місцевих керівників, то їх зобов'язали взяти під особистий контроль та відповідальність стан справ у згаданих колгоспах [11, С. 603]. Золочівський райпартком 16.02.1933 виніс рішення щодо попередження місцевих керівників та уповноваженого райпарткому про притягнення їх, у разі, якщо вони не виправлять ситуацію зі збором насіння у таких колгоспах, «до найсуворішої відповідальності» [18]. Репресії застосовували проти цілих місцевих компартійних і комсомольських осередків. 16.11.1932 бюро Шосткинського райпарткому попередило Івотський і Прокопівський партосередки про вжиття до них «найсуворіших заходів партійного впливу», якщо не буде зламаний опір «куркулів»; іншим керівникам партосередків сіл, занесених на «чорну дошку», було оголошено догану [19, арк. 162–164]. У лютому 1933 р. харківські обласні органи ухвалили рішення про занесення Петрівської партійної та комсомольської організації на «чорну дошку» [19, арк. 25].

Навіть таке широке застосування репресій не задовольняло вище партійне керівництво. Про це, зокрема, йшлося вже на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 20.12.1932 у виступі С. Косіора за матеріалами його поїздки на Дніпропетровщину. Він заявив: «Чорні дошки» не доводять до кінця. Тому результатів від них майже немає. Де заборонено торгувати – торгують активно. Грошові штрафи збираються всього 25–30 % від призначеної суми. Організаторів саботажу більшою мірою ще не виявили» [20, С. 315]. Встановлювали пильний контроль за репресованими селами. До занесених на «чорну дошку» сіл направляли спеціальних уповноважених від центру, області та району. Доходило до того, що, наприклад, в оголошеному на республіканській «чорній дошці» с. Піски Баштанського району Одеської області 25.12.1932 Л. Каганович нарахував загалом 30 різних уповноважених з хлібозаготівель [20, С. 329] Контролем за дотриманням загальнообов'язкового набору каральних заходів та покарань займалися також представники інспектури КК-РСІ. Збереглися матеріали перевірки застосування репресій, передбачених у зв'язку із занесенням населених пунктів на «чорну дошку», здійсненої у с. Бродщина Кобеляцького району Харківської області інструктором Кобеляцької районної КК–РСІ Шкарбуненком у лютому 1933 р. [21].

Набір санкцій був різним для, умовно кажучи, районних, обласних та республіканської «чорних дощок». Але здебільшого такі: промисловий бойкот, коли з торговельних кооперативних підприємств села або району повністю вивозили промкрам (одяг, взуття (до цвяхів), скло, залізні вироби, реманент тощо), нові товари не завозили та забороняли будь-яку торгівлю (державну, кооперативну) взагалі; фінансовий бойкот, коли всі позики,

кредити, заборгованості стягалися дотерміново, а наступні не видавалися; безумовне стягнення коштів з колгоспу та колгоспників для виконання фінансових зобов'язань (с/г податок, державну заборгованість, страхування), причому колгоспна заборгованість стягувалася з індивідуальних господарств колгоспників; негайна реалізація всієї переплати з державної позики та інших «добровільних» внесків; додаткові штрафи, як правило, у вигляді м'ясного натурштрафу (повного або часткового стягнення 15-місячного зобов'язання зі здавання м'яса); припинення обслуговування колгоспу з боку МТС; припинення помелу; вилучення всього наявного зерна в рахунок хлібозаготівель; вилучення всього хліба, виданого колгоспникам, за винятком тих, хто «чесно і добросовісно» виконує державні зобов'язання, а також виявляє крадіїв і сприяє поверненню викраденого хліба. З цією метою прискіпливо відбиралися такі «сумлінні» колгоспники, а в решти вилучався весь хліб за їхньою допомогою.

Кадрові «чистки» носили такий характер: перевірка і «очищення» колгоспів з вилученням «контрреволюційних» елементів, «організаторів» зривання хлібозаготівель; перевірка та очищення органами РСІ кооперативних і державних апаратів від всякого роду «чужих і ворожих елементів»; відбирання у мешканців цих сіл на час застосування репресій усіх виданих від сільради і колгоспів посвідок; виключення з компартії секретаря сільського осередку КП(б)У, його арешт та виселення на Північ; заарештування всіх виявлених у колгоспі «куркулів, петлюрівців, погромників та ін. контрреволюційного елементу» (так, у Дмитрівській с/р Знам'янського району Одеської області було заарештовано 42, засуджено – 36 осіб; вислано на Північ – 19, виключено з колгоспу 36 осіб [22]); порушення судових справ проти керівників та членів правління колгоспів.

Крім того, повсюдно організовували спеціальні бригади (караули) з працівників міліції, колгоспного активу, червоних партизан та інших активістів для регулювання руху мешканців цих сіл з метою цілковитого забезпечення заходів економічного бойкоту.

Однією з найжахливіших особливостей запровадження «чорних дощок» було подвійне і навіть потрійне занесення на неї. За наявними даними, двічі на «чорну дошку» потрапили с. Колодянка Новоград-Волинського району [23] та Вепринський колгосп ім. Петровського Радомишельського району Київської області [24], с. Демидове Жовтневого (Петровірівського) району Одеської області [25], колгосп «Допомога» Барабинської сільради та сама згадана сільрада Запорізької міськради Дніпропетровської області [26], колгосп «Авангард» с. Гейдельберг Молочанівського національного німецького району тієї ж області [27]. Тричі на «чорну дошку» була занесена Романівська с/р Дзержинського району Київської області [28], а чотири рази – с. Зікрачі, колгосп «Новий шлях» Ржищівського району тієї ж області [29].

Об'єктом занесення на «чорну дошку» міг бути район у цілому; певні районні установи; у районі – сільради, села, кущі (кілька сіл), колгоспи, міжколгоспні осередки, артілі, комуни, одноосібники чи колгоспники певно-

го села/сільради, на останньому етапі (друга половина 1933 – початок 1934 років) – навіть радгоспи, МТС. На «чорну дошку» також заносили одноосібників (одноосібний сектор) певного села/сільради), колгоспників села/сільради. Причому занесення колгоспників не було рівнозначне занесенню колгоспу в цілому – малася на увазі заборгованість, низькі темпи заготівлі продуктів з власного господарства колгоспників, і покаранню підлягали колгоспники як індивідуальні господарі (об'єкти обкладання податками та іншими зобов'язаннями).

Номінальні ознаки акту про занесення об'єкта на «чорну дошку» (постанова, рішення, один з пунктів протоколу) демонструють рівень правомірності даного рішення, ступінь індивідуальності/колективності його прийняття – отже, міру відповідальності задіяних у цьому офіційних осіб партійно-радянських органів. З'ясовано, що рішення приймалися дуже вузьким колом осіб, іноді формально колегіально (шляхом опитування), що за партійною практикою означало ознайомлення членів колегіального органу з уже прийнятим керівництвом рішенням задля висловлення своєї згоди.

Підсумовуючи наявні відомості щодо режиму «чорних дощок» під час Голодомору-геноциду 1932–1933 років в Україні, можна дійти таких висновків. Він став справжнім знаряддям геноциду ВКП(б) на українських землях. Уважати його тільки проявом «штучного ізоляціонізму» [30] було б замало. Створювалася територія лиха, вийти з якої було цілком неможливо, а всі її мешканці були фактично приречені на голодну смерть. Причому фактор невиконання «планів хлібозаготівель» чи «боротьби за врожай» не був вирішальним у визначенні жертв таких репресій. Визначальним ставала величина резервації та її відомість в Україні. Режим «чорних дощок» засвідчував репресії щодо колективів і груп населення (більшовицька концепція колективної відповідальності і колективного покарання). разом з тим колективне покарання мешканців села, сільради, району, працівників колгоспу не виключало індивідуального, що реалізовувалося в переслідуваннях репресивно-каральними органами (ҐПУ, НКВД, прокуратура, суд), позасудовому виселенні, позбавленні майна, накладання індивідуальних штрафів тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Сталин И.* Марксизм и национально-колониальный вопрос // Сборник избранных статей и речей / И.В. Сталин. – Партиздат ЦК ВКП(б), 1935.
2. Держархів Кіровоградської області. – Ф. П-68. – оп. 1. – спр. 5. – арк. 5.
3. Червоний колгоспник (Ворошиловград). – 1932. – 1 берез., 14 трав., 29 черв., 30 верес.
4. Зоря (Шостка). – 1932. – 9 черв.
5. Колективіст Буринщини. – 1932. – 8 серп.
6. Соціалістичний наступ (Зінов'євськ). – 1932. – 17 серп., 2 жовт.
7. Радянська нива (Біла Церква). – 1932. – 27, 31 серп; 8, 10 та 22 верес.

8. Комуна степу. – 1932 р. – 16 жовт.

9. Колективіст Буринщини. – 1932. – 22 жовт. ; Зоря (Шостка). – 1932. – 28 жовт.

10. Червоний стяг (Чернігів). – 1932. – 13, 20, 23, 25 жовт.

11. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упор. Р. Пиріг. – К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007.

12. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. – Ф. 1. – оп. 20. – спр. 5394. – арк. 8–10.

13. ЦДАГО. – Ф. 1. – оп. 6. – спр. – 238. – арк. 53–54.

14. Держархів Харківської області. – Ф. П-2. – оп. 1. – спр. 11. – арк.97–98.

15. Голодомор 1932–1933 років на Сумщині / Упор. : Покидченко Л.А. – Суми : Ярославна, 2006. – 220 с.

16. Держархів Харківської області. – Ф. П-80. – оп. 1. – спр. 43. – арк. 306, 306-зв.

17. Шлях колективізації (Овруч). – 1933. – 10 серп.

18. Держархів Харківської області. – Ф. П-96. – оп. 1. – спр. 34. – арк. 20–21.

19. Держархів Сумської області. – Ф. П-25. – оп. 1. – спр. 24. – арк. 162–164.

20. Зі щоденника поїздки Л. Кагановича в Україну 20–29 грудня 1932 р. // Командири великого голоду. – С. 315.

21. Держархів Харківської області. – Ф. Р-1356. – оп. 1. – спр. 971. – арк. 48–49.

22. Держархів Кіровоградської області. – Ф. П-68. – оп. 1. – спр. 5. – арк. 5 ; спр. 324. – арк. 79, 80 ; оп. 1а. – спр. 5. – арк. 5 ; Держархів Одеської області. – Ф. Р-710. – оп. 1. – спр. 26. – арк. 19 ; Ф. П-11. – оп. 1. – спр. 141. – арк. 42–45.

23. Соціалістичний наступ (Новоград-Волинський). – 1933. – 28 листоп. ; 1933. – 12 груд.

24. Боротьба за соціалізм (Радомишль). – 1933. – 24 верес. ; 1934. – 14 квіт.

25. Держархів Одеської області. – Ф. Р-710. – оп. 1. – спр. 26. – арк. 19, 51, 90 ; Ф. П-11. – оп. 1. – спр. 141. – арк. 42–45.

26. Червоне Запоріжжя. – 1932. – 15 листоп. ; 1932. – 30 листоп.

27. Червоне Запоріжжя. – 1932. – 14 листоп. ; Держархів Дніпропетровської області. – Ф. П-19. – оп. 1. – спр. 20. – арк. 98.

28. Колективіст Дзержинщини. – 1932. – 13 листоп. ; 1932. – 1 груд. ; 1933. – 9 лют. ; Соціалістичний наступ (Романів). – 1933. – 5 груд.

29. Колективна нива (Ржищів). – 1932. – 4 лип. ; 1932. – 26 серп. ; 1932. – 9 верес. ; 1932. – 21 верес. ; 1932. – 16 листоп. ; 1933. – 21 трав.

30. *Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М.* Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу. – Вид. 2-е, доп. – К. – Нью-Йорк : Вид. М.П. Коць, 2000. – С. 116.

ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ ГЕНОЦИДОМ: МІЖНАРОДНІ КОНВЕНЦІЇ, ДОГОВОРИ ТА СУДОВІ РІШЕННЯ

Б.А. Футей[1]
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
E-mail: bohdan_futey@ao.uscourts.gov

Дякую за честь, надану мені – виступити на цьому заході, присвяченому пам'яті геноциду-Голодомору. У 1932–1933 роках мільйони людей було заморено голодом під час однієї з найжахливіших спричинених людиною трагедій, яка була обрушена на український народ та націю. Сьогодні я хочу звернути увагу на правові підстави, що дають змогу визнати цю трагедію геноцидом відповідно до міжнародного права, конвенцій та стандартів, встановлених для відповідальності за військові злочини та злочини проти людства.

Звинувачення у вчиненні злочину геноциду стало досить поширеним як в міжнародних, так і у національних судових трибуналах протягом останньої половини сторіччя. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнбергу (Нюрнберзький Трибунал) заклав основу для сучасного міжнародного гуманітарного права та міжнародних судових трибуналів. Друга Світова війна «відзначилась переходом міжнародного права від системи, присвяченої суверенітету держави, до системи, присвяченої також захисту гідності людини» [1, С. 87]. Нюрнберзький Трибунал, утворений у 1945 році, був першим міжнародним трибуналом, який визнав підсудних кримінально відповідальними за порушення норм міжнародного гуманітарного права або законів і звичаїв війни [2, С. 13]. Важливо, що у Статуті Нюрнберзького Трибуналу також містилося перше формальне визначення злочинів проти людства: «вбивства, викорінення, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо будь-якого цивільного населення перед війною або під час війни; або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, що підпадає під

[1] Богдан А. Футей є суддею Федерального суду претензій США, був призначений на посаду Президентом Рональдом Рейганом у травні 1987 року. Починаючи з 1991 року, суддя Футей є активним учасником різних програм з верховенства права і демократизації в Україні. Він був радником Робочої групи з питань розробки Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 року. Суддя Футей є професором Українського Вільного Університету у Мюнхені (Німеччина) і читає лекції на юридичному факультеті Києво-Могилянської Академії.

юрисдикцію Трибуналу, незалежно від того, чи були такі дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені» [3, С. 415, 425].

У рішенні Нюрнберзького Трибуналу термін «геноцид» не було використано. Те, що в обвинувальному акті було представлено як геноцид (тобто, викорінення расових та національних груп), у рішенні було «концептуалізовано … як особливу та обтяжену форму вбивства», але не як злочин, відокремлений від воєнних злочинів або злочинів проти людства. Успіх Нюрнберзького Трибуналу проклав шлях для Конвенції про геноцид 1948 року, важливість якої підкреслювалась у Нюрнберзькому Рішенні.

Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього («Конвенція про геноцид», схвалена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № А/810, прийнятою на Третій сесії, 1948 рік) була одностайно прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року у Парижі. Її розробка мала на меті запобігання та покарання актів геноциду [3, С. 452]. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього набрала чинності 12 січня 1951 року. Конвенцію було ратифіковано Президією Верховного Совєта СРСР 18 березня 1954 року, Українська РСР ратифікувала конвенцію 15 листопада 1954 року, а Російська РСР – 3 березня 1954 року. Стаття II Конвенції містить конкретне визначення геноциду, у ній під геноцидом слід розуміти дії, що вчиняються з метою знищити, повністю чи частково, будь-яку національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку:

а) вбивство членів такої групи;

б) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;

в) навмисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на її повне чи часткове фізичне знищення;

г) заходи, розраховані на запобігання дітонародження в середовищі такої групи;

д) насильницька передача дітей з одної групи людей до іншої.

Таким чином, у міжнародному праві злочин геноциду складається як з дії, так і з вини. Ключовим елементом, необхідним для встановлення складу злочину геноциду відповідно до Конвенції про геноцид, є докази того, що заборонена дія була вчинена з конкретним наміром (dolus specialis), а саме – знищення членів захищеної групи виключно через їхній зв'язок з цією групою. Намір, як елемент складу злочину, не вимагає жодних доказів мотиву з боку злочинної сторони, а також існування попереднього умислу. Водночас, сторона, яка стверджує існування геноциду, повинна довести намір за допомогою «повністю переконливих» доказів» (застосування Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії): Резюме Рішення Суду від 26 лютого 2007 року, № 2007/2, стор. 11 // www.icj-cij.org; а також [3, С. 454, 455]). Вміщення у статті II Конвенції детального переліку дій, що визначені як злочин геноциду, носить обмежувальний, а не ілюстративний характер. Це дещо суперечить широкому поняттю геноциду, запропонованому Рафаелем Лем-

кіним (юридичний радник Головного прокурора на Нюрнберзькому трибуналі та один із найперших прибічників прийняття окремої конвенції, що забороняла б геноцид). Доктор Лемкін наполягав на тому, щоб захист був ще більшим та поширювався на расові, національні та релігійні групи, культурне, політичне, соціальне, або фізичне існування яких знаходилось під загрозою [3, С. 424]. Конвенція передбачає широкі категорії карних дій, зокрема встановлює, що карними є «геноцид, змова з метою вчинення геноциду, пряме і публічне підбурення до вчинення геноциду, замах на вчинення геноциду і співучасть у геноциді» [3, С. 458]. Доктора Лемкіна також вважають автором терміну «геноцид», що походить від грецького префіксу *genos,* що означає раса, та латинського суфіксу *cide,* що означає вбивати.

Ще одним важливим документом у переслідуванні тих, хто скоїв геноцид, є Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства, схвалена ООН 26 листопада 1968 року (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № A/7281, прийнята на Двадцять третій сесії, 1968 рік). Конвенція про строк давності підкреслює важливість та розширює можливості переслідування за злочин геноциду шляхом надання можливості не зважати на будь-які національні законодавчі обмеження переслідування. Українська РСР ратифікувала Конвенцію 19 червня 1969 року, а Російська РСР – 22 квітня 1969 року. Європейська Конвенція про незастосування строку давності до злочинів проти людства і воєнних злочинів, була прийнята Радою Європи у 1974 році. Ця Конвенція наголошує і розширює межі кримінального переслідування за злочин геноциду шляхом усунення будь-яких перешкод такого переслідування, що могли б міститися у національному законодавстві. Конвенція про строк давності, проаналізована у сукупності із нормами *jus cogens* (імперативні норми міжнародного права), що передбачають заборону геноциду, дає змогу повністю скасувати той аргумент, що акти геноциду, вчинені до прийняття Конвенції про геноцид, не підлягають кримінальному переслідуванню. Заборона геноциду сьогодні носить універсальний характер в силу норм *jus cogens* (імперативна норма обов’язкового характеру), а обов’язок карати за геноцид є обов’язком *erga omnes* (по відношенню до кожного) [4, С. 859, 869]. Особи, обвинувачені у вчиненні геноциду, не можуть «достовірно стверджувати, що їхнє переслідування за порушення первинної і раніше впровадженої норми міжнародного права може являти собою ретроактивне покарання» [3, С. 471, 472]. Таким чином, Конвенція про строк давності усуває будь-які можливі внутрішні законодавчі обмеження щодо переслідування осіб, звинувачених у вчиненні актів геноциду.

Конвенція про геноцид була проаналізована Міжнародним судом у Гаазі за позовом Боснії і Герцеговини проти Сербії і Чорногорії про порушення норм Конвенції про геноцид (Застосування Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії): Резюме Рішення Суду від 26 лютого 2007 року, № 2007/2, стор. 11 // www.icj-cij.org.). Міжнародний суд виніс рішення 26 лютого 2007 року.

Це рішення є важливим, адже воно визнає зобов'язання держави щодо запобігання злочину геноциду і що відповідальність держави пов'язана із обов'язком йому запобігати, відповідно до статті I Конвенції про геноцид. Суд пояснив, що «відповідальність настає не просто через те, що мав місце геноцид, а скоріше через те, що держава демонстративно відмовилася вжити усіх заходів для запобігання геноциду, які були в межах її юрисдикції і які могли б сприяти запобіганню геноциду» (Міжнародний Суд. Прес-реліз № 2007/8 від 26 лютого 2007 року // www.icj-cij.org.). Міжнародний суд 14/1 встановив, що Сербія порушила свої зобов'язання щодо запобігання геноциду, але незважаючи на це, Міжнародний суд не визнав відповідальність Сербії за дії тих, хто безпосередньо вчиняли акти геноциду у Сребрениці через брак доказів, що ці дії можна вважати діями держави Сербія (там само).

У світлі еволюції визначення «геноциду» за Конвенцією про геноцид та кримінального переслідування за акти геноциду перед різноманітними міжнародними та національними судовими трибуналами, Голодомор 1932–1933 років в Україні був актом геноциду і має бути визнаний як такий («Міжнародна юридична відповідальність за геноцид: Справедливість у судах», Богдан Футей, матеріали Конференції, присвяченій Голодомору, 25–26 вересня 2008 року, Київ, Україна).

Уперше на державному рівні Голодомор 1932–1933 років було визнано геноцидом Українського народу 14 травня 2003 року Постановою Верховної Ради України для вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років. 28 листопада 2006 року Законом України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні» Голодомор 1932–1933 років було визнано Верховною Радою геноцидом відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Цей закон був підписаний Президентом України.

Виконавча влада дійшла такого самого висновку, коли 16 травня 2008 року Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, створена Президентом України, схвалила Висновок щодо правового визначення Голодомору стосовно визначення, сформульованого у Конвенції про запобігання злочину геноциду. Голова Комісії та Міністр юстиції Микола Оніщук підписав Висновок 4 вересня 2008 року.

Судова влада так само застосувала визначення геноциду за Конвенцією ООН до Голодомору. 13 січня 2010 року Апеляційний суд міста Києва розглянув та ухвалив рішення по кримінальній справі, порушеній Службою безпеки України (СБУ) відповідно до статті 1(1) Кримінально-процесуального кодексу України за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках за ознаками злочину відносно Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, Косіора, Чубаря, Хатаєвича («СБУ проти Сталіна та інших» Апеляційний суд міста Києва (13 січня 2010 року)). Завдяки відкриттю архівів СБУ, багато документів з якого до сьогоднішнього часу були не доступними, зараз маємо можливість встановити суб'єктивну сторону злочину відповід-

но до вимог Конвенції проти геноциду. Суд визнав, що масове знищення мільйонів українців голодом, організоване радянським тоталітарним режимом, насправді було геноцидом, відповідно до визначення, поданого у Конвенції 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього та у Конвенції про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства 1968 року. Однак справу було закрито стосовно осіб, яких було визнано винними у злочині геноциду, у зв'язку з їхньою смертю згідно з п. 8 ч. 1 ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу України. Відповідно до документів, наданих апеляційному суду, останній підрахував орієнтовні втрати України спланованим Голодомором 1932–1933 років: до 10063000 українців (приблизно чотири мільйони загинуло, а шість мільйонів не народилось).

Як пояснює Лемкін, «це – не просто випадок масового вбивства. Це – випадок геноциду, знищення, не лише окремих осіб, але всієї культури і нації. Навіть якби ці дії не спричиняли страждання, ми все одно змушені були б засудити їх, оскільки спільність менталітету, єдність ідей, мови і традицій, які утворюють те, що ми називаємо нацією, являють собою один із найважливіших вимірів цивілізації і прогресу».

У 1988 році доктор Джеймс Мейс, директор Комісії по голоду в Україні, звітував перед Конгресом США: «Йосиф Сталін та його оточення скоїли злочин геноциду проти українського народу у 1932–1933 роках» (Комісія по голоду в Україні, доповідь Конгресу ст. vii (1988), доктор Джеймс Мейс, директор). 25 січня 2006 року Парламентська асамблея Ради Європи прийняла Резолюцію 1481, яка засуджує дії радянської влади та злочини тоталітарного комуністичного режиму як «масове порушення прав людини». 23 жовтня 2008 року Європейський Парламент також ухвалив Резолюцію з нагоди вшанування пам'яті жертв Голодомору, визнаючи його як злочин проти людства (Резолюція щодо відзначення Голодомору – штучного голоду в Україні 1932–1933 років, Європейський Парламент P6 TA 0523 (2008)).

Окрім того, під час урочистостей з нагоди 75-річчя Голодомору 1932–1933 років уряди шістнадцяти держав ухвалили резолюції, які визнають Голодомор геноцидом. Уряд України звернувся до ООН з проханням прийняти резолюцію, що визнає голод-Голодомор геноцидом. ООН, на жаль, через різні обставини, можливо через заперечення Ради Безпеки, не призначила слухань з цього питання. Під час визначення пам'ятної 80-ої річниці Голодомору дуже важливо, щоб теперішній уряд України наполегливо продовжив з ООН роботу щодо визнання Голодомору геноцидом. Злочини проти людства, скоєні радянським комуністичним режимом, мають бути засуджені. Необхідно також дотримуватись міжнародних конвенцій та вшанувати пам'ять убитих мільйонів українців.

Дуже вдалим є гасло:

Україна пам'ятає – світ визнає!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бедерман Д. Дж.* Міжнародне право. Посібник для суддів / Дейвід Дж. Бедерман, Крістофер Дж. Борген, Дейвід А. Мартін ; Американське товариство міжнародного права. – Foundation Press, 2001.

2. Міжнародне право і судовий процес для суддів США / Американське товариство міжнародного права ; Федеральний суддівський центр.

3. *Ліппман М.* Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього: П'ятдесят років потому / Метью Ліппман // Журнал міжнародного та порівняльного права Університету Арізони. – 1998. – Вип. 15.

4. *Бен-Нафталі О.* Що Міжнародний Суд не сказав про обов'язок покарання геноциду / Орна Бен-Нафталі, Мірі Шарон // Журнал міжнародного кримінального правосуддя. – 2007. – Вип. 5.

Розділ 3
Демографічні наслідки голоду

MAPPING CRUDE DEATH RATES IN UKRAINE IN 1933 AND EXPLAINING THE RAION PATTERNS

S.G. Wheatcroft
Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan,
Melbourne University, Australia
E-mail: stephenwheatcroft@nu.edu.kz
Mapping assistances:
A. Garnaut
Oxford University, Great Britain
I. Leikin
Melbourne University, Australia

It is time that historians began a more detailed and critical analysis of the famine, which paid due attention to the wealth of detailed materials that are available, that assessed their reliability, and attempted to form explanations of the causes of the famine on the basis of this detailed information. As long as we talk in generalities, we can say almost anything without it being possible to test what is being said. It would be far more useful and meaningful to attempt to explain the specifics of the famine.

There are many possible explanations about why famine in general occurred in Ukraine in the early 1930s. But if we want to explain why a certain level of mortality occurred in a certain place at a certain time then the nature of the explanation has to become more concrete, and of course the explanation then becomes liable to testing. Why did it occur in this place at this time and not in another place at a different time?

The conventional explanations for the Ukrainian famine revolve around the very severe nature of the central grain procurement system and the punishments via black boards that were metered out to those villages that failed to fulfill their central grain collection plans on time. This argument makes some sense in as much as we can envisage the mechanism by which destitute non-plan fulfilling peasants could be starved of all food resources. But there are several important problems with this explanation when we consider it in detail regarding time and space.

The black-boarding associated with the central grain procurement campaign was generally operating in certain regions during the final stages of the central grain procurement campaign in December 1932 and January 1933. But available data on the exceptionally high levels of mortality in Ukraine indicate that the highest levels of mortality occurred several months later in May and June 1933.

See graphs 1 and 2 on Ukrainian crude deaths rates 1932-34 by month in both urban and rural locations.

Secondly, when we look at the geographical data in some detail, we can see that the geography of the famine does not easily fit this line of argument. At the Republican level, the argument seems to fit, because Ukrainian levels of mortality were much higher than the levels recorded in RSFSR or in BSSR. But when we look at the oblast data there is a problem, because Kyiv Oblast is the worse affected oblast in Ukraine, and it is not an area of major importance for central grain collections. The oblasts of greatest importance for central grain collections were Vinnitsa Oblast, Dnipropetrovs'k Oblast, rather than Kyiv Oblast and Kharkiv oblast.

Furthermore when we look at the raion level data we see an even more complicated picture, which totally fails to conform to the conventional picture.

See maps 1–3 Raion mortality in Ukraine and European part of USSR and especially levels of mortality in raions on separate sides of Ukrainian Republican borders, and Kyiv oblast borders, and the locations of the early blackboard villages.

First we should notice that there are no signs of particularly high mortality in raions where the early blackboards were set up.

Secondly we should note that on the Kharkiv/Kursk oblast borders there is no sharp break in raion level mortality. Instead high levels of mortality appear to roll over the boundary. This is contrary to many claims that have been well publicized.

Even more remarkable is the sharp falling mortality in raions on either side of the Vinnitsa/Kyiv Oblast boundaries. This is despite the fact that both Vinnitsa and Kyiv Oblasts are located in Ukraine. And even more remarkably we can see that the sharp divide over this oblast boundary is between raions of high levels of mortality in Kyiv Oblast as opposed to raions of relatively low levels of mortality in Vinnitsa oblast. This is despite the fact that Vinnytsia is a more important region for centralized grain collections than Kyiv oblast. The data appears to indicate that some other mechanism is in play here. Can we work out what is happening here?

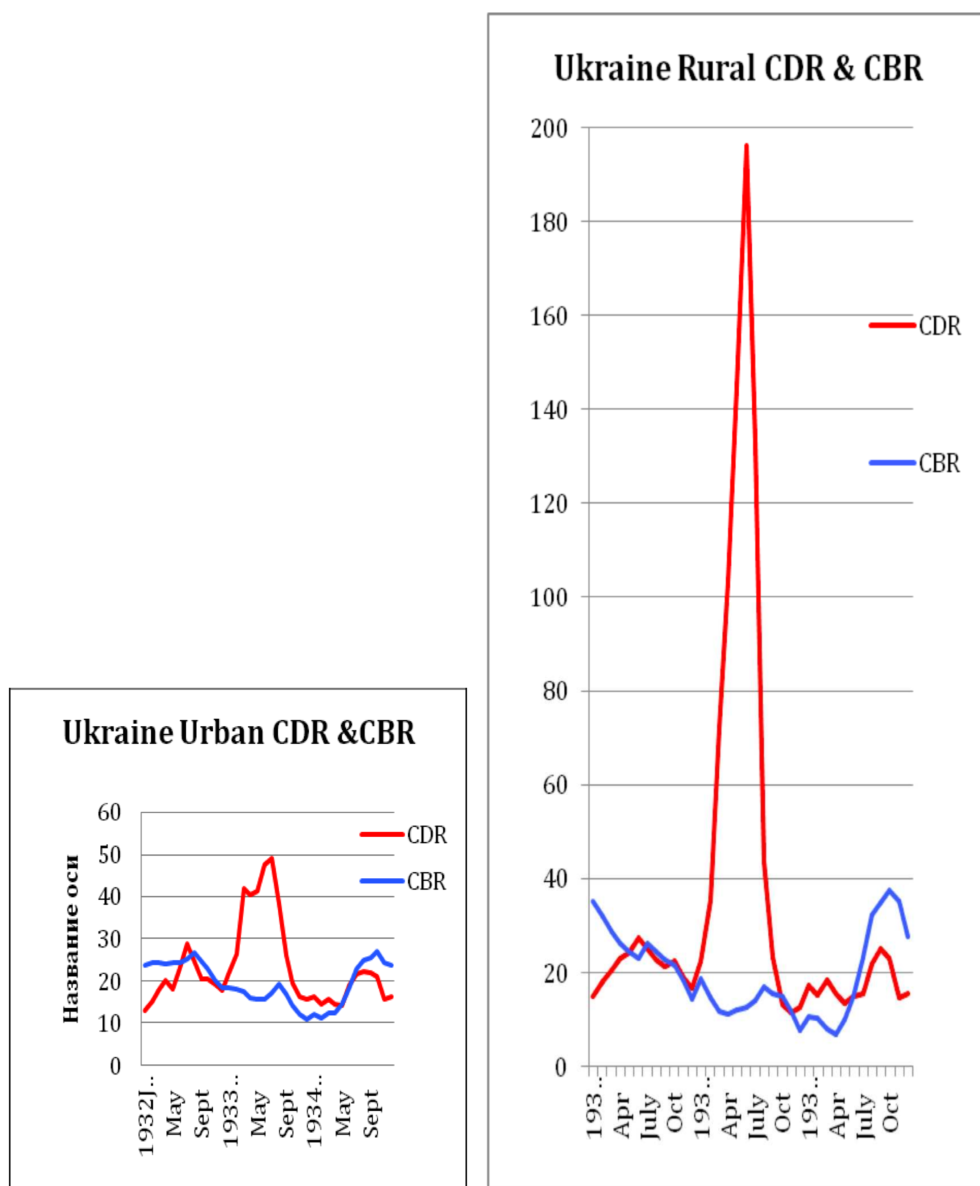
My hypothesis, in attempting to explain this unexpected pattern of mortality, suggests that the failure of Ukraine to fulfill its central grain collection targets may have had other and more serious impacts on regions other than those on the grain collecting regions. It is possible that a more serious consequence of this failure to fulfill the plan was the reduction in central grain allocations within Ukraine. In this case it would be major urban populations with relatively low numbers of workers in the protected industries, which would have suffered the most. The Donets'k towns were well protected in 1932/33[1] and it was Kyiv city that was arguably in the worse position. Almost all of the urban population of Kyiv lost

[1] They had been less well protected in 1931/32 when urban mortality in the Donets'k was especially high. The government had allocated Akulov, directly from his senior position as 1st dep ch OGPU (effectively the senior position, given Menzhinskii's poorhealth) to be Party Secretary in Donets'k oblast and he was able to protect this area in 1932/33, but at the expense of other Ukrainian urban areas.

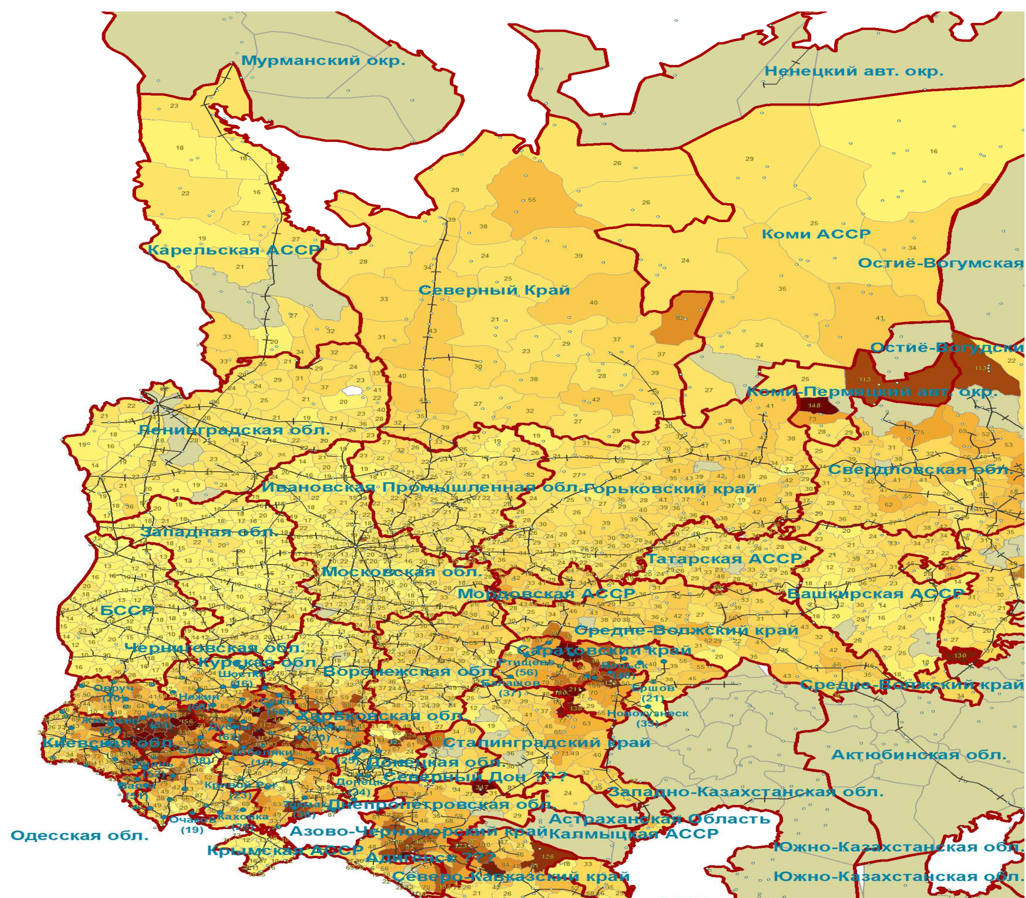
their supplies of central rations from list 1 and the special list. It was only Arsenal and one other factory that managed to keep centrally planned supplies. The rest of the population of Kyiv city was left dependent on decentralized collections, which had to be found by the Kyiv Obkom. Naturally, the Kyiv Obkom was restricted to carrying out decentralized collections on the territory of Kyiv Oblast, and they could only begin, once the central grain collection operations had finished in February 1933. These decentral collections, would have been carried out with increasing ferocity until the new harvest came in July.

This is an explanation which coincides with the observed data, and which needs to be taken seriously. Of course it does not remove the importance of the draconic nature of central grain collections, which in many ways setup the local problem, but it does draw attention to the complexities of the problem. Given the desperate situation of the spring of 1933 there were no easy solutions. We are deluding ourselves when we try to impose a simple morality story of good and evil, onto this complex picture. This should not absolve those who were responsible from creating this crisis. But we need to be aware that it was a much more complex crisis than we often presume, and that many of the problems were arising from failing to understand the complexity of the situation. Historians should attempt to avoid over-simplifying this complex situation.

Appendix

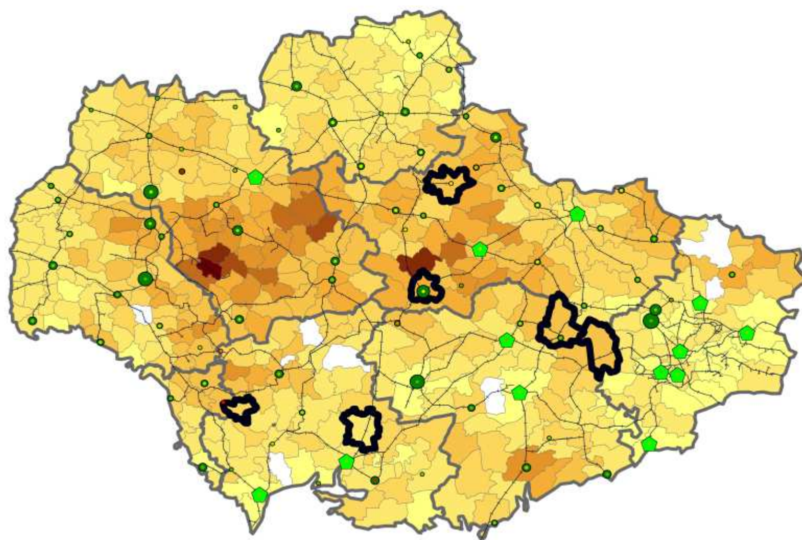

1. Graphs of Ukrainian mortality and natality 1932–1934 by month

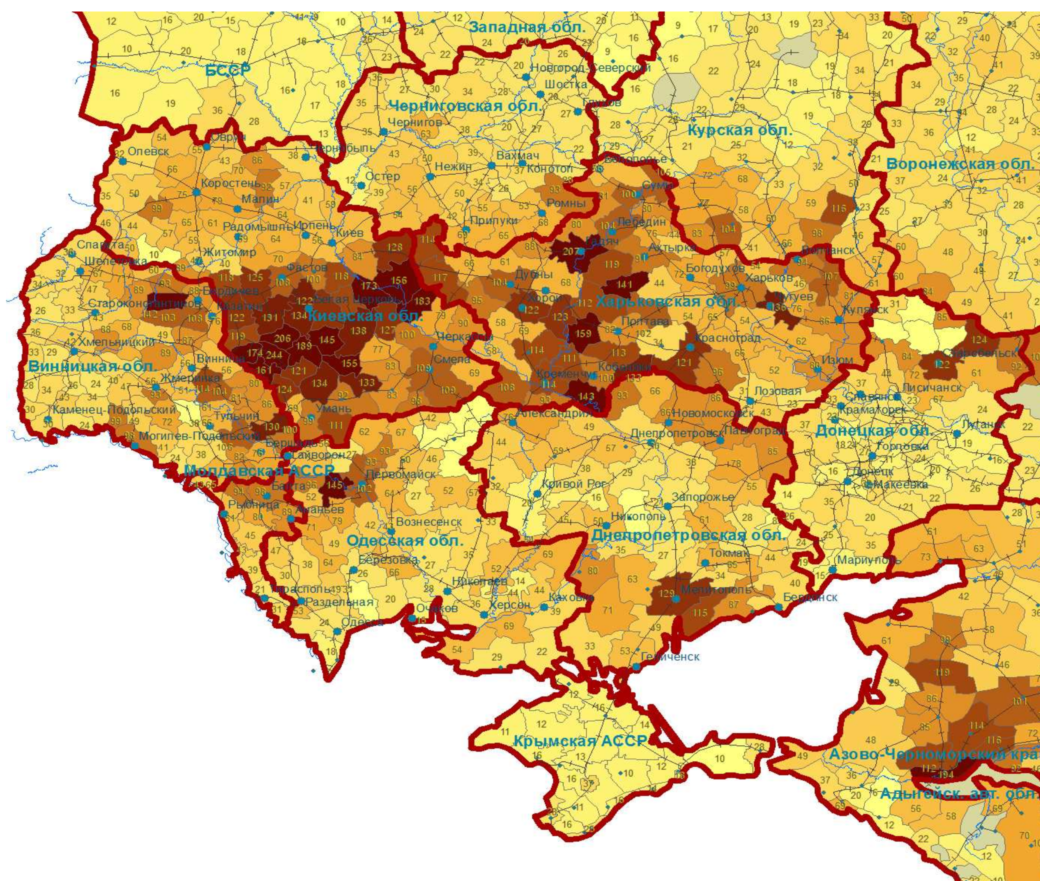

Maps 1. **Crude death rates by Raion in European part of USSR, 1933**

Ukraine and location of first Blackboard villages

Maps 2. **Ukrainian crude death rates in 1933 by raion and the location of the first Blackboarded villages**

Map 3. **Crude death rates in Ukraine and neighbouring regions by raion in 1933**

ВІКОВА СМЕРТНІСТЬ ЖИТЕЛІВ УКРАЇНИ, РАННІЙ РОЗВИТОК ЯКИХ ПРИПАВ НА ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 рр.

В.П. Войтенко, А.В. Писарук, О.М. Вайсерман
Державна установа «Інститут геронтології НАМН України»
E-mail: avpisaruk@ukr.net; vaiserman@ukrpost.net

Зв'язок між голодом на початку життя й підвищеним ризиком розвитку вікових хронічних захворювань продемонстрований у багатьох дослідженнях, здійснених у різних країнах світу [1, 2, 3]. У той же час, дані про вплив голоду в ранньому житті на динаміку смертності й тривалість життя людей досить суперечливі. Так, у низці досліджень виявлені як позитивні, так і негативні асоціації між впливом голоду на ранніх етапах життя й темпом вікової смертності. Аналіз наслідків «картопляного голоду» 1846–1847 рр. у Голландії виявив більш високий рівень смертності в пізньому віці у людей, що народилися в період голоду [4]. Середня тривалість життя чоловіків і жінок після 50-літнього віку, що народилися під час голоду, виявилася відповідно на 4 і 2,5 роки менше, ніж у людей, що не голодували в ранньому віці. Однак в інших подібних дослідженнях довгострокового впливу голодування в ранньому онтогенезі на динаміку вікової смертності виявлено не було. Так, у роботі *T.J. Rosenboom et al.* перевищення смертності в порівнянні з її середньопопуляційним рівнем у людей, чий пренатальний розвиток проходив на тлі «голландської голодної зими» 1944–1945 рр., було продемонстровано тільки в дитячому й підлітковому віці, але не виявлялося після 18-літнього віку [5]. У подальших дослідженнях, проведених на тій же популяції, *R.C. Painter et al.* також не виявили впливу пренатального голоду на рівень смертності дорослого населення у віці до 57 років [6]. Подібні тенденції були виявлені й у ході аналізування віддалених наслідків голоду 1959–1961 рр. у Китаї [7, 8]. У цих роботах рівень смертності в когортах, що народилися на тлі голоду, був також підвищений у дитячому віці. Однак від 11–12-літнього віку темп смертності в цих когортах ставав навіть нижчим, ніж у когортах, що не зазнали впливу голоду. Дослідженням демографічних наслідків голоду у Фінляндії в 1866–1868 рр., здійсненим *V. Kannisto et al.*, також не виявлено жодних довгострокових наслідків голоду в ранньому житті відносно рівня смертності в літньому віці [9]. Рівень смертності в когортах, що зазнали впливу голоду, був вищим до 17-літнього віку. Проте у старших вікових групах темп смертності виявився практично однаковим у людей, народжених у період голоду, а також у п'ятьох когортах людей, що народилися до й після цього періоду. Подібні тенденції були виявлені й у

процесі вивчення наслідків голоду 1974–1975 рр. у сільських районах Бангладеш [10]. У цьому дослідженні підвищений рівень смертності в людей, що народилися під час голоду, також був виявлений тільки в ранньому дитинстві й не проявлявся в більш пізніх вікових групах.

Голодомор 1932–1933 рр. в Україні був організований насильницьким вилученням восени 1932 рр. всіх харчових запасів (не тільки зерна) у селян [11, 12, 13]. Він почався восени 1932 р., пік його припав на весну 1933 р. Населення промислових центрів і міст України потерпало від браку їжі, але не настільки, щоб це спричинило масову голодну смерть. У той же час внаслідок голодної смерті спорожніли багато сіл. Безпосередніми жертвами Голодомору в УРСР за різними оцінками стало від 2,5 до 5 млн осіб [11, 12, 14]. Демографічні втрати під час Голодомору досягали в деяких регіонах України 20 % населення [14]. Висока смертність у період Голодомору в Україні, на відміну від періодів голоду в європейських країнах, «запустила» додатковий фактор, що впливає на життєздатність людей, котрі пережили голод. Це елімінація менш життєздатних осіб. Діти, які вижили під час Голодомору, були більше життєздатними в ранньому періоді свого розвитку й, можливо, залишилися такими й у подальшому житті.

У представленій роботі здійснено аналіз вікової смертності в когортах жителів України, що народилися в період голоду 1932–1933 рр., а також осіб, що народилися безпосередньо до або після голоду.

Матеріал та методи. Вікова смертність жителів України взята з бази даних *The Human Mortality Database (http://www.mortality.org)*. Використано дані про вікову смертність (від 30 до 70 років, із кроком в 1 рік) у когортах людей, що народилися в 1931–1935 рр. Як референтну групу використано когорту людей, що народилися в 1935 р. Моделювання смертності здійснене за допомогою функції Гомперца [15]. Ця модель припускає, що швидкість вікової смертності протягом життя збільшується по експоненті. Формула Гомперца, що описує зміни темпу смертності з віком, виглядає так:

$$\mu(x) = R_o \exp(\alpha x);$$

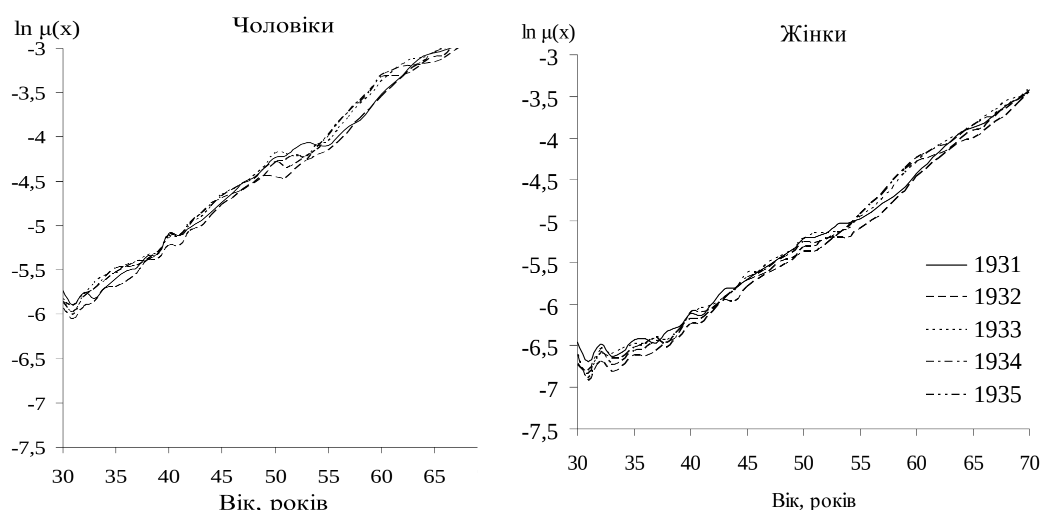
де $\mu(x)$ – рівень смертності у віці x, а R_o і α – константи рівняння.

Це рівняння в логарифмічній формі виглядає так:

$$\ln \mu(x) = \ln(R_o) + \alpha x;$$

де константа α відбиває рівень смертності у віці x, а $\ln(R_o)$ – незалежний від віку коефіцієнт смертності. Параметри рівняння Гомперца α і b, де $b = \ln(R_o)$ розраховані методом лінійної регресії. Вважають, що параметр рівняння Гомперца α характеризує швидкість старіння, а параметр b – ініціальний рівень уразливості в даній когорті.

Результати та їх обговорення. У нашому дослідженні, подібно згаданим у вступі роботам, здійсненим у Фінляндії, Голландії, Китаї й Бангладеш, не виявлено перевищення темпу вікової смертності в когортах, ранній розвиток яких проходив під час голоду 1932–1933 рр., у зіставленні з референтною групою 1935 року народження, чий пренатальний розвиток проходив після закінчення голоду (рисунок, таблиця) [2–4, 17–19].

Вікова смертність (криві Гомперца) когорт людей, що народилися до, під час і після голоду в 1932–1933 рр. в Україні

Параметри рівняння Гомперца для когорт людей, що народилися до, під час і після голоду в Україні 1932–1933 рр. (*M ± m*)

Рік народження	Чоловіки		Жінки	
	α	*b*	*α*	*b*
1931	0,082 ± 0,001	–8,413 ± 0,053	0,084 ± 0,002	–9,410 ± 0,085*
1932	0,083 ± 0,001	–8,561 ± 0,048*	0,086 ± 0,002	–9,665 ± 0,081
1933	0,083 ± 0,001	–8,431 ± 0,053	0,0878 ± 0,002	–9,575 ± 0,077
1934	0,083 ± 0,001	–8,465 ± 0,053	0,0888 ± 0,001	–9,653 ± 0,072
1935	0,082 ± 0,001	–8,408 ± 0,057	0,088 ± 0,001	–9,655 ± 0,071

Примітка: * – $p < 0{,}05$ у порівнянні з когортою людей 1935 року народження.

Як видно з рисунка, вікова смертність у всіх вивчених когортах дуже подібна. Можна припустити, що подібність паттернів вікової смертності пояснюється сполученням двох різнонаправлених ефектів – «ослаблення» (*debilitation*) і селекції (*selection*). Ефект «ослаблення» реалізується на індивідуальному рівні. Він пов'язаний з тим, що певні негативні умови (недої-

дання, хвороба, стреси тощо), які діяли в ранньому віці, можуть порушити здоров'я індивідів, котрі вижили під час голоду, і в такий спосіб збільшити ймовірність їхньої смерті в будь-якому віковому діапазоні. Існування асоціацій між впливом певних негативних факторів у ранньому онтогенезі й наступних негативних наслідків відносно здоров'я виявлені в багатьох експериментальних та епідеміологічних дослідженнях [1]. Ефект добору реалізується на популяційному рівні. Він пов'язаний з тим, що в когортах, чий ранній розвиток проходить на тлі голоду або інших соціальних катастроф, виживають найбільш сильні, пристосовані до несприятливих умов індивіди, що може відображатися на темпі смертності в даній популяції у старшому віці [20].

Можна припустити, що в когортах, що зазнали впливу голоду протягом внутрішньоутробного розвитку або в раннім дитинстві, ефекти «ослаблення» і селекції були приблизно рівними, але протилежними за напрямом, що могло призвести до нівелювання загального ефекту голоду. Достовірні розходження у величині параметрів рівняння Гомперца виявлені тільки у двох випадках (див. табл.). Параметр рівняння Гомперца *b*, що характеризує ініціальну вразливість у даній когорті, виявився (у порівнянні з 1935 р.) статистично значимо знижений у чоловіків, що народилися в 1932 р., і, навпаки, збільшений у жінок 1931 року народження. Подібне розходження в ефектах може бути пов'язане з тим, що, починаючи з періоду внутрішньоутробного розвитку, виживання жінок вище, ніж чоловіків, внаслідок чого вони здатні залишатися живими навіть за надзвичайно несприятливих умов [21]. Тому, можна припустити, що в цих когортах у чоловіків переважали ефекти добору, а у жінок – «ослаблення».

Висновки. 1. Не виявлено суттєвих змін темпу старіння осіб, ранній період онтогенезу яких припадав на період 1932–1933 рр., у порівнянні з особами, внутрішньоутробний розвиток яких проходив до або після голоду.

2. Висловлене припущення, що в когортах, які зазнали впливу голоду протягом внутрішньоутробного розвитку, позитивні ефекти селекції на популяційному рівні й «ослаблення» на індивідуальному були майже однаковими за величиною, але протилежними за напрямом, що могло призвести до нівелювання загального впливу голоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Гаврилов Л.А., Гаврилова Н.С.* Биология продолжительности жизни. – М. : Наука, 1991. – 280 с.

2. Енциклопедія українознавства : У 2 т. / Том I. – Мюнхен-Нью-Йорк : Наук. Тов. ім. Шевченка, 1949. – С. 152.

3. *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр.: механізм сталінського терору // Укр. історич. журн. – 2007. – № 4. – С. 4–26.

4. *Кульчицький С.В.* Демографічні втрати України в першій половині XX ст. і їх кількісна оцінка // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 2004. – С. 322–325.

5. *Лібанова Е.М., Курило І.О., Левчук Н.М. та ін.* Демографічна катастрофа в Україні внаслідок Голодомору 1932–1933 років: складові, масштаби, наслідки. Наукова доповідь. – К., 2008. – 96 с.

6. A dictionary of epidemiology: 5th ed. / Ed. J.M. Last. – New York : Oxford University Press, 2008. – 320 pp.

7. *Carynnyk M., Luciuk L.Y., Kordan B.S.* The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933. – Kingston Ontario–Vestal New York : The Limestone Press, 1988. – 493 p.

8. *Chen J.H., Martin-Gronert M.S., Tarry-Adkins J., Ozanne S.E.* Maternal protein restriction affects postnatal growth and the expression of key proteins involved in lifespan regulation in mice // PLoS One. – 2009. – 4. – P. 4950.

9. *Doblhammer G., van den Berg G.J., Lumey L.H.* Long-term effects of famine on life expectancy: a re–analysis of the Great Finnish Famine of 1866–1868 // IZA Discussion Paper. – 2011. – N 5534. Available from: (ftp.iza.org/dp5534.pdf).

10. *Gompertz B.* On the nature of the function expressive of the law of human mortality and on a new mode of determining the value of life contingencies // Phil. Trans. R. Soc. London. – 1825. – 115. – P. 513–583.

11. *Holloszy J.O., Fontana L.* Caloric restriction in humans // Exp. Gerontol. – 2007. – 42. – P. 709–712.

12. *Jennings B.J., Ozanne S.E., Dorling M.W., Hales C.N.* Early growth determines longevity in male rats and may be related to telomere shortening in the kidney // FEBS Lett. – 1999. – 448. – P. 4–8.

13. *Kalben B.B.* Why men die younger: causes of mortality differences by sex // North Amer. Actuarial J. – 2000. – 4. – P. 83–111.

14. *Kannisto V., Christensen K., Vaupel J.W.* No increased mortality in later life for cohorts born during famine // Am. J. Epidemiol. – 1997. – 145. – P. 987–994.

15. *Langley-Evans S.C., McMullen S.* Developmental origins of adult disease // Med. Princ. Pract. – 2010. – 19. – P. 87–98.

16. *Lindeboom M., Portrait F., van den Berg G.J.* Long-run effects on longevity of a nutritional shock early in life: the Dutch Potato famine of 1846–1847 // J. Health Econ.- 2010. – 29. – P. 617–629.

17. *Lumey L.H., Stein A.D., Susser E.* Prenatal famine and adult health // Annu. Rev. Public Health. – 2011. – 32. – P. 237–262.

18. *Minor R.K., Allard J.S., Younts C.M. et al.* Dietary interventions to extend life span and health span based on calorie restriction // J. Gerontol. A Biol. Sci. Med. Sci. – 2010. – 65. –P. 695–703.

19. *Omodei D., Fontana L.* Calorie restriction and prevention of age–associated chronic disease // FEBS Lett. – 2011. – 585. – P. 1537–1542.

20. *Ozanne S.E., Hales C.N.* Lifespan: catch-up growth and obesity in male mice // Nature. – 2004. – 427. – P. 411–412.

21. *Painter R.C., Roseboom T.J., Bossuyt P.M.M. et al.* Adult mortality at age 57 after prenatal exposure to the Dutch famine // Eur. J. Epidemiol. – 2005. – 20. – P. 673–676.

22. *Razzaque A., Alam N., Wai L., Foster A.* Sustained effects of the 1974–75 famine on infant and child mortality in a rural area of Bangladesh // Population Studies. – 1990. – 44. – P. 145–154.

23. *Roseboom T.J., van der Meulen J.H., Osmond C. et al.* Adult survival after prenatal exposure to the Dutch famine 1944–45 // Paediatr. Perinat. Epidemiol. – 2001. – 15. – P. 220–225.

24. *Smith D.L.Jr., Nagy T.R., Allison D.B.* Calorie restriction: what recent results suggest for the future of ageing research // Eur. J. Clin. Invest. – 2010. – 40. – P. 440–450.

25. *Song S.* Does famine have a long–term effect on cohort mortality? Evidence from the 1959–1961 great leap forward famine in China // J. Biosoc. Sci. – 2009. – 41. – P. 469–491.

26. *Song S.* Mortality consequences of the 1959–1961 Great Leap Forward famine in China: Debilitation selection and mortality crossovers // Soc. Sci. Med. – 2010. – 71. – P. 551–558.

ПОМІСЯЧНИЙ РОЗПОДІЛ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ ВНАСЛІДОК ГОЛОДУ 1933 РОКУ В УКРАЇНІ

О. Воловина
Університет Північної Кароліни,
Чапел-Хілл, США
E-mail: olehw@aol.com

Однією із характерних особливостей голоду 1932–1934 рр. в Україні (Голодомору) є концентрація прямих[1] демографічних втрат від голоду в дуже короткому проміжку часу. Близько 89,5 % усіх прямих демографічних втрат внаслідок голоду 1932–1934 рр. припали на 1933 рік. У сільській місцевості ця концентрація була вищою та становила 91 %, а у містах – 67,4 % [1]. Наскільки нам відомо, такої часової концентрації людських втрат не спостерігалось при будь-якому іншому голоді у XX столітті.

Вивченню цієї характерної риси Голодомору приділялось дуже мало уваги, хоч були винятки [2]. У цій статті викладено результати прелімінарного аналізу концентрації прямих демографічних втрат від голоду у міській та сільській місцевостях Україні та її областей. Незважаючи на те, що зафіксовано щомісячні коливання прямих втрат протягом усіх трьох років Голодомору, ми зосереджуємо увагу на 1933 р., адже більшість смертей сталися у 1933 і саме цього року відбулося надзвичайно різке підвищення прямих втрат за короткий термін. Початковою ознакою такого збільшення є зміни щомісячних коливань чисельності зареєстрованих смертей у 1933 році, яка у липні порівняно з січнем зросла у 2,6 рази для міських поселень та у 6,6 разів для сільських. Як буде показано далі, це збільшення ще помітніше по прямих демографічних втратах.

Оцінка щомісячних показників надмірної смертності у міських та сільських поселеннях України. Прямі втрати або надлишкова смертність оцінюються за допомогою наступного робочого визначення: різниця, в кризових роках, між фактичною (або реконструйованою) кількістю померлих і гіпотетичною кількістю померлих (якби не було Голодомору). Таким чином, нам потрібно оцінити реальну кількість померлих за кожен місяць 1933 р. та відповідну очікувану кількість померлих за цей період без Голодомору. Як зазначено у [1], фактична кількість померлих у 1933 році в Україні була значно недооцінена [3]. У цьому дослідженні базою для оцінки щомісячних

---

[1] Визначено два типи демографічних втрат: прямі втрати або втрати через надсмертність (excess deaths) і непрямі втрати – через зменшення кількості народжених (indirect losses or lost births).

прямих втрат є скоригована кількість померлих у 1933 році, розрахована О. Рудницьким зі співавторами для міських та сільських поселень України [1].

Помісячну оцінку реальної кількості померлих у 1933 році здійснено у два етапи. Спочатку ми скоригували щомісячний розподіл кількості фактично померлих, після чого розподілили реконструйовану загальну кількість померлих у 1933 році відповідно до цього щомісячного розподілу. Коригування щомісячного розподілу кількості померлих виконано у такій послідовності: 1) розрахунок щомісячного розподілу кількості зареєстрованих смертей у докризові роки, тобто за 1927–1931 рр.; 2) розрахунок щомісячного розподілу кількості зареєстрованих випадків смерті в 1933 році; 3) розрахунок різниці між цими двома розподілами; 4) корегування помісячного розподілу зареєстрованих смертей у 1933 році з використанням відповідного коефіцієнту, що дорівнює 1+обрахована різниця.

Відмінності між структурою розподілу 1933 року та «нормальною» структурою 1927–1931 рр. визначають відхилення кризового щомісячного розподілу кількості померлих від «нормального» щомісячного розподілу. Для початкових та останніх місяців ця різниця має від'ємне значення, що призводить до зниження кількості випадків смерті; для середніх місяців різниця має додатне значення, що призводить до зростання кількості померлих. Останнім кроком є застосування цього скоригованого щомісячного розподілу відносно загальної реконструйованої кількості померлих у 1933 році, в результаті якого отримуємо реконструйовану кількість померлих по місяцях у 1933 році.

З метою оцінки кількості випадків смерті у 1933 році, не пов'язаних з кризою, було зроблено деякі припущення стосовно очікуваної «нормальної» щомісячної кількості померлих. У зв'язку з тим, що реконструйована кількість померлих постійно зростала в містах та залишалась більш-менш стабільною в сільській місцевості протягом 1927–1931 рр., очікувана кількість випадків смерті в міських місцевостях у 1933 році була оцінена як лінійна екстраполяція реконструйованих показників смертності протягом 1927–1931 рр. Для оцінки кількості померлих у сільській місцевості у 1933 році було взято середнє значення реконструйованих показників смертності за 1927–1931 рр. Дані щодо «нормальної» кількості місячних померлих у 1933 році були отримані шляхом застосування до цих результатів докризового щомісячного розподілу зареєстрованих випадків смерті. Оцінивши реконструйований і «нормальний» щомісячний розподіл кількості померлих у 1933 році, ми можемо розрахувати щомісячні прямі втрати населення як різницю між ними.

З метою порівняння щомісячного розподілу втрат 1933 року у міських та сільських поселеннях було здійснено стандартизацію втрат шляхом ділення кожної щомісячної оцінки на 1/12 реконструйованої кількості населення у середині 1933 року. Рис. 1 ілюструє надзвичайне підвищення відносного рівня прямих втрат у сільських поселеннях протягом першої половини 1933 року та значно менше зростання його у містах. Кількість надмір-

них випадків смерті у червні порівняно з січнем 1933 року зросла уп'ятеро у міських поселеннях, та у 18 разів у сільських. Протягом березня–серпня зафіксовано 77,5 % загальних прямих втрат 1933 року у міських поселеннях та 90 % у сільських.

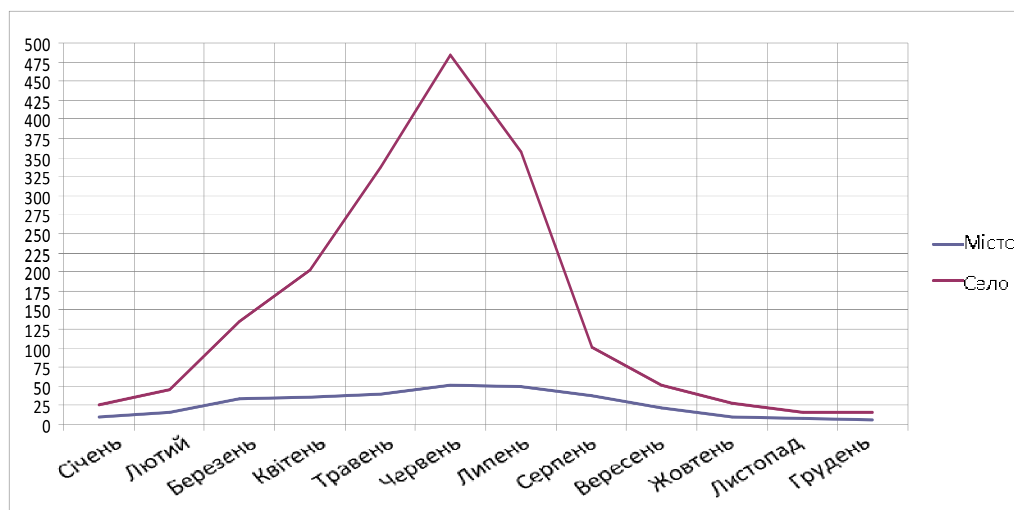

Рис. 1. **Відносні прямі втрати по місяцях у міських та сільських поселеннях України у 1933 році**

Таким чином, у першій половині 1933 р. у міських поселеннях спостерігалося значне збільшення прямих втрат від голоду, хоч і не таке екстремальне, як у сільських.

Оцінка щомісячних показників надмірної смертності у міських та сільських поселеннях по областях України. У 1933 році Україна складалася із семи областей і Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. Враховуючи невелику кількість населення Молдавської Республіки, ми не включали її в аналіз. Прямі місячні втрати за 1933 рік оцінюємо для міських та сільських поселень семи областей. Для реконструкції щомісячної кількості померлих у 1933 році у міських та сільських поселеннях кожної області був використаний той самий метод, що і для України в цілому. Гіпотетична кількість випадків смерті, не пов'язаних з кризою, за 1933 рік оцінено на основі докризових тенденцій смертності у кожній області.

Кількість «нормальних» випадків смерті у кожній області у 1933 році визначено шляхом множення гіпотетичної (некризової) середної чисельності населення у 1933 р. на середній коефіцієнт смертності у 1927–1931 рр. Середній коефіцієнт смертності для кожної області за цей період обчислено окремо для міських та сільських поселень на базі попередніх обчислень [1]. Для обчислення некризового міського і сільського середнього населення в 1933 р. було використано різні методи.

Міське населення. На основі тенденцій щорічної реконструйованої чисельності населення протягом 1927–1930 рр. області можна розділити на дві категорії: а) невелике збільшення (Вінницька, Київська та Чернігівська область), б) досить виразне збільшення (Харківська, Донецька, Дніпропетровська та Одеська області). Для областей першої групи загальна чисельність населення у 1933 р. визначається шляхом множення кількості населення у 1930 році на коефіцієнт, що становить відношення кількості населення у 1930 р. до кількості у 1929. Для областей другої групи, враховуючи, що тенденція зростання 1927–1930 рр. ще більше прискорилась у 1931 та 1932 рр. через значну імміграцію, чисельність населення (N) у 1933 році оцінюється за формулою:

$$N1933 = N1930 * (N1930:N1929)^3$$

Сільське населення. У всіх областях загальна річна чисельність населення та загальний коефіцієнт смертності були досить постійним протягом 1927–1931 рр. Чисельність некризового населення у 1933 році оцінено як середнє значення з щорічних показників 1927–1931 років.

Знаючи середню кількість населення у 1933 р. у міських та сільських місцевостях різних областей та загальні коефіцієнти смертності, можемо обрахувати кількість некризових смертей у 1933 р. Щомісячна кількість смертей обчислюється згідно з місячною їх пропорцією у 1927–1931 рр. Різниця між показниками реконструйованої та некризової смертності вказує прямі втрати.

Обговорення результатів. З метою порівняння щомісячних втрат за областями ми стандартизували їх за чисельністю населення шляхом ділення щомісячних втрат на 1/12 відповідної загальної чисельності населення у середині 1933 р. Результати, одержані для міських поселень, представлені на рис. 2. За структурою щомісячних коливань кількості зареєстрованих смертей у 1933 році у міських поселеннях сім областей можна розділити на дві групи: а) Одеська, Дніпропетровська і Донецька; б) Київська, Чернігівська, Харківська та Вінницька (останні три області вказані у порядку зменшення їхніх максимальних значень). Щомісячний розподіл відносної надлишкової чисельності померлих у першій групі характеризується великою дисперсією, тобто значення у середні місяці року розпорошені. У цих трьох областях спостерігається різний ступінь зростання втрат протягом першої половини року (від кривої для Донецької області, що має невеликий нахил до кривої для Одеської області з вираженим нахилом). Чим крутіше нахилена крива, тим раніше спостерігається максимальне значення прямих втрат: у травні в Одеській області, у липні в Дніпропетровській і у серпні в Донецькій.

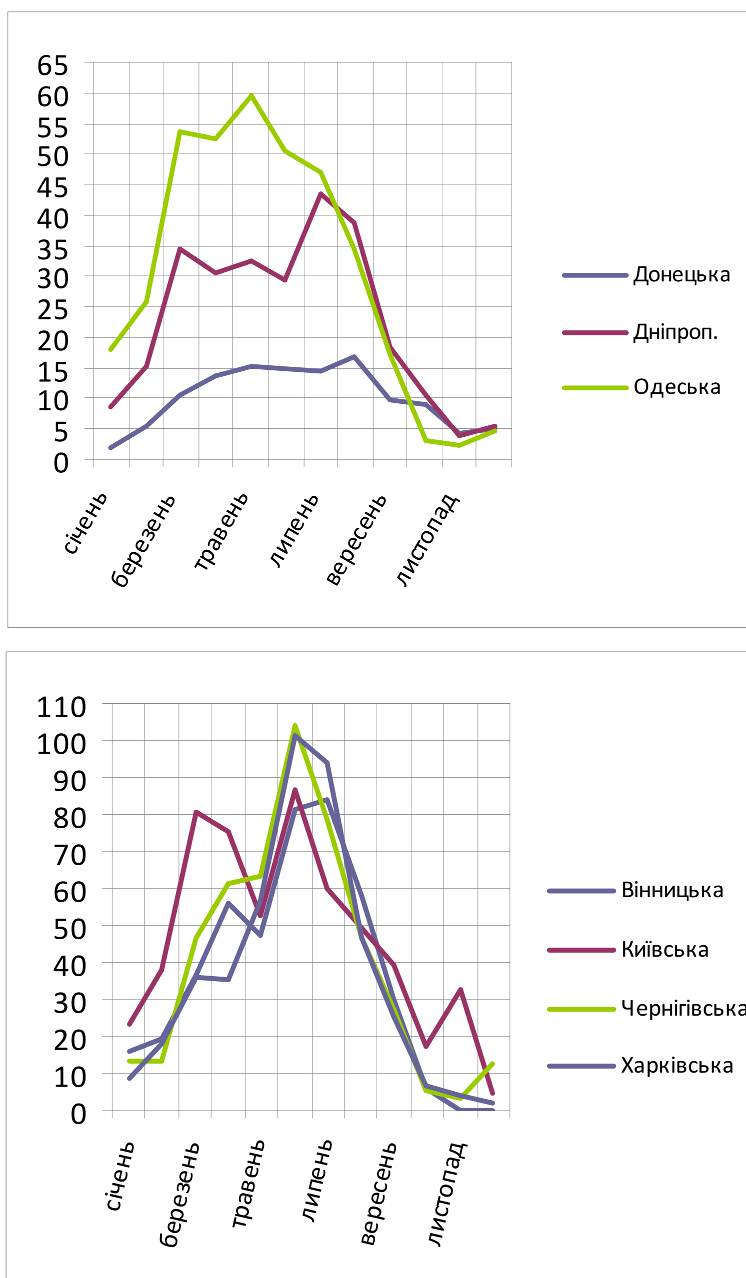

Рис. 2. **Відносні прямі втрати по місяцях у міських поселеннях областей України у 1933 році**

Усі області другої групи, окрім Київської, мали подібний щомісячний розподіл відносних прямих втрат з відносно невеликою дисперсією. Тобто найбільші перевищення по втратах концентрувались у декількох місяцях та досягли максимальних значень у липні або серпні. Київська область мала дуже відмінний розподіл з трьома відносними максимумами: чіткими у березні, червні та значно меншим у листопаді. Необхідність пояснення такої тенденції вимагає більш детального дослідження. Єдиним взаємозв'язком, що може бути виявлений на даний момент, є те, що значення дисперсії розподілу обернено пропорційно щорічному відносному значенню прямих втрат у 1933 р., тобто, чим вищим є значення щорічної надмірної смертності, тим менша дисперсія щомісячного розподілу прямих втрат.

Щомісячний розподіл відносної надлишкової смертності у сільських поселеннях представлений на рис. 3.

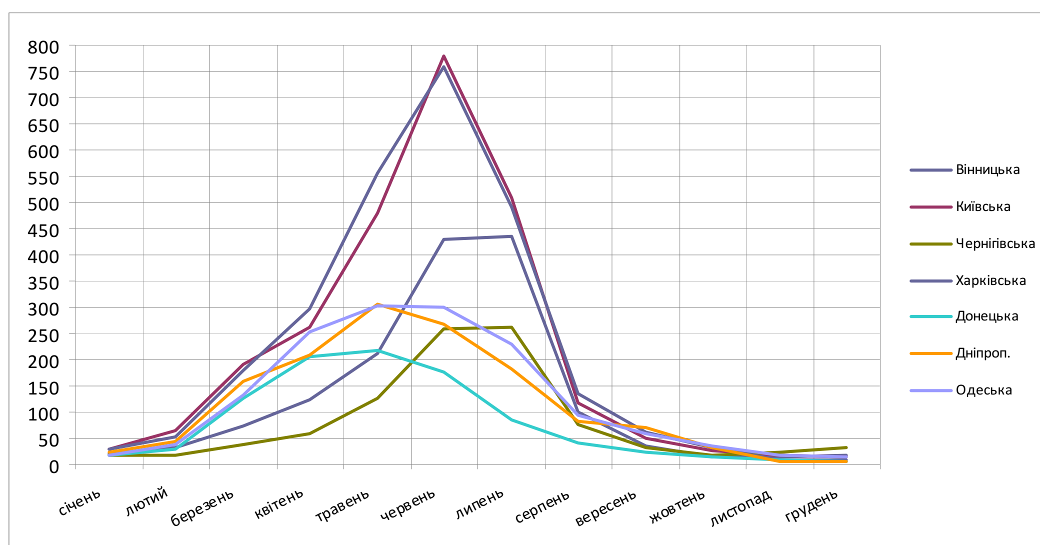

Рис. 3. **Відносні прямі втрати по місяцях у сільських поселеннях областей України у 1933 році**

Тут сім областей можуть бути розділені на три групи: 1) Київська та Харківська, 2) Вінницька та Чернігівська, 3) Одеська, Дніпропетровська та Донецька. У першій групі ми бачимо надзвичайно швидке зростання прямих втрат із досягненням дуже високого максимального значення у червні. У другій групі збільшення відбувалось значно повільніше, і максимальні значення практично такої ж величини досягнуто в червні та липні. У третій групі зростання відносних прямих втрат протягом перших трьох–чотирьох місяців аналогічно до зростання у Київській і Харківській областях, але потім значення стають набагато більш розпорошені, з повільним зниженням після максимуму у травні. Тут також спостерігається зворотна залежність між щорічним обсягом прямих втрат у 1933 році та дисперсією щомі-

сячного розподілу, але взаємозв'язок не такий сильний, як встановлено для міських поселень.

Коментарі та висновки. З наведеного аналізу можна зробити наступні висновки.

1. Як у міських, так і у сільських поселеннях усіх областей відбувалося швидке збільшення відносної надлишкової смертності протягом перших трьох–шести місяців 1933 року та спостерігається висока концентрація прямих втрат у травні–серпні.

2. У сільській місцевості прямі втрати більшою мірою, ніж у містах, сконцентровані у середніх місяцях року, тобто розподіл має меншу дисперсію.

3. Міські поселення трьох областей з найнижчими значеннями прямих втрат 1933 р. значно відрізняються щомісячними тенденціями від інших областей.

4. Щомісячні тенденції у містах Київської області значно відрізняються від тенденцій у всіх інших областях.

5. Загалом тенденції щомісячних змін у сільській місцевості в різних областях набагато подібніші, ніж у міських поселеннях.

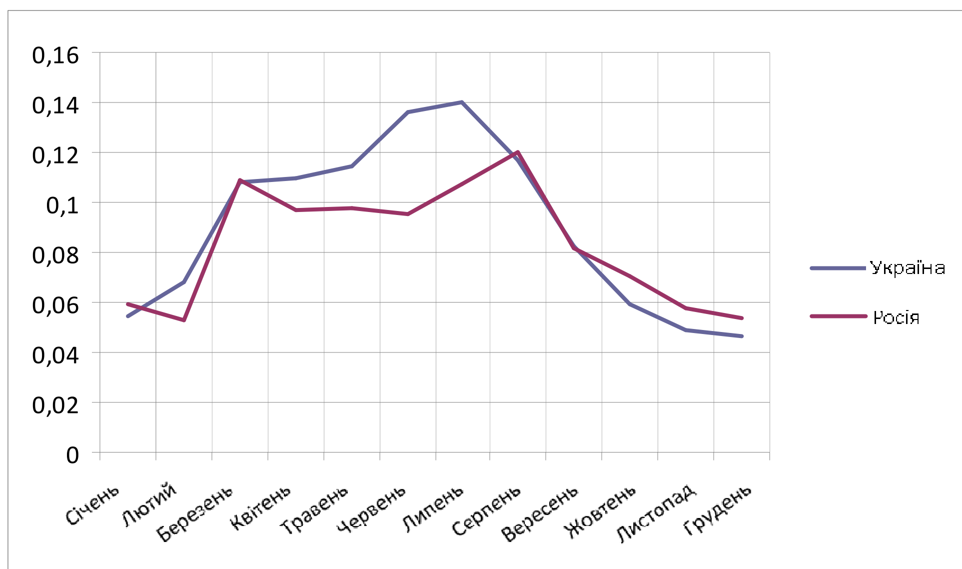
Відносно отриманих результатів може бути поставлено два питання. По-перше, чим пояснюється це раптове і різке збільшення кількості померлих у першій половині 1933 року? По-друге, чи спостерігалися подібні тенденції у Російській Радянській Соціалістичній Республіці? Не можна дати однозначної відповіді на друге питання, поки не буде виконано подібного аналізу для РРСР, але декілька попередніх результатів натякають на наступне. Наші дослідження показали, що відносна кількість прямих втрат для України в 4,4 рази перевищує цей показник для Росії [4]. У сільських поселеннях концентрація місячних зареєстрованих випадків смерті у 1933 році була значно більш вираженою в Україні, ніж у Росії, у той час як у міських поселеннях різниця помітна менше (рис. 4).

Надзвичайне зростання відносної кількості прямих втрат у сільській місцевості України протягом першої половині 1933 року не можна пояснити заявами загального характеру. Якщо ми перекладемо надлишкову смертність у середні щоденні прямі втрати у кожному місяці, то зростання цього показника з 1500 пересічних щоденних випадків надвишкової смертності у січні до 30 000 щоденних втрат у червні вимагає детального розслідування того, як і чому це сталося.

Дуже можливо, що низка указів і заходів, вжитих наприкінці 1932 і початку 1933 років та спрямованих виключно на Україну та Кубань [2, 5, 6], призвели саме до визначеного різкого збільшення.

Серед таких заходів, наприклад:

– 18–20 листопада 1932 р.: конфіскація м'яса та картоплі (у тому числі продукції з присадибних ділянок і великої рогатої худоби) у колгоспів та одноосібників, які не виконали квот на зерно;

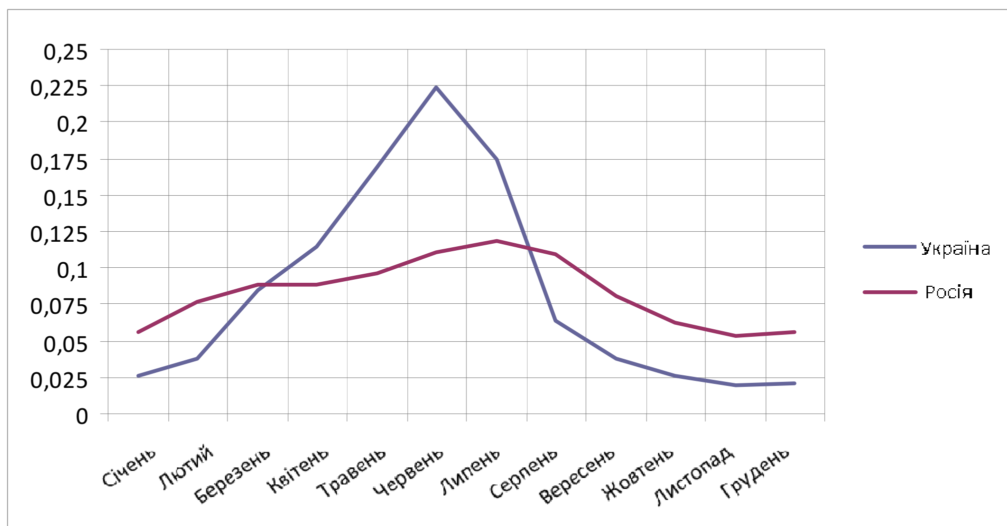

Рис. 4. **Розподіл зареєстрованої смертності по місяцях у міських та сільських поселеннях України та Росії у 1933 році**

– 6 грудня 1932 р.: початок реалізації програми про занесення на «чорну дошку» сіл та районів, які не виконують план хлібозаготівель. Вона полягала у негайному припиненні завозу товарів, повному припиненні кооперативної та державної торгівлі на місцях та вивезенні з відповідних кооперативних і державних магазинів усіх наявних товарів, припиненні кредитування та вимоги негайно погасити усі заборгованості по кредитах;

– 1 січня 1933 р.: телеграма Сталіна до уряду України із вимогою притягти тих селян, які не повертають «вкрадене» зерно, до суворого покаран-

ня, що спричинило конфіскацію у селян усього зерна і будь-яких інших харчових продуктів;

– 23 січня 1933 р.: директива Сталіна і Молотова не дозволяти селянам України і Кубані виїзд до Росії та Білорусі (220 тис. селян були заарештовані в регіонах Росії та Білорусі, що межують з Україною, і повернуті на місця проживання).

Важливо документувати й аналізувати обсяг і вплив кожного із цих заходів, їх географічний розподіл і кореляцію з кількістю надлишкових втрат на національному, обласному та районному рівнях. Якщо з'ясується, що збільшення відносної надлишкової смертності протягом першої половини 1933 року було в Росії значно нижчим, ніж в Україні, особливо в регіонах з великою відносною чисельністю втрат, той факт, що ці укази і заходи були застосовані лише в Україні, забезпечить значну підтримку твердженню, що в Україні було свідомо організовано винищення населення голодом протягом 1933 року.

Ситуацію у міських поселеннях важче зрозуміти і пояснити, адже більшість досліджень Голодомору була присвячена сільським поселенням. Однак збільшення майже у шість разів середньодобових надмірних втрат у містах України з січня до червня 1933 року (від 180 до 1061 відповідно) також вимагає пояснення.

Надзичайна концентрація прямих втрат у період Голодомору в дуже короткому проміжку часу – унікальне явище серед зафіксованих протягом XX століття випадків голоду. Ця характеристика дуже мало досліджена, її детальний аналіз допоможе нам краще зрозуміти причини та характеристики Голодомору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Rudnystskyi O.* Urban-rural oblast dynamics of 1932-34 famine losses in Ukraine / Rudnystskyi O. et al. // 18th Annual World Convention of the Association for the Study of Nationalities (Columbia University, New York, April 18–20, 2013).

2. *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / Кульчицький С.В. – К. : Наш час, 2008. – 424 с.

3. *Vallin, J. F.* A new estimate of Ukrainian population losses during the crisis of the 1930s and 1940s. / Vallin, J. F. et al. – Population Studies. – 2002. – 56 (3): 249–64.

4. *Rudnytskyi, O.* 1932–1934 Famine Losses within the Context of the Soviet Union / Rudnytskyi, O. et al. // Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered / Curran D., Luciuk, L. and Newby, A. (eds.). – New York : Routledge (Explorations in Economic History), 2014 (forthcoming).

5. *Graziosi A.* 2009. The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences

Be? / Graziosi A. // Stalinism, Collectivization and the Great Famine. – Cambridge, MA : Ukrainian Studies Fund (The Holodomor Series), 2009. – P. 65–83.

6. *Shapoval Y.* Significance of newly discovered archival documents for understanding the causes and consequences of the famine-genocide of 1932–1933 in Ukraine / Shapoval Yuri // Famine in Ukraine 1932-33: Genocide by Other Means / Hunczak, T. and Serbyn R. (eds.). – New York: Shevchenko Scientific Society (USA), 2007. – P. 84–97.

ВПЛИВ ГОЛОДУ У ХХ СТОЛІТТІ НА ЧИСЕЛЬНІСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

О.М. Гладун
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
E-mail: gladun.ua@gmail.com

Сучасна досить складна демографічна ситуація в Україні характеризується постійним скороченням чисельності населення та деформованою статево-віковою структурою. Це обумовлено не тільки природним перебігом демографічних процесів, але й тими соціальними катастрофами, які відбулися на території нашої країни у минулому столітті. Тому розуміння ситуації, що склалася, неможливе без аналізу не тільки реальних, але й гіпотетичних демографічних втрат. Кількісна оцінка гіпотетичних втрат надає додаткову інформацію для переосмислення сучасної демографічної ситуації, усвідомлення нерозривності перебігу історичних подій, коли події минулого століття продовжують впливати на сьогодення.

Соціальні катастрофи залишають свій відбиток на всіх аспектах людського життя. Це стосується і в цілому історичної пам'яті народу, який пережив ці катастрофи, і особливостей його соціально-психологічної поведінки, і морально-психологічного стану окремої людини. Крім того, соціальні катастрофи впливають на економічний розвиток держави, при чому не тільки в найближчій, але й у віддаленій перспективі. Впливають вони на чисельність населення, а також на його демографічну поведінку, а саме: на репродуктивні установки, режим смертності, міграційну активність. Демографічні втрати деформують статево-вікову структуру населення, яка визначає параметри соціальної інфраструктури, безпосередньо формує структуру зайнятого населення.

У минулому сторіччі на долю України випала низка соціальних потрясінь: революції, дві світові та громадянська війни, голод, терор, системна криза в роки незалежності. У цьому ряду окремо стоять три випадки голоду у 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр., наслідки яких відчуваються і досі й отримали назву постголодоморного синдрому.

Хоча до кількісного виміру демографічних втрат України внаслідок усіх випадків голоду існує підвищений інтерес, увагу багатьох дослідників переважно привертає період 1932–1933 рр.

Серед українських дослідників одним з перших цю проблему почав досліджувати С.І. Пирожков [1]. Крім нього значний внесок у вирішення проблеми кількісної оцінки демографічних втрат зробили О.П. Рудницький [2] та

С.В. Кульчицький [3]. Серед зарубіжних дослідників значний внесок у вирішенні цієї проблеми належить С. Віткрофту (S.G. Wheatcroft) [4, 5]; Р. Конквесту (R. Conquest) [6], С. Максудову [7], В.В. Кондрашину [8], а також колективу російських учених (Є.М. Андреєв, Д.Д. Богоявленський, А.Г. Вишневський, С.В. Захаров, Т.Л. Харькова) [9].

Результатам комплексного дослідження демографічних втрат України внаслідок окремих соціальних катастроф минулого століття присвячена робота Ф. Месле (F. Meslê) та Ж. Валлена (J. Vallin) за участю В. Школьникова, С.І. Пирожкова та С. Адамця [10].

Переважна більшість досліджень присвячена Голодомору 1932–1933 рр., як найбільш руйнівному в мирний час явищу XX століття. Дослідженню втрат населення від голоду 1921–1923 рр. та 1946–1947 рр. уваги приділяється значно менше. До того ж, практично всі дослідження присвячені визначенню реальних демографічних втрат населення.

Дослідження впливу голоду на віддалену перспективу практично відсутні. На даний час тільки у статті Е.М. Лібанової (надрукована 2008 року) зазначається, що «за відсутності демографічних руйнацій 1914–1922, 1932–1933, 1937–1947 років чисельність населення сьогодні становила би 75–80 млн осіб» [11]. Проте оцінка гіпотетичної чисельності стосується впливу на чисельність населення комплексу соціальних катастроф, а не окремих випадків голоду. Крім того, методологія розрахунку у статті не наведена.

Певною мірою брак досліджень гіпотетичних втрат населення пояснюється відсутністю необхідної інформаційної бази.

На цей час практично завершені роботи з реконструкції суцільних рядів демографічної динаміки України за період 1850–2012 рр., яка є результатом багаторічної роботи О.П. Рудницького (Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, далі – ІДСД НАН України). Вони перераховані відповідно до сучасних територіальних меж країни та крім загальної чисельності населення містять статево-вікову структуру на початок кожного року зазначеного періоду, статево-вікову структуру померлих, структуру народжених за віком матері, сальдо міграції з розподілом за статтю та віком тощо. При цьому була оцінена не тільки загальна чисельність прямих і непрямих втрат в результаті кожної соціальної катастрофи, але й статево-вікова структура прямих втрат.

Хоча результати наукових досліджень офіційно ще не оприлюднені, вони цілком придатні для використання як інформаційна база для проведення дослідження впливу трьох випадків голоду на сучасну демографічну ситуацію.

У контексті впливу голоду на сьогодення ми досліджуємо лише один з аспектів, а саме: визначення гіпотетичних втрат людності України внаслідок трьох голодоморів 1921–1923, 1932–1933 та 1946–1947 рр. та їхній вплив на чисельність населення станом на початок 2013 р.

Для розрахунку гіпотетичних людських втрат використаний метод ретроспективного прогнозу, суть якого полягає у прогнозуванні руху окремих когорт згідно з заданими параметрами народжуваності та смертності.

Для дослідження впливу голодоморів на сьогодення були застосовані два підходи. При цьому у розрахунках максимально використано реальні показники народжуваності та смертності.

1. Відповідно до першого підходу покладаємо, що контингент, визначений як втрати від конкретного випадку голоду, у подальшому «проживає» реальне життя, тобто переживає всі наступні соціальні катастрофи. Наприклад, досліджуючи вплив голоду 1921–1923 рр. на сучасну демографічну ситуацію, умовно вважаємо, що померлі від голоду «прожили» реальне життя, тобто пройшли скрізь Голодомор 1932–1933 рр., терор, другу світову війну і так далі. У цьому випадку для розрахунків використано реальні показники народжуваності і смертності протягом усього періоду після досліджуваного випадку голоду.

2. Відмінність другого підходу від першого полягає в умові, що після досліджуваної катастрофи ніяких інших соціальних катастроф не було. У цьому ж випадку реальні показники народжуваності та смертності можна використовувати тільки за ті роки, коли не було криз. За роки криз показники народжуваності та смертності необхідно інтерполювати. У перші післякризові роки практично завжди має місце явище «компенсаційної народжуваності», що враховувалось при проведенні розрахунків шляхом інтерполяції коефіцієнтів народжуваності.

Міграційний чинник при цьому не враховано.

У результаті розрахунків, які були виконані А.Б. Савчук (ІДСД НАН України), отримано гіпотетичну чисельність населення України на початок 2013 року за двома підходами. Різниця між гіпотетичною та реальною на початок 2013 р. чисельністю і становить сукупні гіпотетичні демографічні втрати від голоду.

Реальна чисельність населення на початок 2013 року становила 45,4 млн осіб, а гіпотетична з урахуванням наступних катастроф – 52,3 млн осіб, без урахування – 53,7 млн осіб. Загальні гіпотетичні втрати від трьох випадків голоду становили відповідно 6,9 та 8,3 млн осіб. Втрати за роками голоду та статевими групами наведені у табл. 1.

Вплив конкретного випадку голоду на сьогодення залежить від трьох чинників: чисельність прямих втрат, віддаленість події у часі, перебіг подальших демографічних процесів. Тому чисельність гіпотетичних втрат та їх вплив на чисельність населення кожного року різні. Це ілюструють рис. 1 та 2.

Природно, що відстань між лініями, що позначають вплив голоду, на рис. 2 більша, ніж на рис. 1.

Таблиця 1. **Гіпотетичні втрати від трьох періодів голодомору станом на початок 2013, млн осіб**

Голод, *роки*	Варіант розрахунку гіпотетичних втрат					
	з урахуванням наступних катастроф			без урахування наступних катастроф		
	Обидві статі	Чоловіки	Жінки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1921–1923	1,8	0,8	0,9	2,4	1,1	1,2
1932–1933	4,4	2,1	2,4	5,2	2,5	2,8
1946–1947	0,7	0,3	0,4	0,7	0,3	0,4
Усього	6,9	3,3	3,6	8,3	3,9	4,4

Примітка: сума чисельності чоловіків і жінок по окремих роках не дорівнює загальній їх чисельності через округлення.

Джерело: розраховано фахівцями ІДСД НАН України на базі реконструйованих рядів демографічної динаміки та даних Державної служби статистики України.

Максимальна реальна чисельність населення в Україні була зафіксована на початку 1993 року. Це чітко видно і на наведених рисунках. З часом вплив голоду на гіпотетичну чисельність населення зменшується. Так, якщо на початок 1993 року в моделі з урахуванням наступних катастроф різниця між гіпотетичною та реальною чисельністю населення становила 7,8 млн осіб, то на початок 2013 року – вже 6,9 млн осіб. У моделі без урахування наступних катастроф ці цифри становлять 9,4 та 8,3 млн осіб відповідно.

Отримані результати кількісно оцінюють руйнівний характер впливу голоду на сучасну демографічну ситуацію. І це при тому, що після голоду 1921–1923 рр. пройшло вже 90 (!) років, після Голодомору 1932–1933 рр. – 80 років, а після голоду 1946–1947 рр. – 66 років.

І при цьому ще обов’язково взяти до уваги, що в двох розглянутих моделях використано реальні показники народжуваності і смертності. Саме тому на рисунках лінії, що відображають гіпотетичну чисельність населення, повторюють коливання лінії, що відображає зміну реальної чисельності населення. Але соціальні катастрофи, особливо голод, впливають на показники народжуваності та смертності не тільки у час самої катастрофи, але й у подальшому. Тому необхідно проведення дослідження такого впливу в умовах України та проведення відповідних нових розрахунків.

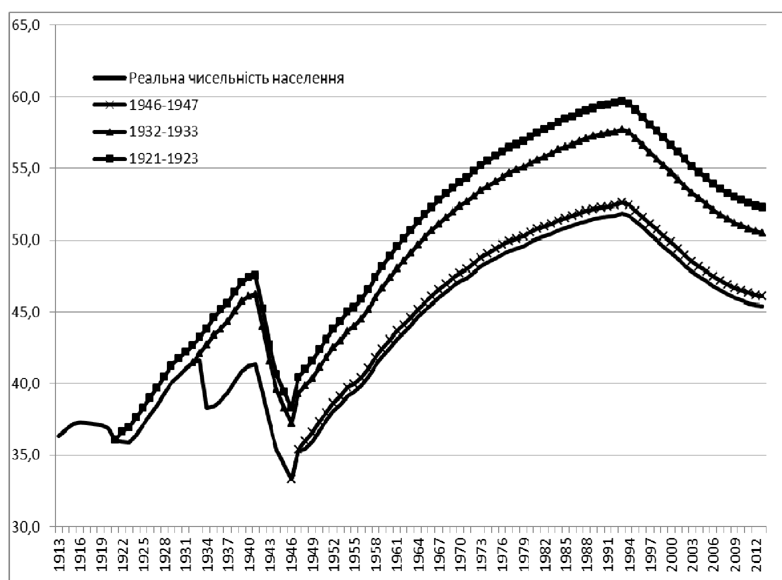

Рис. 1. **Реальна та гіпотетична чисельність населення України в 1913–2013 рр. з урахуванням наступних катастроф, на початок року, млн осіб**

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД НАН України на базі реконструйованих рядів демографічної динаміки та даних Державної служби статистики України.

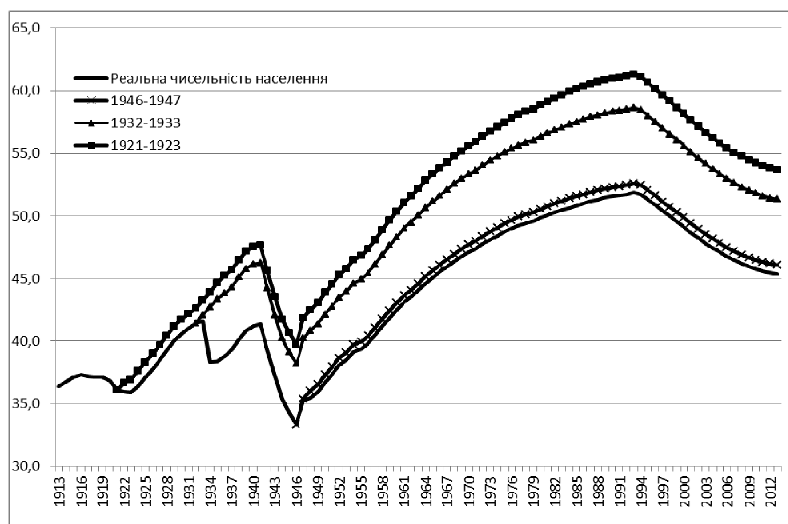

Рис. 2. **Реальна та гіпотетична чисельність населення України в 1913–2013 рр. без урахування наступних катастроф, на початок року, млн осіб**

Джерело: розрахунки фахівців ІДСД НАН України на базі реконструйованих рядів демографічної динаміки та даних Державної служби статистики України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Пирожков С.І.* Вибрані наукові праці : у 2 т. – Т. 1: Демографічний і трудовий потенціал / С.І. Пирожков. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 934 с.

2. *Рудницький О.П.* Демографічні наслідки голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР / О.П. Рудницький // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 24. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 22–26.

3. *Кульчицький С.В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / Кульчицький С.В. – К. : Наш час, 2008. – 424 с.

4. *Уиткрофт С.* О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931–1933 гг. / Уиткрофт С. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. 1927–1939 : в 5-ти т. – Т. 3. Конец 1930–1933. – М. : РОССПЭН, 2001.

5. *Уиткрофт С.* Показатели демографического кризиса в период голода в СССР / Уиткрофт С. – 2013. – 111 с.

6. *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Конквест Р. – К. : Либідь, 1993. – 384 с.

7. *Максудов С.* Некоторые проблемы изучения потерь населения в годы коллективизации / Максудов С. // Проблемы народонаселения в зеркале истории. Шестые Валентеевские чтения : Сб. докл. / Под ред. В.В. Елизарова, И.А. Троицкой. – М. : МАКС Пресс, 2010. – 400 с.

8. *Кондрашин В.В.* Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни / В.В. Кондрашин. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2008. – 519 с. – (История сталинизма).

9. *Андреев Е.М.* Демографические катастрофы ХХ века / Андреев Е.М., Богоявленский Д.Д., Вишневский А.Г. Захаров С.В., Харькова Т.Л. // Демографическая модернизация России, 1900–2000. / Под ред. А.Г. Вишневского. – М. : Новое издательство, 2006. – С. 339–447.

10. *Месле Ф.* Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті / Месле Ф., Валлен Ж., за участю Школьникова В., Пирожкова С., Адамця С. ; Пер. з франц. Є. Марічєва, за ред. С. Пирожкова. – К. : Стилос, 2008. – 416 с.

11. *Лібанова Е.* Катастрофа та її відлуння. Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років / Е. Лібанова // Сучасність. – 2008. – № 11 (листопад). – С. 22–29.

ГОЛОД 1932–1933 ГОДОВ В ПОВОЛЖЬЕ

В.В. Кондрашин
Пензенский государственный университет
E-mail: vikont37@yandex.ru

В 1932–1933 гг. голод поразил крупный и многонациональный регион СССР – Поволжье. Его территория занимала площадь, примерно равную площади Украины. Административно она входила в состав Нижне- и Средневолжского краев и охватывала автономные образования – Республику немцев Поволжья, Мордовскую и Калмыцкую автономные области, а также Татарскую автономную республику.

На территории, оказавшейся в эпицентре голода, в начале 1930-х годов проживало около 13 млн человек, преимущественно русских. Наряду с ними, по всей территории Поволжья традиционно проживали мордвины, татары, чуваши, украинцы и представители других народов.

О голоде в Поволжье в 1932–1933 гг. свидетельствуют многочисленные источники, изученные автором, как традиционные архивные, так и нетрадиционные – свидетельства очевидцев. В конце 1980-х – начале 1990-х гг. мною записаны воспоминания о голоде 1932–1933 гг. в Поволжье и на Южном Урале почти 700 старожилов, проживавших в 102 сельских населенных пунктах пяти областей Поволжья и Южного Урала (Пензенской, Самарской, Оренбургской, Саратовской и Волгоградской), равномерно распределенных по территории бывших Нижне- и Средневолжского краев [1, С. 488–514].

Все опрошенные старожилы указали на факт голода в их селениях и регионе в целом в 1932–1933 гг., засвидетельствовали его остроту, смертность населения от голода, случаи людоедства на почве голода, захоронения умерших в общих ямах.

Наиболее сильным, по свидетельствам очевидцев, голод был на территории Нижне-Волжского края и ряда районов Средневолжского края. Например, они указали на случаи людоедства и трупоедства в селах Саратовской области: Новая Ивановка, Симоновка Калининского района, Ивлевка Аткарского района, Залетовка Петровского района, Огаревка, Бурасы Новобурасского района, Ново-Репное Ершовского района, Калмантай Вольского района, Шумейка Энгельского района, Семеновка Мокроусовского района, а также в селе Козловка Пензенской области, в селах Волгоградской области: Савинка Палласовского района, Костырево Камышинского района, Серино, Моисеево Котовского района, Мачеха Киквидзенского района, Етеревка

Михайловского района, Отрог Фроловского района, в селе Кануевка Безенчукского района Самарской области.

Другой массовый, нетрадиционный до последнего времени и достоверный источник сведений о голоде в Поволжье в начале 1930-х гг. – изученные автором в 65 районных и 5 областных архивах ЗАГС Поволжья и Южного Урала книги записей актов о смерти и рождении. В них зафиксирован факт резкого роста уровня смертности и одновременно падения рождаемости в 1933 году по всей территории региона по причине голода. Это прямые указания, например запись «умер от голода» и т. д., а также косвенные, относящиеся к болезням органов пищеварения, или характерная запись в графе «причина смерти» акта о смерти, отсутствующая в предыдущие годы, но появившаяся в массовом количестве в 1933 г., как умер «по неизвестным причинам». По данным архивов ЗАГС, наиболее пораженные голодом районы географически располагались в степной и лесостепной зонах. В подавляющем большинстве своем это были районы традиционного зернового производства, причем ржаного и пшеничного. Районы с наивысшим показателем роста избыточной смертности в 1933 г. примыкали к реке Волге, через их территорию проходили основные шоссейные и железные дороги краевого и союзного значения. Районы с наименьшим показателем увеличения «голодной» смертности в 1933 г. располагались в лесной, лесостепной и степной зонах Левобережья. Они были отдалены от Волги и основных транспортных путей и не являлись зонами традиционного товарного производства зерна [2].

Традиционные архивные источники о голоде 1932–1933 гг. в Поволжье широко представлены в сборниках документов «Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД» (т. 3), «Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание» (т. 3), а также в трех книгах документальной серии международного проекта Федерального архивного агентства РФ «Голод в СССР. 1929–1934 гг.», главным редактором которых является автор. Это сводки и доклады ОГПУ, политотделов МТС и другие документы. Они подтверждают свидетельства очевидцев и данные архивов ЗАГС и содержат массу новых фактов о голоде в регионе в рассматриваемый период [3].

По своей интенсивности голод 1932–1933 гг. в Поволжье не уступал голоду в Советской Украине, особенно в Нижне-Волжском крае. Этот факт подтверждается примерно равной в процентном отношении убылью сельского населения региона и Украины между переписями 1926 и 1937 гг. (табл. 1).

О примерно равной интенсивности голода на территории Украины и Нижней Волги в 1933 г. свидетельствуют помесячные цифры смертности в сельских районах, зарегистрированные в книгах ЗАГС (табл. 2).

Таблица 1. **Убыль сельского населения в бывших районах Нижне- и Средневолжского краев между переписями 1926 и 1937 гг. в сравнении с областями УССР**

Бывшие районы Нижне- и Средне-волжского краев	Год переписи	1926 г.	1937 г.	1937 г., в % к 1926 г.
	Количество	10411182	8202218	79,8
УССР	Год переписи	1926 г.	1937 г.	1937 г., в % к 1926 г.
	Количество	23663113	18825842	79,6

Источники: Всесоюзная перепись населения СССР 1937 г. Краткие итоги. – М., 1991. – С. 48–59.

Таблица 2. **Увеличение смертности сельского населения Нижне-Волжского края и УССР в 1933 г. по сравнению с 1932 г. (зарегистрированная смертность, по материалам ЗАГС)**

Нижне-Волжский край				УССР		
Год	1932 г.	1933 г	1933 г., % к 1932 г.	1932 г.	1933 г.	1933 г., % к 1932 г.
Январь	3408	5390	158	31691	43901	138
Февраль	3416	6892	202	35404	60632	171
Март	3616	12750	352	43100	135767	315
Апрель	3483	18955	544	46617	174202	373
Май	3502	30170	861	50401	253155	502
Июнь	4070	31635	777	55293	361195	653
Июль	5289	28753	544	52818	278789	528
Август	4768	15555	326	47939	103319	215
Сентябрь	4766	9059	190	43265	65649	152
Октябрь	4201	6832	163	47083	42820	91
Ноябрь	3659	4738	129	38716	28167	73
Декабрь	3771	4875	129	34801	34421	99
В среднем за год	47949	175604	366	527134	1582017	300

Источники: РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Д. 17. Л. 19, 56, 136; Станіслав Кульчицький. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні; Геннадій Ефіменко. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. – Київ, 2003. – С. 46.

Поволжье – многонациональный район. В 1932–1933 гг. в эпицентре трагедии оказались и русские, и немцы (жители Республики немцев Поволжья – АССРНП), и украинцы, мордвины, татары и др. Голод не выбирал народы. Это была их общая трагедия (табл. 3).

Таблица 3. **Смертность населения в сельских районах Нижне- и Средневолжского краев в 1932–1933 гг. (число смертей по национальным группам, зарегистрированное органами ЗАГС)**

Национальные группы	1932 г.	1933 г.	1933 г., % к 1932 г.
Русские	116478	241562	207
Украинцы	8520	17080	200
Немцы	16754	38661	231
Мордва	21554	33214	154
Татары	5228	10062	192
Чуваши	4360	8037	184
Казахи	2524	1496	59,3
Другие	6880	4356	63,3

Источники: РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Д. 21. Л. 58, 59, 60 об., 61, 62–62 об., 63, 64–64 об.; ГА РФ. Коллекция документов.

Представленные в табл. 3 цифры показывают, что в общей массе умерших в 1933 г. доля русских среди крестьян составляла около 70 %, немцев – 11 %, украинцев – 5 %. Но данный показатель не говорил о какой-то исключительности русских на фоне общей трагедии. Неодинаковая интенсивность голода у крестьян разных национальностей объяснялась не этническим фактором, а экономическим и географическим. В наибольшей степени голодом оказались поражены селения немецких, русских и украинских крестьян, расположенные в районах зернового производства. В меньшей степени пострадали от голода другие народы, проживавшие не в зерновых районах.

Если сформулировать причины голода, то они те же, что и в целом по стране: насильственная коллективизация, принудительные хлебозаготовки во имя обеспечения принятых сталинским руководством темпов индустриализации страны. То есть, так же, как и в других регионах СССР, голод в Поволжье в 1932–1933 гг. наступил в результате аграрной политики сталинизма [4].

Природно-климатический фактор не был причиной голода. Он лишь усугубил в 1931–1932 гг. негативные последствия коллективизации и хлебозаготовок в Поволжье. Снижение урожайности в регионе в эти годы было результатом несвоевременной и некачественной вспашки, борьбы с сорняками, огромных потерь при уборке. Этому способствовали гибель скота во время коллективизации, невозможность и нежелание крестьян «за палочки» добросовестно работать в колхозах [1, С. 94–117].

Говоря о причинах голода, следует акцентировать внимание на том факте, что трагедию предопределила экономическая специализация региона, как одного из районов товарного зернового производства СССР. Он занимал второе–третье место среди основных житниц СССР по поставке государству хлеба на внутренние нужды и на экспорт. Отсюда и особое внимание сталинского режима к Поволжью в период коллективизации и хлебозаготовок (табл. 4, 5).

Таблица 4. **Фактические заготовки хлеба в зерновых районах СССР из урожаев 1929–1932 гг., млн пудов**

Регионы СССР	1929–1930	1930–1931	1931	1932
Нижне-Волжский край	68,5	84,9	73,0	80,0
Средневолжский край	46,6	72,3	68,1	72,0
Итого:	115,1	157,2	141,1	152
УССР	303,9	436,7	415,4	260,0
Северо-Кавказский край	103,3	128,8	161,5	112,4
Центрально-Черноземная область	106,0	114,1	136,4	136,4
Казахская АССР (КАССР)	37,8	40,7	40,4	43,0

Источник: Архив Президента РФ. Ф. 3. Оп. 40. Д. 80. Л. 84–85.

Таблица 5. **План зернового экспорта и хлебозаготовки 1931–1932 гг., млн пудов**

Регионы СССР	План экспорта зерна	Фактические заготовки зерна	Доля зерна на экспорт в хлебозаготовках, %
УССР (Украина)	84,4	415,4	20
Северо-Кавказский край	68,7	161,5	42,5
Нижне-Волжский край	51,9	73,0	71
Средневолжский край	18,7	68,1	27

Источник: ГА РФ. Ф.Р. 5674. Оп. 3. Д. 18. Л. 304–307.

Механизм выколачивания хлеба, репрессий против крестьян и партийно-хозяйственного актива региона, приведших к массовому смертному голоду в регионе в 1933 г., был тем же, что и в других зерновых районах СССР. Это и «встречные планы», и «черные доски» для особо проблемных районов и колхозов по хлебозаготовкам, аресты и выселения за «саботаж хлебозаготовок» местных коммунистов, единоличников и т. д. Все было, как и в других основных зернопроизводящих регионах страны, но может быть в

меньших количественных показателях, например, по сравнению с Украиной и Северным Кавказом [5].

Фактором, придавшим особый драматизм ситуации на Нижней Волге в первой половине 1933 г., так же как и на Северном Кавказе и в Украине, была блокада сельских районов Нижне-Волжского края. Её установили на месяц позже, чем в указанных регионах, –в феврале 1933 г. В результате это привело к дополнительному росту смертности, поскольку голодные люди были заперты блокадой в своих селениях [6].

На основе анализа доступной демографической статистики автором произведены расчеты общих демографических потерь Поволжья от голода 1932–1933 гг. (табл. 6). Их величина – до 500 тыс. человек, из которых непосредственно жертвы голода, то есть умершие по этой причине, составляют свыше 330 тыс. чел.

С разной долей погрешности эта цифра может быть увеличена или уменьшена в ту или иную сторону, но не принципиально. Например, несколько увеличиться она должна, если за исходный уровень «нормальной смертности» будет взят 1928 год (как показатель смертности в обычные годы). Но даже в этом случаен речь будет идти о нескольких тысячах или чуть больше смертей.

Таблица 6. **Общие демографические потери в Поволжье в результате голода 1932–1933 гг., тыс. чел.**

Прямые потери (жертвы голода)	I. Зарегистрированная сверхсмертность	269392
	Незарегистрированная сверхсмертность в сельских районах, охваченных учетом ЗАГС	40408
	Незарегистрированная сверхсмертность на территории, не охваченной учетом ЗАГС	20215
	Всего	330015
Косвенные потери (недобор рождений)	II. Неродившиеся в 1933–1934 годах по причинам смерти потенциальных родителей, снижения репродуктивных возможностей голодающего населения, оттока детородного населения в ходе стихийной миграции	131989
Прямые и косвенные потери	**Сумма**	462004

Источники: РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 329. Д. 5. Л. 32, 33об.; Д. 17. Л. 56, 76; Д. 55. Л. 62об., 64об., 69, 71, 96, 98; Д. 256. Л. 20, 21; ЦГА РФ. Ф. 374. Оп. 23. Д. 76. Л. 1, 86; Д. 82. Л. 83.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. *Кондрашин В.В.* Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – М. : РОССПЭН, 2008.

2. *Кондрашин В.В.* Голод 1932–1933 гг. в Поволжье и на Южном Урале // Центр и периферия / Саранск: НИИ гуманитарных наук. – 2009. – № 3. – С. 102–109.

3. Голод в СССР. 1929–1934 : В 3-х т. / Отв. сост. В.В. Кондрашин ; Международный фонд демократия (МФД). – Т. 1 : 1929 – июль 1932 : В 2-х кн. – М. : МФД, 2011. – Кн. 1. – 656 с. ; Кн. 2. – 560 с. ; Т. 2 : Июль 1932 – июль 1933. – 2012. – 912 с.

4. *Кондрашин В.В.* Голод 1932–1933 гг. в СССР – трагедия советской деревни, результат аграрной политики сталинизма // История сталинизма: итоги и проблемы изучения : Материалы международ. науч. конф. (Москва, 5–7 дек. 2008). – М. : РОССПЭН, 2011. – С. 480–494.

5. *Кондрашин В.В.* Механизм возникновения голода в СССР в начале 1930-х гг. // История сталинизма: крестьянство и власть : Материалы международ. науч. конф. (Екатеринбург, 29 сент. – 2 окт. 2010). – М. : РОССПЭН, 2010. – С. 33–44.

6. Голод в СССР. 1930–1934 гг. – М. : Федеральное архивное агентство, 2009. – С. 85.

РАЙОННА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ВТРАТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ УНАСЛІДОК ГОЛОДУ В 1933 РОЦІ

Н.М. Левчук
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
E-mail: nlevchuk@mail.ru

Більшість досліджень демографічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. в Україні присвячена оцінці загальних втрат населення, а регіональні розробки представлені, головним чином, вивченням політичних та економічних обставин голоду в окремих регіонах, зібраннями архівних документів та свідчень очевидців. Відсутність більш детальних досліджень втрат населення на районному рівні пояснюється, з одного боку, неузгодженістю та суперечливістю оцінок загальної кількості людських жертв в Україні, а з іншого – труднощами методологічних підходів та потребою в детальних статистичних даних, верифікованих та обґрунтовано відкорегованих. Наразі нам відомі окремі спроби кількісної оцінки рівня смертності по адміністративних районах, представлені у виданнях «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років» (2008 р.); а також аналіз показників смертності у районах Харківської області, проведений С. Максудовим (2010 р.) та дослідження міжрайонних відмінностей у загальних коефіцієнтах смертності населення України в 1933 р., виконане С. Віткрофтом у доповіді, заявленій на цю конференцію. Однак у всіх цих роботах йдеться лише про зареєстровану смертність, тоді як демографічні втрати, зокрема прямі, на нашу думку, охоплюють не зареєстровану смертність, а надсмертність, для обчислення обсягів якої необхідні реальне число смертей (в умовах голоду) та їхня гіпотетична кількість, яка могла би бути за умови відсутності голоду.

Представлене дослідження проведене колективом (О. Рудницький, Н. Левчук, А. Савчук, П. Шевчук (ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України) та О. Воловина (Університет Північної Кароліни, США) в рамках проекту «Атлас Голодомору», що розробляється Гарвардським інститутом українознавчих студій. Воно базується на результатах наших попередніх розробок: оцінки втрат населення України та інших республік колишнього СРСР [1], втрат міського й сільського населення України за статтю та віком [2], а також втрат окремих регіонів. Зокрема, нами проведено оцінку прямих (через надсмертність) і непрямих (дефіцит народжень) втрат населення в 1932–1934 рр. для восьми регіонів, що входили до складу України в межах тогочасного адміністративного поділу: Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Одеська, Харківська, Чернігівська області та Молдавська АРСР. Результати

вищезазначеного дослідження виявили, що модель демографічних зрушень у період голоду є досить неоднорідною в регіональному розрізі, і в різних областях кризові явища у відтворенні населення мали неоднакову інтенсивність. Необхідність переходу до рівня низових адміністративних районів зумовлена тим, що області на той час були великими за площею і могли включати різні природні та економічні зони, суттєво розрізнялися за рівнем урбанізації, етнічним складом населення, господарською спеціалізацією, рівнем колективізації та іншими соціально-економічними факторами й політичними обставинами, що мали специфічний вплив на життєдіяльність населення в умовах голоду. Оцінка втрат населення на районному рівні не лише дає змогу здійснити більш глибокий та детальний аналіз географії Голодомору 1932–1933 рр., але й є новим потужним інструментом верифікації наявних та обґрунтування нових гіпотез щодо причин та обставин трагічних подій того часу.

Метою даної роботи є оцінка демографічних втрат України внаслідок голоду в 1933 р. на рівні адміністративних районів. За нашою інформацією, це перше дослідження, у якому представлено втрати через надсмертність на районному рівні окремо для міського й сільського населення України.

Дані. Основою для розрахунків слугували: 1) результати реконструкції чисельності й природного руху у 1927–1938 рр. та оцінки втрат населення від голоду в 1932–1934 рр., проведеної нами для міського й сільського населення восьми регіонів України (семи областей і Молдавської АРСР); 2) архівна статистична звітність по адміністративних районах України окремо для міського й сільського населення, зокрема: а) чисельність населення на початок 1925–1930 рр. і на початок 1933 р.; б) дані про рекласифікацію міських та сільських населених пунктів в 1931 р.; в) середньорічна чисельність населення в 1933 р.; г) статистичні дані про природний рух населення за 1925–1929 рр.; д) загальні підсумки природного руху населення за 1933 рік (статистична форма 1-а).

Територія*.* Протягом досліджуваного періоду адміністративний поділ України змінювався. Зокрема, упродовж 1925–1930 рр. до складу України входили 40 округ, у складі яких виділялись 624 райони, а також Молдавська АРСР. Наприкінці 1930 р. округи було ліквідовано і протягом 1932 р. запроваджено обласний поділ. Оцінку втрат населення внаслідок голоду в 1933 р. проведено для районів України в територіально-адміністративних межах станом на квітень 1933 року. До складу України на той час входили 7 областей та Молдавська АРСР, а це 392 адміністративні райони.

Методи розрахунку. Методологія оцінки втрат населення внаслідок голоду на рівні адміністративних районів України базується на таких основних положеннях.

По-перше, нами проведена оцінка короткострокових наслідків голоду, зокрема втрат через надсмертність, які обчислюються як різниця між реальною (в умовах голоду) й гіпотетичною (якби не було голоду) кількістю померлих*. По-друге*, на нашу думку, найбільш адекватною методологією для

обчислення втрат є реконструкція демографічної динаміки регіонів, що базується на узгодженні чисельності населення та основних складових її зміни (природного й міграційного приросту) за певний період. Саме цей метод був покладений нами в основу розрахунків втрат населення на рівні областей. Наявна у нас статистична інформація на районному рівні дала нам змогу реконструювати угоджені ряди чисельності й динаміки природного руху населення адміністративних районів за докризовий період 1926–1930 рр. та кризовий 1933 рік. Реконструйовані ряди чисельності й природного руху населення районів були узгоджені з отриманими нами раніше результатами для восьми регіонів України. Проведена нами реконструкція чисельності та основних параметрів природного руху населення базується на ретельному аналізі наявної статистичної інформації та її корекції, необхідність якої пов'язана із неповнотою обліку демографічних подій у до- та кризовий періоди, значним недообліком народжень і смертей у роки голоду. Для корекції статистики природного руху населення районів на недооблік в 1933 р. нами було зроблено припущення про пропорційність розподілу недообліку смертей відповідно до зареєстрованої кількості померлих. *Потретє,* результат оцінки втрат залежить як від достовірності реконструйованої кількості померлих, так і від правдоподібності гіпотези про «нормальну» смертність, яка могла би бути за відсутності голоду. Обраховуючи таку «норму» смертності, ми спиралися на припущення щодо продовження докризового тренду у показниках народжуваності та смертності, які спостерігалися упродовж 1925–1929 років.

Методологія обчислення втрат населення внаслідок голоду в 1933 р. охоплює такі основні етапи розрахунків, проведені на рівні адміністративних районів: 1) реконструкція чисельності населення в 1925–1930 рр. та природного руху населення в 1925–1929 рр. в адміністративних межах 1926 року; 2) перерахунок чисельності населення за 1925–1930 рр. та статистики природного руху населення за 1925–1929 рр. із адміністративних меж 1926 року в межі станом на квітень 1933 року; 3) реконструкція чисельності та природного руху населення адміністративних районів за 1933 рік в адміністративних межах станом на квітень 1933 року; 4) розрахунок гіпотетичної кількості померлих за умови відсутності голоду в 1933 році та розрахунок втрат населення районів через надсмертність у 1933 році.

Опишемо детальніше ці етапи розрахунків.

1. Реконструкція чисельності населення в 1925–1930 рр. та природного руху населення в 1925–1929 рр. в адміністративних межах 1926 року. Чисельність населення округ, міського та сільського населення адміністративних районів за 1925–1930 роки взято із довідників ЦСУ УСРР та статистичних збірників окружних статистичних бюро [3]. Динамічні ряди чисел народжених і померлих у містах та сільській місцевості в 1925–1929 рр. були побудовані на основі систематизації та опрацювання таких джерел: статистика природного руху населення в розрізі районів за 1925, 1926 і 1928 рр. [5],

статистичні збірники ЦСУ за 1925–1929 роки [3], збірники окружних статистичних бюро.

2. Перерахунок чисельності населення за 1925–1930 рр. та статистики природного руху населення за 1925–1929 рр. із адміністративних меж 1926 року в межі станом на квітень 1933 року. Спочатку було враховано зміни у складі міського та сільського населення через рекласифікацію населених пунктів, що відбулася в 1931 році [6]. Зокрема, ЦСУ УСРР затвердило новий перелік міських населених пунктів, який відрізнявся від переліку, що був використаний під час перепису 1926 року. Згідно з новим списком, 65 населених пунктів змінили свій статус із міського на сільський, але в окремих регіонах, навпаки, сільські населені пункти стали міськими. Далі на базі співставлення карт станом на 1 жовтня 1926 р., 1 березня 1927 р., 20 квітня 1931 р., 1 квітня 1933 р. та довідників [6-11] були визначені таблиці відповідності між районами станом на 1926 рік і районами в межах на квітень 1933 року та на їх основі розраховані коефіцієнти переходу. За цими коефіцієнтами переходу було перераховано чисельність та статистику природного руху населення.

3. Реконструкція чисельності та природного руху населення адміністративних районів за 1933 рік у територіальних межах станом на квітень 1933 року. У цей етап увійшли такі види робіт: розрахунок чисельності населення районів на початок 1933 та на початок 1934 рр.; внесення поправки до оцінок чисельності населення на початок 1933 і 1934 років; внесення поправки до чисел народжених і померлих в 1933 роців. Як базові нами взяті поточні оцінки чисельності населення районів на початок 1933 року, проведені УНГО УСРР та опубліковані в довіднику Центральною адміністративно-територіальною комісією ВУЦВК в 1933 р.[7], і статистика природного руху населення районів у статистичній формі 1-а за 1933 рік [4]. Перелік районів у цьому довіднику наведений станом на грудень 1933 року, а форма 1-а – на квітень 1933 р., однак ці відмінності стосуються лише семи районів у трьох областях. Нововиділені у другому півріччі 1933 р. райони були зведені нами до меж на квітень 1933 року з відповідним перерахунком чисельності та природного руху населення. Оцінки чисельності міського населення на початок 1933 року було взято із Довідника адмінтерподілу УСРР станом на 15 грудня 1935 року [8]. До зареєстрованих показників народжених і померлих із форми 1-а за 1933 рік було внесено поправки на недооблік, розраховані нами для восьми регіонів України, пропорційно до зареєстрованої кількості народжених і померлих цих районів.

4. Розрахунок гіпотетичної кількості померлих за умови відсутності голоду та втрат населення районів через надсмертність у 1933 році. Гіпотетичні загальні коефіцієнти смертності в 1933 р. за умови відсутності кризи були обчислені на основі лінійної екстраполяції загальних коефіцієнтів смертності населення в 1925–1929 рр. (за даними зареєстрованої статистики). На основі гіпотетичних загальних коефіцієнтів смертності і середньорічної чисельності встановлено абсолютну кількість померлих за умови

відсутності кризи в 1933 році, яку було скориговано на недооблік. Абсолютні втрати через надсмертність – це різниця між реконструйованою (в умовах голоду) й гіпотетичною (за відсутності голоду) чисельністю померлих в 1933 році; відносні втрати – абсолютні втрати у розрахунку на 1000 середньорічного населення.

Результати. Обчислені нами втрати населення України через надсмертність у 1933 р. становлять 3529,3 тис. осіб, у тому числі 194 тис. у міських поселеннях та 3335,3 тис. у сільській місцевості. Оскільки абсолютні втрати населення залежать від чисельності населення даного регіону, у цій доповіді ми використовуємо лише відносні показники втрат. Київська та Харківська область мають найвищі показники втрат населення, які становлять в середньому 183,5 і 175,9 на 1000 населення. Друге місце на шкалі втрат посідають Вінницька, Дніпропетровська та Одеська області, втрати яких становлять від 90,0 до 117,0 на 1000 населення. Найнижчі втрати спостерігаються у Чернігівській та Донецькій областях – 76 і 41 особа на 1000 населення відповідно. Проведений регіональний аналіз виявив такі особливості.

По-перше, модель демографічних зрушень внаслідок голоду не є стандартною. Існують значні відмінності не лише між областями, а й усередині окремих областей. Рис. 1 показує, що вони не стосуються західно-східного чи північно-південного напрямів. Смуга найвищих втрат через надсмертність від голоду пролягає в Україні через райони лісостепової зони. Ця смуга втрат не поширена на крайньому заході й охоплює переважно центральні та південні райони Київської області та більшість районів Харківської області. Київщина та Харківщина (у межах адміністративного поділу станом на квітень 1933 року) є регіонами України, що найбільше постраждали від голоду 1933 року.

При цьому районний розподіл показників втрат у Київській області відзначається значно більшим інтервалом відхилень від середнього значення, оскільки є райони з дуже високими і досить низькими показниками втрат, тоді як на Харківщині розподіл втрат між районами має менший розмах варіації. Медіана розподілу показників втрат становить 180,4 у Київській області та 193,3 у Харківській області, тобто половина (50 %) районів Київщини мають показники втрат не менше 180,4 на 1000 населення, і у половині районів Харківщини втрати становлять не менше 193,3 на 1000 населення.

Варіація показників втрат між районами в межах країни є значною. Якщо відмінності між областями з максимальним (Київська область) та мінімальним (Донецька область) рівнями втрат становлять в середньому 4,5 рази, то міжрайонні показники лежать в межах від 1,6 у Ново-Златопольському (єврейському національному) районі Дніпропетровської області до 540,2 на 1000 населення у Тетіївському районі Київської області. Аналіз на рівні районів дав змогу уточнити та поглибити наші знання про географію голоду та нерівномірність його наслідків. До переліку районів, які можна вважати локальними епіцентрами голоду, де надлишок померлих є найбільшим

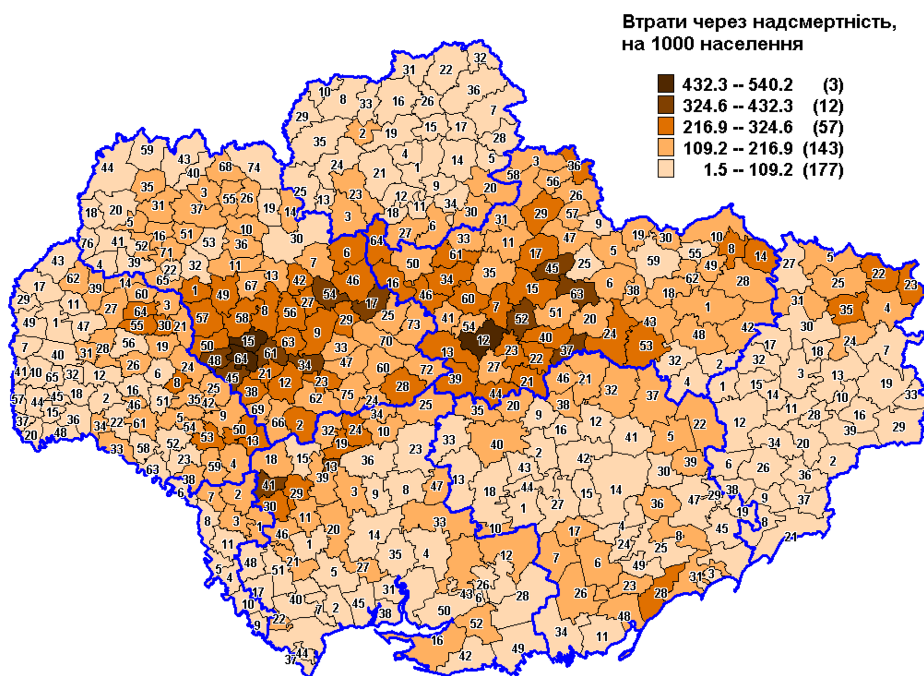

Рис. 1. **Втрати через надсмертність внаслідок голоду в 1933 р. в адміністративних районах України, у розрахунку на 1000 населення (*в адміністративних межах станом на квітень 1933 року*)**

і становить від 300 до 540 осіб на кожну тисячу населення, належать: вісім районів Київської області – Тетіївський, Володарський, Ставищенський, Гельм'язівський, Ржищівський, Плисківський, Оратівський, Лисянський; вісім районів Харківської області – Глобинський, Решетилівський, Опішнянський, Чутівський, Нехворошанський, Велико-Багачанський, Кишеньківський, Кобиляцький; Янушпільський район Вінницької області; Вільшанський і Савранський район Одеської області (рис. 1).

Донецька та Чернігівська області порівняно з іншими регіонами країни мають помітно нижчі рівні втрат населення від голоду в 1933 році. Разом із тим, аналіз на районному рівні показує, що райони з найнижчими показниками втрат населення (50 і менше в розрахунку на 1000 населення) знаходяться не лише у двох вищезазначених областях. Це також райони в інших регіонах, які можна розділити на такі дві групи: 1) деякі так звані національні райони; 2) окремі райони, які займають прикордонне положення на півночі, заході та півдні країни.

По-друге, максимальне зростання показника смертності від голоду 1933 р. відбулося у районах, які не були територіями традиційно підвищеної смерт-

ності, тобто у найбільш постраждалих регіонах немає кореляції між районними показниками смертності у докризовий період та їхнім приростом під час голоду 1933 року. Зокрема, у Київській області упродовж 1925–1929 рр. показники смертності населення, що перевищували середньообласний рівень, спостерігались переважно у північних районах Полісся (Олевський, Городницький, Чорнобильський). Натомість у роки голоду саме поліські райони Київщини постраждали менше, ніж райони, розташовані у центральній та південній лісостеповій частині області.

По-третє, регіональний режим вимирання, який склався під впливом довготривалих історичних та соціально-економічних обставин, був значно порушений у роки голоду. У докризовий період регіонами дещо підвищеної смертності населення були Донецька та Чернігівська області; зниженої – Дніпропетровська й Одеська області. Вінницька, Київська та Харківська області посідали проміжну позицію, однак загалом варіація показників смертності між областями і всередині областей була слабо виражена. Так, загальні коефіцієнти смертності населення (скориговані на недооблік) у 1929 р. варіювали від 16,9 в Одеській області до 21,0 на Донеччині (на 1000 населення), а в 1933 р. – від 35,9 у Донецькій області до 121,1 на Київщині (на 1000 населення). Одним із демографічних наслідків голоду стало різке посилення варіації показників смертності всередині областей. Зокрема, у Київській області співвідношення мінімального та максимального значень загальних скоригованих коефіцієнтів смертності між районами у 1929 р. становило 1,8 рази, а в 1933 р. – 24 рази; в Харківській області – 2 і 13 разів; Вінницькій – 1,5 і 6 разів; Чернігівській – 2 і 8 разів; Донецькій – 1,7 і 11 разів; Дніпропетровській – 2 і 15 разів; Одеській – 2 і 11 разів відповідно.

По-четверте, міжрайонний розподіл втрат сільського населення через надсмертність у 1933 р. є дуже подібним до такого для всього населення, однак рівень втрат є значно вищим. Показники втрат сільського населення лежать у межах від 1,6 у Ново-Златопольському (єврейському національному) районі Дніпропетровської області до 540,2 (на 1000 населення) у Тетіївському районі Київської області. Високий рівень втрат у 1933 р., окрім багатьох районів Київської та Харківської областей, спостерігався також в Янушпольському районі Вінницької області, Савранському й Вільшанському районах Одеської області, Мелітопольському та Ново-Васильківському районах Дніпропетровської області, Марківському та Старобільському районах Донецької області. Втрати міського населення є помітно нижчими, ніж сільського. Ареали максимальних показників втрат серед городян (від 65 до 102 на тисячу населення) концентруються головним чином у районах Київщини та Харківщини, проте на відміну від сільського населення, значно потерпілими є також окремі райони Чернігівщини.

Отримані результати дають підставу стверджувати, що регіональний розподіл втрат від голоду в 1933 р. є зовсім іншим, ніж у 1921–1923 та 1946–1947 рр., під час яких постраждали головним чином південні області України. У 1933 р. найбільш потерпілими виявились райони не південних зерно-

вих областей, а лісостепові райони Київської та Харківської регіонів, які не відігравали ключової ролі у зборі зерна та хлібозаготівлях, проте відзначались нижчими темпами колективізації та отримали нижчі обсяги державної продовольчої допомоги і позики, що свідчить про специфічний характер голоду 1933 року. Регіональний розподіл втрат населення України внаслідок голоду 1933 р. є результатом комбінованого впливу цілої низки політичних та соціально-економічних факторів, що потребують подальших глибоких досліджень. Перші спроби порівняльного аналізу втрат населення на рівні районів з іншими соціально-економічними показниками «Атласу Голодомору», що готується у даний час, свідчать про можливість обґрунтування нових гіпотез щодо причин і обставин регіональної динаміки голоду 1933 року і відкриття нових дослідницьких орієнтирів для наукової дискусії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O. and P. Shevchuk.* 1932–33 famine losses in Ukraine within the context of the Soviet Union. 2014 (forthcoming). In Curran, D., Luciuk, L.,and Newby A. Famines in European Economic History: The Last Great European Famines Reconsidered. New York: Routledge (Explorations in Economic History).

2. *Rudnytskyi O., Levchuk N., Wolowyna O., Shevchuk P. and A. Savchuk.* 2013 (under review). 1932–34 famine losses in Ukraine by urban and rural areas, age and sex.

3. Природний рух населення України в 1924–1929 рр. Статистика України / ЦСУ УСРР. – т. 106, 117, 154, 169, 193, 213. – Харків, 1927–1932.

4. РГАЕ. – Ф. 1562. – оп. 329. – д. 18.

5. ЦДАВО. – Ф. 528. – оп. 1. – спр. 1428; Ф. 582. – оп. 1. – спр. 1429–1432, 3699.

6. Підсумки обліку міської людності УСРР 1931 року / УНГО. – Харків : Народне господарство та облік, 1933. – 211 с.

7. Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. – Харків : Радянське будівництво та право, 1933. – 176 с.

8. Довідник адмінтерподілу УСРР станом на 15 грудня 1935 року. – К. : Радянське будівництво і право, 1936. – 228 с.

9. Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник. – XIV. – Харків : Господарство України, 1930. – 290 с.

10. Нові адміністративні райони УСРР. Райони, що змінили свої межі за постановою ВУЦВК та РНК від 3.IX.1930 р. – IV. – Харків : Господарство України, 1930. –77 с.

11. Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 року). – Харків : Червоний друк, 1925. – 110 с.

К ПРОБЛЕМЕ ОЦЕНКИ ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ ПО ПЕРЕПИСЯМ 1926 И 1939 ГОДОВ

С. Максудов
Harvard Davies Center, USA
E-mail: babyonys@fas.harvard.edu

Одним из самых страшных преступлений сталинского режима была насильственная коллективизация, проведенная совместными усилиями государственного и партийного аппарата, завершившаяся чудовищным голодом 1931–1934 годов, и носившая в значительной степени искусственный характер. Как мне уже многократно приходилось писать, голод был оружием в войне власти против сельского населения за право контроля за распределение урожая. В ходе этой борьбы погибли миллионы, и большая часть этих потерь приходится на долю населения Украины.

При оценке потерь населения в годы коллективизации важную роль играют переписи 1926 и 1939 годов. Поэтому существенен вопрос о достоверности результатов переписей и возможностях их корректировки. При этом существенны не только надежность отдельных переписей, но и их взаимосоответствие. Так, если при расчетах переписи вводились поправки на возможное число уклонившихся от учета, то и для другой переписи, используемой в том же расчете потерь, следует вводить такого рода корректировки.

Известно, что при переписи 1939 г. точному учету численности населения придавалось особенно большое значение. Правительство требовало не допустить пропусков при опросе и угрожало провинившимся наказанием. Были разработаны специальные меры повышения точности: контрольный обход счетчиком, контролером и представителем власти всех помещений (практически повторная перепись), контрольные бланки, заполняемые во всех сомнительных случаях, справки о прохождении переписи, выдаваемые лицам, прошедшим перепись и т. д. Правда, при обработке переписи были приняты некоторые решения, приводившие к преувеличению и прямой фальсификации численности населения страны и отдельных регионов. Представляется, однако, что эти искажения осуществлялись лишь на самой конечной стадии рассмотрения результатов, а не в ходе переписи и ее обработки. Главной фальсификацией было увеличение численности населения

на 1 %, без всякого серьезного обоснования[1]. Этот фиктивный «прирост», а также сведения о численности населения, учтенного особым порядком, перераспределялись между регионами главным образом с целью скрыть повышенные потери населения на Украине и в Казахстане, а также для сохранения в тайне данных о дислокации армии и местоположении лагерей. Справедливо отмечая эти фальсификации, некоторые исследователи отказываются от использования материалов контрольных мероприятий переписи 1939 года, ограничиваясь поправками, вносимыми по аналогии с переписью 1959 года[2]. Такой подход представляется неверным. Данные контрольных мероприятий позволяют более точно оценить результаты переписи, надо лишь корректно их использовать. Рассмотрим результаты обработки контрольных бланков в Украине (табл. 1).

Проверка 695 тысяч контрольных бланков показала, что 445,5 тыс. человек были правильно записаны в переписные листы, у 35 тысяч контрольные мероприятия уточнили местонахождение на дату переписи, что позволило включить этих людей в число имеющегося населения, 200 тысяч не были записаны в переписные листы. Из них 132 тысячи (колонка 3) были обнаружены в ходе проверки контрольных бланков по месту основного проживания, а 69 477 человек не указали адреса проживания или дали его неверно. Из них 12 583 (колонка 2) по каким-то причинам (видимо, достаточно обоснованным) были включены в переписные листы, а 56 894 (колонка 3) человека в перепись было рекомендовано не включать. По этим сведениям была оценена численность населения всего Советского Союза, результат доложен правительству в феврале 1939 г. и включен доклад Сталина на XVIII съезде партии. Однако при подготовке окончательных результатов переписи забракованные первоначально данные (колонка 3) были внесены в перепись. Это, очевидно, было сделано с целью как можно больше увеличить численность населения. От такой поправки, на наш взгляд, следует отказаться. Таким образом, контрольные бланки позволяют уточнить оценку численности населения Украины на 179 660 человек (табл. 1, колонка 7).

---

[1] В пояснительной записки говорилось, что в западных странах при переписях отмечается такой недоучет, но не приводилось ни одного конкретного примера.

[2] Е.М. Андреев, Л.Е. Дарский, Т.Л. Харькова. Население Советского Союза 1921–1991. – М., 1993. – С. 29–37; Е.М. Андреев, Л.Е. Дарский, Т.Л. Харькова. Демографическая история России: 1927–1959. – М., 1998. – С. 31–42; В.Б. Жиромская. Всесоюзная перепись 1939 г. История проведения, оценка достоверности // Всесоюзная перепись населения 1939 года. Основные итоги. – М., 1992. – С. 4–10.

Таблица 1. **Обработка контрольных бланков по областям Украины**

Области	1	2	3	4	5	6	7
Винницкая	36589	91	362	8048	24802	2934	11073
Ворошиловградская	40518	306	1557	12397	23704	2317	15020
Днепропетровская	101497	3231	13786	11717	65990	5871	20819
Житомирская	30321	862	2773	5574	18826	2037	8473
К.-Подольская	25559	2792	862	5143	17520	1603	9538
Киевская	84163	1126	2792	19066	56861	3562	23754
Молдавская АССР	12699	45	179	1976	9496	887	2908
Николаевская	38290	452	1424	6711	26527	2927	10090
Одесская	49834	257	1476	8338	28850	3298	11893
Полтавская	53492	750	2248	10767	38132	1463	12980
Сталинская	76897	348	22874	12604	35313	2296	15248
Харьковская	87718	1164	4498	16358	60967	3785	21307
Черниговская	57443	756	2063	13376	38496	2425	16557
Сумма (УССР)	695026	12583	56894	132075	445484	35405	179660

Источник: РГАЭ, ф 1562, оп. 336, ед. хр. 95, С. 32–35.

Примечание. 1 – количество контрольных бланков, подлежавших проверке; 2 – место прохождения при переписи не установлено, занесены в переписные листы; 3 – место нахождения при переписи не установлено, не занесены в переписные листы; 4 – установлен пропуск при переписи, занесены в переписные листы; 5 – соответствующая запись в переписи найдена, оставлена без изменений; 6 – соответствующая запись в переписи найдена, вычеркнута отметка о временном отсутствии; 7 – включено в наличное население (сумма колонок 2, 4, 6).

К учтенному количеству населения следует также добавить переписанных в особом порядке сотрудников НКВД и заключенных. Эта цифра известна для Украины, а данные по областям рассчитаны пропорционально численности населения. Также можно поступить с военнослужащими, принимая во внимание принадлежность областей к Киевскому или Харьковский военным округам. С этими дополнениями численность населения Украины в начале 1939 года достигает 30 млн человек (табл. 2).

Для переписи 1937 года существует несколько оценок численности населения. В конце февраля 1939 Начальнику бюро переписи Госплана Бозину Начальник УНХУ УССР Рябичко сообщал:

«численность населения УССР составляет 29391 тыс. человек. Полученные данные могут быть несколько увеличены за счет разработки контрольных бланков <...> в размере 100–150 тыс. человек <...> Таким образом, окончательным результатом численности населения по УССР необходимо ожидать в количестве до 29500–29600 тыс. Сравнивая данные [переписи 1939 года] с дефектными данными переписи 1937 года (28386 тыс.) и есте-

ственным приростом за 1937–38 гг. (1478 тыс. человек), то получается численность населения на 300–350 тыс. меньше, чем по переписи 1937 года. Исходя из дефектности результата переписи 1937 года мы печатаем, что разрыв будет 700–800 тысяч чел.» [1].

Эта разница, по мнению автора, объяснялась исключительно выездом из республики. Отъезд включал: *«1) выселение «целых населенных пунктов и отдельных групп хозяйств из пограничных районов»; 2) переселение «из бывших местечек в Биробиджан»; 3) «выезд девушек на Дальний Восток по призыву тов. В. Хетагуровой»; 4) выезд «молодежи на учебу»; 5) «выселение репрессированных и их семей за пределы УССР»; 6) «уменьшение прилива рабочих в Донбасс»; 7) «организованный набор рабочих за пределы УССР»; 8) «выезд за пределы УССР на принудительные работы» 9) «увеличение контингентов по трем наркоматам по сравнению с прошлыми годами (на полгода призывного контингента)»* [1].

Заинтересованность автора документа в объяснении убыли населения исключительно миграцией понятна. Справедливо отмечая причины отъезда, он ни слова не говорит о встречной имиграции, которая в этот период, по-видимому, не уступала, а то и превышала выезд из республики. Главными причинами переселения в Украину были поиск работы в крупных промышленных центрах (Донбассе, Харькове, Днепропетровске, Запорожье, Кривом Роге и других городах) и возвратная миграция (беженцы из Украины в годы коллективизации и голода постепенно возвращались на родину). Украинские специалисты тех лет утверждали: *«По данным учета механического движения никакого отлива из УССР не было, был напротив прилив населения в пределы УССР. За 1934 и 1935 отлив за пределы УССР с учетом прибытия в пределы УССР составил около 100 тыс.* [2]. В 1939 году механический прирост населения Украины составил 93,7 тыс. человек [3].

Трудно предположить, что в последующие несколько лет характер миграционного движения населения в Украине был совершенно другим. Будем считать, что прирост населения за счет миграции в 1937–1338 гг. отсутствовал (аресты и депортации, как и мобилизации в армию не входят в то, что мы называем миграцией в данном случае. С их учетом разница прибытия и убытия будет безусловно отрицательной). При численности населения по переписи в 1937 году 28 387 тыс., а в 1939 – 29 269 тыс. рост численности населения за этот период составлял 882 тыс. человек, вместо ожидавшихся по естественному приросту 1478 тысяч человек. Недоучет населения переписью 1937 года, по мнению большинства современных исследователей и данным переписи 1939 года, не превышает 0,5 % (150 тыс. человек) Убыль остальных 446 тысяч является, очевидно, непосредственным результатом массовых репрессий тех лет. Только расстрелянных по приговору судов было более 100 тысяч человек. Несколько сотен тысяч осужденных были вывезены в лагеря и ссылку, включая и граждан из приграничной полосы. Таким образом, при современном состоянии изучения вопроса можно считать, что оценка численности населения на начало 1937

года (28 537 тыс.) хорошо согласуется с переписью 1939 года, данными о естественном движении населения и представлениями о размере политических репрессий.

Таблица 2. **Расчет численности населения по переписи 1939 года, тыс. человек**

Области	Перепись 1937, численность населения	Перепись 1939 года				
		Численность населения	НКВД	Армия	Контрольные мероприятия	Всего
	1	2	3	4	5	6
Винницкая	2157	2213,7	14,7	45,5	11,1	2285,0
Ворошиловградская	1712	1762,7	11,7	9,4	15,0	1798,8
Днепропетровская	3402	3621,0	24,0	19,3	20,8	3685,2
Житомирская	1536	1583,9	10,5	32,6	8,5	1635,4
К.-Подольская	1653	1652,2	11,0	34,0	9,5	1706,7
Киевская	3414	3602,9	23,9	74,1	23,8	3724,6
Молдавская АССР	566	575,6	3,8	11,8	2,9	594,2
Николаевская	1474	1587,7	10,5	32,6	10,1	1641,0
Одесская	1711	1811,9	12,0	37,2	11,9	1873,1
Полтавская	2184	2231,6	14,8	11,9	13,0	2271,3
Сталинская	2845	2942,1	19,5	15,7	15,2	2992,6
Харьковская	3012	3121,5	20,7	16,6	21,3	3180,2
Черниговская	2512	2564,6	17,0	13,7	16,6	2611,8
УССР	28178	29269	194	354	180	30000

Примечание. **1** и **2** – ЦГАНХ ф. 1562, оп. 329, ед. хр. 281, л. 125, 131; ед. хр. 279, л. 38. Перепись 1939 года. Документальные источники ЦГАНХ СССР. – М., 1990. – вып. 8. – С. 1647–1670. Любопытно, что первоначально (28 февраля 1939) численность учтенного в Украине переписью населения указывалась несколько выше (29 391 тыс.), но, видимо, позже, в процессе обработке данных, открылись неточности предварительных сообщений (Вып. 15. – С. 2908–2910); **3–4** – Всесоюзная перепись населения 1939 г.; Основные итоги. – М., 1992. – С. 229–244; **5** – расчет табл. 1; **6** – сумма колонок 2–5.

Перепись 1926 года была намного менее точной, чем перепись 1939. Так, исследователи отмечают неполноту учета переписью детей самого младшего возраста (до года и один, два года) [4]. В свое время я опытным путем пришел к близкому результату. В расчете потерь 1926–1939 годов когорта 1922–1926 годов рождения оказалась в конце расчета почти на полтора миллиона меньше, чем соседние возрастные группы [5]. Объяснением мог служить лишь недоучет численности этой когорты при переписи 1926 года. Для Украины Корчак-Чепурковский внес в свое время поправки

в численность групп младшего возраста, которые использованы в расчете колонки «Дети» табл. 3. Распределение по областям сделано пропорционально численности населения.

При переписи 1926 года не было контрольного обхода и контрольных бланков, что, конечно, привело к недоучету населения. Чтобы устранить эту погрешность использованы соответствующие результаты переписи 1939 года (колонка «Контрольные меры», табл. 2) с поправкой на изменение численности населения (табл. 3).

Таблица 3. **Расчет численности населения Украины в 1926 году (тыс. чел.)**

Области	Численность	Дети	Поправки		
			Контрольные меры	Методика	Расчетная численность
Винницкая	2503	14	11	13	2541
Ворошиловградская	1342	7	15	7	1371
Днепропетровск	3046	17	21	16	3100
Житомирская	1746	10	8	9	1773
К.-Подольская	1781	10	9	9	1809
Киевская	3893	21	23	20	3957
Молдавская АССР	568	3	3	3	577
Николаевская	1805	10	10	9	1834
Одесская	1877	10	12	10	1909
Полтавская	2796	15	13	14	2838
Сталинская	1622	9	15	8	1654
Харьковская	3162	17	21	16	3216
Черниговская	2784	15	16	14	2829
УССР	28925	159	178	150	29412

Примечание. Дети – Корчак-Чепурковский Ю.А. Избранные демографические исследования. М., 1970. – С. 302; численность 1926 – ЦГАНХ. Ф. 1562, оп. 329, ед. хр. 281, л. 119; контрольные мероприятия (их отсутствие) по данным переписи 1939 г. (табл. 1); рассчитано пропорционально численности населения в 1926 году; методика недоучет из-за сроков опроса. – *рассчитано нами* (см. в тексте).

Ученые еще в 1920–1930-х гг. отмечали, что в самой методике проведения переписи 1926 года (7 дней в городе и 14 дней в селе при отсутствии контрольного обхода) заложена погрешность. Она вызвана тем, что в течение переписи люди, еще не прошедшие перепись, переезжают на земли, где перепись уже завершилась. И в то же время прошедшие перепись попадают на территорию, где перепись еще только предстоит, и могут пройти ее вторично. Особенно заметной эта погрешность становится после завершения переписи в городах, куда в течение семи дней продолжали приезжать сельские жители, часть из которых так и не прошла перепись.

Можно оценить возникающую в результате таких перемещений ошибку. Предположим, что в неделю из села в город выезжает X человек. При этом уезжающие и возвращающиеся распределяются по территории равномерно. В первый день 1/7 уехавших из города успела пройти там перепись, при этом одна четырнадцатая часть этих людей попала на территорию, где в это время проходила сельская перепись и половина из них получила шанс пройти перепись второй раз. Во второй день среди уехавших из города прошедших перепись было 2/7, на третий день – 3/7 и так далее… Всего за семь дней половина приехавших из города в село прошла перепись в городе, а 1/8 из них могла также пройти перепись в селе. На следующей неделе еще 1/4 выехавших из города людей могла пройти перепись в селе повторно. При переезде из села в город в первую неделю 1/8 переезжавших имела возможность пройти перепись два раза. А всего в городе и селе повторно могли пройти перепись 1/2 X.

Замначальника отдела населения и здравоохранения М.В. Курман подсчитал в свое время, что количество повторно прошедших перепись в 1926 году могло составить 1,5 млн человек [6]. Хотя это утверждение сделано с целью объяснить недоучет населения переписью 1937 года, не приходится сомневаться, что автор хорошо знал численность, переезжавших, продолжительность и частоту кратковременных поездок из села в город, и его оценка достаточно достоверна. Из данных Курмана следует, что X = 3 млн человек. Расчет также показывает, что в селе оказалось 1/8 X, не прошедших перепись, а в городе их было 5/8 X. Всего избежавших переписи оказалось, вероятно, 2,25 млн человек, а за вычетом, возможно, прошедших перепись дважды – их будет 750 тысяч, на долю Украины приходится около 20 % (150 тыс. человек). Распределение их по областям сделано пропорционально численности населения (колонка «Методика», табл. 3).

Рассчитанные оценки численности населения в 1926 и 1939 гг. не слишком сильно отличаются от результатов других исследователей. Так, в 1926 году в совместной работе украинских и американских демографов откорректированная численность составляет 29288 тыс. чел.: в 1937 – 28858 тыс., в 1939 – 30143 [7]. Расхождение с нашими оценками в 1926 и 1939 годах – меньше половины процента. Но при совместном использовании переписей 1926 и 1939 годов разница приближается к одному проценту от численности населения Украины, что для оценки потерь существенно.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Перепись 1939 года. Документальные источники ЦГАНХ СССР. – М., 1990. – вып. 15. – С. 2908–2910.

2. Конъюнктурный обзор движения населения Украины в 30-е годы. / ЦГАНХ. Ф. 1362, оп. 329, ед. хр. л. 187.

3. Расчеты численности населения между 1929 и 1939 гг. : Папка / Архив Госкомстата СССР.

4. *Андреев Е.М., Дарский Л.Е., Харькова Т.Л.* Население Советского Союза 1921–1991. – М., 1993. – С. 18–20.

5. Pertes subies par la population de l'URSS. 1918–1958 // Cahiers du Monde russe et sovietiqu. – XVIII (3), juil.-sept. – 1977. – P. 223–265.

6. РГАЭ. Ф. 1562, оп. 329, д. 107, л. 90–95.

7. *Rudnytsky O.* Detailed 1932–1934 Famine Losses in Urban and Rural Areas of Ukraine / Omelian Rudnytsky, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk, and Alla Savchuk. – (in print).

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ (1924–1934 рр.)

С.В. Маркова
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка
E-mail: markova1914@rambler.ru

У доповіді проаналізовано соціально-демографічну структуру населення УСРР (1924–1934 рр.); виявлено латентні складові суспільної напруги, що вплинули на природний приріст населення, народжуваність, смертність, шлюбність. Хронологічні межі дослідження обумовлені трансформацією базових соціально-культурних регуляторів, які почали діяти у 1924 р. внаслідок змін соціально-економічних умов існування та завершилися «демографічною катастрофою» першої третини 1930-х років.

У 1927 р. науковці Інституту демографії АН УСРР під проводом академіка М. Птухи та за безпосередньоъ участі Ю. Корчака-Чепурківського (який у 1925–1928 рр. працював у відділі демографії ЦСУ УСРР) завершили аналіз природного руху населення України 1924 р. у порівнянні з природним рухом населення перед Першою світовою війною, визначивши базові показники для подальших розрахунків.

Для з'ясування кількості населення у 1924 р. працівникам ЦСУ УСРР довелося скомбінувати спеціальну розробку вікового складу сільської людності за даними динамічного сільськогосподарського перепису 1924 р. з відомостями міського перепису населення 1923 р. Населення УСРР у 1924 р. становило 27,0 млн осіб [1, С. 6–7], середнє населення (півсума з чисел людності на початок і кінець року) – 27,5 млн [2, С. XV]. Коефіцієнт природного приросту коливався (за різними джерелами) від 24,2 до 24,5; у сільській місцевості досягав показника 25,4 [3, С. XXIII] і був чи не найбільшим в СРСР (європейська частина СРСР – 20,9). Коефіцієнт народжуваності радянські демографи визначили 41,8 [2, С. XXI] (відповідно до розрахунків Ю. Корчака-Чепурківського, він був дещо більшим 42,4 [2, С. XXXVI]). Коефіцієнт смертності коливався (за різними джерелами) від 17,6 до 17,9, у порівнянні з західноєвропейськими країнами був високим [2, С. XX]. Ю. Корчак-Чепурківський однією з причин зниження смертності вважав часткову відсутність реєстрації [4, С. LVIII]. У 1924 р. уперше з кінця XIX ст. було зафіксовано зниження смертності жінок. Проте вона все одно відповідала аналогічному показнику малокультурних держав [4, с. LXIX]. Переважно внаслідок боротьби із пошестями перед Першою світовою війною почала знижуватися смертність серед немовлят. У 1924 р. на 1000 народжених помирало, не

доживши до одного року, хлопців – 139, дівчат – 116 [4, С. 2–3]. Основними причинами, що призводили до смерті немовлят, були епідемії, сезонні захворювання, природна кволість, недоношеність та ін. [1, С. XII]. Найбільша смертність немовлят була зареєстрована на Чернігівщині, Поділлі, Харківщині, Донеччині, Київщині. Аналізуючи зниження смертності немовлят у 1924 р., Ю. Корчак-Чепурківський вважав, що воно «відбувалося навіть повільніше, ніж у негрів США» [4, С. LXVI.]. У 1924 р. збільшилась смертність чоловіків, у віці 15–55 років вона була у півтори рази вищою, ніж у Західній Європі (30-річні чоловіки в УСРР вмирали майже так само, як і 50-річні на Заході) [4, С. LXIV]. Головними причинами збільшення смертності серед молодих чоловіків визнано наслідки пережитих у неповнолітньому віці війн, революцій та складності вже нового побуту.

У 1924 р. посуха в УСРР призвела до того, що голодувало (за офіційними джерелами) близько 1,5 млн осіб переважно у Донецькій, Харківській, Одеській губерніях, що в свою чергу не могло не позначитися на демографічних процесах 1925–1926 рр. Селяни ставали безробітними, віддаючи власні земельні ділянки в оренду. Радянські демографи мали практику розрахунків коефіцієнтів кореляції між урожаями та коефіцієнтами народжуваності, смертності, шлюбності. Зв’язок між урожаєм та народжуваністю простежується, коли дивитися, наприклад, на врожай 1924 р., а народжуваність 1926 р. (бо шлюб приводить до народження не відразу) [4, С. XXI].

Населення УСРР на 1 січня 1925 р. збільшилося до 27,9 млн осіб [5, С. 63]. ЦСУ СРСР визначило середнє населення у 27,7 млн осіб (із врахуванням військових частин 27,8) [2, С. XV]. Природний приріст населення зменшився до 23,5 [2, С. XIX] (у сільській місцевості був вищим – 24,4 [3, С. 31–33]). Коефіцієнт народжуваності збільшився до 42,7. Коефіцієнт смертності виріс до 19,2 (збільшення смертності відносили до недороду 1924 р., а також підвищення народжуваності, яке в свою чергу збільшувало показники дитячої смертності) [2, С. XX]. У 1925 р. на 1000 хлопців помирало 158, дівчат – 132 [1, С. 6–7]. У 1924–1925 рр. в УСРР було зареєстровано різке збільшення шлюбності (щорічно реєстрували приблизно 300 тис. шлюбів). У 1924 р. кількість зареєстрованих шлюбів становила 312 тис., розлучень – 40 тис.; у 1925 р. кількість зареєстрованих шлюбів зменшилася до 293 тис., розлучень збільшилося до 48 тис. [2, С. 15]. Офіційна влада ситуацію пояснювала певним упорядкуванням громадського життя, вчені-демографи – тим, що в Україні чоловіки, молодші за 25 р., становили майже 2/3 усіх молодих людей, в інших країнах ледве 1/3. Молоді жінки, молодші за 25 р., становили 4/5, що набагато більше, ніж по інших країнах [1, С. 106–107]. Характерною тенденцією одружень була приналежність молодих до однієї національності, змішані шлюби розпадалися швидше [4, С. XLIX]. Інтенсивність шлюбності залежала від віку людини, віковий розрив між чоловіком та жінкою переважно був незначним. У 1924–1925 рр. шлюбність зберігала виражені сезонні коливання (два виразних максимуми – у січні та жовтні, і два мінімуми – у березні та грудні). Рівень розлучуваності в УСРР виявився

найвищим не лише в СРСР. Розлучення з одиничних випадків зросли до десятків тисяч, залишивши за цим показником далеко позаду інші країни світу. За якихось 2–3 роки українці випередили навіть США, демографи почали використовувати словосполучення «з'американізована шлюбність» [4, С. LI]. У 1925 р. один випадок розлучення припадав на 5–6 шлюбів. Майже п'ята частина знову укладених шлюбів розпадалася [5, С. 113]. У містах на 100 заяв від дружин припадало 139 від чоловіків, у селах – 172 [5, С. 115]. Процес розлучення було спрощено настільки, що під загрозою опинився інститут сім'ї. Розлучення вже не сприймалося, зокрема молодими людьми, як гріх. У 1925 р. було зареєстровано збільшення кількості підкинутих дітей, що свідчило не лише про складності економічного характеру, але й, напевне, про морально-психологічні деформації (899 дітей із 1096 було підкинуто у 52 містах УСРР [1, С. 22–23]). Соціально-демографічною загрозою стало санкціоноване державою поширення абортів. У 1925 р. на сто народжень припадало 69 абортів, у містах майже половина вагітностей закінчувалися абортом [6, С. 326]. На IX з'їзді КП(б)У було запропоновано провести переселення селян із густозаселених районів України в інші райони СРСР. Історичні зміни репродуктивної поведінки населення у 1925 р. були перш за все обумовлені розвитком нової соціальної системи та формуванням «нових людей», які ставали на довгі роки заручниками індустріалізації.

17.12.1926 р. в СРСР було організовано Всезагальний перепис населення. Населення УСРР становило 19,7 % загальносоюзної кількості, займало 2,2 % території [7, С. 58]. За переписом 1926 р. на території УСРР проживало 28,9 млн осіб [8, л. 26]. У доповіді ЦСУ УСРР (1929 р.) вказана загальна чисельність населення – 29,0 млн, із них чоловіків – 14,0 млн, жінок – 14,9 [3, С. 4–5], чужинців – 23207 [9, С. 6]. У структурі населення чисельно домінувала молодь та жінки. Аналізуючи вікову групу (9–19 років), варто зазначити, що найбільше було молодих людей у віці 12 років (чисельно переважали хлопці) та 16 років (дівчата) [3, С. 36]. З початком індустріалізації почалось швидке зниження інтенсивності дітонародження. Причини: відплив населення із села, руйнація традиційної селянської сім'ї (Сімейним кодексом 1926 р. скасовувалася обов'язкова реєстрація шлюбу, було зрівняно у правах фактичний і зареєстрований шлюб), залучення жінок у позасімейне виробництво [6, С. 325], а також голодування населення у 1924 р. У 1926–1927 рр. відповідно до розрахунків радянських демографів тривалість життя новонароджених в СРСР мала досягати 47 років, відповідно сучасних оцінок – 37,5 років (у розвинутих країнах Європи та США очікували тривалість життя 62 роки) [10, С. 73]. Нова економічна політика не забезпечила збільшення тривалості життя до рівня розвинутих західних країн. Звернімо увагу на те, що в УСРР невпинно зростала кількості жінок-вдів, що свідчило про складні соціально-економічні зміни (було зареєстровано 324 тис. сільських жінок-вдів і 46 тис. чоловіків-вдівців [3, С. 15]). Причини: суттєве збільшення смертності серед чоловіків працездатного віку, складність повторного одруження, зокрема у селах. З УСРР в інші республіки переселилося 1,8 млн

осіб, найбільше до РСФРР – 1,7 млн. До УСРР переселилося близько 1 млн осіб, 795 тис. з РСФРР [3, С. 22]. У 1926 р. найчисельнішим було населення таких міст (тис.осіб): Київ – 492; Харків – 409; Одеса – 411; Дніпропетровськ – 234 [8, л. 22–23]. Проте, на думку Ю. Корчака-Чепурківського, баланс процесів відтворення у згаданих містах хоч і був позитивний, але вдвічі меншим від загальнореспубліканського [5, С. 38–39].

Чисельність населення УСРР збільшилася на початок 1927 р. до 29,2 млн осіб [11, С. 268], відповідно до інших джерел до 29,0 млн, а пересічне річне населення до 29,3 млн [3, С. 30–31]. Динаміка загального коефіцієнту природного приросту населення УСРР протягом 1924–1927 рр. була досить нестабільною, найбільший показник було зафіксовано у 1924 р. – 24,5; у 1925 р. – 23,5; у 1926 р. – 24,0; у 1927 р. відбулось зниження до 22,5 [5, С. 36]. У сільській місцевості коефіцієнт природного приросту ще зберігався відносно великим – 24,0 [3, С. 31–32]. Відповідно до розрахунків Е. Лібанової, коефіцієнт смертності був 19,6 [11, С. 270]. Пересічна кількість усіх дітей, народжених у селі, у 1927 р. становила 3,6; у місьті – 2,8 [3, С. 39]. На рівень дитячої смертності впливав порядковий номер народження (смертність першої дитини була вищою від наступних), сезонні хвороби, неякісне харчування, недоїдання, недосконала система медичного обслуговування населення у селі та ін. У 1927 р. в УСРР до року померло 175 тис. дітей [3, С. XXXII]. До причин збільшення смертності населення сучасні дослідники відносять хлібозаготівельну кризу 1927 р. [10, С. 72]. До причин зниження народжуваності також варто віднести поширення абортів (майже кожна п'ята жінка у віці 18–19 років робила наступний аборт) [6, С. 327] та збільшення кількості безробітних (на 1 жовтня 1927 р. в УСРР понад 326 тис.).

Чисельність населення УСРР збільшилася на початок 1928 р. до 29,6 млн осіб. Пересічне річне населення УСРР у 1928 р. становило 30,0 млн осіб. Загальний коефіцієнт природного приросту населення зменшився до 21,3 з 22,5 у 1927 р. Природний приріст сільського населення був дещо більшим 23,2 [3, С. 31–33]. Динаміка загального коефіцієнту народжуваності (на 1000 осіб) була такою: 1926 р. – 42,1; 1927 – 40,3; 1928 – 37,8 [3, С. 30, 31]. Загальний коефіцієнт смертності населення у 1928 р. знизився до 18,1 [12, С. 308.], відповідно до розрахунків, виконаних під керівництвом А. Хоменка, – до 16,5 [3, С. 30, 31]. Н. Левчук вважає, що 1928 р. був «останнім роком відносного демографічного благополуччя і спокою в Україні» [12, С. 313]. Ю. Корчак-Чепурківський висловлював припущення, що швидкий приріст населення у 1925–1928 рр. – це частково результат зменшення народжуваності у 1915–1922 рр., велика вікова крива жіночого населення в дітородному віці, невелика доля в усьому населенні дітей та частково людей похилого віку тощо [5, С. 38].

Населення УСРР, обчислене на початок 1929 р., становило 30,3 млн осіб [3, С. 2, 3]. Протягом 1927–1929 рр. загальний коефіцієнт природного приросту населення зменшився і досяг показника 17,7 [5, С. 37]. Зростання чисельності сільського населення у 1924 р. приблизно до 24,4 млн осіб у порівнянні

із 1926 р. (23,6 млн) хоча і демонструє позитивну динаміку, проте її темпи є незначними. Відповідно до розрахунків Е. Лібанової, зареєстрований коефіцієнт смертності (17,5) був нижчим від розрахункового (19,1) [11, С. 270]. Починаючи з 1929 р. почала зростати дитяча смертність. У «рік великого перелому» відбулось зниження якісних та кількісних характеристик відтворення населення УСРР, пов'язане перш за все із колективізацією, хлібозаготівлями, перманентним державним терором. Можемо говорити про латентну форму голоду, адже населення вкрай рідко споживало високоякісні продукти харчування. На думку І. Курило й Н. Рингач, у СРСР у роки масової колективізації було започатковано «аморальну традицію безмежного демографічного марнотратства, що перетворилось на частину державної політики стосовно людського фактора» [6, С. 330]. Е. Лібанова зазначає, що «від 1929 р. – початку примусової колективізації і пов'язаних із цим масових репресій – еволюційний процес зниження смертності був жорстко порушений» [11, С. 269]. В. Ісупов назвав кінець 1920-х рр. у СРСР «переходом режиму до політики провокування соціально-економічних катаклізмів» [10, С. 15]. УСРР поступово сповзала у демографічну яму 1930-х років.

Населення УСРР у 1930 р. становило 30,8 млн осіб [11, С. 268]. Загальний коефіцієнт смертності у 1930 р. знизився до 17,2, розрахунковий до 18,7 [11, С. 270]. Протягом 1925–1930 рр. загальний рівень народжуваності в УСРР зменшився більш ніж на чверть, показник природного приросту на третину [6, С. 325]. Як згадано вище, з початком колективізації мільйони селян почали мігрувати у міста. Індустріальні галузі було забезпечено робочою силою, проте структуру населення змінено назавжди. В СРСР людей «з'їли машини» [10, С. 83]. Обсяг внутрішніх міграцій був настільки значним, що потік «село – місто» вплинув на усі без винятку структурні елементи українського соціуму. Відбувся розрив сімейних зв'язків (у містах постійно збільшувалася кількість «солом'яних удівців»). В регіони Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі та ін. примусово виселяли молодих людей (або вони виїжджали самі), а поверталися люди похилого віку. У 1930 р. під час розкуркулення з Української СРР було виселено понад 30 тис. господарств (приблизно 200 тис. осіб).

Після XVI з'їзду ВКП(б) за вказівкою Й. Сталіна було запроваджено практику корегування демографічної статистики та переслідувань провідних учених-демографів. Використання офіційних статистичних довідників першої половини 1930-х років дозволяє прослідкувати лише, на жаль, окремі тенденції в динаміці народонаселення. Недооблік смертей у 1930–1933 рр. у СРСР за окремими джерелами становив 94 % [10, С. 80]. С. Кульчицький пише, що «у 1932–1933 рр. облік дав цілком зрозумілий збій. Неповна реєстрація в охоплених голодом регіонах пояснюється тим, що гинули й реєстратори» [13, С. 363]. Недоблік смертності ЗАГСами в окремих випадках удвічі перевищував зареєстровану кількість [14, л. 15].

У сховищах Російського Державного архіву економіки зберігаються документи, що представляють інтерес для нашого дослідження, зокрема,

«Кон'юктурний огляд руху населення СРСР 1930–1934 рр.» (надрукований лише у трьох примірниках), у якому розглядалася локалізація смертності по окремих регіонах СРСР. Першою республікою була зазначена УСРР із кількістю померлих 2,9 млн осіб (понад половина померлих в СРСР) [14, л. 1–2]; «Матеріали по попереднім підсумкам перепису населення 1936–1937 рр.», де кількість населення СРСР була зазначена у 162003225 осіб (дані кілька разів відкореговано олівцем – цифру збільшення) [15, л. 17–20]. Усіх колгоспників, які працювали на момент перепису хоча б декілька днів в лісі, мали вважати робітниками, що збільшувало кількість робітничого класу у сільській місцевості [15, л. 157].

Динаміка коефіцієнту смертності, починаючи з 1931 р., була такою: міське населення – 20,1; 1932 – 22,2; 1933 – 33,8; 1934 – 19,4; сільське населення – 19,4; 1932 – 18,8; 1933 – 49,3; 1934 – 18,8. Проте, на думку сучасних дослідників, загальний коефіцієнт смертності у 1932–1933 рр. перевищував 70 [10, С. 92]. Відповідно до розрахунків Е. Лібанової, у 1931 р. загальний коефіцієнт смертності становив 19,6; у 1932 р. – 25,6; у 1933 – 123,0; у 1943 – 18,5 [11, С. 270]. Як слушно зауважує Г. Касьянов, «голод 1932–1933 рр. починався ще в 1931 р., але саме в 1932–1933 рр. він набув тих катастрофічних масштабів і специфічних ознак, які справді роблять його унікальним явищем, яке відрізняється від попередніх і наступних випадків масового голодування та екстремальної смертності, пов'язаної з ними» [16, С. 260]. Під грифом «таємно» зберігалися щомісячні показники смертності населення. У 1932 р. місяцями найбільшої смертності у сільській місцевості були: квітень – офіційно зареєстровано 59 тис. померлих; травень – 61 тис., червень – 58 тис., липень – 56 тис., серпень – 54 тис., жовтень – 54 тис., в інші місяці кількість померлих становила близько 50 тис. У містах кількість померлих наближалась до 20 тис. осіб щомісяця. У грудні 1932 р. було зареєстровано різке падіння народжуваності (така тенденція зберігалась до першої половини 1934 р.) [14, л. 15]. До початку 1930-х рр. народжуваність у містах скорочувалася швидше, після 1931 р. надшвидкими темпами почала скорочуватись народжуваність у сільській місцевості. Очікувана тривалість життя у 1932 р. впала до 33,2 років для чоловіків та 38 років для жінок [11, л. 272]. У 1933 р. найбільші втрати населення були зареєстровані: у березні – 107 тис. померлих, квітні – 129, травні –178, червні – 217, липні – 168, серпні – 69 тис. [14, л. 51–53]. У 1932 р. після запровадження паспортів та системи прописки механічний приріст міського населення в СРСР у першому півріччі 1933 р. (уперше за реконструктивний період) характеризувався від'ємними показниками. Найгіршою у 1933 р. була ситуація у таких українських містах: Житомир: коефіцієнт смертності – 82,7, народжуваності – 10,5, природний приріст склав –72,2; Бердичів: 69,2, 14,9, – 54,3 відповідно; Вінниця: 63,4, 14,9, –48,5; Полтава: 59,4, 8,3, –51,1 [14, л. 55]. Отже, 1933 р. став для українців справжньою «демографічною катастрофою».

У 1934 р. приріст населення в УСРР становив –2,4, а у БСРР становив, наприклад, +17,2 [14, л. 5]. У 1934 р. народилося в 1,8 рази менше дітей, ніж

у 1931 р. [11, с. 274]. Усі сільськогосподарські області УСРР було віднесено до областей з несприятливими показниками природного руху населення та відносно більшим (порівняно з іншими областями) відсотком виселених за межі куркульських елементів [8, л. 10].

Західні журналісти уже в 1930-х роках дали перші кількісні оцінки померлих від голоду в УСРР: від 2 до 6 млн осіб [17, С. 5]. Сучасні наводять подібні цифри: Р. Осборн у «Новій історії Західного світу» – близько 5 млн померлих [18, С. 655] та Р. Конквест – 5 млн [13, С. 395]. Російський дослідник Д. Ванюков вказує від 4–6 до 7–8 млн осіб [19, С. 415]. За підрахунками українського вченого С. Кульчицького, діапазон втрат, обумовлений реальним станом доступних для аналізу статистичних джерел, становив від 3 до 6,5 млн [13, С. 393]. Е. Лібанова визначила демографічні втрати внаслідок Голодомору в 4,5 млн осіб (3,4 млн втрачено через підвищену смертність, а 1,1 – через знижену народжуваність) [11, С. 276].

Соціально-демографічні зміни 1924–1934 рр. в УСРР корелювалися із основними факторами соціально-економічного розвитку СРСР та мали пролонговані наслідки, що відчуваються й до сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Природний рух населення України в 1925 році // Статистика України. Серія I. Демографія. Т. IV. – Вип. 4. – Х. : ЦСУ УСРР. – 162 с.

2. Естественное движение населения Союза ССР (1923–1925). – Т. I. – М., 1928. – 112 с.

3. Сучасна статистика населення України : Доповідь ЦСУ УСРР XVIII сесії міжнародного статистичного інституту. – Х. : ЦСУ УСРР, 1929 – 57 с.

4. Природний рух населення України в 1924 році з оглядом природного руху населення перед світовою війною // Статистика України. – Вип. 3. – Х. : ЦСУ УСРР, 1927. – LXXIII с. ; додатки.

5. *Корчак-Чепурковский Ю.А.* Избранные демографические исследования. – М. : Статистика, 1970. – 388 с.

6. *Курило І.* Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки XX сторіччя та її детермінанти / І. Курило, Н. Рингач // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : Матеріали міжнарод. наук. конф. (Київ, 25–26 верес. 2008). – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 325–334.

7. *Романцов В.О.* Історична демографія України XVIII – початку XXI ст. : Спецкурс для студентів ВНЗ. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2010. – 160 с.

8. РГАЭ (Российский Государственный архив экономики), ф. 1562, оп. 329, д. 142, 60 л.

9. *Хоменко А.* Національний склад людності УСРР: Популярний нарис за новітніми статистичними даними. – Х. : ДВУ, 1929. – 72 с.

10. *Исупов В.А.* Демографические катастрофы и кризисы в России в первой половине XX века: Историко-демографические очерки. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2000. – 244 с.

11. *Лібанова Е.* Оцінка демографічних втрат України в наслідок голодомору 1932–1933 рр. // Голодомор 1932– 1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : Матеріали міжнарод. наук. конф. (Київ, 25–26 верес. 2008). – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 266–278.

12. *Левчук Н.* Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок Голодомору 1931–1933 років // Там само. – С. 306–324.

13. *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К. : Наш час, 2008. – 424 с.

14. РГАЭ, ф. 1562, оп. 329, д. 131, 64 л.

15. РГАЭ, ф. 1562, оп. 329, д. 143, 158 л.

16. *Касьянов Г.* Danse macabre: голод 1932–1933 рр. у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Георгій Касьянов ; Ін-т історії України НАН України. – К. : Наш час, 2010. – 271 с.

17. *Ковальчук О.О.* Голодомор 1932–1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки / Олена Ковальчук, Тамара Марусик. – Чернівці : Наші книги, 2010. – 224 с.

18. *Осборн Р.* Цивилизация. Новая история Западного мира / Роджер Осборн ; пер. с англ. М. Колопотина. – М. : АСТ – М.: ХРАНИТЕЛЬ, 2008. – 764 с.

19. Голодомор / Сост. Д. Ванюков. – М. : Книжный Клуб Книговек, 2011. – 416 с.

20. Померлі в містах України у 1925 р. за причинами смерті // Статистика України. – Вип. 6. – Х., 1928. – XXIV с., табл.

ГОЛОД 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ У ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ

О.П. Рудницький, А.Б. Савчук
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
E-mail: allaboris@voliacable.com

Походження голоду і демографічної катастрофи. Голод 1932–1933 рр. в Радянській Україні (у межах до 17.09.1939 р.) і спричинена ним демографічна катастрофа залишаються одним із найбільш парадоксальних явищ XX століття, і справа тут не тільки в масштабах людських втрат, але й в їх детермінації (у вітчизняній та зарубіжній літературі загальноприйнято визначати хронологічні межі голоду 1932 і 1933 роками. Насправді ж, як свідчить наш аналіз, голод в Україні продовжувався і в першій половині 1934 року). Світова історія знає не менш масштабні демографічні катастрофи, але вони здебільшого пов'язані з війнами, катастрофічними неврожаями, масовими епідеміями. Нічого подібного під час голоду 1932–1933 рр. не було.

За даними аграрної статистики, у 1932 р. дійсно відмічається зниження врожайності та валового збору зернових в Україні. Однак це зниження не суттєве і не може пояснити катастрофу.

У минулі часи голодне лихо неминуче супроводжувалося сильними епідеміями тифу, холери, дизентерії та малярії, які обумовлювали не менші втрати населення через надсмертність, аніж голод. Під час голоду 1932–1933 рр. ці епідемії в УСРР були мало поширені [1]. Лише епідемії висипного і черевного тифу набули більшого розповсюдження, але при цьому на частку всіх тифозних захворювань в Україні у 1932–1934 рр., як свідчать дані статистики смертності за причинами смерті, припадало не більше 5 % загальної кількості померлих у цьому періоді [1].

З новітніх досліджень медико-демографічних наслідків голоду випливає, що найбільш значущими у структурі причин смерті в Україні у 1932–1934 рр. були не інфекційні хвороби, а захворювання, пов'язані з так званою епідемією неінфекційного походження – аліментарною дистрофією та її ускладненнями. При цьому навіть приховані, не чітко вираженні інфекційні хвороби та низку захворювань, приналежних до решти класів причин смерті, на тлі так званої епідемії аліментарної дистрофії слід розглядати, на думку вітчизняних спеціалістів-медиків, виключно у зв'язку з голодом. Адже саме аліментарна дистрофія та її ускладнення були тоді основним чинником настання смерті [1].

Отже, можемо стверджувати, що голод і породжена ним демографічна катастрофа не були наслідком природних катаклізмів, вони мають штучний характер і спричинені антигуманними діями кремлівських вождів та їхніх опричників в Україні.

Короткий огляд кризової демографічної ситуації. Демографічна катастрофа, спричинена голодом, порушила нормальний історичний еволюційний розвиток демографічних процесів. Відбувся злам практично всіх позитивних тенденцій, що намітилися у другій половині 1920-х років, та істотне погіршення кількісних та якісних характеристик відтворення населення. Найбільше постраждало при цьому українське село. Голод зумовив катастрофічне зростання смертності, особливо серед селян. Якщо до 1932 р. частка сільських жителів серед загальної кількості померлих в Україні становила близько 80–85 % (що приблизно відповідало частці сільського населення), то у 1933 р. вона підвищилась до 92 %. Абсолютна кількість померлих у 1933 р. серед сільських жителів становила 3,8 млн осіб, серед міських мешканців – 0,31 млн осіб. У 1933 р. порівняно з 1930 р. загальний коефіцієнт смертності міського населення підвищився у 2,7 рази і становив 42 померлих на 1000 населення. У селах він підвищився у 8 разів і досягнув 165,6 осіб на 1000 населення.

Існує певна територіальна диференціація смертності у роки катастрофи. За наявними даними, голод найбільш позначився на Київській, Полтавській та Черкаській областях, а найменше на Донецькій та Луганській. Так, якщо рівень смертності в УСРР у 1933 порівняно з 1927 р. збільшився в 7,2 рази, то в Київській, Черкаській і Полтавській областях – більш ніж у 15 разів, а в Донецькій та Луганській – 2,4 рази.

Про справжній вимір наслідків голодного лихоліття свідчить той вражаючий факт, що очікувана тривалість життя при народженні у 1933 р. впала до небачено низького рівня. Якщо у відносно спокійному 1928 році тривалість життя у чоловіків становила 44 роки (у місті – 46, у селі – 44 роки), то в 1933 р. вона скоротилась до 18,8 року у місті та до 4,2 у селі. Тривалість життя жінок була дещо більшою та у 1928 р. становила 48,5 року (у містах – 52,2, у селах – 47,7 року), а в 1933 р. скоротилася до 26,2 у містах та до 6,6 року у селах.

Поряд із катастрофічним зростанням смертності у 1932–1933 рр. в Україні зафіксовано катастрофічне падіння народжуваності. У 1934 р. в Україні народилось лише 610,5 тис. дітей, що у 1,65 рази менше за 1931 р. Сумарний показник народжуваності в голодні 1933–1934 рр. опустився до вкрай низької (як для першої половини XX ст.) відмітки: 2,3 дитини проти 3,6 у 1931 р. Особливо відчутним це падіння було у сільській місцевості, де кількість народжених у 1934 р. (мінімальна за період 1920–1930 рр.) виявилась меншою за половину народжених у 1931 р. Середньорічний темп зниження рівня народжуваності у сільській місцевості Україні у 1932–1934 рр. більше ніж утричі перевищував такий за період 1927–1938 рр. Сумарний показник

народжуваності у 1933 р. у сільській місцевості України знизився до 2,6 дитини, у міських поселеннях – до 1,6 дитини на одну жінку.

1930-ті роки стали періодом тяжких випробувань і для української родини. Штучна прискорена модернізація шлюбно-сімейних відносин внесла зміни у перебіг відповідних соціально-демографічних процесів в Україні, певною мірою розхитала сімейні традиції, але не змогла підірвати сімейний спосіб життя, ліквідувати прихильність більшості населення до сімейної організації життєдіяльності. У 1932 р. кількість шлюбів, зареєстрованих в Україні, порівняно з 1929 р. зменшилась на 40 %, у тому числі у сільській місцевості удвічі. Відбулось різке зниження інтенсивності шлюбності: у сільській місцевості за 1929 –1932 рр. – майже вдвічі, у містах – більше ніж на чверть. Хоча у наступні кілька років показники шлюбності та народжуваності в Україні суттєво підвищились, що можна розглядати як ефект компенсації після періоду лихоліття, шлюбний та репродуктивний потенціал населення було значною мірою втрачено.

Внаслідок драматичних змін у народжуваності та смертності населення у 1933 р. в Україні було зафіксовано природне зменшення населення на 3,5 млн осіб. Депопуляція, що стала яскравим проявом демографічної кризи, охопила і міста і села, однак у селі її масштаби були незрівнянно більшими: перевищення кількості смертей над народженнями серед сільського населення становило 3,3 млн осіб в 1932–1933 рр., а міського – 0,18 млн осіб.

Оцінка втрат населення. Кількісна оцінка демографічної руїни в Україні внаслідок голоду 1932–1933 рр. тривалий час не мала надійної статистичної основи через засекречення архівних фондів у СРСР. До відкриття спецфондів в архівах оцінки людських жертв голоду оприлюднювали тільки зарубіжні дослідники. Однак наукова цінність цих оцінок невисока, оскільки зарубіжні автори мали в своєму розпорядженні лише окремі фрагментарні дані [2, С. 107–109].

З відкриттям у 1988 р. засекречених фондів у союзних та регіональних архівах до вивчення питання демографічних наслідків голоду долучилися вітчизняні дослідники, які разом із зарубіжними вченими досить успішно почали освоювати архівні матеріали з проблематики голоду [2, С. 107–109].

Важливою особливістю дослідження людських жертв голоду стало залучення до дослідницького процесу архівних матеріалів переписів населення 1937 та 1939 рр. і поточної статистики природного та механічного руху населення УСРР за 1927–1938 рр. Однак сподівання дослідників на те, що для оцінювання розмірів втрат населення в УСРР протягом 1932–1934 рр. достатньо відкрити архіви, не справдилися. Виявилося, що розсекречені статистичні матеріали теж не містять «абсолютної істини» і вимагають фахової наукової критики статистичних джерел, коректної обробки даних і вмілого використання необхідних демографічних методів.

Починаючи з 1989 р., з'явилася низка публікацій з оцінками людських жертв голоду в Україні, у яких матеріали переписів населення 1926, 1937 та 1939 рр. і статистики природного руху використано без належного критич-

ного аналізу і попередньої обґрунтованої корекції даних [2, С. 109–117]. І це при тому, що проблема повноти і достовірності даних статистики населення через «збої» в роботі системи ЗАЦС та статистичного відомства в роки голодомору мала б розглядатися всебічно та ретельно. Практично всі дослідники з різних причин не взяли це до уваги, тому й новітні оцінки втрат населення УСРР внаслідок надсмертності у 1932–1934 рр. мають досить значний діапазон – від 2,6 млн осіб (у Ф. Месле з співавторами) до 5 млн осіб (у Р. Конквеста) [3, С. 351; 4, С. 83–92].

В ідеалі, і цього не стане заперечувати ніхто з серйозних дослідників голоду 1932–1933 рр., обчислення демографічних втрат під час цієї катастрофи мало б проводитися тільки після повномасштабної реконструкції демографічної динаміки УСРР за весь міжпереписний період (1926–1939 рр.). Даний підхід найбільш продуктивний і може дати прийнятні результати, але він дуже працемісткий, особливо на стадії формування повноцінної бази даних. Слід відзначити, що весь архів статистичного відомства УСРР за 1930–1940 рр. було знищено 3 липня 1941 року перед вступом німецьких військ до Києва, і зараз базовий блок зведених демостатистичних матеріалів за цей період зосереджений у Російському державному архіві економіки (РДАЕ, Фонд ЦСУ – ЦУНГО СРСР) [5]. Матеріали фонду 1562 в РДАЕ за 1927–1932 рр. дуже фрагментарні, але, на наше щастя, основні зведені таблиці статистичної звітності про природний рух населення України за 1927–1929 рр. опубліковані, а за 1930–1931 рр. збереглися в архіві видатного українського демографа Ю.О. Корчака-Чепурківського, що зараз знаходиться в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України ім. М.В. Птухи.

Віднайдені нами офіційні публікації статистичної служби СРСР та УРСР і комплекси джерел демостатистичної інформації в архівах Москви та Києва дали змогу відновити історичну статистику населення УСРР і провести реконструкцію демографічної динаміки за 1926–1939 рр., матеріали якої стали для нас надійною основою для обчислення демографічних втрат у результаті голоду.

У методичному плані проблема обчислення втрат населення внаслідок соціальних потрясінь та природних катаклізмів у демографічній науці розроблена непогано. Однак у кожному конкретному випадку методи розрахунку втрат потребують певної модифікації, відповідно до специфіки джерельної бази.

Найпоширенішим методом розрахунку людських втрат, який використовує більшість вітчизняних та зарубіжних дослідників, є метод ретроспективного прогнозу (перспективно-балансовий метод). Суть цього методу полягає у відстеженні руху окремих когорт у міжпереписний період (1926–1939 рр.) згідно із заданими (прогнозними) параметрами народжуваності, смертності та міграції. Вихідною базою для розрахунків є статевовікова структура населення УСРР за переписом 1926 р. З початкової чисельності населення в кожній віковій групі вираховується число померлих, а ті, що залишаються живими, стають на рік старшими. Прогнозні вікові рівні наро-

джуваності використовуються для визначення народжуваності за кожен рік міжпереписного періоду.

Рух окремих когорт населення від 1927 до 1939 рр. здійснюється за допомогою методу пересування населення за віком. У результаті цих розрахунків отримують гіпотетичну статево-вікову структуру населення України, яка могла б бути на початку 1939 р., якби не екстраординарні події 1930-х років. Різниця між гіпотетичною чисельністю та зафіксованою переписом 1939 р. і представлятиме сукупні та вікові демографічні (прямі і непрямі) втрати в цілому за період між переписами населення.

Нам цей метод не підходить, оскільки з його допомогою не можливо деталізувати масштаби і структуру втрат населення. Тому ми використовуємо методику, викладену у доповіді П.Є. Шевчука «Методичні підходи до обчислення демографічних втрат під час голоду 1932–1933 рр.», що представлена на цій конференції.

Втрати населення через надсмертність (прямі демографічні зміни). Виконані нами розрахунки прямих демографічних втрат УСРР у 1932–1934 рр. базуються на науковій методології, мають солідну інформаційну базу, а тому, на нашу думку, адекватно відображають картину втрат, а вона страхітлива.

Погіршення ситуації зі смертністю у 1932 р. було викликано хлібозаготівлями зими 1931–1932 рр., які спричинили голод. Доходило до канібалізму, але голодного мору ще не було. Рівень смертності в містах та селах у 1932 р. був вищим за 1931 р., внаслідок чого прямі демографічні втрати України становили 248,5 тис. осіб (190 тис. у селі і 58 тис. у місті, табл. 1).

Таблиця 1. **Втрати населення України через надсмертність у 1932–1934 рр.**

Період	Все населення	Міське населення	Сільське населення
Величина втрат, тис. осіб			
1932	248,5	58,2	190,2
1933	3507,1	193,9	3313,2
1934	162,3	52,9	109,3
1932–1934	3917,8	305,1	3612,7
На 1000 осіб			
1932	7,7	8,1	7,6
1933	109,4	26,0	134,6
1934	5,7	7,1	5,2
1932–1934	129,2	41,0	157,9

Джерело: авторські розрахунки.

Роком голодного мору став наступний 1933 рік. Система драконівських заходів влади під час хлібозаготівель, повне вилучення харчових припасів у січні невблаганно наближали страхітливу голодну трагедію і як наслідок – катастрофічне підвищення смертності. Загальна кількість померлих в 1933 р.

(4,1 млн осіб) співставна з кількістю померлих за сім попередніх років (1926–1931 рр.).

Катастрофічна смертність обумовила надзвичайно високі прямі демографічні втрати, які становлять 3507 тис. осіб, у тому числі 3313 тис. (94,5 %) мешканці села і 194 тис. осіб (5,5 %) – міста. Голодне лихоліття позначилося на рівні смертності і в 1934 р. (табл. 1) . В цілому за 1932–1934 рр. Україна втратила внаслідок підвищеної смертності 3917,8 тис. осіб (в селі – 3612,7 тис. (92,2 %) в місті – 305,1 тис. (7,8 %)).

Аналізуючи втрати населення, не можна оминути їхнього вікового розподілу. Найбільше голодомор позначився на старих і дітях (табл. 2). У 1932–1934 рр. внаслідок надсмертності померла кожна четверта літня людина (віком понад 60 років), кожна сьома дитина (0–14 років) і кожен десятий дорослий працездатного віку.

Таблиця 2. **Втрати населення України через надсмертність у 1932–1934 рр. (розподіл за статтю та віком)**

Вік	Кількість втрат через надсмертність, тис. осіб			Коефіцієнти втрат на 1000 осіб відповідного вікового контингенту		
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом
0–14	893,7	617,7	1511,4	175,4	119,9	147,5
15–59	1052,0	590,3	1642,3	121,9	60,8	89,6
Понад 60	456,4	307,7	764,1	632,5	301,9	439,0
Усього	2402,0	1515,8	3917,8	166,3	95,5	129,2

Джерело: авторські розрахунки.

Не менш важливим для сучасної оцінки історичних подій першої половини 1930-х років є вивчення етнічного складу людських втрат внаслідок голоду. Втрати етнічних українців через надсмертність у тогочасних межах УСРР становлять 3568 тис. осіб (91,1 %), на всі інші національності припадає 349,7 тис. осіб (8,9 %) (табл. 3).

Голод на території УСРР призвів до трансформації етнічного складу в бік зменшення питомої ваги українців. Якщо у 1926 р. частка українців становила 80,2 %, то в 1937 р. вона зменшилася до 78,2 %, а в 1939 – до 76 %. Однак слід зауважити, що зменшення кількості українців у загальній чисельності населення УСРР відбувалося ще й внаслідок інтенсивної міграції (особливо насильницької) за межі республіки, а також через зміну самоідентифікації етнічних українців на користь російського етносу під час переписів 1937 і 1939 рр.

Таблиця 3. **Втрати населення СРСР через надсмертність під час голоду 1932–1934 рр.**

Регіон	Величина втрат, тис. осіб			На 1000 осіб		
	чоловіки	жінки	разом	чоловіки	жінки	разом
СРСР	4970,7	3761,2	8731,9	64,1	45,1	54,2
Білорусія	38,5	29,1	67,6	15,0	10,5	12,7
Закавказзя	21,7	18,4	40,1	6,0	5,2	5,6
Казахстан	704,2	554,0	1258,2	246,3	201,2	224,2
Росія	1851,0	1413,6	3264,6	37,8	26,2	31,7
Середня Азія	88,7	69,7	158,4	18,2	15,6	17,0
Україна	2252,3	1665,5	3917,8	156,0	104,9	129,2
Придністров'я*	14,3	10,9	25,2	112,8	79,3	95,4

Джерело: авторські розрахунки.

**Частина Молдавської АСРР, яка в 1940 р. відійшла до Молдавської РСР.*

Про масштабність демографічної катастрофи в Україні на тлі інших регіонів колишнього СРСР свідчать дані табл. 3. Як бачимо, у абсолютному вимірі прямі демографічні втрати найвищі в Україні, Росії та Казахстані, а у відносному – у Казахстані, Україні, Придністров'ї та Росії. Решту регіонів голодне лихоліття зачепило значно менше. Втрати населення України через надсмертність, як свідчать дані табл. 3, у 4,1 рази вищі, ніж у Росії, але у 1,7 рази нижчі, ніж у Казахстані.

Непрямі демографічні втрати (дефіцит народжень). Демографічні кризи у минулому були, майже виключно, кризами смертності і мало зачіпали народжуваність. Проте у першій половині 1930-х рр. падіння народжуваності стало помітним чинником демографічної катастрофи. На насильницьку колективізацію села і голод населення України реагує небаченим раніше скороченням числа народжень, яке знижується з 1 млн 127 тис. у 1929 році до 610,5 тис. у 1934 році. Не можна стверджувати, що все зниження народжуваності було пов'язане зі свідомим обмеженням дітонароджень (в основному через аборти), адже під час сильних голодувань знижуються чисто біологічна здатність до зачаття, крім того, частина народжень проходить повз реєстрацію ЗАЦС, особливо якщо немовлята стають легкою жертвою голодної смерті.

Кризова ситуація в царині народжуваності в Україні під час Голодомору спричинила значні непрямі демографічні втрати (дефіцит народжень). Для розрахунку масштабів і структури дефіциту народжених було використано, як і під час оцінки прямих втрат, метод трендового аналізу динамічних рядів. Розрахунки показують, що за умови еволюційних змін динаміка народжуваності у 1932–1934 рр. мала б інший вигляд (табл. 4). Як свідчать дані табл. 4, дефіцит народжених в Україні становить 600,5 тис. дітей, при

цьому недобір народжених у містах був відносно більшим ніж у сільській місцевості.

Тому, якби Україну оминула соціогуманітарна катастрофа початку 1930-х років, а відтворення населення йшло еволюційним шляхом, то тільки за рахунок потенційно втрачених народжень чисельність її населення протягом 1932–1934 рр. могла б зрости на 0,6 млн осіб.

Таблиця 4. **Зміни чисельності народжених і дефіцит народжень в Україні у 1932–1934 рр., тис. осіб**

Рік	Кількість народжених						Дефіцит народжень		
	місто і село		місто		село		місто і село	місто	село
	1	*2*	*1*	*2*	*1*	*2*			
1932	883	951,8	180,3	183,2	702,8	768,6	68,8	3	65,8
1933	654,5	928,8	132,3	189,8	522,1	739	274,3	57,4	216,9
1934	610,5	867,8	159,2	197,4	451,3	670,4	257,4	38,2	219,1
1932–1934	2148	2748,5	471,8	570,5	1676,2	2178	600,5	98,6	501,8

Джерело: авторські розрахунки, 1 – фактична, 2 – гіпотетична

Сукупні демографічні втрати УСРР у 1932–1934 рр., за нашими розрахунками, становлять 4 млн 518 тис. осіб (в містах – 404 тис., в селах – 4 млн 114 тис. осіб). Через катастрофічні втрати під час голоду чисельність населення УСРР на початок 1932 р. (32,1 млн осіб) так і не була відновлена до початку Другої світової війни (31,0 млн).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні (Зведений том по Україні і томи по 17 областях та м. Києву).

2. *Денисенко М.* Демографический кризис в СССР в первой половине 1930-х годов: оценки потерь и проблемы изучения / М. Денисенко // Историческая демография : Сб. статей. – М. : МГУ, 2008. – С. 106–142.

3. *Месле Ф.* Смертність та причини смерті в Україні у ХХ столітті / Месле Ф., Валлен Ж., Пирожков С. та ін. – К. : Стилос, 2008. – 415 с.

4. *Конквест Р.* Жнива скорботи / Конквест Р. – Луцьк : Видавнича агенція Терен, 2007. – 456 с.

5. Російський державний архів економіки (РДАЕ). – Ф. 1562 (ЦСУ–ЦУНГО СРСР). – оп. 329.

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОБЧИСЛЕННЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ УТРАТ ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1932–1933 рр.

П.Є. Шевчук
Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: pavlo-shevchuk@ukr.net

Вступ. У XX ст. Україна зазнала величезних людських втрат унаслідок цілої низки різних за своїм характером катастроф. Ці втрати позначилися на динаміці чисельності та статево-віковій структурі населення країни. Їхнє демографічне відлуння відчувається й дотепер. Набуті в той період диспропорції вікової структури продовжують позначатися на відтворенні сучасних поколінь. Тому уточнення величини втрат населення, зокрема внаслідок голоду початку 1930-х років, й, особливо, за віком і за поколіннями залишається актуальним для розуміння повної картини відтворення населення України в XX ст.

Аналіз останніх досліджень. Підходи до обчислення демографічних утрат можна умовно поділити на метод «прямої реконструкції» (за висловом С.І. Пирожкова), до яких належить більшість робіт фахових істориків, які на основі архівних матеріалів та корекції даних про природний рух населення встановлюють загальну величину втрат внаслідок голоду [1, 2, 3, 4]. Іншим підходом є розрахунки, виконані за допомогою когортно-компонентного методу, який дозволяє з'ясувати розмір втрат для різних поколінь. Передусім, це роботи групи дослідників під керівництвом Ф. Меле та Ж. Валлена [5], С. Максудова [6] та С. Пирожкова [7].

Основними каменями спотикання є: необхідність і величина поправок на дані переписів 1926 та 1939 рр.; величина поправок на кількість народжених і померлих за період між цими переписами; оцінка втрат унаслідок міграцій, у тому числі примусових.

Цілі дослідження. Удосконалити методику обчислення прямих і непрямих демографічних утрат унаслідок голоду 1932–1933 рр.

Виклад основного матеріалу. Основною ідеєю запропонованого підходу є використання результатів деталізованої демографічної реконструкції: розподілу населення, померлих за віком і статтю та народжених (за віком матері) за кожний календарний рік періоду 1932–1934 рр. За такого підходу прямі втрати визначаються як різниця між кількістю смертей за реконструкцією та числом смертей за умов відсутності підвищеної смертності. До непрямих втрат належить як дефіцит народжень унаслідок зниження народ-

жуваності під час голоду, так і нестача народжень унаслідок підвищеної смертності жінок. Перевагою такого підходу є можливість визначення втрат у певному календарному році за віком, тоді як у роботах Ф. Меле і Ж. Валлена [5], а також С.І. Пирожкова [7] вікові втрати (по роках народження) оцінені як різниця між прогнозним показником за умов відсутності кризи та даними перепису 1939 р. Додатково С.І. Пирожков співставляє переписні дані з прогнозом М.В. Птухи, розробленим у 1930 р. Такі підходи видаються не зовсім правомірними хоча б через очевидний вплив на статево-вікову структуру населення в 1939 р. масових репресій 1937–1938 рр.

Ці автори звертають увагу на отримані ними нереалістичні розміри втрат в окремих вікових групах: у віці понад 55 років у обох дослідженнях і 10–14 років [5] та 25–29 років [7]. Це може свідчити про недоліки згладжування та корекції даних переписів, а також, що найбільш вірогідно, оцінки вікового профілю міграцій.

Натомість запропонований підхід виокремлення лише кризових років (1932–1933 рр.) дозволяє повністю зняти вплив репресій 1937–1938 рр. і значно зменшити невизначеність впливу вікового сальдо міграцій, яке у випадку збільшення періоду лише наростає. Спершу була виконана реконструкція демографічного розвитку України на основі скорегованих статево-вікових структур населення за переписами 1926 та 1939 рр., чисельності народжених за віком матері, померлих за статтю та віком і сальдо міграцій. На основі когортно-компонентного методу було здійснено пересування статево-вікових груп із початку 1927 до початку 1939 без урахування міграції. У процесі роботи було з'ясовано, що під питанням навіть використання кількості зареєстрованих померлих у старших когортах (1850 року народження і раніше) – до перепису 1939 р. не могло дожити стільки людей. Зважаючи на те, що в похилому віці люди не схильні до міграцій, була здійснена корекція кількості померлих у бік зменшення для цих когорт. Для молодших вікових груп, за винятком немовлят, була здійснена корекція у бік збільшення. Після цього різниця між варіантом «без міграцій» і даними початку 1939 р. за переписом склала міграційне сальдо за період. Це сальдо було розподілене у зворотному напрямку за когортами. Після цього пересування було перераховане з урахуванням виправлених показників кількості померлих і щорічних статево-вікових профілів міграції таким чином, щоб сходився загальний демографічний баланс.

З метою усунення суб'єктивного впливу для визначення рівня некризової смертності та народжуваності була здійснена лінійна інтерполяція вікових ймовірностей смерті та вікових коефіцієнтів народжуваності між 1931 та 1935 рр. Звісно, можуть існувати й інші гіпотези. Проте, наприклад, екстраполяція тенденції народжуваності попередніх років може призвести до нереалістичних оцінок як через недостатність довжини статистичного ряду, так і його спотворення масовою колективізацією, що розгорнулася наприкінці 1920-х років. Інтерполяція між іншими роками наштовхується на необхідність внесення додаткових поправок, оскільки у 1934 р. ще був від-

чутний вплив голоду попередніх років, рівень народжуваності в 1936 р. підвищений унаслідок компенсаторного ефекту, а на показниках народжуваності 1937 та 1938 р. вже позначилася заборона абортів, запроваджена у попередньому році.

Визначення **прямих утрат**. Важливою відмінністю від використаних раніше підходів є обчислення некризових смертей щорічно від реконструйованої чисельності населення, а не прогнозним методом наскрізь від початку 1931 до початку 1935 року. Це пояснюється тим, що при пересуванні гіпотетичної вікової структури відносно велика некризова чисельність населення у кожному наступному році (особливо 1934 р.) генеруватиме більшу кількість померлих навіть за умови нижчих рівнів некризової смертності. Особливо це стосується немовлят, оскільки навіть за некризових умов рівень смертності немовлят був дуже високим і міг сягати 150 для дівчат і майже 200 ‰ – для хлопчиків, тоді як імовірність померти до одного року згідно з реконструкцією становила 260 та 300 ‰ відповідно, хоча існують оцінки до 339 та 395 ‰ відповідно [5]. Саме тому для визначення некризової смертності доцільно використовувати некризову (інтерпольовану) смертність і кризову (реконструйовану) чисельність населення.

Обчислення **непрямих утрат** відрізняється, адже вони зумовлені як зниженням народжуваності внаслідок кризи, так і зменшенням кількості жінок у репродуктивному віці внаслідок надсмертності, викликаної кризою. Тому в даному випадку для оцінки дефіциту народжених доцільно використовувати некризову (інтерпольовану) народжуваність і теж некризове жіноче населення. Кількість некризового жіночого населення отримується на основі пересування вікових груп із початку 1932 до початку 1935 рр. за некризовими (інтерпольованими) ймовірностями померти. Сальдо міграцій при цьому можна взяти з реконструкції, оскільки важко сказати, яка частина мігрантів була примусовою (кризовою), а яка – ні. До того ж, як уже зазначалося, невеликий часовий інтервал сприяє зменшенню похибки порівняно з оцінкою на основі перепису 1939 р.

Таким чином, можна отримати загалом несуперечливі результати людських втрат у період 1932–1933 рр. як за статтю, так і за віком та типом поселення. Один із варіантів розрахунку представлений у таблиці. Єдиним винятком є непрямі втрати в міських поселеннях в 1932 р., оскільки кількість народжених згідно реконструкції, що ґрунтується на архівних матеріалах (джерела див. у доповіді О.П. Рудницького та А.Б. Савчук в матеріалах цієї конференції) виявилася більшою за гіпотетичну інтерпольовану народжуваність. Причиною цього є той факт, що в містах у 1932 р. народжуваність іще зростала за інерцією.

Таблиця. **Втрати населення України за віком і типом поселення внаслідок голоду в 1932–1934 рр., тис. осіб (*один із варіантів*)**

Вікові групи	Всі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
Прямі втрати	3942,5	287,6	3 654,9
0–4	737,9	81,8	656,0
5–9	499,2	22,5	476,7
10–14	284,1	8,9	275,2
15–19	194,1	8,6	185.5
20–24	167,7	9,7	158,1
25–29	154,1	9,8	144,4
30–34	152,9	10,2	142,7
35–39	165,3	10,6	154,7
40–44	185,7	12,0	173,6
45–49	213,3	14,6	198,7
50–54	213,2	15,8	197,4
55–59	205,9	16,1	189,7
60–64	209,8	17,6	192,2
65–69	200,5	18,6	182,0
70–74	166,3	15,3	151,0
75–79	105,0	9,3	95,8
80–84	52,4	3,5	48,9
85+	35,0	2,8	32,2
Непрямі втрати	586,0	66,9	519,1
Загальні втрати	**4528,5**	**354,5**	**4174,0**

Висновки. Основною відмінністю від використаних раніше підходів є виокремлення лише років кризи 1932–1933 рр. за допомогою детальної реконструкції усього міжпереписного періоду 1926–1939 рр., а не порівняння відмінностей когортно-компонентної моделі лише з даними перепису 1939 р. Також детальна реконструкція дозволила встановити більш реалістичні вікові профілі міграцій населення, що дало змогу отримати несуперечливу величину втрат за віком, статтю і типом поселення. Більш детальні результати втрат подані у матеріалах доповіді О.П. Рудницького та А.Б. Савчук, що представлена на цій конференції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine / Conquest R. – N.-Y. and Oxford : Oxford University Press, 1986.

2. Mortalite et causes de deces en Ukraine au XX siècle / Meslé F., Vallin J. (eds.). – Paris : Institute National d’Etude Demografique,2003.

3. *Кульчицький С.В.* Демографічні втрати України в першій половині XX ст. і їх кількісна оцінка / С.В. Кульчицький // Енциклопедія історії України. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 2004. – С. 322–325.

4. *Кульчицький С.В.* Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали / С.В. Кульчицький, Г. Єфіменко. – К. : Інститут історії України, 2003. – 147 с.

5. *Максудов С.* Потери населения СССР / С. Максудов – Вермонт-Бенсон : Челидзе Пабликэйшн, 1989. – 298 с.

6. *Пирожков С.И.* Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К. : Наук. думка, 1992.

7. *Сосновий Т.* Правда про голод в Україні 1932–1933 рр. / Т. Сосновий // Українські вісті. – Новий Ульм, 1950 – ч. 10–11.

Розділ 4
Соціальні й психологічні наслідки голоду

ВПЛИВ ДЕСТРУКТИВНИХ ПОДІЙ НА РЕПРОДУКТИВНУ ПОВЕДІНКУ

С.Ю. Аксьонова
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М.В. Птухи НАН України
E-mail: Svitlana_Aksyonova@yahoo.com

Одночасна дія багатьох чинників (серед них: форсована індустріалізація, примусова колективізація, урбанізація з масовим переселенням сільського населення у міста, підвищення активності жінок у виробничому і громадському життя, період голодомору), що тією чи іншою мірою були здатні змінити репродуктивну поведінку населення у 1930-ті роки, змушують ще і ще раз повертатися до питання оцінювання демографічних, зокрема репродуктивних, втрат у важкі роки соціально-економічних перетворень на території України. Безсумнівним фактом залишається те, що у 1933–1934 роках відбувся «крутий злам в еволюційному перебігу процесу народжуваності», яскравим свідченням чого є зменшення удвічі сумарного показника народжуваності за дуже короткий період: з 4,1 дит. у 1930 р. до 2,0 дит. у 1934 р. [1, С. 328].

Демографи і економісти вже давно цікавляться такими питаннями: яким чином, якою мірою і як довго здатні впливати на репродуктивну поведінку техногенні та природні катастрофи, стихійні лиха, голод, економічні кризи, різке зниження рівня добробуту, інші деструктивні події. Численні дослідження, проведені у зарубіжних країнах, виявили досить несподівані та неоднозначні взаємозв'язки.

Роджерс Дж., Сент-Джон К. і Коулмен Р., ґрунтуючись на дослідженнях попередників щодо впливу політичних і соціокультурних потрясінь на показники народжуваності, зацікавилися: чи вплинув терористичний акт 19 квітня 1995 р. у столиці американського штату Оклахома (*Oklahoma City bombing*), який до терактів 11 вересня 2001 р. був найгучнішим у історії США, на тенденції народжуваності у муніципальних районах. Нагадаємо, що підрив начиненої вибуховою речовиною вантажівки біля восьмиповерхового будинку, де розташовувалися установи федерального уряду, призвів до загибелі 168 людей. У цій же будівлі на другому поверсі був розташований дитячий садок. Результати дослідження показали поступове зростання показників народжуваності через 10 місяців після трагедії. Намагаючись пояснити таку тенденцію вчені визначили три теоретичні підходи [2]:

теорія заміщення – образи загиблих вихованців дитячого садка, можливо, посилили у жителів міста відчуття слабкості, незахищеності люд-

ського життя, і вони відреагували на це більшою кількістю народжених дітей, ніж та, яку вони мали б за інших обставин (тобто, відбулося активне заміщення потенційних втрат);

теорія впливу спільноти – крім повідомлень про трагічні наслідки теракту, у новинах було чимало репортажів, котрі висвітлювали відповідальність спільноти в Оклахомі та вміння активно діяти, вирішуючи найскладніші ситуації; можливо, для певної частини жителів це стало ознакою, що для цього міста проблеми сім'ї є пріоритетними, і вплинуло на рішення мати і виховувати дітей у цій місцевості;

теорія менеджменту терору – намагається визначити механізми, які дозволяють людині зберігати осмислене існування в дуже складному світі [3]: небезпечні для життя ситуації посилюють спрямованість на традиційну поведінку, що передбачає й більшу кількість дітей у сім'ї.

Річард Еванс разом із колегами у ході проведеного дослідження дійшли висновку, що висловлювані у засобах масової інформації думки стосовно позитивного впливу штормових попереджень на народжуваність не є безпідставними, як це могло здаватися спочатку. Результати надають більш детальну картину того, що ефект змін народжуваності залежить від характеру штормових попереджень: інформація про шторми низької тяжкості асоціюється із позитивним впливом на народжуваність, тоді як попередження про сильні шторми, урагани із очікуваними значними руйнівними наслідками зумовлюють зменшення народжуваності [4, С. 19].

Поертнер С. поєднав статистичні дані про урагани у Гватемалі за 120 років з даними обстежень домашніх господарств, щоб проаналізувати, як ризики і потрясіння (стресові ситуації) впливають на рішення щодо дітонародження і освітні тенденції [5]. Виявилося, що для домашніх господарств, котрі мали у володінні земельну ділянку збільшення *ризику* ураганів супроводжувалося збільшенням народжуваності та освітнього рівня, у той час як домогосподарства без земельної ділянки з підвищенням ризику ураганів намагалися мати менше дітей, але більш високий рівень освіти. Потрясіння, шок, стрес від ураганів зумовлював зменшення як народжуваності, так і освітнього рівня. Якщо ж такий *стрес* відбувався у відносно ранньому репродуктивному віці жінок, вони були здатні майже повністю компенсувати народжуваність, маючи бажану кількість дітей пізніше. Щодо освіти, то її рівень у районах, що пізнали потрясіння від урагану, залишається нижчим, ніж у тих районах, де таких потрясінь не було. Водночас, той факт, що дітородна активність у жінок з низьким рівнем освіти як правило є вищою, ніж у більш освічених жінок, може відігравати позитивну роль, сприяючи підвищенню народжуваності.

Джоселін Е. Фінлей у своїй науковій праці, присвяченій дослідженню впливу стихійних лих на народжуваність [6], уточнює, що катастрофа, стихійне лихо складається з двох елементів: ризику і шоку (стресу). Ризик здебільшого пов'язаний із усвідомленням ймовірності катастрофи і певним пристосуванням життєвого циклу до ймовірності ризику. Стрес, шок, спри-

чинений природним лихом, здебільшого є непередбачуваним заздалегідь, і під його впливом можуть змінюватися сімейні, у тому числі й репродуктивні плани, укладені раніше. Відповідно, підвищення народжуваності може становити механізм *страхування*: домогосподарства у місцях, де існує високий ризик дитячої смертності, можуть «застрахуватися» від ймовірності втратити дітей, народивши більшу їх кількість, ніж бажано. Ефект *заміщення* – це реакція на смерть однієї дитини народженням іншої, яка може замінити ту, що загинула. Великомасштабні стихійні лиха не оминають дітей. У відповідь на непередбачені стихійні лиха народжуваність збільшуватиметься внаслідок ефекту заміщення. Таким чином, якщо механізм страхування діє ще **до** настання екстремальної ситуації, то ефект заміщення – **після** негативних подій.

Результати дослідження Джоселін Е. Фінлей виявили позитивний і досить значний вплив катастроф на народжуваність. Як запевняє вчений, у районах, постраждалих від землетрусу, підвищення народжуваності виходить за межі ефекту заміщення як відповіді на зростання дитячої смертності, тоді як в інших районах позитивна реакція народжуваності на дитячу смертність спостерігається на рівні простого заміщення (*one-for-one replacement*). Додаткове збільшення кількості дітей у домогосподарствах, які живуть у районах з високим ризиком дитячої смертності, автор пояснює дією механізму страхування від підвищеної ймовірності втрати дитини. Позитивна відповідь народжуваності на стихійне лихо у країнах, що розвиваються, може бути викликана й тим, що діти можуть використовуватися як «допоміжний засіб» підвищення доходів домогосподарств, адже вони здатні забезпечувати догляд за молодшими братами чи сестрами, що дозволяє батькам мати оплачувану роботу, діти також можуть працювати і отримувати додаткові для сім'ї доходи. Водночас зауважено, що зростання кількості дітей відбувається за умов низьких інвестицій у них, що, як правило, має місце після стихійного лиха, а це може істотно послабити позиції цих дітей у довгостроковій перспективі та їх використання в якості механізму страхування. Зокрема, низький рівень освіти цих дітей після катастрофи зумовлюватиме порівняно низьку заробітну плату в їхньому дорослому житті, що у свою чергу погіршуватиме матеріальне благополуччя їхніх сімей.

Абдур Раззак досліджував вплив голоду 1974–1975 рр. на диференціацію народжуваності сільського населення Бангладеш, при цьому використовувалась інформація про соціально-економічне становище домогосподарств згідно з переписом 1974 р. та реєстраційні дані про народжуваність, смертність і міграції за період 1974–1977 рр. [7]. Сумарні показники народжуваності були проаналізовані за три періоди: у період до голоду, у період голоду та після нього. Загальна народжуваність у зв'язку з голодом скоротилася на 34 %, але це було компенсовано частково підвищенням на 17 % у період після голоду. Голод вплинув на народжуваність жінок різного віку та різних соціально-економічних груп, але більш виражений ефект спостерігався серед бідних верств.

Група американських учених також використала статистичні дані щодо періоду голоду у Бангладеш у 1974 р. Він став своєрідним природним експериментом для оцінювання впливу порушення харчування, недоїдання у період вагітності на ймовірність смертності для їхніх малюків, на ймовірність мертвонародження і викиднів у період після голоду, а також на співвідношення статей при народженні [8]. Результати цього унікального дослідження показали, що у дітей, виношених під час найважчого періоду голоду, ймовірність померти протягом одного місяця або одного року після народження була на 2 % вище, ніж для дітей, виношених у період, коли голоду не було. Більше того, жінки, вагітні під час голоду, мали більшу кількість мертвонароджених у пост-голодні роки. Дослідження також виявило, що недоїдання під час вагітності має довготривалий ефект, спричиняє негативні наслідки не лише для поточної вагітності, але й збільшує імовірність викидня або мертвонародження у подальщих вагітностях (досліджено повну історію вагітностей і народжень у жінок, які перенесли період голоду), причому цей ефект був особливо виражений у випадках виношування плоду чоловічої статі.

У статті, присвяченій дослідженню причин найбільшого голоду в історії, де близько 30 мільйонів осіб померли в сільських районах Китаю, вчені, поряд з іншим, зауважують. що жертви важкого голоду часто втрачають біологічну здатність до дітородіння [9].

Цікаві і несподівані факти з'ясували вчені з австралійського Університету Монаша, коли досліджували вплив Карибської (Кубинської) кризи на дітородну поведінку у США [10]. Було виявлено, що у штатах, розташованих ближче до Куби та із більш масштабними військовими групуваннями, через 8–10 місяців після Карибської кризи мав місце підйом народжуваності, тоді як у штатах, віддалених від Куби, таких як Вашингтон і Орегон, загальний коефіцієнт народжуваності після кризи знизився. Ці дані свідчать, що індивіди не беруть до уваги майбутнє і задовольняють свої репродуктивні бажання, коли стикаються з високим ризиком смертності, але зменшують дітородну активність, зіткнувшись з високою ймовірністю виживання після мегакатастрофи.

Усі наведені приклади досліджень вряд чи можна вважати повними, оскільки головною перепоною оцінювання демографічних наслідків екстремальних обставин, особливо таких масштабних як голод, є їхній дифузний характер, неможливість обмежити розповсюдження негативного впливу (як у просторі – на певній території, так і у часі – у рамках одного покоління), висока ймовірність його виявлення у будь-якій точці демореальності. Окрім масштабності наслідків слід зважати на їхній каскадний ефект[1], коли негативні процеси і тенденції мають місце не лише у поколіннях людей, які

[1] Каскадний ефект описаний у роботі Козьменко С.Н. «Экономика катастроф (инвестиционные аспекты)». – К. : Наук. думка, 1997. – 202 с.

безпосередньо пережили екстремальні події, а й торкається наступних поколінь (їхніх дітей і навіть онуків). У цьому є можливість переконатися на прикладі вивчення наслідків голоду в Бангладеш.

Відповідно до результатів заданих досліджеь втрати репродуктивного потенціалу через голодомор можна розглянути за такими напрямками:

• померлі під час голоду особи у активному дітородному віці, які могли б народити ще кілька дітей;

• померлі під час голоду вагітні жінки (подвійна втрата);

• викидні та мертвонародження через недоїдання та стресові ситуації важкого періоду голоду;

• зниження «здатності виснаженого голодом населення» до «зачаття нового життя» [1];

• померлі у період голоду діти, які народилися до голодомору, та ненароджені ними діти;

• народження хворих, слабких дітей, які народилися або виношені у період голодомору, але померли вже після цього періоду у дитячому або юнацькому віці та не залишили після себе нащадків;

• народження хворих, слабких дітей, які народилися або виношені у період голодомору і які у зрілому віці через незадовільний стан здоров'я були нездатними до продовження роду;

• зміни репродуктивних установок, планів у бік зменшення кількості дітей у сім'ї;

• запобігання вагітності, аборти за бажанням жінки під впливом стресових подій;

• аборти за медичними показаннями, коли продовження вагітності створювало загрозу життю жінки;

• смерть одного з членів подружжя (овдовіння) як перепона для продовження репродуктивної активності сім'ї та труднощі, небажання взяти інший шлюб.

Наведений перелік видів можливих репродуктивних втрат свідчить, що будь-яка їхня оцінка буде лише приблизною з певними припущеннями.

Надзвичайно важким також є завдання оцінити, якою мірою ці втрати були компенсовані зростанням народжуваності в Україні у 1935–1937 рр. Огляд досліджень впливу політичних, соціокультурних потрясінь на показники народжуваності дозволяє розширити перелік підходів до пояснення її підвищення. Насамперед, вказують «звичний ефект компенсації після жахіть масової колективізації й голоду», «прийняття в 1936 році закону, що забороняв здійснення штучних абортів за бажанням жінки», політика, спрямована на «збільшення матеріальної допомоги породіллям, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і дитсадків», а також «збільшення в СРСР у другій половині 1930-х років чисельності контингентів жінок у віці найбільш високої народжуваності» [1]. Ефект компенсації більш логічно розглядати як реалі-

зацію *відкладених* через екстремальну ситуацію народжень або зміщення календаря народжень на більш благополучні часи.

Поряд з цим, необхідно вказати на ефект *заміщення*, коли сім'я народжувала дитину замість померлої у період голодомору або вже після нього. Як свідчать зарубіжні дослідження історій вагітностей і народжень, ефект заміщення може проявитися не обов'язково відразу ж після зникнення екстремальної ситуації. Згідно з теорією заміщення Дж. Роджерса та його колег, усвідомлення слабкості, вразливості людського життя на прикладі померлих у період голодомору дітей, навіть у тих сім'ях, де діти залишилися живими, могло спричинити прагнення народити більше дітей, ніж було запланованої раніше, за сприятливіших обставин. У цілому, «додатково» народжені діти в одних сім'ях немов заміщали померлих дітей в інших сім'ях, які з певних причин вже не могли мати дітей. Однак таке заміщення також нагадує механізм страхування – народження «додаткової» дитини в умовах високої ймовірності дитячої смерті уможливлює для сім'ї мати бажану кількість дітей, які доживають до дорослого віку і продовжують рід («бажана кількість дорослих дітей»). Механізм страхування не можна ігнорувати ще й через незавершеність у цей період демографічного переходу («бажана кількість дорослих дітей»). Крім зазначеного, «додаткове» народження могло бути зумовлено зміною дітородних установок і планів, адже загрозливі для життя обставини орієнтують на більш традиційну поведінку, що передбачає й більшу кількість дітей у сім'ї.

Таким чином, з'ясування нових фактів у зарубіжних дослідженнях, котрі мають достатній для аналізу статистичний матеріал, досвід тривалих спостережень за поколіннями людей, які зазнали впливу деструктивних подій, зокрема голоду, та за поколіннями народжених ними дітей спонукають до перегляду наслідків періоду голодомору в Україні – врахування у процесі оцінювання тих аспектів, що раніше були поза увагою. і, найважливіше, змушують завжди пам'ятати про ці трагічні сторінки в історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Курило І., Рингач Н.* Особливості динаміки народжуваності у 30-ті роки ХХ сторіччя та її детермінанти // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : Матеріали міжнарод. наук. конф. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 325–334.

2. *Rodgers J.L., John C.A.St., Coleman R.* Did fertility go up after the Oklahoma City bombing? An analysis of births in metropolitan counties in Oklahoma, 1990–1999 // Demography. – 2005. – 42 (4). – P. 675–692. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://link.springer.com/content/pdf/10.1353 ; Rodgers J.L. Births Increase in Oklahoma City Following 1995 Bombing There : For Immediate Release. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://www.prb.org/CPIPR/NewReleases/Rogers2005.aspx

3. *Салтыков В.Н.* Особенности и приёмы управления сознанием граждан. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://vlsaltykov.narod.ru/00254.htm

4. *Evans R.W., Hu Y., Zhao Z.* The Fertility Effect of Catastrophe: U.S. Hurricane Births // Discussion Paper / Institute for the Study of Labor. – N 2975. – August 2007. – P. 40.

5. *Poörtner C.C.* Gone With the Wind? Hurricane Risk, Fertility and Education // Working Papers UWEC-2006-19-R / Department of Economics, University of Washington. – 2008. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу : www.aeaweb.org/annual_mtg.../2008_104.pdf

6. *Jocelyn E.* Finlay Fertility Response to Natural Disasters: The Case of Three High Mortality Earthquakes Policy // Research Working Paper / The World Bank Sustainable Development Network Vice Presidency; Global Facility for Disaster Reduction and Recovery Unit. – 2009. – N 4883.

7. *Razzaque Abdur.* Effect of Famine on Fertility in a, Rural Area of Bangladesh // Journal of Biosocial Science. – 1988. – 20. – P. 287–294. – doi:10.1017/S0021932000006623.

8. *Hernandez-Julian, R. Mansour H., Peters C.* The Effects of Intrauterine Malnutrition on Birth and Fertility Outcomes: Evidence from the 1974 Bangladesh Famine. – 2011. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу : www.aeaweb.org/aea/.../retrieve.php?pdfid=22

9. *Meng X., Qian N., Yared P.* The Institutional Causes of China's Great Famine, 1959–1961 // NBER Working Paper. – 2011. – N 16361. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу : www.econ.yale.edu/.../MQY_20111122.pdf

10. *Raschky Paul A.,Wang Liang Choon.* Reproductive Behavior at the End of the World: The Effect of the Cuban Missile Crisis on U.S. Fertility (Available at SSRN). – 2012. – November 13. – [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://ssrn.com/abstract=2175387 or http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2175387

СОЦІАЛЬНІ, МОРАЛЬНІ І ПСИХОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ПЕРІОДІВ ГОЛОДОМОРУ В УКРАЇНІ У XX ст.

П.П. Брицький
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
E-mail: lildrobina@gmail.com

Періоди голодомору в радянській Україні призвели не тільки до величезних демографічних втрат, але й до негативних соціальних, моральних і психологічних наслідків, особливо серед селян. Вже під час першого голоду 1921–1923 років в Україні найбільше постраждало сільське населення, тобто ті, хто виробляв продовольство. Селяни становили на той час близько 80 % населення республіки, з них українців – 83–87 %. Тому втрати серед українських селян незрівнянно більші.

Чому українські селяни зазнали найбільшого терору? Тому, що вони були рушійною силою Української революції. Їхні чисельні збройні загони чинили мужній опір у 1917–1920 рр. військам радянської Росії, а згодом – свавіллю більшовицьких чекістів, грабунку продовольчих загонів і насильницькій колективізації сільських виробників. Сталін вважав українських селян рушійною силою «українського національного сепаратизму», його соціальною базою.

І головне те, що вони були основними носіями українства й важко піддавалися зросійщенню. Завдяки селянам в Україні збереглися, вистояли впродовж сотень років українська мова, культура, звичаї, традиції.

Ось чому В. Ленін, Й. Сталін і їхні поплічники прагнули зламати опір українських селян, зміцнити контроль над Україною, викорінити національний дух українців. Саме В. Ленін першим застосував політику організації масового голоду селян в Україні у 1921–1923 рр. як інструмент для підкорення. Свідченням цього є його таємний лист до секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова до членів політбюро від 19 березня 1922 р. У ньому він пише: «Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, якщо не тисячі трупів, ми можемо провести вилучення церковних цінностей з найскаженішою і безпощадною енергією і не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору … Усі міркування вказують на те, що пізніше зробити нам цього не вдасться, бо ніякий інший момент, окрім відчайдушного голоду не дасть нам такого настрою широких селянських мас» [1].

У цьому листі чітко відображені псевдогуманізм і аморальність «вождя світового пролетаріату».

Одним із негативних соціальних наслідків стало цілковите руйнування виробничої бази України, особливо сільського господарства.

Не працювали фабрики і заводи. Відбудувати й запустити виробництво не було засобів і не було кому. Відбулося розорення і промислових об'єктів, і робітників. Більшість з них були знесилені та виснажені внаслідок голоду й не могли не тільки працювати, а й вижити. Значна частина їх померла.

Був зруйнований транспорт. Навіть між великими центрами не було регулярного сполучення. Поїзд з Катеринослава до Харкова йшов один раз на тиждень (вартість квитка 25 млн рублів). Якщо паливо в дорозі закінчувалося, то відчіплювали останній вагон, рубали на паливо й їхали далі. Цей факт свідчить, якого ступеня сягнула руйнація.

У сільському господарстві взагалі був занепад. Через відсутність кормів загинула величезна кількість коней та рогатої худоби. Зокрема, на Донеччині залишилося не більше третини коней. На Запоріжжі на 1 січня 1922 р. налічувалося 160 тис. коней, а на кінець лютого – 50 тис. В окремих великих селах у кілька тисяч жителів залишилося 20–30 коней, а в деяких селах – жодного коня. Усього загинуло 1,5 млн голів рогатої худоби і 1 млн коней.

Машини та інший сільськогосподарський інвентар (сівалки, плуги, борони, навіть коси і серпи) здебільшого були вивезені до Росії. Тому засівати й обробляти землю не було чим і не було кому. Внаслідок чого значна частина (третина і більше) землі залишалася необробленою.

Аналізуючи соціально-економічне становище в Україні в 1922 р. український педагог і журналіст І. Герасимович, автор книжки «Голод на Україні...», на основі інформації дійшов сумного висновку, що «російський імперіалізм страшною чумою більшовицького режиму нищить здорове населення України, перетворює в руїну фабрики, а багатий і плодородний край – в дику пустиню. Одним словом, з раю творить найстрашніше пекло на землі» [2].

Голодомор 1921–1923 рр. не тільки позбавив життя сотень тисяч працездатних селян, але й зруйнував господарство, перетворив на пустку їхні оселі. Причиною цього була політика більшовицької партії. Установивши насильницьким шляхом свою владу та здійснивши експропріацію в поміщиків і капіталістів, більшовики зробили те саме з селянами. Внаслідок колективізації і голоду більшовики домоглися остаточного розшарування селянства, спрямувавши селянських люмпенів на цькування трудолюбивих заможних селян, яким дали презирливу кличку «куркулі». Московська влада знищила найбільш продуктивну, найбільш національно свідому частину землеробів України.

Під час голоду гинули цілі родини, а ті члени сімей, які залишилися живими, розбрелися безнадійно в пошуках харчів і щезали безслідно. Між рідними рвалися зв'язки на багато років або й назавжди.

Автору довелося спілкуватися з окремими з «приблудних» на Поділля дітей, які не пам'ятали ні імені батьків, ні прізвищ. Їм давали прізвища за

назвою тих населених пунктів, назву яких вони запам’ятали, або де їх підібрали. Одного з них розшукала сестра через 40 років (у 1960-х роках).

Родина була (і є) осередком суспільства. Зі зруйнуванням родини руйнувалося суспільство. Голод призвів до розладу суспільних зв’язків, на яких трималося суспільне життя. Про яке формування громадянського суспільства чи політичної нації після цього могла йти мова? Більшовицький режим не був зацікавлений у цьому в період запеклої боротьби українських повстанців, і тому цілеспрямовано й послідовно руйнував українське суспільство, не допускаючи його консолідації. Це призвело до розриву історичної пам’яті українського народу.

Наслідком голодомору став занепад освіти й культури в Україні. Школи не працювали місяцями, а бувало й по півроку. Голодували учні й учителі. Більшовицька влада розглядала їх як дрібну буржуазію й зовсім нічим не забезпечувала, пайок учителям не видавали. Значна частина з них померла, інші роз’їхалися в пошуках їжі.

Знищена була й українська наука, українська культура. Працівникам Всеукраїнської академії наук за другу половину 1921 р. зовсім не видавали зарплати. Видання книг припинилося. У Петрограді за місяць було надруковано 1493500 примірників, в Україні для Академії наук – 1.

У ці роки (1921–1922) йшла політична боротьба проти «буржуазної» інтелігенції. Пару десятків тисяч осіб російської інтелігенції московський уряд примусово відправив за кордон, значну частину української – за межі України до Сибіру або на Північ Росії. Російській пощастило більше – багато хто вижив.

Процес ліквідації національно свідомої інтелігенції України, еліти нації, активізувався і в період організації голодомору-геноциду українського народу в 1932–1933 рр., який зіграв роль інструмента для здійснення основної стратегічної політичної мети більшовицької партії Росії: загальмувати подальший національний розвиток УРСР, для чого було необхідно призупинити «українізацію», впровадити тотальний контроль ЦК ВКП(б) на чолі зі Сталіним над Україною, щоб вона, бува, не відійшла від Москви. Саме тому загинула від голоду або внаслідок репресій значна частина інтелекту української нації, і це загальмувало розвиток українського суспільства.

Одним із наслідків трьох періодів голодомору в Україні у XX ст. було виродження суспільної моралі, втрата людських цінностей і чеснот.

З’явилися сексоти («секретніє сотруднікі»), розвинувся конформізм, відбулася деградація моралі, що негативно позначилося на консолідації українського суспільства і впливає до сьогодні.

Найстрашніше те, що свідками, а інколи й учасниками жахливого занепаду людської гідності були діти. Переймаючись через спотворення психіки дітей, переживаючи, щоб негативні риси не стали основою душевного складу, прогресивні громадські діячі України звертали увагу на цю проблему, вболівали за майбутнє дітей і закликали до їх фізичного та морального урятування. Зокрема, професор Київського медичного інституту Володимир

Підгаєцький у розпал голодомору у квітні 1922 р. писав: «Перед нами лишається ще проблема врятування нашої молоді, дітей, що живуть і народжуються, від наслідків голоду, від біологічних впливів його на природу людини, на її здатність до боротьби за існування, на її розвиток – як фізичний, так і розумовий.

Нам загрожує ще не менше лихо, а саме: знищення в наступному поколінні фізичних, інтелектуальних і моральних якостей, утворення з них націй і класів другорядних, недорозвинених, рабів – чиї б вони не були. Під загрозою того нещастя, може більшого ніж цілковите вимирання національно-біологічного колективу, ми мусимо кинути гасло: «в дітях наше майбутнє, наша доля і воля!» У боротьбі з голодом окремої уваги вимагають до себе справи живлення дітей, які мусять стояти на першому місці у всіх заходах. У боротьбі з голодом в першу чергу діти і усе для дітей» [3].

Майбутнє молоді України хвилювало й педагога Василя Арнаутова, голову народної освіти Одеської губернії (згодом викладач Інституту Народної Освіти у Харкові), який у 1922 р. у дослідженні «Голод и дети на Украине» зауважив: «Здоров'ю цих дітей, які переживуть це пекло, буде нанесена непоправна шкода, що загрожує фізичним здегенеруванням. Але може бути ще гірший моральний розклад, який вніс голод у ряди дітей. Вони ж є свідками того страшного занепаду людської гідності, якого ні за яких обставин не можна було зауважити в минулому. Страшно й подумати: чи може морально виправитися дитина, яку стихія голоду пригнула до самої землі, яку примусили не тільки дивитися, але й бути учасником усіх огидних справ, доконуваних дорослими внаслідок їхнього звіриного егоїзму?

Яке поняття про чоловічу природу може винести дитина з оточення, в якому доводиться їй ховатися від дорослих, сильніших людей, або й від своїх власних родичів, щоб вони її не з'їли?» [4].

У цій же праці він повідомляє про масові випадки божевілля і вбивства, що сталися внаслідок голоду, а також голодний психоз і людоїдство, зареєстровані в Донецькій, Запорізькій, Миколаївській та інших губерніях.

Висновок про спотворення моралі у молоді внаслідок голодомору зробила також відомий педагог і громадсько-освітня діячка, колишній член Центральної Ради УНР професор Софія Русова. Виступаючи на міжнародному жіночому конгресі 16 травня 1923 р. у Римі, вона заявила, що «деморалізація молоді – один з найсумніших наслідків голодомору – це результат більшовицької окупації».

Можна уявити собі, до якого ступеня моральної деградації призвів нечуваний голод населення України, психологія якого під впливом насильницького більшовицького режиму поступово втрачала людські риси. О. Лесюк у газеті «Український Червоний Хрест – голодним» (Київ, 17–23 квітня 1922 р.) зазначив, що під впливом голоду люди «… опускаються поволі до такого стану, коли людині все одно… До стану, що вже поза межами життя… Коли немає обов'язків… Немає любові… Нема дітей… Нема і голоду… Вже

немає нічого: все, все однаково… Це передчасна смерть розуму, кінець людині, коли ще тіло може і хоче жить…».

Голодомор 1932–1933 рр. верхівка більшовицької партії на чолі зі Сталіним організувала як спосіб припинення національного відродження (українізації) під приводом «усунення викривлень у більшовицькій національній політиці». Свідченням цього є лист Й. Сталіна до Л. Кагановича від 11 вересня 1932 р. і постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 р. Вони поклали початок розгрому навчальних і культурних закладів і масовим репресіям української інтелектуальної еліти, яка за кілька років була знищена. Це нанесло велику шкоду освітньому та культурному розвитку, а також суспільній моралі українського народу.

Агресивна насильницька більшовицька політика упокорення українського селянства призвела до знищення століттями сформованого селянського виробничого устрою до такого рівня, що його продуктивність упродовж багатьох десятиліть залишалася низькою. Була розірвана спадковість у передаванні досвіду. Після надання дозволу на отримання паспортів молодь масово виїздила з села, що й призвело до абсолютного їх знелюднення і навіть до зникнення з карти України.

Отже, все вищезазначене свідчить про те, що три періоди голодомору в Україні, які були свідомо організовані більшовицькою владою, нанесли величезну шкоду українському народу в поступальному політичному, соціальному й культурно-освітньому розвитку, загальмувавши його. Завдання нинішнього покоління – глибоко осмислити наслідки голодомору та спрямувати енергію на інтенсивний соціально-економічний і культурно-освітній розвиток українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Известия ЦК КПСС. – 1990. – № 4. – С. 191.

2. *Герасимович І.* Голод на Україні / Герасимович І. – Берлін : Українське слово, 1922. – С. 117.

3. *Підгаєцький В.* Голод і діти / В. Підгаєцький // Український Червоний Хрест – голодним. – 1922. – 17–23 квітня.

4. *Арнаутов В.А.* Голод и дети на Украине / В.А. Арнаутов. – Харьков, 1922. – С. 146–147.

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЕТНІЧНУ СВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ

О.М. Майборода
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України
office@ipiend.gov.ua

Голодомор 1932–1933 рр. оцінюється як злочин політичного режиму. Така оцінка є абсолютно справедливою і за правовими критеріями, і за критеріями політичними та моральними. За висновком, зокрема, львівського дослідника О.В. Огірка, Голодомор порушив права людей на життя, на участь у прийнятті рішень, на пересування, на об'єднання заради організацій самодопомоги, на власність, на гідні умови життя, на свободу сповідування, на свободу отримання правдивої інформації [1, С. 149].

Вітчизняна наука успішно подолала евфемістичний підхід до встановлення суб'єкту цього злочину, коли персональну відповідальність за нього розпорошували серед словосполучень «правлячий режим», «політична система», «правляча партія». Запровадження у наукову лексику словосполучення «Командири великого голоду» (саме так названо збірник документів, упорядкований Ю.І. Шаповалом (К., 2001 р.) спрямувало дослідників на встановлення ролі кожного із діячів більшовицького режиму в організації та здійсненні масового терору селян засобом Голодомору.

Для всебічного розуміння феномену Голодомору треба взяти до уваги те, що масове вилучення продуктів харчування не здійснювалося руками «старших командирів» хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. На місцях працювали «молодші командири» та їхні загони (так звані бригади, «буксири»), що складалися із активістів. Політична позиція, зайнята ними стосовно свого народу, також потребує певної історичної та моральної оцінки. На нашу думку, їхню поведінку правомірно визначити терміном колабораціонізм по відношенню до державного режиму, що розпочав справжню війну з власним народом.

Більшовицьке керівництво вміло використовувало психологію зубожілого селянина, заохочуючи в ньому сподівання поліпшити своє матеріальне становище за рахунок маси односельців. Найбільше цим маніпуляціям піддавався комнезамівський актив, раніше використаний як привідний пас колективізації та розкуркулення і чиї моральні якості низько оцінювали селяни [2, С. 139, 171; 3, С. 176].

Споживацькі настрої незаможної верстви стимулювалися прикладами поведінки районного і сільського керівництва, яке не переймалося джере-

лами походження свого достатку. Тим більше, що центральна влада, готуючись до масових вилучень хліба, заздалегідь потурбувалася про зміцнення лояльності низової номенклатурної ланки, видавши з цією метою ряд постанов [4, С. 613, 615; 5, С. 361–364]. Але і цього районним керівникам було замало. Так, майже усе керівництво Царекостянтинівського району Дніпропетровської області займалося так званим самозабезпеченням – по суті, грабунком селян, а простіше – мародерством [6, С. 257–258].

Паралельно з матеріальним заохоченням центральна влада розгорнула репресії проти підозрюваних у зриві хлібозаготівлі. Причому цей метод застосовували ще при підбитті підсумків хлібозаготівельної кампанії 1931 року [7, С. 153, 155].

Режим розумів, що здійснення масового вилучення хлібу неможливе тільки руками сільського керівництва. Особливо гострою потреба у колабораціоністському сегменті на селі стала відчутною для влади восени 1932 року, коли ставала зрозумілою нереальність затвердженого плану хлібоздачі. Своєю «Постановою про необхідність подолання відставання України у виконанні плану хлібозаготівель» від 25 жовтня 1932 р. Політбюро ЦК КП(б)У особливо чітко визначило напрями формування того прошарку, що мав безпосередньо чинити вилучення продуктів у селян – активісти, члени партії, бригади із кращих робітників і службовців профспілок, підприємств та установ, які здійснювали шефство над селом [5, С. 363]. Паралельно Наркомюст УСРР рекомендував підлеглим установам від 9 листопада 1932 р. спланувати зусилля на викорінення «гнилого лібералізму», на організацію активу, залучення колгоспників та бідняків [5, С. 377, 378], а розпорядженням від 25 листопада 1932 р щодо заходів про посилення хлібозаготівлі закликав прокурорів на місцях активніше спиратися на колгоспників-ударників, на самоперевірку селян, на агентурні можливості [5, С. 413].

Названий прошарок був, з одного боку, заляканий прикладами репресій проти «саботажників», а з другого боку, стимульований прикладами зростання добробуту тієї номенклатури, чия робота була визнана задовільною і яка втрималася на своїх посадах.

До того ж, режим не залишав сільський актив поза своїм контролем і наповнював село емісарами. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. про заходи з посилення хлібозаготівлі передбачено мобілізацію понад тисячі комуністів – робітників із промислових центрів до найбільш вирішальних районів [5, С. 388, 389].

Телеграмою від 6 грудня 1932 р. РНК УСРР і ЦК КП(б) У знову вимагали від керівників Дніпропетровської, Одеської та Харківської областей командирувати до кожного села відповідального працівника з групою підтримки для подолання «куркульського впливу» і забезпечення плану хлібозаготівлі [5, С. 450].

Побоювання репресій, сподівання на винагороду за лояльність владі, контроль різного роду уповноважених, соціальна деморалізація, спричинена зубожілим становищем, загальний низький моральний і духовний рівень

породжували в середовищі активу хлібозаготівельної кампанії психологію байдужості до долі односельців. Наслідком стало суцільне вилучення не лише збіжжя, а й інших продуктів харчування.

Відзначимо, що такого роду практика не була особливістю хлібозаготівельної кампанії тільки восени 1932 р. Про це ще 28 квітня 1932 р. йшлося в додатку до довідки відділу агітації та масових кампаній ЦК КП(б)У, підготовленої для С. Косіора: «…зараз багато бідняків і членів колгоспу не мають ані шматка хліба, ані картоплі, ані насіння… Районні керівники займаються систематичним ганебним самозабезпеченням, пияцтвом» [5, С. 132]. Восени 1932 року і взимку 1933 року ця практика стала ще більш масовою. Причому здійснювалася вона навіть тоді, коли на вилучення збіжжя не було права і навіть коли в цьому не було сенсу. Активісти могли забрати навіть віку, картоплю, майно, яке потім розпродавали за безцінь [5, С. 546, 700; 6, С. 265]. Байдуже ставлення сільського активу до селян стало нормою. Доходило до гротескних ситуацій, коли в одного селянина, в минулому бідняка та колгоспного ударника, було реквізовано 2 центнери курячого посліду, а заодно і курей та усю городину [5, С. 482–483].

Ще більше посилила розкол серед селян підтримка хлібозаготівельної кампанії активами тих колгоспів, які вже розрахувалися з державою. Про це йшлося листі В. Чубаря до В. Молотова та Й. Сталіна від 10 червня 1932 р.: коли одноосібники не виконували завдання, то, спираючись на Закон від 1929 р. про злісних нездавальників хліб, їхнє майно розпродавали й над ними знущалися. Той самий метод застосовували і під час заготівлі картоплі [5, С. 203–204].

Крім байдужості, проведення хлібозаготівлі стимулювало і таку рису суспільної психології, як жорстокість. Привертає увагу, що вона проявлялася ще під час заготівельної кампанії 1931 року, а також те, що влада подеколи робила спроби показати себе захисником селянства: про такі кроки влади свідчать документи (особливо першої половини 1932 р.).

Один з таких документів – матеріали Гайсинського дільничного прокурора, подані до ВУ ЦВК 22 січня 1932 р., які стосувалися с. Бджільного Теплицького району Вінницької області, де проводилися поголовні обшуки у всіх без винятку колгоспників, бідняків та середняків, для харчування бригад у селян забирали без всякого обліку худобу та продукти, їх викликали до штабів, де з ними брутально поводилися, завдавали образи та фізичних знущань» [5, С. 51]. У Новокрасновській сільраді Люксембургського району Дніпропетровської області колгоспників, щоб примусити їх повернути зерно, видане на трудодні, вивозили роздягнутими у поле на мороз, тримали у холодному приміщенні, завдавали побоїв» [5, С. 67, 68].

Факти беззаконня і жорстокості описує доповідна записка інструктора ЦК КП(б)У Я. Надя від 17 квітня 1932 р. Зокрема, у с. Яблунівка Прилуцькому районі Чернігівської області місцеве керівництво поводилося як зграя, яка тероризувала кілька тисяч мешканців села 3–4 місяці на очах уповноваженого райкому партії та секретаря райкому комсомолу [6, С. 51, 52].

У с. Переволошино була спроба з боку голови сільради приховати вбивство від побиття розкуркуленого селянина [6, С. 54].

Непослідовність партійних органів у проведенні політики покарання винних у беззаконні породжувала ілюзію вседозволеності. Об'єднане засідання Президії ВУ ЦВК і РНК УСРР з приводу роботи органів державної прокуратури в ході колективізації, що відбулося 28 червня 1932 р., було змушене визнати, що деякі районні прокурори, не завжди рішуче реагували на незаконні вчинки [5, С. 219]. Але таке «точкове втручання» не змінило загальної атмосфери, у якій місцевий актив волів бути краще звинуваченим у перегинах, аніж у саботажі хлібозаготівельної кампанії. Ці розрахунки справдилися – в умовах кризи хлібозаготівлі восени 1932 р. режим вирішив відкинути ігри у законність.

Методами хлібозаготівлі, що ними мали керуватися сільські керівники та їхній актив, згадана постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 25 жовтня 1932 р. встановлювала безжальне придушення класового ворога, непримиренну боротьбу з прямим саботажем, з елементами косності, розгубленості, дрібнобуржуазної розпущеності, дезертирського пасування перед труднощами [5, С. 364]. Позиція республіканської парторганізації відбивала позицію союзного керівництва. Відправлений до України член Політбюро ЦК ВКП(б) Л. Каганович в одному із виступів перед місцевими керівниками 23 грудня 1932 р. був цілком відвертим: «у багатьох секретарів немає ясності – чого можна і чого не можна. Їх з минулого року «мамка на перегинах забила». І тепер бояться «перекручування». Треба взяти село у такий «штосс», щоб самі селяни розкрили ями [5, С. 504, 505].

У який «штосс» взяв село низовий актив, радо відгукнувшись на заклик союзного і республіканського керівництва і відчувши у цьому закликові обіцянку безкарності, видно із колективного листа мешканців с. Брицького Липовецького району Вінницької області та студентів Уманського технікуму до голови РНК УСРР В. Чубаря від 7 січня 1933 р. (всього 24 підписи): *«В даний мент «працює» (що прислана з району) так зв[ана] «буксирна бригада» в кількості 9-ти чоловік Ново-Гребельського цукрового заводу ... які знущаються з одноосібників-бідняків, середняків, а також з колгоспників ... б'ють чим і де попало (ногами, кулаками, залізними палками і таке інше). Саджають до темних камер старих і вагітних жінок, заставляють їх співати, бити один другого, кричати (загноїв я хліб), танцювати гопака (з вагою 2-х пудів), 70-літніх селян – заводити та гавкати по- собачому, рвати один одного за бороди, роздягаючи та роззуваючи, гонять босих по снігу ...»* [6, С. 281]. В. Затонський у листі від 22 січня 1933 р. до ЦК КП(б)У про хід хлібозаготівлі в Одеській області наводить факт із життя с. Арбузинка Одеської області, де один із бригадирів замкнув групу селян у штабі і кинув до них облитого гасом і потім підпаленого кота. Після цього, зібравши селянок-одноосібниць, він і троє інших бригадирів почали ґвалтувати їх «у порядку натурштрафу» [5, С. 613].

У партійній організації України почали розуміти, що протиправна поведінка її колаборантів може дискредитувати саму партію. Для запобігання цьому Дніпропетровський обком КП(б)У своїм директивним листом, адресованим низовим партосередкам, визнав окремі факти жорстокого поводження з селянами з боку сільського керівництва та активу, але пояснив це приналежністю злочинців до куркульського табору та їхніми зв'язками з контрреволюційним елементом. І якщо під час хлібозаготівлі актив було орієнтовано на виконання плану за будь-яку ціну, то тепер вимагалося «втягнути і залучити до активної боротьби за революційну законність усю партійну організацію – кожного члена партії, кожного комсомольця, кожного піонера ...» [5, С. 963–968].

Встановлюючи відповідальних за створення атмосфери байдужості і жорстокості в українському селі слід погодитися, що, безумовно, головними ресурсами проведення хлібозаготівлі були тоталітарний контроль за діяльністю керівних кадрів України, швидкість проведення репресивних акцій проти тих, хто був запідозрений у саботуванні, згортання будь-яких форм самоорганізації селян, насамперед комітетів селянської допомоги. Навіть визнаючи сільський актив, залучений до хлібозаготівлі, усього лише четвертим ресурсом [8, С. 213, 214], необхідно наголосити, що саме він встановлював характер міжособистісних стосунків, тих комунікативних зв'язків, якими забезпечується функціонування етносоціальних організмів усіх рівнів – від общинного до загальнонародного. Приміром, «нормалізація» жорстокості під час вилучення хліба спричинила аналогічну поведінку селян в інших історичних ситуаціях.

Про тенденцію моральної деградації села свідчили випадки пограбування голодними своїх односельців, самосуди над спійманими на таких крадіжках. У літературі наведено цифру 111 випадків самосуду у 99 селах 51 району України тільки протягом одного весняного місяця 1933 року. Причому ініціаторами і навіть учасниками самосудів у переважній більшості випадків були ті, хто в першу чергу був зобов'язаний забезпечувати правову культуру та морально-етичні принципи у селі – голови сільських рад та їхні заступники, голови і члени правлінь колгоспів, сільські активісти. Інколи у самосудах брали участь від 100 до 200 чоловік, вони набували надзвичайної жорстокості, частими були летальні випадки [9, С. 561–562].

Тиск згори не можна вважати переконливим виправданням поведінки членів заготівельних бригад, «буксирів», оскільки відповідний пункт постанови стосувався партійної номенклатури та низових керівників. Більшість «буксирів» були безпартійними, до бригад йшли добровільно і діяли в них відповідно до своїх морально-етичних принципів і ці свої принципи запроваджували у сільські бригади.

Час, що відділяє нас від періоду Голодомору, може сприяти формуванню думки про відсутність прямого зв'язку між тодішньою суспільно-психологічно атмосферою, породженою колабораціонізмом сільського активу, і нинішніми психологічними настановами населення. Разом з тим, з урахуван-

ням сили історичної інерції, притаманної соціокультурним явищам, уважаємо за можливе говорити про те, що тогочасна атмосфера позначилась і на нинішньому морально-психологічному стані українського суспільства.

З Голодомору українські селяни, які пізніше стали наповнювати українські міста, винесли звичку не довіряти владі, водночас демонструючи лояльність до неї. Такий стиль поведінки укорінював роздвоєність української етнічної свідомості, її певну шизоїдацію, на яку часто звертають увагу соціологи.

«Позитивний» соціальний приклад активістів, яких влада захистила від покарання за байдужість і жорстокість, заохотив масовий колабораціонізм із тоталітарним режимом у вигляді «всенародного» осуду «ворогів народу» під час Великого терору, активної участі у придушенні національно-визвольного руху та різних проявів дисидентства, у демонстрації підтримки будь-яких кампаній, започаткованих режимом, навіть по господарському безглуздих, а то й небезпечних. Розповсюджена під час хлібозаготівельної кампанії та пізніше байдужість і жорстокість до власного народу стали звичкою для тих, хто прийшов зі зброєю на західні українські землі та слухняно виконував накази про репресії проти місцевого населення. Демонстрація на догоду владі масового осуду національно-визвольної боротьби українців та колаборантська участь у придушенні цієї боротьби проявляється психологічним парадоксом, коли у державі, яка здобула незалежність, досі морально осуджують тих, хто цю незалежність виборював, і пишаються тими, хто безпосередньо придушував рух за незалежність або зі зброєю підтримував тиранічний режим.

Торжество байдужості до долі ближнього під час Голодомору, продемонстроване активом, зміцнило серед селян почуття недовіри один до одного. Не випадково, що у незалежність українське населення увійшло з послабленою взаємною довірою попри десятиліття пропаганди колективізму, що її вів тоталітарний режим. У 1994 р. 46,5 % населення коливалися у своїй довірі до співвітчизників і тільки у 2010 р. частка непевних зменшилася, але усього лише до 41,2 %. Хоча суттєво зросла частка тих, хто переважно довіряє (по суті також коливається) від 23,0 до 35,6 %, але практично незмінною залишилася частка тих, хто цілком довіряє своїм співвітчизникам – відповідно 7,2 та 7,4 % [10, С. 555]. Більшість і досі не вірить у можливість досягнення добробуту чесним шляхом: 70,6 % опитаних вважають, що більшість людей спроможна збрехати заради вигоди (у 1992 р. – 58,5 %), а 47,6 % вважають, що більшість людей чесні лише тому, що бояться викриття власної брехні (у 1992 р. – 42,8 %) [10, С. 582].

Безкарність сільського активу під час Голодомору, подальше соціальне просування багатьох його представників, споглядання за тим, як можна з допомогою влади вирішувати особисті матеріальні проблеми за рахунок інших, зміцнювали прагнення покращити своє життя, спираючись не на власні сили, а на зовнішні обставини. Такий психологічний настрій, відомий у соціології як екстернальність, досі притаманний майже половині насе-

лення країни: 16,8 % опитаних соціологами вважають, що їхнє життя залежить здебільшого від зовнішніх обставин, а 32,3 % – що деякою мірою від них, але переважно від зовнішніх обставин [10, С. 583]. Апофеозом байдужості і жорстокості в останні десятиліття став процес приватизації та вихід на авансцену нової української буржуазії, яка виявилася спроможною переважно на збагачення за рахунок суспільства, але не здатною розвивати сучасне виробництво.

Нинішні негативні прояви суспільної свідомості значною мірою зумовлені небажанням більшості українців критично та неупереджено оцінити своє минуле, засудити не тільки режим, а й масову поведінку під час хлібозаготівлі, коли, як справедливо висловився на Всеукраїнській конференції 2002 року Л. Танюк, справа була навіть не в комунізмі, а в рабській психології. Надалі ця психологія проявлена не меншою мірою. Політична та громадянська пасивність більшості населення свідчить про надзвичайно повільне «вичавлювання із себе раба», а то й небажання це робити, аби не піддати сумніву глорифіковані сторінки радянської історії, з якими асоціюється національна самоповага. Нездатність до критичного самооцінювання перешкоджає та перешкоджатиме самовдосконаленню народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Огірко О.В.* Духовно-моральні наслідки голодомору в Україні / Огірко О.В. // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу : Матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 15 листопада 2002 р.). – К., 2003. – С. 146–150.

2. Великий голод в Україні 1932–1933 років : В 4-х т. – Т. I : Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Упоряд. : Дж. Мейс. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 838 с.

3. *Капустян Г.Т.* Оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні в документах усної історії / Г. Капустян // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. – К., 2009. – С. 169–188.

4. *Дорошко М.С.* Компартійно-радянська номенклатура в умовах голодомору / М.С. Дорошко // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С. 606–618.

5. Голод 1932–1933 років на Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р.Я. Пиріг. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с., іл.

6. Голод 1932–1933 років на Україні: злочин влади – трагедія народу: документи і матеріали / Упоряд. В.С. Лозицький (керівн.) та ін. – К. : Генеза, 2008. – 504 с.

7. *Науменко К.Є.* Опір колгоспного селянства Харківщини організаторам голодомору / К.Є. Науменко // Голодомор 1932–1933 років як величезна трагедія українського народу : Матеріали Всеукр. наук. конф. (Київ, 15 листопада 2002 р.). – К., 2003. – С. 153–156.

8. *Деркач Ж.В.* Мобілізація політичного ресурсу тоталітарної системи в Україні на початку 30-х років ХХ століття / Ж.В. Деркач // Там само. – С. 212–215.

9. *Мовчан О.М.* Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті / О.М. Мовчан // Голод 1932–1933 років в Україні причини та наслідки. – К., 2003. – С. 538–562.

10. Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д-ра екон. наук В. Ворони, д-ра соц. наук М. Шульги ; Ін-т соціології НАН України. – К., 2012. – 660 с.

ГОЛОДОМОР ЯК ІСТОРИЧНА ТРАВМА

В.І. Огієнко
Український інститут національної пам’яті
E-mail: vitaliy.ogienko@gmail.com

Українці пережили у XX столітті величезну кількість нещасть та травматичного досвіду, що супроводжувалися невимовною кількістю смертей і страждань. Перша світова війна (1914–1918 рр.), Громадянська війна (1918–1920 рр.), колективізація і депортації (1929–1933 рр.), Голодомор 1932–1933 рр., Великий терор (1937 р.), Друга світова війна (1939–1945 рр.), голод 1946–1947 рр., Чорнобильська катастрофа (1986 р.). Серед них сумною статистикою жертв та глибиною страждань виділяється Голодомор 1932–1933 рр.

Два покоління українців близько 1900 та 1925 рр. народження, спізнали на собі всі жахіття «короткого» XX століття – радянський та німецький тоталітарні режими, Голодомор та Голокост, розкуркулення та колективізацію, іноземні вторгнення та окупації. Вибірка фактів вражає: під час Громадянської війни Київ понад 12 раз переходив із рук у руки, тільки наприкінці 1930 – на початку 1931 рр. з УРСР депортовано 32127 сімей так званих куркулів – найбільш заможних і роботящих господарів. Тотальне вилучення харчів під час Голодомору призвело до масової смертності та канібалізму, протягом 1930-х років була обезголовлена національна інтелігенція, під час Другої світової війни нацистами було спалено 714 міст і сіл, винищено українських євреїв, на кінець листопада 1941 року смертність у німецьких таборах для військовополонених сягала 2 % за день; у Західній Україні УПА продовжувало війну проти НКВС до середини 1950-х років; у 1944 році з України було депортовано в Середню Азію усіх кримських татар. За словами Тимоті Снайдера, Україна в цей період була найгіршим місцем для життя. Помирали, страждали і виживали не лише українці, а й євреї, німці, кримські татари, цигани, поляки, росіяни.

Можна порахувати кількість жертв, та й то у більшості випадків умовно, проте немає міри обрахунку людських страждань. Озираючись на ті часи, зокрема у пошуках пояснення реалій сьогодення, маємо зрозуміти декілька речей: по-перше, двом поколінням людей, що населяли територію України, за винятком недовгих періодів – до початку Першої світової війни та наприкінці 1920-х років – жити було нестерпно важко і що глибина людських страждань була величезною, по-друге, страждали здебільшого українці, хоча б тому, що становили переважну більшість населення і, по-третє, цей «темний» період віддаляє від нас усього два покоління: люди, які страждали тоді, ще є серед нас.

Такі катастрофічні кризи як Голодомор називають травмами. Погляд на Голодомор за допомогою методології дослідження травм дозволяє чіткіше

окреслити коло дослідницьких проблем та подивитися на нього під новим кутом зору. Історична травма – реальна історична подія, яка несе загрозу безпеці, звичному порядку життя і самому життю. Вона замінює відчуття безпеки на усвідомлення небезпеки, кризи і хаосу. Наслідки історичної травми настільки руйнівні, що дестабілізують усю соціальну систему та торкаються усіх громадян та субгруп. Травма є настільки великим шоком для спільноти, що остання більше не може ефективно існувати. Люди, які підпадають під вплив травми, не в змозі ігнорувати її та уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань. Частково це відчуття є результатом втрати смислу та ідентичності, що відбувається, коли стирається межа між добром і злом, порядком і хаосом, священним і профанним. Під історичною травмою розуміють як травматичну подію, так і процес розвитку пам'яті про травму. Голодомор повністю підпадає під таку характеристику.

Без сумніву, Голодомор мав глибокий, негативний і тривалий вплив на життя індивідуумів і спільноти у цілому. Разом із розкуркуленням та колективізацією він повністю зруйнував звичні рамки життя, які так ніколи повною мірою не були відновлені. Травма Голодомору, розкуркулення та колективізації завдала непоправної шкоди Україні. Голодомор виявився настільки великим шоком для спільноти, що та більше не змогла ефективно існувати. Люди були не в змозі її ігнорувати ці події й уникнути страху, злості, фізичних та психічних страждань.

Що таке колективізація і Голодомор, як не постійне та швидке руйнування усталеного звичного способу життя? Люди навіть не розуміли, що відбувається, за що і чому вони змушені зазнавати таких фізичних і моральних страждань і принижень. Вони усвідомлювали, що виростили добрий урожай, знали, що немає війни та епідемії. Поки вони зберігали ще психічне здоров'я та намагалися реагувати раціонально на відсутність їжі, шукали її за будь-яку ціну, рятували слабших. Але голод доводив до краю. Навряд чи можна осмислити те, що відбувалося, раціонально: у іманентно даному людині наборі аналітичних структур для пояснення світу бракує готового алгоритму усвідомлення безпідставного людського страждання, особливо якщо йдеться про масові страждання і смерть, що настали за незрозуміло які гріхи. Сьогодні, через багато десятиліть, такі події також важко піддаються осмисленню, а люди, які пережили Голодомор, можливо вперше зробили спробу його осмислили, згадуючи свій травматичний досвід та вкладаючи його в запропоновані схеми.

Люди зазнавали постійних стресів внаслідок вилучення продовольства та частих знущань сільських активістів, атмосфери наклепів та підозр навіть по відношенню до найближчих, страху бути репресованим або втратити останню їжу.

Змін, причому змін насильницьких, зазнали всі сфери життя. Цілковитого перетворення зазнала економічна сфера. Селяни втратили віками виборювану землю, худобу та реманент. Жадання землі, інколи поза всяку ціну, що було не економічним, а радше метафізичним смислом життя укра-

їнського селянина, втратило будь-який сенс. У 1930-х вони були змушені працювати в колгоспах за мізерну платню. Робота у селі на себе заради особистого збагачення втратила сенс. Було знівельовано власницький інстинкт господарювання, з яким комуністична партія безуспішно боролась упродовж попередніх 15 років.

Зазнала значних змін сфера традиційної культури, була піддана забуттю велика частина народних звичаїв та традицій. «Насильницька модернізація» спричинила видозміну поведінкових моделей. Заборона справляти релігійні обряди та знищення церков зруйнувала моральні орієнтири. Межа між добром і злом, порядком і хаосом, священним і профанним стерлася. У роки колективізації та Голодомору суттєвої і часом необоротної деформації зазнали традиції української сім'ї. Через відсутність у селянських господарствах землі відходять у небуття такі компоненти звичаєвого права як спадщина, материзна (материнська земля), посаг. Змінилася роль жінки, матері. У неї з'явилися нові незвичні функції, зокрема робота на колгоспному полі. Через депортації, міграції в пошуках роботи та їжі збільшилася кількість розлучень, знецінилась родина. Дітей заохочували публічно відмовлятися від своїх батьків. Зазнали деформації обряди, пов'язані із народженням дитини, одруженням, які після Голодомору так і не були відновлені повною мірою.

Так само як людина, зіткнувшись із подією, що завдає їй страшної шкоди, переживає постравматичний синдром, так і колектив людей зазнає колективної травми. Стосовно нації можемо говорити про національну травму. Власне, йдеться не про безпосередні події 1932–1933 років, а про те, що було пізніше. Голодомор тривав менше двох років, проте жити з ним довелося багато десятиліть. У такий спосіб можна говорити і про інші згадані вище катастрофічні кризи, можна навіть припустити, що вже у більш спокійному ритмі життя всі вони злились у пам'яті та свідомості людей.

Люди, що пройшли крізь Голодомор, просто не могли його відкинути. Через деякий час вони набрали колишню вагу, подолали фізичні розлади, позбулися страху. Почали спрацьовувати механізми психологічного захисту – заміщення, відчуження, пригнічення та фальшування всього, що загрожувало дієвості та безпечності нової повсякденної реальності. Ці спогади просто не могли інтегруватися ні у схеми попереднього досвіду, ні у поточну реальність, а почали пристосовуватись до неї. Травматичні спогади про минулі поневіряння почали витіснятися на периферію свідомості. Так, в часи Голодомору люди чинили так, як за нормальних умов вважали б чинити аморально. Порахунки із сусідом шляхом доносу чи крадіжки, випроваджування дітей з дому зі сподіванням, що вони самі знайдуть щось їстівне, самогубства, мародерство стали звичними явищами під час Голодомору. Селяни за 500 грамів хліба змушені були працювати збирачами трупів, їли ховрахів, жаб, горобців, а також лелек і чапель, яких раніше ніколи не чіпали та оберігали. Поширеними були випадки канібалізму. У 1932–1933 рр. за канібалізм лише офіційно було засуджено 2505 осіб. В умовах катастрофічної кризи на багато чого не зважали, але після стабілізації жит-

тя люди намагалися про все забути. Цьому сприяла політика замовчування Голодомору з боку влади, офіційних засобів масової інформації. Таким чином влада давала санкцію на забуття, так це розуміли і свідки Голодомору. До забування підштовхувала нова повсякденна реальність. Почали формуватися нові впливові соціальні групи, в інтересах яких було все забути. Знатними людьми на селі стають бригадири, комбайнери, механізатори, завідувачі клубів, які опосередковано завдячували своєму новому статусу катастрофі 1932–1933 рр. Намагання вижити за будь-яку ціну після 1933 року змінилося на бажання просто спокійно жити, примиритися з усім, відпочити від пережитого та забути. Наступив період тотальної амнезії, втоми, колективного бажання забути. Лише через зустрічі із психічно неврівноваженими людьми, які отримали психічні розлади в голодні роки, або через потаємні розмови вдома подалі від дитячих вух згадували про Голодомор.

Проте наївно було б думати, що втамувавши вперше за декілька років голод, люди отримали такий бажаний відпочинок та спокій. Експерименти над ними тривали. Насадження нових форм господарювання та дозвілля, антирелігійні кампанії без сумніву продовжували справляти тиск на них, лише із меншою інтенсивністю. Але більшого не було потрібно. Їхній опір було зламано, а здатність опиратися вже розчинилася. Страх повторення Голодомору існував, допоки влада мала можливість організувати подібний штучний голод або здійснювати репресії та депортації. У людей уже не виникало сумнівів з приводу здатності влади забрати все, і невідомо чи цього разу вона б повернула хоч частину назад. Великий терор 1936–1937 рр., який зводився головним чином до боротьби із куркулями та найсильніше вдарив по Україні, наочно підтвердив, що вони були праві на всі сто відсотків. Із 681692 вироків, винесених за політичні злочини у 1937–1938 рр., 123421 було ухвалено в Радянській Україні.

Справжня трагедія тих, хто пережив Голодомор, полягала не тільки у бажанні забути та не згадувати на підсвідомому рівні, адже так легше і комфортніше продовжувати жити, а також у свідомому розумінні, що так безпечніше для себе, для родини і для всіх. Тут індивід сам усвідомлено виступав цензором на шляху згадок про Голодомор, тим самим ще більше заганяючи їх у підсвідоме. Таким чином, звичний психологічний механізм захисту поєднався із усвідомленими власними ініціативами репресувати спогади про Голодомор. У таким умовах власними силами відновити пам'ять про Голодомор ці люди вже не могли і не мали бажання. Страх та сором найкраще стояли на варті.

Проте утримувати в собі речі, що так сколихнули і породили такі страждання, неможливо. Якщо ті, кого стосується травматичний досвід, не хочуть або не можуть говорити про нього, тоді брак мови хочеш-не-хочеш компенсуватиметься поведінкою, яка заявлятиме про себе в інший спосіб, що на, перший погляд, немає жодного зв'язку із травматичною подією.

Діти свідків Голодомору більшу частину свого життя прожили в Радянському Союзі в умовах суспільної амнезії пам'яті про Голодомор. Їхні

батьки забули, а вони не знали про Голодомор нічого, адже ця інформація була табу, а їхні батьки нічого не розповідали: соромилися або хотіли вберегти їх від можливих неприємностей. До того ж пам'ять про Голодомор в умовах Радянської України була просто зайвою, такою, що суперечила та виходила за межі повсякденної радянської реальності.

Разом з тим, наступне покоління, яке не було свідком самої травматичної події, хоча значно меншою мірою ніж батьки, проте все ж підпало під дію травматичного досвіду. Виділяють декілька каналів передачі травматичного досвіду між поколіннями. По-перше, діти вбирають у себе батьківські бажання, очікування, належно не опрацьовані страхи та діють відповідно. Депресивні стани, відчуття безпомічності, нездатність протистояти насиллю, властиві батькам, передаються дітям підсвідомо. По-друге, травматичний досвід батьків впливає на виховний процес, наприклад через різноманітні заборони, табу та правила. Наприклад, виховання в дусі «нікому ніколи не довіряй» або «будь завжди обережний» найчастіше залишають у свідомості дитини помітний слід. Думається, багато дітей були побиті батьками за недоїдений чи викинутий кусок хліба. Нарешті існують серйозні дослідження, які стверджують, що діти свідків катастрофічної травми, самі мають схильність до посттравматичних стресів.

З початку 1990-х Україна здобула незалежність, змінилася політична ситуація, почали з'являтися згадки про ті події, свідчення очевидців, історичні дослідження про голод. Постав Голодомор як базовий загальноприйнятий набір образів, ідей та репрезентацій, чому сприяла політика незалежної України. З часом з'явився позитивний клімат симпатії і визнання до жертв та очевидців Голодомору. Незважаючи на біль та сором, вони почали давати свідчення.

Пам'ять про Голодомор відродили (радше створили) діти та внуки втраченого покоління 1930–1940-х років з різних мотивів: почуття морального обов'язку, політичної боротьби, завдання згуртувати націю чи вплинути на творення української національної ідентичності.

Постала культурна травма Голодомору – усвідомлена та артикульована психологічна травма, внесена в домен культури. Саме з моменту постання культурної травми можна вести мову про перше свідоме значення, надане травмі.

Культурна травма Голодомору органічно вписалася в тодішню політичну обстановку американсько-радянської холодної війни. Ключовим подіями у процесі її створення стали: відзначення 50-ї річниці роковин Голодомору, створення Комісії Конгресу США із вивчення голоду в Україні та публікація її результатів, випуск у 1983 році в Торонто фільму «Жнива розпачу», публікація результатів діяльності Міжнародної комісії юристів із розслідування голоду в Україні. Визнання культурною травмою Голодомору стало можливим завдяки існуванню української діаспорної ідентичності, що опирається на цінності національної мови та національно-визвольного руху. З часом культурна травма Голодомору стала частиною культурного, суспільного, політичного життя незалежної України.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ З АГРЕСОРОМ ЧАСТИНИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ НАСЛІДОК ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

І.О. Рева
Інститут суспільних досліджень
E-mail: ukr-mova@ukr.net

Об’єкт та предмет дослідження. Об’єкт дослідження – ідентичність українського селянства у ХХ ст. Предмет дослідження – формування травматичної психологічної залежності частини українського селянства від агресора (більшовицької влади).

Джерела та література. Як джерела в дослідженні використані свідчення селян-очевидців Голодомору та мемуари (Макогон П., Гойченко Д., Галан А., Бут М., Герасименко А. та інші), документи партійних органів різного рангу, звіти органів НКВС про настрої селян у 1934–1935 роках, у яких простежується «слід» психологічної травми 1932–1933 рр. У роботі використані психологічні дослідження, присвячені психології жертви, впливу голоду та інших стресових переживань на особистість та її систему цінностей (Малкіна-Пих І., Сорокин П., Фройд А., Кемпиньский А., Огберг Ф. (Ochberg F.), Грехем Д. (Graham D.), Бартол К.), вивченню наслідків Голодомору психологічних (Обушний М., Воропаєва Т., Найдьонова Л., Гридковець Л., Рослюк С.) та культурних (Стасюк О., Козицький А.), а також історичні дослідження, у яких висвітлено загальну суспільну атмосферу 1930-х років (Єкельчик С., Гриневич В., Гриневич Л., Шкварчук В.).

Актуальність теми. Постгеноцидне українське суспільство переживає перехідний етап на шляху до оздоровлення й усі фактори, що впливають на цей процес, потребують наукового осмислення. Радянська імперська культурна парадигма ще значною мірою визначає нашу дійсність. Про це свідчать більшовицькі назви вулиць та населених пунктів, збережені до цього часу пам’ятники В. Леніну, спроби відродження культу Й. Сталіна, реанімації радянської символіки, агресія, яку викликає у частини населення ідея дерадянізації тощо. Проблема «застрягання» українського суспільства в тоталітарній спадщині тривожать багатьох наших співгромадян. В Інтернет-мережі на сайтах та блогах часто можна зустріти дискусії, де для пояснення феномену «залежності від минулого» (найчастіше ідеться про деформації української національної ідентичності [1], втрату історичної пам’яті [2], соціальну інертність [3], тенденційність у науковій сфері [4], неповноцінну

еліту тощо) вживають термін «стокгольмський синдром» як самодіагноз. Отже на дослідження трансформацій національної та культурної ідентичності українців у радянський період є суспільний попит.

Методологія. Я відштовхуюся від теоретичних розробок у галузі психології, що вивчає поведінку людини в екстремальних ситуаціях, зокрема феномен ідентифікації з агресором як реакцію психіки на стресову ситуацію. Також я використовую дослідження геноцидів і трагедій інших народів, у яких розглянуто психологічну реакцію суспільства на насильницькі практики. У дослідженні використані методи історії та психології: біографічний, порівняльний, спостереження.

У сучасному українському культурному просторі склалася парадоксальна ситуація: «люди по той бік Збруча краще пам'ятають, більше говорять і переживають події в Україні 1930-х років, ніж люди, які самі або їхні рідні пережили це жахіття», – зауважує психотерапевт С. Рослюк [5]. Як не дивно, саме на півдні та сході України, де внаслідок голоду 1932–1933 рр. загинули мільйони людей, найбільше спостерігається несприйняття Голодомору як геноциду, витіснення його з суспільної свідомості [6, С. 168], відчуження від українських національних цінностей та перейнятість радянськими [7]. Частина свідків Голодомору, чітко пам'ятаючи пережиті в дитинстві жахи розкуркулення, грабіжницьке вилучення їстівних запасів, винуватцем голоду 1932–1933 років вважають «неврожай» (свідчення О.В. Вихрист, жительки села Івангорода на Кіровоградщині [8, С. 63], «троцкістів» (свідчення А.П. Герасименко, 1927 р. н., с. Губиниха Дніпропетровської області, особистий архів автора), в умовах незалежної України продовжують бути апологетами комуністичної партії (свідчення М.М. Бута, 1926 р. н., м. Підгороднє Дніпропетровської області. Аудіозапис, особистий архів автора).

На нашу думку, ці факти свідчать про сформовану психологічну травматичну залежність між представниками частини українського селянства та комуністичною владою як наслідок терору голодом в 1932–1933 роках на тлі переслідування інтелігенції за «український буржуазний націоналізм» та переходу більшовицької влади від проукраїнських культурних орієнтацій (політика «коренізації») до російської імперської культурної парадигми. В цьому полягає новизна даного дослідження.

Традиційно дослідники історичної пам'яті представляють трансформацію ідентичності Українців на зламі 1920–1930-х років як наслідок успішної діяльності комуністичної пропаганди в умовах поразки проукраїнських сил. Серед засобів цієї пропаганди: символічне привласнення простору (запровадження червоної зірки, прапору, перейменування населених пунктів тощо), переписування історії, політика «коренізації», створення пантеону українських борців за комунізм (М. Щорс, Г. Котовський), масові заходи, запровадження радянських свят (день «Інтернаціоналу», річниці Жовтневої революції, 8 березня тощо) [9, С. 353–438]. Апеляція до вже знайомої українцям російської імперської культурної парадигми, яка представляє російську культуру як «вищу», «першу серед рівних» [10, С. 37–44].

Звичайно, важливою складовою нав'язування радянських цінностей були репресії, вивченню яких українські історики приділяють багато уваги, але, на нашу думку, поза увагою дослідників залишається механізм впливу репресій на особистість. В історичних дослідженнях зміна ідентичності українців у 1930-х виглядає як пристосування або форсована («стимульована» політикою залякування) еволюція, у процесі якої громадяни УРСР приймають свідомі (нехай і болісні) рішення на користь асиміляції та загалом розуміють, що з ними відбувається. За такою логікою віра у радянські цінності мала би спостерігатися переважно в наступного покоління людей, які народилися в інформаційному вакуумі в сорокові – п'ятдесяті роки й не зазнали особисто репресій та Голодомору, – такий висновок робить історик та політолог Олександр Палій. Люди, народжені в 1920–1930-х, вважає дослідник, мали би суттєво відрізнятися від цього «прорадянського» покоління пам'яттю про «сталінський терор», про події Голодомору [11]. Їхнє ставлення до радянської влади, до її ідеології та цінностей, здавалося б, повинно бути край негативним...

Але практика свідчить, що відбувалися й інші процеси. Нижче я розгляну механізм формування травматичної залежності та спробую проаналізувати, наскільки обставини формування ідентифікації з агресором відповідають становищу українського села в 1932–1933 роках.

У 2003–2008 роках дослідницька група Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка провела обстеження 1000 громадян України, яким у 1932–1933 роках виповнилося від 1 до 7 років. 500 із них жили на українській етнічній території, де Голодомор був (перша група), інші 500 – на території, яку Голодомор не зачепив (друга група). І, як не дивно, саме для групи опитаних, які належать до покоління 1920–1930-х й на собі відчули, що таке Голодомор, найбільше властиві такі риси:

- «наявність радянських стереотипів («бути, як усі», «не висовуватися», «не бути націоналістом», радянська одностайність, вірність ідеалам «пролетарського інтернаціоналізму»)» – вони виявлені у 75 % респондентів, які пережили Голодомор, у контрольній групі людей, які не зазнали травми геноцидом, із таким набором «цінностей» – 23 % опитаних;
- «відчуття відчуженості від України та її національних інтересів» – 63 % опитаних у першій групі та 7 % – у другій);
- «наявність українофобських настанов» (63 % опитаних у першій групі, 3 % – у другій [7].

Нажаль, у цій вибірці представлені лише люди, які в роки Голодомору були дітьми. Однак більшість із них, стверджують дослідники, на все життя зберегли дуже яскраві, емоційні спогади про ті події. Прикро, що немає досліджень, які би показали, як геноцид вплинув на дорослих людей, котрі в 1933 році були вже сформованими особистостями.

На нашу думку, в основі цих культурно-світоглядних змін лежить захисний психологічний механізм, відомий під назвою «ідентифікація

з агресором». Ідентифікація з агресором – це неусвідомлений перенос суб'єктом на себе рис характеру, світоглядних цінностей та поведінки свого мучителя. Про феномен ідентифікації з агресором на початку XX століття писала дитячий психолог А. Фройд [12]. Згодом цим явищем зацікавився польський психіатр А. Кемпінський. Потрапивши в німецький концтабір у якості в'язня, вчений був вражений ідеологічною перебудовою частини в'язнів, які наслідували поведінку «есесівців» [13]. На подібні прояви в німецькому концтаборі звертав увагу й американський психіатр Б. Бруно [14].

Найбільше про «любов» жертви до агресора заговорили після захоплення заручників у стокгольмському банку в 1973 році. Звільнені поліцією заручники виявили ворожість до поліції та дивну прихильність до терористів, які кілька днів тримали їх в полоні, погрожуючи розправою. Саме тоді криміналіст Н. Біджерот увів термін «стокгольмський синдром» для позначення травматичної психологічної залежності, що виникає між заручниками та терористами [15].

Пізніше поняття «стокгольмський синдром» було поширене також на інші групи постраждалих з ознаками травматичної залежності від агресора: повій, які діють під «захистом» сутенерів, учасників тоталітарних релігійних культів та цивільних осіб у комуністичному Китаї, які стали жертвами «промивання мізків» [16], жінок, що зазнали насилля, та жертв-військовополонених [17], діти, що зазнали жорстокого поводження [18] тощо. Для позначення травматичної психологічної залежності в широкому розумінні, що стосується різних суспільних груп, а не лише заручників, американський психолог Д. Грехем пропонує використовувати уточнений термін – «соціальний стокгольмський синдром» [16].

Д. Грехем виділяє дев'ять основних індикаторів, що можуть свідчити про наявність «стокгольмського синдрому»: жертва продовжує переживати психотравму або має ознаки посттравматичного стресового розладу (занижена самооцінка, страхи, нав'язливі думки, жахливі сновидіння, психосоматичні захворювання тощо); жертва відчуває прив'язаність до агресора, яку вона розуміє як любов; жертва надмірно вдячна агресору за маленьку доброту; жертва заперечує факти насилля над собою або знаходить виправдання для агресора; жертва зосереджена на потребах агресора й намагається йому догодити, нехтуючи власними інтересами; жертві бракує власної самосвідомості, вона оцінює світ відповідно до системи цінностей свого кривдника; людей, які намагаються вивести жертву з-під контролю агресора, вона сприймає як «поганих»; жертві важко розлучатися з агресором навіть після того, як він втратив над нею реальну владу; навіть дізнавшись, що агресор помер або посаджений у в'язницю, жертва не допускає нелояльних думок щодо нього, вона вірить, що він може повернутися [16].

Психодинаміка формування травматичного зв'язку виглядає так: жертва пробує зрозуміти логіку агресора, щоби не дратувати його та збільшити свої шанси на виживання. Вона зосереджується на його світогляді та потребах. Оскільки в умовах загрози життю стимул до такого пізнання дуже

великий, а завдання полягає в тому, щоби якнайкраще зрозуміти, а не скласти своє критичне уявлення про світогляд агресора, засвоєння жертвою чужих цінностей відбувається швидко, некритично та непомітно для неї. Вона починає розуміти, чому злочинець ненавидить поліцію, її рідних або лікарів, які намагаються звільнити жертву від влади агресора. Сприймаючи світ (і себе в ньому) очима агресора, жертва починає відчувати, що його зловживання стосовно неї «заслужені», у неї виникає відчуття провини, автоагресія тощо. Цікаво, що навіть після ув'язнення або смерті агресора жертва може зберігати його систему цінностей або окремі її елементи [16].

Один з дослідників інциденту в Стокгольмі, професор Ф. Огберг, наголошує на важливій ролі регресії в формуванні емоційної прив'язаності жертви до агресора. Регресія – це захисний психічний механізм, що характеризується поверненням людини на попередню стадію розвитку. Коли людина відчуває, що опинилася на порозі смерті, вона переживає регресію до рівня немовляти – почувається такою ж беззахисною, несамостійною. Її розум не здатний до критичного осмислення дійсності. Якщо в момент очікування смерті агресор несподівано виявляє хоч найменшу «доброту», надає жертві допомогу, подає надію на порятунок, на нього накладається образ батька та захисника з усіма належними емоційними нашаруваннями [19]. Крім того, виникнення травматичного зв'язку залежить від таких факторів як вік, стать, попередній травматичний досвід та психічна стійкість постраждалого, поведінка агресора, тривалість та інтенсивність їхньої взаємодії тощо [16].

Дослідники виділяють чотири умови, що сприяють виникненню «стокгольмського синдрому»: 1) сприйняття загрози фізичному та психологічному виживанню; 2) сприйняття навіть найменшого прояву доброти агресора (періодичний характер насилля); 3) ізоляція жертви; 4) сприйняття дійсності «очима агресора» [16, 20, 21]. Можна з певністю сказати, що ці умови були присутні в житті українських селян у 1932–1933 роках.

Сприйняття загрози фізичному та психологічному виживанню. Наприкінці 1920-х агресія більшовицької влади набувала різноманітних форм: колективізація, розкуркулення, репресії, конфіскація майна та харчів... Вилучення продуктів призвело до масового голоду. Люди переживали страшні муки голоду, ставали свідками смертей близьких та рідних, бачили на вулицях трупи померлих. Випадки канібалізму є яскравою ознакою регресії, вони засвідчують стан крайнього фізичного та психічного виснаження селян. Показником критичного стану суспільної свідомості є також самогубства, які в роки Голодомору стали поширеним явищем [22, 23].

Сприйняття доброти агресора (періодичний характер насилля). Дослідники відзначають, що якою б маленькою не була «доброта», вона стає для жертви сигналом про можливість взаємодії з агресором. Внаслідок «пізнавальних викривлень», спричинених бажанням жертви уникнути безнадії, «доброта», яку б у звичайних умовах людина й не помітила, у ситуації насилля сприймається як значима та важлива [16]. Криваві події більшовицької окупації України на початку 1920-х засвідчили здатність агресора

убивати, але політика «коренізації» та НЕП дали можливість селянам почувати себе вільніше, розвинути свої господарства. Подальші репресії проти одноосібників, розкуркулення та Голодомор загнали селян в кут безвиході, однак, починаючи з 15 березня 1933 року, коли колгоспи мали розпочинати весняні польові роботи, влада почала вживати заходів для відживлення «трудових ресурсів»: у колгоспах селянам видавали трохи їжі, в окремих місцевостях влаштовували медпункти, де підгодовували знесилених людей [24, С. 294], деякі райони отримали харчову позику для підтримання дітей та хворих [25]. Безрозмірну «продрозкладку» замінили фіксованим податком, а колгоспам та одноосібникам дозволили продавати вироблену продукцію, яка залишалася після здачі державної норми, за ринковими цінами [9, С. 322–333]. Згодом влада почала організовувати з'їзди колгоспників-ударників, під час яких селяни отримували продуктові винагороди й це справляло на них сильне враження [26, С. 298–299].

Ізоляція жертви. Ізоляція людини від підтримки близьких та рідних, неможливість порівняти інформацію, отриману з різних джерел – одна з найважливіших умов ефективного «промивання мізків». Під час Голодомору села, які належали до колгоспів, занесених на «чорні дошки», були фізично ізольовані загороджувальними військовими загонами, а селян, які зуміли втекти в міста, ловили та знову повертали в голодні села. Від взаємодії з односельцями були фізично ізольовані в таборах і тюрмах носії антибільшовицького світогляду. А таких людей було чимало, адже в 1930 році в Україні було зафіксовано близько 4 тисяч повстань, у яких взяли участь мільйон осіб [27]. Функцію ізоляції та дезорієнтації виконувало позбавлення селян звичного побутового середовища та способу життя під час колективізації.

Сприйняття дійсності «очима агресора». Ідеологічна обробка українських селян забезпечувалася цензурою радянських ЗМІ. Від впливу «буржуазного» Заходу Україна була ізольована. Радянську агітацію та політінформацію в селах проводили активісти й місцева влада, організовуючи мітинги та збори трудових колективів колгоспників, антирелігійні кампанії, влаштовуючи клуби в приміщеннях колишніх церков. Родова пам'ять заможних родин також була піддана репресіям. Переписувались підручники з історії. За Сталіна радянське суспільство перейшло на новий час, минуле відтепер існувало ніби в іншому вимірі. Після постанови ЦК УКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 року, де Й. Сталін звинуватив «націоналістів» у саботуванні хлібозаготівель [28], почалося згортання українізації та посилення русифікації.

Саме у цей період, коли тривали судові процеси над «шкідниками» в аграрному секторі [24, С. 299] та набирала силу друга хвиля репресій проти української інтелігенції, влада проявила маленьку «доброту», вживаючи заходів до подолання «наслідків голоду». За цих обставин, на думку дослідників М. Обушного та Т. Воропаєвої, на підсвідомому рівні в частини голодних людей утворився «смисловий вузол»: українська мова та культура = = голодна смерть [7]. Агресор перетворився на добродія, якому селяни були вдячні, а переміщений гнів було спрямовано на тих, хто чинив опір

радянській системі: на «куркулів» та «українських буржуазних націоналістів».

«*Зростає усвідомлення людей, у тому числі голодуючих, що вихід зі становища, перш за все виконати весняну сівбу. Злоба проти ледацюг та крадіїв з боку колгоспників, які сумлінно працювали. Сумлінний колгоспник міркує так: нехай гине з голоду ледацюга та крадій, який прирік мене на півголодне існування. Ми ж як-небудь переб'ємося, більше ледарювання та крадійства не допустимо…*», – звітував 12 березня 1933 року до ЦК КП(б)У нарком землеробства УРСР О. Одинцов, оглянувши кілька сіл в Уманському, Шполянському та Білоцерківському районах на Київщині, де з перших рук отримав інформацію про численні випадки канібалізму та різноманітні прояви харчової регресії [29].

Подібні спостереження занотував у книзі спогадів Д. Гойченко, який не раз відвідував колгоспи до та після Голодомору й зауважив разючу зміну в настроях колгоспників навесні 1933 року [26, С. 300–301]. Побувавши у цей час у рідному селі, журналіст А. Галан був обурений тим, що частина селян «забула», «подарувала» владі події 1932–1933 років [30, С. 139–140]. На думку кандидата психологічних наук Л. Найдьонової, у період Голодомору населення України «перебувало в стані, близькому до повного психічного зламу» [23].

На нашу думку, для частини селян цей злам призвів до виникнення травматичної залежності від агресора, деформації їхніх особистостей і засвоєння невластивих традиційній українській культурі радянських цінностей, зокрема, страху перед вживанням української мови та прагнення змінити свою національну приналежність. За даними О. Воловича та Т. Воропаєвої, 28 % сучасних російськомовних українських громадян нашої держави живуть зі зміненою (російською) ідентичністю, тобто їхні батьки (один чи обоє) були українцями [31]. За результатами американського дослідження, з понад 4700 випадків захоплення заручників ознаки стокгольмського синдрому зафіксовано лише у 27 % постраждалих. Решта заручників виявилися стійкими до «харизми» агресора [20]. Напевно, й кількість постраждалих від Голодомору українських селян, які мали ознаки ідентифікації з агресором, не перевищує таку кількість. Можемо також припустити, що частина з них передала новонабуту систему цінностей нащадкам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Ят.* Любовь к совку [Електронний ресурс] / Ят. – Режим доступу: http://blog.i.ua/user

2. *Гавришко М.* Нова амнезія Голодомору по-українськи [Електронний ресурс] / Гавришко М. – Режим доступу:
http://www.istpravda.com.ua/columns/2010

3. Українці страждають на «стокгольмський синдром», – політолог [Електронний ресурс] / – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2010. – Назва з екрану.

4. *Саган О.* Стокгольмський синдром «фатально закодованих» українців [Електронний ресурс] / Саган О. – Режим доступу: http://www.religion.in.ua/main/history

5. *Рослюк С.* Розуміти наслідки Голодомору. Українське жахіття 1932–1933 років: психологічні наслідки і психотерапевтичні аспекти [Електронний ресурс] / Рослюк С. – Режим доступу: http://www.lvivpost.net/component

6. *Козицький А.* Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки) / Козицький А. – К. : Літопис, 2012. – 608 с.

7. *Обушний М.* Голодомор 1932–1933 рр. у політико-психологічному ракурсі [Електронний ресурс] / Обушний М., Воропаєва Т. – Режим доступу: http://beztaboo.narod.ru

8. *Білошапка В.В.* Голодомор 1932–1933: Олександрівський вимір [Електронний ресурс] / Білошапка В.В., Петренко І.Д. – Кіровоград : Центрально-Українське видавництво, 2006. – Режим доступу: http://library.kr.ua/elib/biloshapka

9. *Гриневич В.* Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / Гриневич В. – К.-Дніпропетровськ : Ліра, 2012.

10. *Єкельчик С.* Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Єкельчик С. – К. : Критика, 2008.

11. *Лащенко О.* Голодомор як фактор впливу на суспільну психологію [Електронний ресурс] / Лащенко О. – Режим доступу: http://www.radiosvoboda.org

12. *Фрейд А.* Идентификация с агрессором [Електронний ресурс] / Фрейд А. // Психология Я и защитные механизмы – Режим доступу: http://royallib.ru/read/freyd_anna

13. *Кемпиньский, Антоній :* (про нього)[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki

14. *Бруно Б.* Люди в концлагере [Електронний ресурс] / Бруно Беттельхейм // Чернявская А. Психология господства и подчинения : Хрестоматия. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek

15. *Бартол К.* Захват заложников [Електронний ресурс] / Бартол К. // Психология криминального поведения. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books

16. *Graham D.* Loving to Survive: Sexual Terror, Men's Violence, and Women's Lives [Електронний ресурс] / Graham D., Rawlings E., Rigsby R. – Режим доступу: http://199.91.153.15

17. *Диксон Д.* Травматическая привязанность и Стокгольмский синдром среди избиваемых женщин [Електронний ресурс] / Диксон Д. – Режим доступу: http://www.dorogaksvobode.ru/index.php

18. *Тунтуєва С.* Посттравматичний стресовий розлад та «стокгольмський синдром» як складові соціально-психологічного портрету жінок,

постраждалих від насильства в сім'ї [Електронний ресурс] / Тунтуєва С. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua

19. *Ochberg F.* The Ties That Bind Captive to Captor [Електронний ресурс] / Ochberg F. – Режим доступу: http://articles.latimes.com

20. *Fabrique N.* Understanding Stockholm Syndrome [Електронний ресурс] / Fabrique N., Romano S., Vecchi G., Van Hasselt V. – Режим доступу: http://www.fbi.gov/stats-services/publications

21. *Carver J.* Love and Stockholm Syndrome: The Mystery of Loving an Abuser [Електронний ресурс] / Carver J. – Режим доступу: http://counsellingresource.com

22. *Стасюк О.* Трансформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст. : автореф. дис. [Електронний ресурс] / Стасюк О. – Режим доступу: http://www.ucrainica.com.ua

23. *Найдьонова Л.* Голодомор: Страждання, спричинені політичною технологією [Електронний ресурс] / Найдьонова Л. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua

24. *Конквест Р.* Жнива скорботи: радянська колективізація і Голодомор / Конквест Р. – К. : Либідь, 1993.

25. Постанова бюро Київського обкому КП(б)У про харчову позику Богуславському району. 11 квітня 1933 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fundholodomors.org.ua

26. *Гойченко Д.* Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля / Гойченко Д. – К. : А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2012.

27. *Людмила Гриневич*: «Ще в 1930-му проти влади повстав 1 млн українців» : інтерв'ю (записав П. Солодько) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua

28. Постанова ЦК УКП(б) і Ради Народних Комісарів Союзу РСР про хлібозаготівлю на Україні, Північному Кавказі, та Західній області. 14 грудня 1932 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://fundholodomors.org.ua

29. Совершенно секретно. 14.III.1933. Политбюро ЦК КП(б)У т. Косиору // Чорна книга України: Зб. документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе / Упоряд ред. Ф. Зубанича. – К. : Просвіта, 1998. – С. 178–181.

30. *Галан А.* Будні совєтського журналіста / Галан А. – Буенос-Айрес : Перемога, 1956.

31. *Волович О.* Проблеми самоідентификації російськомовних українців [Електронний ресурс] / Волович О., Воропаєва Т. – Режим доступу: http://old.niss.gov.ua/book

СУСПІЛЬНІ НАСЛІДКИ КЕРОВАНИХ «ГОЛОДОМОРІВ» В УКРАЇНІ: ПІДХОДИ ДО СТРУКТУРНОГО АНАЛІЗУ

О.Г. Рогожин
Інститут телекомунікацій і глобального інформаційного простору НАН України
E-mail: olexarog@gmail.com

Стан вивченості питання і постановка задачі. Причини і наслідки масштабних голодувань в Україні у першій половині ХХ ст. розглядали багато дослідників. Їхня увага цілком закономірно сконцентрована на найбільш нищівному Голодоморі 1932–1933 рр., десятиліттями замовчуваному з ідеологічних і геополітичних міркувань. Пошук, аналіз та оприлюднення джерел даних про цей Голодомор досі не закінчено, триває дискусія щодо масштабів спричинених ним прямих і опосередкованих демографічних втрат, соціально-психологічних та етнокультурних змін.

Зрозуміло, що феномен Голодомору 1932–1933 рр. доцільно вивчати в історичній перспективі та динаміці соціально-економічних процесів, які його спричинили і, в свою чергу, були модифіковані його медико-демографічними і соціально-психологічними наслідками. Послідовне застосування еволюційно-історичного підходу потребує також урахування впливу демографічних катастроф іншого (воєнного) характеру, що відбулися у досліджуваний період, власне наслідків Першої світової, революції та Громадянської війни (в Україні набула характеру національно-визвольних змагань) та Другої світової війни.

На кожному етапі інтегральний соціальний результат є кумулятою всіх попередніх історичних етапів. Саме цей інтегральний результат фіксується сучасними соціологічними дослідженнями, спрямованими на виявлення довгострокових соціально-психологічних наслідків певних періодів смертельного голоду. Проте коректна інтерпретація таких даних потребує додаткових досліджень, спрямованих на визначення можливої взаємодії наслідків.

У дослідженні впливу періодів смертельного голоду (голодоморів) доцільно враховувати неперіодичні ритми та періодичні цикли перебігу соціальних процесів. До перших П.А. Сорокін відніс життєві цикли розвитку революцій та ідеологій, зокрема соціалістичних (від зародження до втрати впливу), пов’язані із тенденціями збільшення-зменшення державного втручання у соціально-економічний розвиток (відображену змінами інтенсивності політики «воєнного соціалізму»). А також найбільш довгострокові життєві цикли соціокультурних типів, зміни яких викликають тривалі перехідні

процеси (у нашому випадку від ідеалістичного до чуттєвого), що посилюють соціальну нестабільність. До других – маятникові коливання соціально-політичних систем від демократичної до тоталітарної організації економіки, ідеології та політичного режиму (і назад). С. Лєзов, О. Нєкрич та О. Язов констатували, що в колишньому СССР та на пострадянському просторі спостерігаються ритми інтенсивності державного втручання у соціальні процеси, що можуть мати циклічну природу (у формі коливань реформа–контрреформа, «стиснення»–«розслаблення соціальної системи», послаблення–посилення політичних репресій). В.П. Кузьменко встановив, що такі соціально-політичні флуктуації мають приблизно 30-річну тривалість (9 років «розслаблення», 18 років «стиснення», 3 роки перехідного періоду).

У доіндустріальних (аграрних) суспільствах спостерігалися довгострокові демографічні цикли, що через перенаселення та продовольчу кризу закінчувалися демографічними катастрофами (повстаннями, війнами, масовим голодом із надсмертністю). Із плином часу тривалість таких циклів і масштаби демографічних втрат зменшувалися аж до їхнього повного зникнення в результаті індустріалізації, після чого довгострокова соціальна динаміка в європейських країнах синхронізувалася із економічною динамікою – «довгими хвилями Кондратьєва» (50–60 років), пов'язаними зі зміною панівних технологічних укладів (найбільш радикальні зміни – із завершенням життєвого циклу технологічних укладів). Усі фазові перехідні періоди між «довгими хвилями» відзначалися «великими депресіями» та завершувалися світовими війнами (демографічними катастрофами). Смертельні голодування в Україні не випадково відбулися в період зміни технологічних укладів після світових воєн. Як і в інших країнах, аграрний сектор і селянство тут були використані як дешеве джерело постачання ресурсів для здійснення індустріалізації на новій технологічній основі. В Україні цей процес аномально загострився через вплив таких негативних чинників: колоніальний статус; надшвидкі темпи індустріалізації (набагато перевищили еволюційні можливості соціальної системи); надзвичайна мілітаризація, агресивність і репресивність тоталітарного режиму; аморальність і антигуманність панівної ідеології; її спрямованість на досягнення фантастичних цілей, зокрема повного усуспільнення, одержавлення економіки та світового панування за будь-яку ціну.

Єдиною відомою нам спробою комплексного дослідження всієї сукупності причин і наслідків масового голодування та пов'язаних з ним соціальних процесів (зокрема воєн і революцій) є аналіз, здійснений П.А. Сорокіним у контексті голоду 1921–1922 рр. У ньому він поставив завдання визначення причинних зв'язків у динаміці соціальних процесів та соціальних механізмів реалізації тих чи інших наслідків голоду залежно від впливу відповідних факторів. Він розглядав голод як руйнівну соціально-психологічну кризу, що має закономірну послідовність перебігу, змоделював сценарій її розгортання.

У наш час такий підхід застосовується для вивчення механізмів формування фінансово-економічних криз засобами системно-структурного, статистичного (економетричного), імітаційного та сценарного моделювання. Ці методи довели свою перспективність у сфері економіко-демографічних досліджень і можуть бути використані для аналізу соціальних катастроф, спричинених голодоморами.

Імітаційне моделювання соціальних механізмів та комп'ютерні експерименти з розробленою моделлю є завершальним етапом системного аналізу. Однак недостатня вивченість предмету навіть на рівні ідентифікації значимих процесів (факторів), їхніх взаємодій та причинності, відсутність їхнього формалізованого опису сукупністю кількісних показників (змінних) поки що перешкоджають його реалізації. Але рухатися у напрямі розв'язання цих питань необхідно.

Відповідно, **метою** нашого дослідження є спроба ідентифікації та формалізації комплексу чинників зародження, формування і подальшої модифікації соціально-психологічних наслідків періодів смертельного голодування у конкретно-історичних умовах України першої половини XX ст.

Методологія дослідження та обговорення результатів. Наше дослідження є спробою узагальнити накопичені результати наукових розвідок за темою і в цьому аспекті є компілятивним. У ньому використана методологія покрокового (ситуаційного) моделювання послідовності розгортання подій та структурного аналізу взаємодії чинників, що відображають ці події. Ретроспектива розгляду обмежена 50-річними часовими рамками. У період 1905–1950 рр. визначено 12 історико-еволюційних етапів розвитку ситуації: 1) реформи Вітте-Столипіна (1906–1914); 2) Перша світова війна і революція (1914–1917); 3) Громадянська війна і національно-визвольні змагання (1918–1920); 4) голод 1921–1923 рр.; 5) НЕП і українізація, компенсаційне відновлення (1923–1928); 6) наступ соціалізму, початок індустріалізації (1929–1932); 7) Голодомор 1932–1933 рр.; 8) колгоспна стабілізація (1934–1941); 9) Друга світова війна (1941–1945); 10) радянська реакція (1945–1946); 11) голод 1946–1947 рр. 12) повоєнне відновлення, централізація (1947–1955).

Кожний історичний етап пропонуємо описувати 12 групами характеристик:

1. Історично сформовані умови соціального середовища (особливості інституційної структури: слабкість ринкового інституціалізму, інститутів захисту власності та громадянського суспільства, одержавлення економіки, майнова нерівність, нерівність за доходами тощо; активна соціалістична-комуністична пропаганда).

2. Державна політика як фактор впливу (війна, окупація, обмеження/лібералізація ринку, зокрема сільськогосподарського, зрівняльний перерозподіл власності, конфіскації-хлібозаготівлі, політичні, економічні та соціальні репресії, державна допомога, підтримка національного розвитку, індустріалізація, колективізація, комуністична ідеократія).

3. Природно-кліматичний фактор (посуха, неврожай).

4. Соціально-політичні наслідки (посилення/послаблення влади, репресій, політичні революції, перерозподіл власності).

5. Економічні наслідки (економічні кризи, зокрема продовольчі).

6. Інтенсивність абсолютного голодування, зокрема селян.

7. Демографічні наслідки (прямі демографічні втрати: надсмертність, міграції; падіння шлюбності, народжуваності; зміни кількості та статево-вікового складу населення).

8. Медичні наслідки (поширеність фізичного виснаження, інфекційних захворювань, психічних порушень тощо).

9. Соціально-економічні наслідки (прямі економічні втрати, зростання добробуту/зубожіння населення, сільських домогосподарств, лібералізація/одержавлення економіки, розвиток/занепад селянських і фермерських господарств).

10. Соціально-психологічні наслідки (психологічна моралізація/деморалізація, суспільна активність/депресія, розвиток/деформування особистості, формування/нівелювання суб'єктних рис, зміна поведінкових установок, ціннісних орієнтацій, зміна ментальності).

11. Соціальні наслідки (посилення/дестабілізація інститутів, криміналізація; негативний соціальний відбір; розпад соціальних зв'язків, зміни соціального капіталу, самоорганізаційної здатності; зростання/спад соціальної активності національної, протестної, опору колективізації тощо; дестабілізація/зміни соціальної та інституційної структур).

12. Етнокультурні наслідки (національно-культурний розвиток/занепад; переривання історичної пам'яті, етнокультурної спадкоємності; зміни етнічного складу; зміни національного менталітету).

Взаємодії між цими характеристиками, які бажано відобразити динамічними показниками зміни знаку, ступеня або величини приросту певних змінних, доцільно розглядати в межах кожного історичного етапу, а найбільш суттєві з них – також між сусідніми етапами. Тобто динаміка процесів відображається узагальнено, зміною згаданих історичних етапів як одиниць часу. Потреба в переході до реального масштабу часу (роки, місяці) виникне на завершальних стадіях моделювання.

У ході складанні структурної схеми та поетапних матриць взаємодій на рівні характеристик виникають труднощі з теоретичною інтерпретацією. Але їх можна подолати, якщо використовувати вже напрацьовану в літературних джерелах концептуальну базу. Це дає змогу отримати теоретичну модель взаємодій як підготовчий етап для структурного моделювання. Зі значно більшими проблемами методологічного характеру стикаємося, добираючи показники для формалізованого відображення причино-наслідкових зв'язків між цими характеристиками (через недостатнє інформаційне забезпечення, відсутність статистичного спостереження за важливими характеристиками за усталеним набором показників та алгоритмів їхнього розрахунку).

З наведеного переліку характеристик зрозуміло, що наш аналіз акцентує на визначенні соціально-економічних і демо-економічних взаємодій між інституційними секторами: державне управління, селянські господарства та пов'язані з ними підприємства (фірми), сільські домогосподарства. Вони поєднані ринком сільськогосподарської сировини, що задає основний вимір соціального середовища розвитку сільського населення. А оскільки в досліджуваний період сільське населення становило до 80 % населення України, то й усього тогочасного українського етносу.

Системною ознакою ринкового середовища є ступінь його лібералізації (економічної свободи), зворотна величина до ступеня державного регулювання, одержавлення («військового соціалізму», за П.А. Сорокіним). Високий рівень економічної свободи є необхідною передумовою динамічного еволюційного розвитку соціально-економічної системи (інакше виникає феодально-бюрократичний застій). Тому інтегральний соціально-економічний результат впливу державної політики на селянство у першому наближенні може бути апроксимований показниками: ступеня свободи ціноутворення на аграрному ринку (рангова оцінка); частки валової продукції, що реалізується на аграрному ринку за вільними цінами (зворотні показники: частка державних закупівель за фіксованими цінами від валової продукції; частка державних заготівель у натуральній формі від валової продукції); ступеня одержавлення сільськогосподарського виробництва (частка с/г угідь у користуванні державних підприємств). Динаміка цих показників у досліджуваний період відображає репресивну політику комуністичного режиму щодо селянства, екстремальне зростання інтенсивності якої у 1930-х рр. зумовило глибоку деформацію українського етносу.

Тому вплив державної політики як фактору настання голоду може бути апроксимований показниками інтенсивності репресій: економічних (частка конфіскованого валового врожаю за хлібозаготівлями (у %), обсяги конфіскації земельних угідь через розкуркулення (тис. га), припинення постачання продовольства і продуктів споживання (так, ні) та політичних (кількість заарештованих, розкуркулених, депортованих (у %). Вплив природно-кліматичного фактору – показником відношення валового збору до його середніх багаторічних значень (у %).

Рівень розвитку ринкового інституціоналізму на селі може бути опосередковано відображений величиною, зворотною до частки нетоварної продукції аграрного сектора, рівень одержавлення економіки – часткою державної власності від усіх активів, майнової нерівності – децільним коефіцієнтом розподілу населення за активами у власності, рівень нерівності за доходами – індексом *Gini* або децільним коефіцієнтом розподілу населення за доходами, рівень розвитку громадянського суспільства – відношенням суми витрат бюджетів місцевого самоврядування та добровільних громадських організацій до витрат державного бюджету.

Рівень захисту власності й особистості може бути оцінений лише засобами експертної оцінки за ранговою шкалою. Соціально-політичні наслідки

історичних подій – якісними показниками (так, ні). Інтенсивність перерозподілу власності – відношенням кількості і площі угідь «розкуркулених» господарств до загальної кількості господарств і с/г угідь.

Економічні наслідки в контексті нашої теми розглядаються як похідні деструктивного політичного впливу (воєн, соціальних експериментів, репресій тощо) і тому стосуються кризових явищ в економіці, наприклад, спалахів інфляції, спадів виробництва, зокрема в аграрному секторі (аграрна криза), дефіциту продуктів харчування (продовольча криза), занепаду транспортної інфраструктури (транспортна криза). Соціально-економічні наслідки відображаються динамікою: середньодушових наявних доходів сільського і міського населення, валової продукції (окремо рослинництва і тваринництва), ресурсів селянських (фермерських) господарств (середні площа землекористування та поголів'я худоби; частка «безлошадних» тощо).

Рівень абсолютного голодування визначається масштабом дефіцитності харчування за калорійністю (% від норми). На популяційному рівні він опосередковано відображається медико-демографічними показниками поширеності дистрофії та смертності з причини фізичного виснаження.

Найповніше фіксуються статистикою демографічні наслідки смертельного голоду: безпосередні (прямі втрати населення від надсмертності, зростання міграційних потоків та сальдо міграції понад «доголодний» рівень, зменшення населення) та опосередковані (дефіцит шлюбів і народжень по відношенню до «доголодного» рівня), а також компенсаційні буми шлюбності і народжень, приріст населення (приблизно через рік після закінчення періоду голодування). Менш впевнено – медичні наслідки (показниками поширеності захворювань, пов'язаних із фізичним виснаженням, у тому числі інфекційними, та психічними порушеннями).

Популяційний контекст дослідження передбачає розгляд психологічних наслідків на соціумному рівні (як соціально-психологічних). Лише зростання соціальної деморалізації населення може бути опосередковано відображено статистикою злочинності, зокрема насильницької. Для оцінки активності життєвої позиції, розвитку особистісних якостей і суб'єктних рис, зміни поведінкових установок та ціннісних орієнтацій використовують дані соціального моніторингу на основі періодичних вибіркових соціологічних досліджень. Оскільки у досліджуваний період такого моніторингу не було, єдино можливим підходом для їхньої реконструкції є експертне оцінювання за ранговою шкалою (з урахуванням результатів досліджень ситуаційаналогів).

Соціальні зміни краще, ніж соціально-психологічні, фіксуються статистичними показниками. Наслідки послаблення інститутів та рівень криміналізації відображається статистикою злочинності; зростання протестної активності – кількістю подій і багатолюдністю страйків, вуличних акцій (демонстрацій), актів громадянської непокори, захоплень, повстань тощо. Зменшення соціального капіталу опосередковано відображається показником зростання економічної нерівності (диференціації доходів). Сила негатив-

ного соціального відбору – інтенсивністю репресій і рівнем смертності від голоду. Деформації соціальної структури – змінами у розподілах за соціальними і професійними групами (за результатами переписів населення). Водночас послаблення соціальних зв'язків, самоорганізаційної здатності та зміни інституційної структури можливо оцінити лише на основі експертного оцінювання, яке доцільно здійснити і щодо інших соціальних наслідків (для верифікації результатів, отриманих на основі статистичних даних).

Такі етнокультурні наслідки, як переривання історичної пам'яті, етнокультурної спадкоємності, зміни національного менталітету також можуть бути оцінені лише на основі експертних досліджень. Натомість зміни етнічного складу і деякі тенденції національно-культурного розвитку відображаються статистикою: у першому випадку – даними переписів населення, у другому – даними про динаміку кількості та членства у культурних і просвітницьких організаціях, мову викладання у навчальних закладах, кількість і наклад періодичних видань та книжок за мовами тощо.

Загалом виходить, що всі теоретично враховані взаємодії причин і наслідків голодоморів в Україні описуються понад 100 показниками (з урахуванням реальних можливостей інформаційного забезпечення і видалення показників, що повторюються, – понад 50).

Висновки. 1. Наша розвідка підтвердила перспективність історико-еволюційного підходу до розгляду соціальної динаміки на соціумному рівні узагальнення із урахуванням, з одного боку, змін колективних реакцій селян на зміни державної політики, а з другого – змін державної політики щодо селянства залежно від зміни стану українського сільського соціуму.

2. Теоретичний аналіз зафіксував провідну роль репресивної політики щодо селянства з боку інституційного сектора державного управління у виникненні голодоморів в Україні, цілеспрямоване використання екстремального голоду як засобу подолання громадянського спротиву геополітичним цілям метрополії, зокрема прискореній індустріалізації та соціальному реформуванню за комуністичними ідеологічними кліше.

3. Остаточне з'ясування, за якою схемою причинних зв'язків відбувалися здійснені для максимізації викачування ресурсів із сільської місцевості спрощення соціальної та деградація інституційної структур українського села, деформація менталітету селян потребуватиме подальших зусиль у напрямі побудови спочатку якісної, а потім і кількісної імітаційних моделей механізму формування соціально-психологічних наслідків згаданих демографічних катастроф.

САМОСУДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1933 р.

Н.Р. Романець
Криворізький педагогічний інститут
ДВНЗ «Криворізький національний університет»
E-mail: n.r@ukrpost.ua

Голодомор 1932–1933 рр. – одна з найбільших гуманітарних катастроф XX ст., наслідки якої (демографічні, соціально-економічні, морально-психологічні) українське суспільство відчуває досі. Тривалий час трагічні події 1932–1933 рр. замовчувалися офіційною радянською владою і лише з початком процесу перебудови у СРСР почали підійматися з небуття на рівень спеціальних наукових досліджень. Сьогодні тема Голодомору 1932–1933 рр. належить до пріоритетних напрямів української історичної науки, про що свідчить поява понад 10 тисяч монографій, збірників документів, спогадів, художніх творів, публіцистичних видань [1, С. 5]. Але незважаючи на значні досягнення українських та зарубіжних науковців, до повної реконструкції тих трагічних подій ще далеко. Зокрема, спеціального вивчення потребує соціальна поведінка населення в умовах Голодомору.

Метою даної наукової розвідки є встановлення причин поширення самосудів в українському селі у 1933 р., а також методів боротьби влади з ними.

Як свідчать документи, одним з наслідків Голодомору стало погіршення криміногенної ситуації у республіці у першій половині 1933 р. У міру посилення голоду зростав рівень злочинності серед населення: вбивства, пограбування заради шматка хліба ставали повсякденним явищем. Про це свідчить анонімний лист так званої «групи комуністів» до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.): «Багато квартир як у селі, так і в містечках зачиняються зсередини і вдень, і вночі, тому що всі живуть у небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все їстівне і [не] вб'ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і трусять» [2, арк. 31].

Особливо навесні 1933 р. збільшилася кількість крадіжок худоби. Викрадених коней, корів, овець голодні селяни різали і використовували для власного споживання. Лише в Олександрійському районі Дніпропетровської області протягом березня–квітня 1933 р. викрали 30 коней із колективних об'єднань і радгоспів, у Мелітопольському – понад 50 корів. Завдяки діяльності зграї конокрадів Студенецької сільради, колгоспи Миропільського та сусідніх районів Харківської області втратили 152 коня [3, арк. 127]. Про

неспроможність органів міліції протидіяти крадіжкам худоби красномовно свідчить той факт, що з подвір'я Олександрійської міліції викрали трьох коней [4, арк. 1127].

Вихід із ситуації центральне й місцеве керівництво традиційно вбачало у застосуванні «жорстких репресій». Притягуючи крадіїв до кримінальної відповідальності, органи юстиції мали керуватися постановою ВУЦВК від 21 грудня 1932 р. «Про охорону кінського поголів'я», яка зобов'язувала застосовувати за крадіжку коней в усуспільненому секторі найвищий захід соцоборони із заміною за пом'якшувальних обставин позбавленням волі на строк від 10 років. Як можна зрозуміти із листування Дніпропетровської обласної та районних прокуратур, органи юстиції під час розгляду справ не повинні були враховувати обставини скоєння злочину, а саме, що крадіжку вчинили бідняки, не рецидивісти через «дійсно важкий стан з харчуванням». У результаті, протягом березня – першої половини квітня 1933 р. виїзна сесія Дніпропетровського облсуду у Мелітопольському районі розглянула п'ять подібних справ, за якими засудила до розстрілу 6 осіб [4, арк. 600, 601, 671]. У другій декаді березня 1933 р. у Краснопільському районі на Харківщині дві групи конокрадів покарали за законом від 7 серпня 1933 р.: 6 осіб засудили до розстрілу, 12 – до позбавлення волі на 10 років [3, арк. 127].

Ще одним об'єктом зазіхань голодних селян стали насіннєві фонди. Кількість вкраденого насіння, як правило, була незначною. Наприклад, у колгоспі ім. Сталіна зони обслуговування Новогригорівської МТС два колгоспники набрали насіння в кишені [5, арк. 269].

Коли визрів новий врожай, голодні селяни почали зрізати колоски на колгоспних ланах. За повідомленням ДПУ УСРР від 9 липня 1933 р. факти крадіжок хліба були зареєстровані у 74 колгоспах 33 районів Одеської області і 15 колгоспах чотирьох районів Харківської області. Нерідко зрізанням колосків займалися діти. На думку органів ДПУ, дорослі спеціально використовували для крадіжок дітей, аби уникнути відповідальності. Тому влітку 1933 р. набуває поширення практика покарання батьків неповнолітніх крадіїв. Скажімо, у Люксембурзькому районі Дніпропетровської області у липні 1933 р. засудили двох селян за «перукарство» їхніх дітей [4, арк. 1030]. При цьому були допущені чергові «перекручення революційної законності», «коли судили середняків-колгоспників, що сумлінно працюють у колгоспі, весь час зайняті в степу, ...за те, що їх діти зрізали декілька колосків» [6, арк. 38].

Взагалі, об'єктами злочинів ставала переважно приватна власність колгоспників та одноосібників. Зростала й кількість крадіжок колгоспного та радгоспного майна, але несуттєво. На наш погляд, це зумовлювалося як дією «закону про п'ять колосків», так і відсутністю у більшості колективних об'єднань будь-яких продовольчих припасів. Той факт, що більшість крадіїв були «злочинцями з безвиході», доводять офіційні документи, у яких наголо-

шувалося, що «значний відсоток учасників бандитизму складали бідняки та середняки колгоспники, які раніш не мали судимостей» [7, арк. 116].

Частішали випадки, коли селяни, прагнучи отримати продовольство, не зупинялися перед вбивством. Мелітопольський дільничний прокурор у квітні 1933 р. повідомляв, що «останнім часом по району маємо дуже часто випадки грабунку з вбивством». Так, у с. Кізіярі в хаті вбили жінку та двох дітей, у с. Радивонівка Якимівського району – чоловіка та жінку. Злочини вчинили їхні сусіди з метою пограбування [8, С. 260]. З кожним місяцем криміногенна ситуація в республіці погіршувалася. Якщо у квітні на Вінничині було зафіксовано 53 прояви бандитизму, то у травні вже – 112, а за дві декади червня – 163 [7, арк. 116].

Як зазначав прокурор Олександрійської дільниці, «тероризація злочинного елементу дійшла до того, що по селах колгоспники бояться йти на роботу в поле, бо хати обкрадають самим нахабним, поширеним шляхом». У м. Олександрії на той час не залишилося жодного працівника керівної ланки району, якого б не було обікрадено. Не сподіваючись на допомогу міліції, мешканці Олександрії почали формувати загони «самоохорони» [4, арк. 1126, 1127].

Погіршення криміногенної ситуації в українському селі негативно позначилося на трудовій дисципліні колгоспників, поставивши на межу зриву весняну посівну кампанію. У більшості сіл Київської області колгоспники відмовлялися виходити на роботу, мотивуючи це небажанням втратити останнє майно й городи. Ті ж, хто продовжував працювати, були змушені охороняти власне господарство вночі. Тому місцеве керівництво, не очікуючи на допомогу з центру, почало вживати невідкладні заходи на свій власний розсуд. У Царичанському районі, скажімо, райком партії зобов'язав начальника міліції та секретарів партосередків «організувати в колгоспах, бригадах та в селі безперервну охорону з найкращих, перевірених колгоспників-активістів, комсомольців, партійців, озброївши їх дробовиками і встановивши належне постійне керівництво й контроль» [5, арк. 606]. А на Київщині в особливо «вражених селах» селян-крадіїв намагалися ізолювати на період сільгоспробіт. Вдень вони під охороною працювали на ланах, де їх залишали і ночувати. До села крадіїв взагалі не пускали. Але, як повідомляв політвідділ Ольшанської МТС, було незрозуміло, «що робити з ними далі» [7, арк. 103].

Мешканці міст і сіл, які були змушені пильнувати за своїм добром, прекрасно усвідомлювали справжні причини зростання рівня злочинності. У приватних розмовах і рядові колгоспники, і навіть частина колгоспного активу заявляли, що «люди змушені красти з голоду», «грабунки збільшилися під впливом голоду». Проте це не влаштовувало партійне керівництво, якому органи ДПУ своєчасно доповідали про «антирадянські» настрої селян. Відтак райпарткоми починають пропагандистську кампанію, яка ставила за мету переконати колгоспників, «що крадіжки, грабування і вбивства є най-

більш загострена класова боротьба куркульсько-ледарського елементу проти колективізації і сівби взагалі» [5, арк. 606].

Документи свідчать, що вжиті владою заходи щодо вилучення «бродяжницького елементу» та охорони майна колгоспників не дали належного результату. Влітку 1933 р. криміногенна ситуація в українському селі залишалася складною, що негативно впливало на перебіг збору врожаю. Тому 19 липня 1933 р. ДПУ, Генеральна прокуратура і Головне управління робітничо-селянської міліції УСРР підготували спільну директиву, згідно з якою всіх осіб без постійних занять, що проживали в селі, мали у примусовому порядку залучати на роботу до колгоспів та радгоспів. До тих, хто ухилявся, збиралися застосовувати репресію у вигляді примусових робіт або адмінвисилки. Колгоспників, одноосібників та членів їхніх родин, не зайнятих на роботі у полі, пропонувалося використовувати для охорони врожаю та майна у сільській місцевості. До районів, де особливо поширились крадіжки та грабунки, передбачалося командирувати максимальну кількість міліції, у першу чергу, кінної. Виявлених злодіїв, організаторів крадіжок і рецидивістів, мали притягувати до кримінальної відповідальності за ст.170 КК УСРР, «доводячи репресію в особливо злісних випадках до 8 років». Судді, прокурори, керівники ДПУ і міліції повинні були забезпечити розгляд цих справ у триденний термін. Традиційно не забули й про пропагандистсько-виховний момент: запропоновано ретельно підбирати об’єкти для показових судів [6, арк. 67].

Зростання рівня злочинності в українському селі в умовах голодомору й нездатність влади захистити майно і життя селян призвели до поширення самосудів, які озлоблені, голодні мешканці села вчиняли над «злочинцями з безвиході». Лише один промовистий факт: навесні 1933 р. за крадіжку глечика молока й кількох коржиків був забитий до смерті залізним кілком член колгоспу «Нова спілка» Жовтянської сільради П’ятихатського району Дніпропетровської області Я. Ткаченко. У розправі взяли участь голова колгоспу Бутейко, ветеринар Шкура, рахівник Сарана, рільник Сокол. Подібні самосуди мали місце й в інших регіонах України: колгоспі «Червона нива» Спаської сільради Новомосковського району, с. Богданівка Чечелівської сільради П’ятихатського району, с. Мишурін Ріг Лихівського району тощо [8, С. 280]. Подеколи у стихійних розправах брали участь групи селян чисельністю 100–200 осіб. Наприклад, у с. Березівка Джулинського району на Вінничині натовп із 200 селян забив на смерть крадія Стародуба [7, арк. 100].

За даними ДПУ УСРР, лише з 20 травня до 20 червня 1933 р. було зареєстровано 111 випадків самосудів у 99 селах 51 району республіки. Кількість розправ постійно зростала: якщо протягом першої декади червня було зафіксовано 37 самосудів, то протягом другої – 46. Зрозуміло, що наведені дані є неповними, оскільки не всі випадки самосудів реєструвалися. Найбільшого поширення самосуди набули у Вороновицькому й Могилів-Подільському районах Вінницької області, Корсунському, Брусилівському та Ружинському районах Київської області, Нововодолазькому й Карлівському

районах Харківської області, Недригайлівському районі Чернігівської області, Павлоградському районі Дніпропетровської області. Переважно жертвами розправ ставали «злодії з безвиході»: крадії продуктів харчування – 38 випадків, худоби – 15, а також ті, хто викопував на ланах картоплю та інші корнеплоди – 11 із 82 випадків самосудів [7, арк. 97]. Самосуди вчиняли не лише над особами, затриманими під час крадіжок, але й над тими, кого підозрювали у скоєнні злочину. Приміром, голова сільради Єгунько і секретар партосередку Оверченко з с. Лозоватки Олександрійського району побили колгоспницю Горобець, запідозривши її в крадіжці корови [9, арк. 44].

Привертає увагу той факт, що під час самосудів розправи нерідко вчинялися над крадіями, особи яких потім не могли встановити. Ймовірно, це були голодні з інших населених пунктів. Трупи вбитих під час самосудів приховували, щоб уникнути покарання. Наприклад, за наказом голови колгоспу «Червона Нива» Новомосковського району Пихаленка, тіла вбитих під час допиту селян Є. Редченка та П. Волокіти, яких підозрювали у скоєнні крадіжки, кинули до колодязя, закидали землею, а потім це місце ще засіяли зерном [5, арк. 408].

Досить часто ініціаторами й активними учасниками розправ ставали керівники сільрад, колгоспів, місцеві активісти, члени партії. Скажімо, 66 із 111 самосудів відбулися за ініціативи та за безпосередньої участі 28 голів сільрад, 6 заступників голів сільрад, 16 голів колгоспів, 17 членів правлінь колгоспів, 5 секретарів сільських партійних осередків, 88 сільських активістів. Серед них 36 осіб були кандидатами та членами партії [7, арк. 98].

Більшість самосудів супроводжувалася жорстокими знущаннями, тортурами та закінчувалися вбивством. У Володарському районі на Волині під час самосудів у жертв розправ вирізали статеві органи, а у с. Кордишівці Вороновицького району Вінницької області запідозрену у скоєнні крадіжки селянку Синицьку спочатку дві доби без їжі й води утримували у сараї, а потім поховали заживо. Усього жертвами 111 самосудів стали 247 осіб, із яких 145 загинуло або померло від побоїв. Найжахливіше, що під час розправ гинули діти, як це, зокрема, мало місце у с. Сичівка Христинівського району на Вінничині, де за крадіжку цибулі вбили 12-річну дівчину Марію Сокурко [7, арк. 98, 99, 104].

Поширенню самосудів сприяло й те, що міліція нерідко звільняла затриманих селянами грабіжників, а судові органи виносили їм м'які вироки. Зрозуміло, що суди не могли жорстоко карати всіх «злодіїв з безвиході», враховуючи кількість крадіжок та розміри вкраденого. Тільки у Київській області на початку липня 1933 р. у судах перебувало 11000 подібних справ [7, арк. 105]. Крім того, органи юстиції у своїй діяльності мали керуватися інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка націлювала на згортання масових репресій.

Розправи селян над «злочинцями з безвиході» були проявом побутового здичавіння людей, змучених голодом, а їхня жорстокість зумовлювалася тим, що голодні злодії забирали у таких же голодних селян останнє продовольство, прирікаючи їх на жахливу смерть. Поширенню самосудів сприяла

й загальна морально-психологічна атмосфера, що панувала в українському селі доби колективізації та Голодомору. Перманентне застосування репресій щодо селян, безкарність місцевого керівництва призвели до того, що селянське суспільство звикло жити в умовах насильства. До того ж у 1933 р. для великої кількості людей смерть перетворилася на буденне явище, а це в свою чергу нівелювало цінність людського життя.

Представники влади прекрасно усвідомлювали, що «крадіжки й самосуди – взаємопов'язані явища». У секретних доповідних записках і телеграмах до центральних установ місцеві очільники визнавали, що «самосуди набули характеру стихійного руху проти крадіжок і бандитизму» [7, арк. 107, 116]. Проте офіційна реакція влади була іншою. За звичною термінологією самосуди кваліфікували як зброю ворогів радянської влади. На думку Наркомату юстиції УСРР, «через самосуди класово-ворожі антирадянські елементи на селі намагаються свідомо дезорганізувати роботу органів влади і колгоспів» [6, арк. 98]. А голова Дніпропетровського облвиконкому І. Гаврилов у своїх висновках пішов ще далі, заявивши, що «цю форму можуть використовувати контрреволюційні елементи»: «Сьогодні кричать «бий злодія», а завтра комуніста і взагалі під цей шумок можна вбити когозавгодно» [8, С. 288].

Оскільки самосуди над голодними грабіжниками набули характеру своєрідної епідемії, до боротьби з ними залучили органи юстиції. 5 червня 1933 р. Наркомат юстиції УСРР звернувся до органів прокуратури з листом, вимагаючи вжити невідкладних заходів щодо виявлення та притягнення до суворої відповідальності організаторів та підбурювачів самосудів. Службових осіб, що не вживали заходів, щоб запобігти самосудам або навіть самі брали в них участь, пропонувалося судити показовими судами [8, С. 280].

Знову до питання боротьби з самосудами Наркомат юстиції УСРР повернувся 9 серпня 1933 р., підготувавши директиву, фактично ідентичну за змістом попередній. Єдиною новацією у ній була вимога до органів дізнання, слідства, прокуратури й суду «забезпечити боротьбу з усіма видами крадіжок на селі» [6, арк. 98].

Варто сказати, що серпнева директива Наркомату юстиції УСРР була підготовлена за прямою вказівкою політбюро ЦК КП(б)У. У такий спосіб партійне керівництво республіки відреагувало на самосуд у с. Крапивне Уланівського району Вінницької області, що стався 31 липня 1933 р., внаслідок якого загинуло 5 колгоспників [10, арк. 158]. Усього протягом квітня–липня 1933 р. у Київській області було проведено 222 судових процеси над учасниками самосудів, у Вінницькій – 50, Одеській – 31 [11, арк. 4].

Іноді суди виправдовували організаторів подібних розправ, тому що не могли встановити причину смерті жертви насильства: голод чи нанесення побоїв. Так було виправдано бригадира артілі «Трудова» Йосипівської сільради на Дніпропетровщині Ф. Плічка, який у травні 1933 р. побив за крадіжку цибулі на своєму городі колгоспницю М. Жушман. Жінка після побоїв захворіла і через декілька тижнів померла. Але П'ятихатський районний народ-

ний суд дійшов висновку, що «покривжена Жушман померла не від побоїв, бо була надто слаба та померла майже через півтора місяці» [12, арк. 56].

Незважаючи на вжиті владою заходи, ситуація на краще не змінилася протягом всього літа 1933 р. За неповними даними, під час збиральної та хлібозаготівельної кампанії 1933 р. у республіці було зафіксовано 30 випадків самосудів [13, арк. 99].

4 жовтня 1933 р. Президія ЦКК ВКП(б) і Колегія НК РСІ СРСР звинувачували у відсутності належної боротьби з самосудами Наркомат юстиції УСРР. Зокрема, вказувалося, що директива від 9 серпня 1933 р. була видана занадто пізно, коли розправи селян над злочинцями набули великого поширення. У цілому, неефективність боротьби з самосудами зумовлювалася тим, що органи юстиції намагалися ліквідувати явище, не усунувши його причин. Без стабілізації продовольчої ситуації в українському селі не можна було припинити дрібні крадіжки, а відповідно й розправи селян над «злочинцями з безвиході».

Підсумовуючи, зазначимо, що головною причиною поширення самосудів в українському селі був голод і зумовлене ним зростання злочинності. Разом з тим, на наш погляд, слід розрізняти стихійні розправи селян над «злочинцями з безвиході» і самосуди, організовані місцевими можновладцями, які супроводжувалися тортурами і знущаннями над підозрюваними у скоєнні злочину. В останньому випадку можна казати про продовження практики насильства, що набула поширення під час хлібозаготівельних кампаній 1931–1933 рр. і яку центральна влада цинічно називала «порушеннями соціалістичної законності».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. – Т.6 / Упоряд. Ю. Мицик. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 690 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. П-19. – оп. 1. – спр. 587.
3. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – оп. 20. – спр. 6320.
4. ДАДО. – Ф. Р-1520. – оп. 3. – спр. 37.
5. ДАДО. – Ф. Р-1520. – оп. 3. – спр. 36.
6. ДАДО. – Ф. Р-2262. – оп. 1, дод. – спр. 1.
7. ЦДАГО України. – Ф.1. – оп. 20. – спр. 6395.
8. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки) : Зб. докум. / Упор. : Є.І. Бородін, О.В. Касьянов, Н.В. Киструська [та ін.]. – Дніпропетровськ : Герда, 2008. – 498 с.
9. ДАДО. – Ф. П-19. – оп. 1. – спр. 1494.
10. ЦДАГО України. – Ф.1. – оп. 6. – спр. 284.
11. ДАДО. – Ф. Р-1520. – оп. 3. – спр. 35.
12. ДАДО. – Ф. Р-1520. – оп. 3. – спр. 86.
13. ЦДАГО України. – Ф.1. – оп. 20. – спр. 6390.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ ЯК НАЙВІДЧУТНІШИЙ УДАР У СКЛАДОВІЙ ГЕНОЦИДУ УКРАЇНСТВА

В.І. Сергійчук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
E-mail: serhijchuk@ukr.net

Терміном «геноцид» позначають цілеспрямоване знищення владою нації або етнічної групи. Він може втілюватись і протягом тривалого часу шляхом різних дій, спрямованих на зумисне створення державою умов для поступової втрати ідентичності окремими членами національної групи, проти якої здійснюється цей злочин. Саме до такого способу знищення українства через русифікацію і вдалося царське самодержавство невдовзі після Переяславської ради 1654 року. Зрусифікувавши більшу частину еліти українства до середини XIX століття, царизм заявить на весь світ, що українства «не было, нет и не может быть».

Але воно таки відродиться в роки Першої світової війни. І не тільки на всіх теренах Російської імперії, а й зініціює початок Великої Лютневої демократичної революції в Петрограді виступом солдатів-українців Волинського полку. Потім українці добилися автономії, проголосили незалежну Українську Народну Республіку. Коли ж більшовики знищили її, то не змогли ліквідувати національний дух українців. І вони придумали тоді нову тактику боротьби з національно-визвольним рухом, який не припинявся в різних формах на всіх теренах, – дозовану українізацію. І саме її розмах – від Балтики до Тихого океану – налякав російських більшовиків найдужче. Вони усвідомили, що можуть втратити Україну, без якої не мислився Радянський Союз. А оскільки національно-визвольний рух підтримувався селянством, яке завжди плекало національні традиції, то саме проти нього й було скеровано головний удар, який можна було б виправдати неврожаєм через погані погодні умови.

Наслідки цього цілеспрямованого злочину виявилися вражаючими: за період 1926–1939 років населення СРСР збільшилося на 16 %, РРФСР – на 28, БРСР – на 11,2, а в УРСР кількість жителів зменшилася на 9,9 % [1, С. 398].

З огляду на масштаби цих втрат, маємо говорити принаймні про шість ознак злочинних дій більшовицької влади, що підпадають під Конвенцію ООН щодо геноциду.

1. В українського населення було насильно забрано все продовольство, що відповідно прирікало його на голодну смерть. Скажімо, постановою

Раднаркому УРСР від 1 грудня 1932 року передбачалося забрати навіть картоплю, яка була видана на трудодні [2, арк. 38]. Крім того, Сталін своєю телеграмою від 8 листопада 1932 року до секретаря ЦК КП(б)У Менделя Хатаєвича наголосив, що політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про те, щоб припинити торговельне забезпечення сільського населення УСРР. Виконуючи цю вказівку, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило 10 листопада ось таку постанову: «Во исполнение директивы ЦК ВКП(б) от 9. XI и во изменение директивы ЦК КП(б)У от 6-XI в связи с совершенно неудовлетворительным ходом выполнения плана хлебозаготовок приостановить полностью отгрузку товаров на село, в том числе целевым назначением» [3, арк. 147].

Особливо ж промовистим свідченням геноциду є запровадження стосовно окремих населених пунктів і навіть районів так званих чорних дощок Кагановича, коли збройною силою оточували поселення й вивозили звідти всі продовольчі продукти з торговельної мережі, а найбільш непокірних владі заарештовували.

Такі «чорні дошки» в основному запроваджувалися і в хліборобських районах поза межами УСРР, де, як правило, переважали українці. Так, систему каральних заходів через «чорні дошки» за рекомендацією Сталіна було запроваджено і в Казахстані. Але ті села Усть-Каменогорського чи Федорівського районів, яких це стосувалося, виявилися, як правило, українськими. Скажімо, за переписом 1926 року Федорівський район нараховував 28302 жителів, з яких 25408 були українцями [4, С. 146].

2. Забравши все їстівне в українського населення, влада не дозволила йому роздобути засоби для існування в інших регіонах СРСР. Постанова ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР за підписами Сталіна і Молотова від 22 січня 1933 року про заборону виїзду стосувалася селян України й Кубані, де за переписом 1926 року українців нараховувалося 915450, тобто понад дві третини від усього населення [5, С. 146].

Цим документом, до речі, каральним органам доручалося арештовувати тих «селян України і Північного Кавказу, що пробралися на північ», а після того, коли серед них будуть відібрані «контрреволюційні елементи, повертати інших у місця їхнього проживання». Як свідчить зведення таємно-політичного відділу ОДПУ СРСР, за грудень 1932 – січень 1933 років із сіл тільки 215 районів України виїхало 85217 одинаків і 9213 родин: з Київської області – 26344, Харківської – 26129, Дніпропетровської – 12421 одинаків і 3845 родин, Донецької – 9561, Одеської – 3950 і 4020 відповідно, Чернігівської – 5593 і 837, Вінницької – 5068 і 511 [6, С. 120].

Однак ці дані навряд чи є повними, оскільки лише із Звенигородського району тодішньої Київської області в різні регіони СРСР розбіглося за 1932 рік понад 10 тисяч осіб, як свідчив місцевий лікар П. Блонський [6, С. 125].

Крім того, не можна погодитися з твердженням російського дослідника О. Шубіна, що цю міграцію українського сільського населення поглинула в основному українська індустрія [7, С. 280].

Скажімо, на шахти тресту «Кадіїввугілля», що в Донбасі, у жовтні 1932 року на роботу приймали в основному не голодних українських селян: з України – 118 осіб, Татарстану – 403, Білорусії – 125, Центрально-Чорноземної області – 194, Західної – 14 [8, арк. 42, 43].

Тут мусимо додати, що коли голодні казахи вдавалися до так званого відкочів'я, тобто перекочовували на якийсь період до районів Західного Сибіру, Киргизії, навіть до Китаю, то стосовно них жодних постанов про насильницьке повернення в архівах не виявлено. Тобто, казахам не забороняли шукати продукти харчування за межами своєї республіки. Про це, до речі, свідчать і десятки архівних документів, виявлених нами у Казахстані. Так, у телеграмі керівників Казахстану Мірзояна і Кулумбетова від 29 серпня 1933 року наводяться дані про те, що тільки в Середньо-Волзькому краї Російської Федерації на той час перебувало «влаштованих казахів на різних роботах 15386 осіб» [9, арк. 101].

Поширену практику відкочування голодних казахів у навколишні регіони підтверджують і російські автори. Віктор Кондрашин стверджує, що казахи мали можливість в Поволжі навіть працевлаштуватися цілими господарствами в період голодомору. Наприклад, у Сорочинському районі Середньо-Волзького краю в той скрутний час трудилося 81 господарство в кількості 391 особи [10, С. 188].

У Казахстані навіть опубліковано спеціальне дослідження про те, як голодні казахи рятувалися від смерті в Західному Сибіру [11, С. 12].

І тільки стосовно голодного українського населення знаходимо драконівські, за висловом В. Кондрашина, директиви щодо позбавлення його можливості врятуватися від смерті в сусідніх регіонах.

Тобто, 22 січня 1933 року з Москви заборонили виїзд селян України і Північного Кавказу (дислокація постійних і маневрених загороджувальних загонів ОДПУ чітко вказує на те, що блокувалися саме райони з українським розселенням, насамперед Кубань). А от більшовицька влада Нижньої Волги сама напросилася в Сталіна на блокування свого регіону, про що свідчить шифротелеграма другого секретаря Нижньо-Волзького крайкому ВКП(б) Я. Гольдіна від 16 лютого 1933 року: «Просимо поширити на наш край усі заходи, здійснювані на Північному Кавказі й Україні по боротьбі з масовими виїздами» [6, С. 122].

Однак треба пам'ятати, що там компактною масою проживали українці-хлібороби. На Нижній Волзі в 1930 році в цьому плані виділялося чотири райони: Владимирський Астраханського округу (до 90 % українців); Самойловський у Балашовському окрузі – понад 40 тисяч; Красноярський, у якому мало мешкати 45 тисяч українського населення; Миколаївський Камишинського округу, де в той час нараховувалося близько 81 % українців [12, С. 235].

3. Ознака свідомого геноциду українства з боку більшовицької влади – це замовчування правди про Голодомор перед світовою громадськістю, яка могла б подати продовольчу допомогу населенню, що голодувало. Відомо, що в систему дезінформації були втягнуті визначні діячі світової культури

Ромен Ролан, Бернард Шоу, прем'єр-міністр Франції Еріо, котрі переконували світ про відсутність голоду в Україні. Як і підкуплений Сталіним американський журналіст ВолтерДурант із «Нью-Йорк таймс».

Більше того, щоб переконати світ у тому, що продовольчої проблеми в країні не існує, уряд СРСР у цей час здійснював широкомасштабний експорт українського хліба до країн Заходу, розраховуючись таким чином за поставлене обладнання. У розмові з уже згаданим Дуранті Сталін 25 грудня 1933 року наголосив: «За останні два роки ми виплатили великі суми – два роки тому назад наші кредитні зобов'язання рівнялися 1400 мільйонів. Все це ми виплатили...» [13, С. 687].

4. Свідоме недопущення тієї матеріальної допомоги для голодних в Україні, яку все-таки організовувала наша еміграція. Навіть грошову допомогу, що переказували з Німеччини (сам Гітлер здав у фонд допомоги голодним німцям України тисячу марок), більшовицька влада забирала собі, полишаючи тих, кому адресувалися кошти, помирати.

5. Ознакою геноциду, на наш погляд, є так зване доприселення, коли на місце вимерлих українців свідомо переселялися мешканці Росії й Білорусі, чим розмивалась суцільність української етнічної території, зокрема, в південно-східних областях України. А вперше це було апробовано у кубанській станиці Полтавська, до якої після її виселення до Казахстану на початку 1933 року вже почали прибувати звільнені в запас червоноармійці й ветерани ОДПУ. Наприкінці місяця їх уже налічувалось тут понад дві тисячі. Крайова газета «Молот» відгукнулась на це таким пасажем: «Нет больше «черной станицы» Полтавской, а есть цветущая станица Красноармейская». В іншому випуску цієї газети на першій сторінці великими літерами було набрано: «Нет больше станицы Полтавской – националистического кулацко-петлюровского гнезда на Кубани! Есть станица Красноармейская – верная опора советской власти и колхозного строя!» [14, С. 124].

Операція зі знищення українства на Кубані й заселення її вихідцями з російської глибинки планувалася заздалегідь і розроблялася до дрібниць. Так, за тиждень до депортації станиці Полтавської заступник наркома з військових і морських справ СРСР Михайло Тухачевський підписав таємну директиву, якою передбачалося до 10 січня 1933 року здійснити набір «особенно надежных в политическом отношении» серед тих, хто був в армійських рядах – для заселення опустілих хат. При цьому особливо наголошувалося, що «уроженцы СеверногоКавказа и Украины вербовке не подлежат» [15, С. 145].

Маємо підстави припускати, що план на розмиття української етнічної території був підготовлений ще раніше. Скажімо, вже 1931 році в селах Терлівка і Горбасів Летичівського району на Поділлі розпочали споруджувати казарми на зразок військових. Наступного року в них уже вселяли демобілізованих червоноармійців-доприселенців різних національностей. Тих, хто перед закінченням строкової служби вже був перевірений «особими отдєлами», могли зі своїми родинами вселятися до цих новобудов. За

свідченням очевидців, «у колгоспі, до якого прибували такі червоноармійці – допереселенці, вони діставали все потрібне для життя: одну корову, свині, кури, город і насіння для городу. Крім того, вони увесь 1932–1933 рік отримували військовий пайок хліба і приварку. Їхнім завданням було стерегти колгоспний хліб від голодних селян, а також працювати в колгоспі як звичайні робітники, бригадири тощо» [16].

6. Духовний геноцид, який призвів до масової відмови від української нації через страх репресій, особливо за межами УСРР. Бо якщо голод поширився на всі регіони й під його смертельну косу потрапили всі народи, як намагається дехто переконувати нині, то виникає одразу ж питання: чому в постанові ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області» не йдеться про припинення коренізації, скажімо, білорусів, котрих було дуже багато в останній, тобто на нинішній Смоленщині? Чому російські історики й ті, хто йде їхніми слідами, не звертають увагу на вказану постанову, якою чітко пов'язується хлібозаготівельна кампанія із призупиненням національного розвитку тільки однієї нації там, де вона споконвіку проживала, і грубою ліквідацією цього процесу, на її етнічному компактному розселенні поза межами УСРР:

«6. ЦК і РНК відзначають, що замість правильної більшовицької політики в ряді районів України українізація проводилася механічно, без врахування конкретних особливостей кожного району, без ретельно підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та інш. створення своїх легальних прикрить, своїх контрреволюційних ячейок і організацій.

7. Особливо ЦК і РНК вказують Північно-Кавказькому крайкому і крайвиконкому, що легковажна, небільшовицька «українізація» майже половини районів Північного Кавказу, яка не витікає з культурних інтересів населення, при повній відсутності контролю за українізацією школи і преси з боку крайових органів дала легальну форму ворогам радянської влади з боку куркулів, офіцерів, реемігрантів-козаків, членів Кубанської ради і т. д.» [8, арк. 236].

А з метою «розгрому спротиву хлібозаготівель куркульських елементів і їх партійних і безпартійних прислужників» Москва вдається до цілого ряду репресивних заходів, що стосуються розвитку тільки української нації:

«а) Виселити в найкоротший термін у північні райони СРСР із станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної, всіх жителів, за винятком справді вірних радвладі і не задіяних у саботажі хлібозаготівель колгоспників і одноосібників і заселити цю станицю добросовісними колгоспниками-червоноармійцями, що працюють в умовах малоземелля і на невдобних землях в інших краях, передавши їм всю землю і озимі посіви, будівлі, інвентар і худобу виселюваних...

б) Заарештованих зрадників партії на Україні як організаторів саботажу хлібозаготівель, колишніх секретарів райкомів, голрайвиконкомів, зав.

райзу, голкрайколгоспсоюзів... судити, давши їм від 5 до 10 років ув'язнення в концентраційних таборах.

в) Усіх виключених за саботаж хлібозаготівель і сівби «комуністів» виселяти в північні райони нарівні з куркулями.

г) Запропонувати ЦК КП(б) і РНК України звернути серйозну увагу на правильне проведення її (українізації. – *В. С.*), вигнати петлюрівські й інші дрібнобуржуазні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати і виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації.

д) Негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українських» районів, а також усі газети і журнали з української мови на російську мову як зрозумілішої для кубанців, а також підготувати й до осені перевести викладання в школах на російську мову. ЦК і РНК зобов'язують крайком і крайвиконком терміново перевірити й поліпшити склад працівників шкіл в «українізованих» районах» [8, арк. 237].

Такого комплексу репресивних заходів щодо українства до жодної іншої нації Москва тоді не застосувала. Відтак, якщо за переписом 1926 року українців на теренах майбутнього Краснодарського краю було 1580895 осіб, то в 1939 там їх виявилося лише 143744 (розраховано російськими дослідниками за [4, 17]).

Дослідники з Кубані визнають, що «перш за все це наслідки колективізації, репресій, голоду, коли скорочення місцевого населення (переважно українського) компенсувалося масовими міграційними потоками з південноросійських і центральних областей Росії, з Ростовської області і Ставропольського краю для того, щоб заселити опустілі станиці. У своїй масі і цей міграційний потік в етнічному плані був російським» [18, С. 52].

Кубанські дослідники також визнають, що швидке зростання кількості росіян й відповідне зменшення чисельності українців у 30-х роках минулого століття у цьому регіоні пов'язується зі зміною останніми національної самосвідомості. А чи не під впливом цілеспрямованих антиукраїнських репресій це сталося, починаючи з сумнозвісної постанови Кремля від 14 грудня 1932 року?

Сьогодні, до речі, у нинішньому Краснодарському краї заявили себе українцями 131774 особи (2,57 % від усього населення), у той час коли на відповідній території 80 років це була найбільша етнічна група в абсолютному вираженні. Під впливом чого зникли кожні десять з одинадцяти українців тільки на Кубані – хіба не цілеспрямований геноцид саме українства спричинив до таких жахливих наслідків?

Ця цілеспрямована репресивна політика більшовицької влада щодо українства на всіх теренах СРСР підтверджена була 15 грудня 1932 року, коли Сталін і Молотов підписують нову постанову Кремля про припинення українізації на Далекому Сході, в Казахстані, Сибіру, Поволжі, Центрально-Чорноземній області...

Доповідаючи ЦК ВКП(б) про виконання цієї постанови, керівники ідеологічного відділу Казахстанського крайкому більшовицької партії 9 червня 1933 року зазначали, що з 96 українських шкіл на російську переведено лише 44, а «в таких найголовніших українських районах, як Акбулакський і Федорівський, переведено тільки 3 школи. Переведені на російську мову Атбасарський і Акбулакський педтехнікуми. Всього в краю було 3 українські газети («Більшовицький штурм» у Федорівському районі, «Прапор колгоспу» – Атбасарському і «За соц. будову» – Акбулакському), вони всі зараз переведені на російську мову» [18, арк. 119].

То чи не це вплинуло на те, що після страшного голодомору 1932–1933 років перепис 1939 року у Казахстані з урахуванням міграційних процесів показав, наприклад, удвоє зменшену кількість українців?

Рафаель Лемкін, який уперше вжив термін «геноцид», зазначав, що «між 1926 і 1939 роками частка українців в населенні України знизилася з 80 до 73 %. Внаслідок голоду і депортації українське населення зменшилося в абсолютних числах з 23,2 млн до 19,16 млн, тоді як неукраїнське населення зросло на 5,6 млн. Якщо взяти до уваги, що колись Україна мала найбільший рівень приросту населення в Європі, приблизно 800 тисяч річно, то можна легко побачити, що російська політика досягла свого» [19, С. 41].

Це, за його словами, «мабуть, класичний приклад радянського геноциду, його найдовший і найширший експеримент русифікації – винищення української нації» [19, С. 37].

Виступаючи на багатолюдній протестаційній маніфестації у Нью-Йорку восени 1953 року, Р. Лемкін висловив тверде переконання і упевненість, що Москві не пощастить завершити злочин над українським народом та що «той нарід досягне своєї мети – вільного життя в своїй незалежній державі, до якої він так героїчно змагає» [20].

Як бачимо, Р. Лемкін виявився правий. Українці не тільки проголосили незалежність – вони спромоглися засудити творців геноциду свого народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Український хліб на експорт: 1932–1933. – К., 2006. – 398 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 27. – оп. 13. – спр. 1221. – Арк. 38.
3. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – оп. 6. – спр. 266. – Арк. 147.
4. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Казакская АССР. Отдел І. Народность, родной язык, возраст, грамотность. – М., 1928. – С. 146.
5. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М., 1930. – Т. 39. – С. 146.
6. Отечественные архивы (Москва). – 2009. – № 2. – С. 120.
7. *Шубин А.* Великая депрессия и будущее России / Шубин А. – М. : Яуза, ЄКСМО, 2009. – С. 280.
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – оп. 20. – спр. 5315. – Арк. 42, 43.

9. Архів Президента Казахстану (Алмати). – Ф. 141. – оп. 1. – спр. 5729. – Арк. 101.

10. *Кондрашин В.* Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни / Кондрашин В. – М., 2008. – С. 188.

11. *Малышева М.* Казахи – беженцы от голода в Западной Сибири. 1931–1934 год / Малышева М., Познанский В. – Алматы, 1999. – С. 12.

12. Известия Нижне-Волжского крайисполкома. – 1930. – № 19–20. – С. 235.

13. Внешняя политика СССР. Сборник документов (1925–1934 гг.). – М., 1945. – Т. III. – С. 687.

14. Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки : Міжвідомч. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАН України – К., 2008. – С. 124.

15. *Чуркин В.* Неизвестнаявойна // Дон. – 1991. – № 7. – С. 145.

16. Українські вісті (Новий Ульм). – 1953. – 31 травня.

17. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги. – М., 1992.

18. *Ракачев В.* Украинцы на Кубани: особенности демографической истории / Ракачев В. // Кубань-Україна: вопросы историко-культурного взаимодействия. – Выпуск 1. – Краснодар, 2006. – С. 52.

19. *Лемкін Р.* Радянський геноцид в Україні / Рафаель Лемкін. – К., 2009. – С. 41.

20. Українські вісті (Новий Ульм). – 1953. – 22 жовтня.

НАСЛІДКИ СОЦІАЛЬНИХ КАТАСТРОФ 1930-х РОКІВ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї

Л.І. Слюсар
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України
E-mail: L.Slyusar@bigmir.net

Розвиток сім'ї та її функцій у кожному суспільстві є інтегральним результатом загальноісторичної структурно-функціональної трансформації сім'ї, особливостей ментальності та шлюбно-сімейних традицій даного населення, а також тих форм суспільної організації, через які проходить конкретне суспільство та його інститути. Сім'я як базовий інститут суспільства характеризується значною сталістю, прямо не залежить від форми організації соціуму, разом з тим вона чутливо реагує на всі зміни у життєдіяльності населення, і різкі повороти в історичному розвитку впливають як на кількісні характеристики шлюбно-сімейної сфери, в першу чергу на динаміку шлюбно-сімейних процесів, так і на внутрішньо-якісну сутність інституту сім'ї (її функції, систему відносин). Прикладом такої «реакції» є феномен зниження шлюбності у період воєн та її післявоєнний компенсаційний підйом, який на території України у період російсько-турецької (1876–1877 рр.) і російсько-японської (1904–1905 рр.) воєн було описано українськими демографами [1]. У праці «Шлюбність на Україні» П. Пустоход і М. Трацевський дійшли висновку, що російсько-турецька війна найпотужніше вплинула на зменшення шлюбності на Херсонщині, Таврії та Катеринославщині, тобто у південних губерніях, загальноукраїнські коефіцієнти через цю війну зменшились на 20–25 %, а через японську війну – приблизно на 15 % [1, С. 84–195].

Однак «збої» у життєдіяльності і розвитку української людності, викликані цими локальними війнами, не йдуть у порівняння з руйнівним впливом воєн та соціальних катастроф ХХ століття, що відбувались на території України. Складний, а періодами і трагічний шлях українського суспільства впродовж ХХ століття значною мірою вплинув на життєдіяльність сім'ї в країні, трансформував прояв загальних закономірностей її розвитку. Переворот 1917 р. започаткував глибокі зміни всіх сфер життєдіяльності населення, які відбувались ціною втрати колосальної кількості людських життів. Роки «просування» радянської влади на територію України (приблизно 1918–1920 рр.) – це період масових людських втрат, спричинених військовими діями і політичними репресіями, а також голодом у подальші 1921–1923 рр., глибока наукова оцінка яких ще не завершена. За розрахунками

С.І. Пирожкова та О.Л. Перковського, що ґрунтуються на неопублікованих працях Демографічного інституту УАН, за цей період населення України зменшилось не менш ніж на 5,7 млн осіб [2, С. 718–719]. Соціальні потрясіння цього періоду утворили «демографічну розривність в населенні України» [3, С. 639], що свідчить про повну дестабілізацію процесів відтворення населення, людського розвитку, у тому числі шлюбно-сімейних процесів.

Повернення до мирного життя не принесло стабільності в українську сім'ю, адже 1920-ті роки – це період її «революційного» оновлення, тобто штучно форсованої модернізації внаслідок повної лібералізації шлюбно-сімейного законодавства в умовах докорінної перебудови соціально-економічного середовища на нових «комуністичних» принципах організації суспільства. Розвиток шлюбу та сім'ї у 1920-ті роки відбувався, з одного боку, під впливом нового соціально-економічного середовища і політики держави стосовно цих інститутів, що продукувало нову систему морально-етичних норм і соціальних стандартів, з іншого – під впливом історично стійких цінностей і норм сімейного способу життя українського народу. Це змінило перебіг шлюбно-сімейних процесів, надало їм неоднозначного характеру. Так, попри поширення у перші післяреволюційні роки теорій «вільного кохання», «розкріпачення статевих відносин» та дискредитації сімейних цінностей, в Україні зберігся традиційний для неї високий рівень шлюбності населення: «тепер шлюбність по всій Україні набагато вища, ніж перед імперіалістичною війною» [1, С. 146–147]. Разом з тим, шлюб втратив колишню стабільність, стрімко зростала кількість розлучень, які ще на початку XX століття серед українців були рідкісним явищем. Високий рівень розлучуваності став одним із факторів, який сприяв підвищенню інтенсивності шлюбності, особливо у великих містах. Інтенсивність шлюбності розлучених чоловіків демографи того часу вважали вражаючою [1, С. 156].

Зміни матримоніальної поведінки населення відбувались і у містах, і у сільській місцевості, і все ж сільське населення меншою мірою «відійшло» від традиційної сімейної поведінки. Коефіцієнт несталості шлюбу (співвідношення кількості зареєстрованих розлучень і шлюбів протягом року) у сільській місцевості зростав не так стрімко, як у містах, залишаючись на нижчому рівні (таблиця).

Коефіцієнт несталості шлюбу в Україні у 1924–1929 рр., %

Роки	Всі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
1924	12,9	17,7	11,6
1925	16,5	22,1	15,0
1926	16,0	24,1	14,1
1927	16,8	25,3	14,5
1928	17,8	26,6	15,2
1929	21,9	32,2	18,9

Джерело: авторські розрахунки за даними офіційних статистичних видань і архівними матеріалами.

Слід зазначити, що сільське населення завжди відрізняється від міського більш традиційною поведінкою, що забезпечує певну стабільність розвитку: міське населення більш схильне до пошуку нових форм шлюбно-сімейної поведінки, її трансформації у нових історичних умовах, а сільське, дотримуючись традицій і звичаїв, забезпечує певну сталість і послідовність. Ця традиційність сільських мешканців була особливо цінною на етапі різких змін, у 1920-ті роки, коли покоління, які у перші роки ХХ століття починали своє сімейне життя на принципах релігійної моралі, продовжили свою життєдіяльність в умовах зовсім іншого соціально-економічного середовища та «модернізованого» шлюбно-сімейного законодавства, що призвело до загострення низки соціально-економічних проблем. Штучно прискорена більшовицькою владою модернізація демографічної поведінки населення, у першу чергу руйнація традиційної патріархальної сім'ї, «гальмувалась» традиційністю, релігійністю сільського населення, а також особливістю його життєвого укладу.

Однак трагічні події 1930-х років – Голодомор 1932–1933 рр., масові переселення з України сімей селян, віднесених до буржуазії – дали змогу сталінському режиму знищити українське селянство і як клас дрібних власників, що мав потенції до економічної незалежності, і як національно-етнічну спільноту, менталітет якої ще зберіг традиції вільної хліборобської праці та сімейної організації життєдіяльності особистості. Ці події можна визначити як війну із сімейним селянським господарством і, фактично, з традиційною селянською сім'єю [4, С. 595]. Здійснюючи насильницьку колективізацію, сталінський режим депортував з України тільки як домогосподарства кулаків 200 тис. селянських сімей, що становили найбільш продуктивну частину трудового потенціалу українського села, і, за розрахунками демографів, налічували не менше 1 млн осіб [5, С. 29].

У 1932–1933 рр. катастрофічний голод охопив міста і села України, але найбільше постраждало українське селянство. За оцінками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, демографічні втрати України від Голодомору склали 3,4 млн внаслідок підвищеної смертності та 1,1 млн через зниження народжуваності [6, С. 266–267]. Відбулась руйнація природних процесів відтворення населення: колосальний підйом смертності поєднувався з обвальним падінням шлюбності і народжуваності: у порівнянні з 1929 р. у сільській місцевості загальний коефіцієнт шлюбності у 1932 р. знизився майже удвічі (у містах на 26 %), а загальний коефіцієнт народжуваності у 1933–1934 рр. – у 2,2 рази (у містах – на 15 %).

Особливо жахає штучний характер демографічної катастрофи цих років, адже вона викликана не зовнішньою воєнною інтервенцією і не природними катаклізмами; адже без «революційної» аграрної політики, яка зводилась до примусової суцільної колективізації та непосильної хлібозаготівлі, тотального вилучення продовольства у селян [7, С. 440–456], несприятливі погодні умови ніколи не мали б таких катастрофічний наслідків. Штучно організована соціальна катастрофа дала змогу сталінському режиму оста-

точно утвердитись на території України. Сталінський режим використовував соціальні катастрофи для модернізації суспільства відповідно до своєї ідеологічної доктрини – індустріалізації та соціалістичної перебудови, у тому числі, як стверджує С. Захаров, соціальні катастрофи прискорювали демографічну модернізацію [8], тобто давали можливість «створювати» слухняне населення з відповідною поведінкою, яке могло забезпечити соціалістичну індустріалізацію. С. Пирожков і А. Перковський, узагальнюючи наслідки соціальних катастроф 1920–1930 рр., дійшли висновку, що без стихійних і керованих демографічних катастроф неможливе виникнення того, що називають соціалістичним способом виробництва [2, С. 728].

Беззаперечним є руйнівний вплив на демографічний розвиток України, у тому числі на українську сім'ю, трагічних подій 1930 років – Великого Голоду, а також масових репресій: знищення людей спричинило знищення мільйонів сімей, як нинішніх, так і тих, які могли бути створені у майбутньому. Однак це лише одна (кількісна) сторона втрат. Катастрофи такого рівня, коли «різке зростання смертності населення ‹…› може викликати більш-менш тривалу біосоціальну деградацію конкретно-історичного населення» [2, С. 714], деформуючи сімейну сферу відтворення населення, впливають на сімейний спосіб життя, на його ментально-інституційні засади. В умовах Великого Голоду сім'я не в змозі була виконувати свої основні функції: репродуктивну (дітонародження), соціалізації (виховання дітей) та функцію матеріального утримання дітей, не виконувала і функції захисту й утримання представників старшого покоління. Існує багато свідчень того, що в тих умовах у першу чергу гинули маленькі діти і старі люди, що батьки відвозили дітей у міста і на залізничні станції і кидали їх там, тому що не могли прогодувати і мали надію на порятунок дітей у чужих, «поза сімейних» умовах [9]. Виникла численна група дітей, позбавлених опіки батьків, здебільшого сиріт, які проживали у притулках і патронатних центрах, умови в яких були жахливими [10]. Відомо, що для виснаженої голодом людини характерним є втрата чутливості, байдужість до свого життя і життя своїх близьких [11]. Мали місце і страшні випадки канібалізму, викрадання з цією метою дітей, і навіть людоїдства батьків, що свідчить про повну руйнацію психіки і втрату людської подоби внаслідок голоду. Це викривлення сімейної та батьківської поведінки не могло не вплинути на подальший розвиток населення, на емоціонально-психологічний і психічний стан не тільки поколінь, які пережили ці жахіття, але й їхніх нащадків.

Соціальні катастрофи 1930-х років усунули останні перепони для формування інституційної системи, яка відповідала комуністичній ідеології в її сталінському розумінні, у т. ч. «соціалістичної сім'ї», яка не мала економічної самостійності, її господарсько-виробничі функції були зведені до мінімуму. Сім'я повинна була повністю підпорядковуватись інтересам пролетарської держави і революції, що вважались найвищим пріоритетом. Саме в ті роки держава взяла курс на тотальний контроль над усіма сторонами життя людини, у тому числі й у сфері приватного, сімейного життя, що не викли-

кало спротиву населення, яке пережило шок Голоду та тотальних репресій і вже не сприймало сім'ю як осередок захисту, «домашню фортецю». Крім того, економічні передумови захисної функції сім'ї були максимально «відібрані» державою.

Традиційна патріархальна сім'я повинна була поступово відійти у минуле, однак методи її «соціалістичної перебудови», які використовувались сталінським режимом – фізичне знищення як цілих сімей, так і окремих їх членів, руйнування національних духовно-ментальних засад життя населення через деградацію в умовах голоду і страху – деформувало природну історичну трансформацію сім'ї в Україні. Негативні риси сімейного життя: нехтування сімейними цінностями, ослаблення шлюбно-сімейних зв'язків, «жорсткість» у сімейних стосунках, випадки нехтування сімейними обов'язками (щодо батьків, дітей), що стали характерними для української родини протягом багатьох десятиріч, значною мірою є наслідком деформації процесів відтворення населення, у тому числі у шлюбно-сімейній сфері, в умовах демографічних катастроф, які продукувала тоталітарна держава.

Аналізуючи наслідки соціальних катастроф 1920–1930 рр. та їхній деструктивний вплив на розвиток населення України, варто підкреслити, що і після цих жахливих випробувань українська людність не зникла, її національно-ментальна самобутність була підірвана, але не знищена. Компенсаційний підйом шлюбності і народжуваності після «обвалу» 1932–1934 рр., подальший демографічний розвиток українського населення свідчить про його здатність до саморегуляції та відновлення, про внутрішні механізми самозбереження, непідвладні штучним соціальним експериментам. Сім'я як найбільш сталий, базовий інститут суспільства є важливим елементом у цих механізмах самозбереження і самовідновлення. Сімейний спосіб життя – сімейна солідарність, взаємодопомога, турбота, обмін діяльністю і матеріальними потоками членів родини – збільшують можливості виживання і подальшого розвитку всіх верств населення після завершення періоду соціальної та демографічної руйнації.

Голодомор 1932–1933 рр. став величезним потрясінням для населення України та української родини, «розірвавши» послідовність процесів природного відтворення, зменшивши кількісно і деформувавши якісно демографічний, у тому числі шлюбний, потенціал. Намагаючись «переробити» населення відповідно до своїх політичних потреб і знищити всі потенціальні осередки спротиву, сталінський режим в історично найкоротший строк зруйнував традиційну патріархальну сім'ю, у тому числі як основний осередок сільськогосподарського виробництва, проте не знищив сімейний спосіб життя, природну орієнтацію людини на особистий, індивідуальний, «позадержавний» осередок, яким є сім'я. Хоча випадки нехтування сімейними інтересами задля ідеологічних догм (доноси на батьків, родичів, відмова від чоловіка/дружини, членів сім'ї у випадку їх звинувачення як «ворогів народу») мали місце, вони не набули значного поширення. Загальнолюдські сімейні цінності – любов до дітей і батьків, турбота про них,

подружня вірність і взаємодопомога, бажання сімейного щастя – залишилися в центрі життєвих інтересів особистості. Спроба уніфікації населення, розриву історичного досвіду поколінь через механізми демографічних катастроф залишила глибокий слід у ментальності українського народу, у тому числі в системі сімейних відносин, однак саме в сім'ї новим поколінням передавались (хоча, на жаль, не в повному обсязі) духовні, культурні, релігійні традиції українського народу, загальнолюдські та національні цінності, завдяки чому український народ все ж зберіг свою національну ідентичність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Пустоход П., Трацевський М.* Шлюбність на Україні // Демографічний збірник / За ред. академіка М.В. Птухи. – Демографічного інституту. – Т. VII. – Київ: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. – С. 84–195.

2. *Пирожков С.І., Перковський А.Л.* Екстремальні ситуації і демографічні катастрофи в Україні (1920–1930 рр.) // Пирожков С.І. Вибрані наукові праці. – т. І. – С. 718–719.

3. *Пирожков С.І.* Население Украины в прошлом и настоящем // Там само. – С. 639.

4. Социология семьи / Под ред. А.И. Антонова. – М. : ИНФРА-М, 2005. – С. 595.

5. *Перковський А.Л., Пирожков С.І.* Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // Український історичний журнал. – 1989. – № 8. – С. 29.

6. *Лібанова Е.* Оцінка демографічних втрат України внаслідок Голодомору 1932–1933 років // ГОЛОДОМОР 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 266–277.

7. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 440–456.

8. *Zakharov S.* Russian Federation: From the first to second demographic transition // Demographic Research. – 2008. – 19.

9. Там само. – С. 562–574; *Кушнеж Р.* Документи польської дипломатії та розвідки про Голодомор; Капустян Г.Оцінка Голодомору 1932–1933 років в Україні в документах усної історії // ГОЛОДОМОР 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 165, 182–183.

10. *Удод О.* Діяльність державних архівів України із розширення документної бази дослідження Голодомору 1932–1933 років // ГОЛОДОМОР 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 140–141.

11. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних і морально-психологічних наслідків // Матеріали Міжнародн. науково-теорет. конф. – К.-Нью-Йорк : Вид-во М.П. Коць, 2000. – С. 159–178.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Голод в Україні у першій половині XX століття: причини та наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)

Матеріали
Міжнародної наукової конференції
Київ, 20–21 листопада 2013 р.

У збірці представлені матеріали конференції, на якій вперше всебічно розглянуті три найбільш руйнівні для українського соціуму голодомори, які відбулися у першій половині минулого століття. У першій частині розглядається загальна картина голодувань та її територіальні особливості, що створює всебічну картину перебігу цих трагічних подій. Друга частина присвячена розкриттю питання юридичної кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як геноциду. Третя частина присвячена методологічним підходам визначення та оцінкам демографічних втрат внаслідок голодоморів з їх диференціацією по різних територіях. Остання – четверта – частина акумулює в собі матеріали, у яких досліджуються соціально-психологічні наслідки голодоморів для українського суспільства.

Видання призначена для науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться проблематикою голоду в Україні і небайдужий до майбутнього своєї країни.

Редакція:
Анна Радченко (укр., рос. мова)
Анна Гвелесіані (англ. мова)

Оригінал-макет:
Світлана Блащук

Підписано до друку 11.11.2013 р. Формат 70x100/16.
Ум. друк. арк. 21,22. Обл. вид. арк. 19,13.
Наклад 300 прим. Зам. 34. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.